

PhD-védés adatlapja

I. Nyilatkozat 1.

Alulírott ...KISS ZSUZSANNA... kijelentem, hogy a PTE Interdiszciplináris Doktoriskolájának Európa és a magyarság a 18–20. században doktori programjához benyújtott A TÖRTÉNETI PSZICHOLÓGIA ELMÉLETE, ÉS GYAKORLATÁNAK LEHETŐSÉGEI A NEMZETISZOCIALIZMUS PÉLDÁJÁN című disszertációm önálló kutatómunkám eredménye, szövege minden esetben tartalmazza az általam felhasznált szakirodalomra vonatkozó utalásokat.

Pécs, 2011. augusztus 30.

.....
aláírás

II. Nyilatkozat 2.

Alulírott.....témavezetők
kijelentjük, hogy *KISS ZSUZSANNA: A TÖRTÉNETI PSZICHOLÓGIA ELMÉLETE, ÉS GYAKORLATÁNAK LEHETŐSÉGEI A NEMZETISZOCIALIZMUS PÉLDÁJÁN* című, a PTE Interdiszciplináris Doktoriskolájának Európa és a magyarság a 18–20. században doktori programjához benyújtott disszertációja önálló kutatómunkán alapuló, új tudományos eredményeket tartalmazó, szuverén alkotás, mely mind tartalmi, mind terjedelmi és formai tekintetben megfelel a PhD-disszertációkkal kapcsolatos követelményeknek. Védési eljárásra bocsájtható.

Pécs, 2011. szeptember.....

.....
Aláírás

.....
Aláírás

III. Doktori szigorlat

A bizottság elnöke: (név) .....(aláírás)
Tagjai: (név) .....(aláírás)
(név) .....(aláírás)

A szigorlat eredménye: ...../ ..... pont .....,.....%.

IV. Védés

A bizottság elnöke: (név) .....(aláírás)
Tagjai: (név) (opponens) .....(aláírás)
(név) (opponens) .....(aláírás)

(név) .....(aláírás)
(név) .....(aláírás)
(név) .....(aláírás)
(név) (titkár) .....(aláírás)

A védés eredménye: ...../ ..... pont .....%.

A doktori eljárás összesített eredménye: .....%.

Javasolt fokozat: .....

**Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18-20. században” Doktori Program**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

KISS ZSUZSANNA

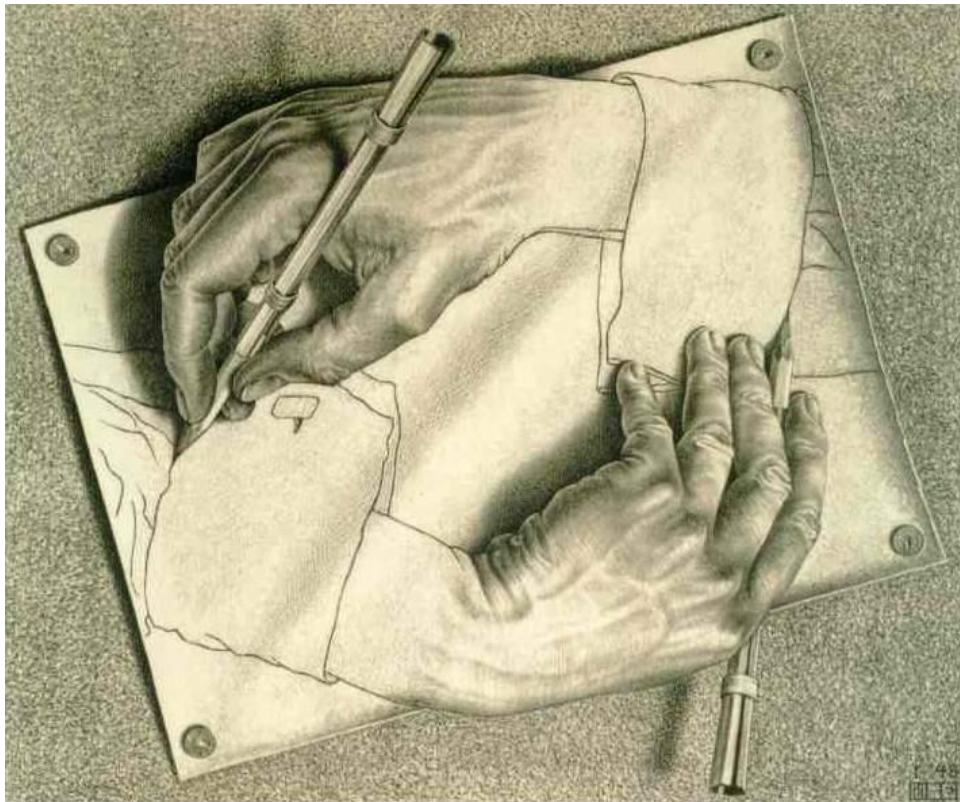
**A történeti pszichológia elmélete,
és gyakorlatának lehetőségei
a nemzetiszocializmus példáján**

**Témavezetők: Ormos Mária (DSc, az MTA r. tagja, Professor Emerita)
Erős Ferenc (DSc, az MTA doktora, Professor)**

Pécs, 2011

Mottó helyett ...

Maurits Cornelis Escher: Rajzoló kezek

TARTALOM

Bevezetés	7
A dolgozat témája és célja	7
Hipotézis-tézis szerkezet	11
I. Rész. Elméleti és metodológiai problémák	17
1.1. Közelítések, avagy a pszichológia és a történelem összekapcsolásának eddigi kísérletei	18
1.2. Alapvetés, avagy a paradigmák megalkotásának első lépései.....	44
1.2.1. Első kérdés: Tudományközpontúak vagyunk, vagy problémaközpontúak?	44
1.2.2. Második kérdés: Az emlékezés problematikája	45
1.2.3. Harmadik kérdés: Van-e szerepe az érzelmeknek az emlékezet, és a történelem formálásában?.....	51
1.2.4. Negyedik kérdés: Konstrukció-e a múlt? (Az objektivitás lehetőségéről).....	56
1.2.5. Ötödik kérdés: Milyen módszerrel dolgozhat a történeti pszichológia?	61
1.2.6. Hatodik kérdés: Lehet-e közös emberképe a két tudománynak?	65
1.2.7. Hetedik kérdés: Milyen pragmatikus emberkép szolgálhat egy történeti pszichológia alapjául?.....	72
1.2.8. Nyolcadik kérdés: Milyen lehetőségeket rejt a történeti pszichológia tudománya?.....	76
II. Rész. Úton a cél felé – a gyakorlat rögzös útjai	84
2.1. A nemzetiszocializmus jelensége pszichológiai értelmezésben.....	84
2.1.1. A rendszer destruktivitásának kérdése	85
2.1.2. Hitler „őrültségének” kérdése.....	91
2.1.3. A faszálódás jelenségének kérdései.....	109
2.2. Érzelmek a náci propagandában	126
2.2.1. Érzelemelméletek a tudományban.....	127
2.2.2. A náci ideológia affektív magjának meghatározása	130
2.3. Az érzelmek instrumentalizálása	145
2.3.1. A polarítások kialakítása	147
2.3.2. A vezér alakjának kiemelése	152
2.3.3. Retorikai sajátosságok	157
2.3.4. Tervezett lélektani műveletek.....	163
2.3.5. A hatékonyság lehetséges magyarázata.....	180
2.4. Az érzelmi és gondolati alapok vizsgálata	186
2.4.1. A vereség szégyene – Versailles és affektív következményei	186
2.4.2. „Patologikus” jelenségek a társadalomban - a tömegek és a forradalom	196
2.4.3. A vezér utáni vágy megjelenése	201
2.4.4. A válság hatásai	205
2.4.5. Identitás és alteritás	212
2.4.6. A nacionalizmus radikalizálódása	218
2.4.7. A nacionalizmust kísérő nyelvi toposzok.....	222
Összefoglalás	232
Függelék	240

Mellékletek	244
Felhasznált irodalom	265
Névmutató	291

Bevezetés

A dolgozat témája és célja

A tudományos munkák bevezetőjébe illesztett mottó feladata, hogy a mű szellemére, szemléletére vagy tematikájára utaljon. E mondanivaló közvetítését az előre megírt bölcs szavak helyett, Escher „paradox” kezeire bízom. Egyrészt, mert mint mondják, egyetlen kép többet mondhat el ezer szónál, másrészt pedig olyan többretegű jelentéshalmazt rejt, melyet a szemlélő csak akkor észlel, ha mélyebben kezd el foglalkozni vele. Célom az, hogy megmutassam, mennyire komplex jelenséget rejt a történeti pszichológia tudománya. Magában hordozza az értelmezések lehetőségének többsíkú észlelését, az aspektusok megválasztásának relevanciáját, olykor a paradoxonok lehetőségét és az önreflexiót is. A két kéz egyik olvasata számomra a történetírásra vonatkozik, melynek magában kell rejtenie a reflexivitást, vagyis saját konstruált voltának feltárását. A másik szimbolika pszichológia és történelem összekapcsolásával jöhet létre, ahogyan a két tudomány egymást formálja. Reflektálhat még a korszakot író emberre, és az embert formáló korszakra, és végül utalhat a definiálatlanság tényére, vagyis a történeti pszichológia esetében hiányoznak az előre megírt bölcs szavak - egyelőre.

Jelen dolgozat témája a történeti pszichológia elméletének, jövőbeni lehetőségeinek, és gyakorlatának bemutatása egy konkrét területre koncentrálva. A témaválasztást nemcsak a szerző pszichológia iránti érdeklődése motiválta, hanem annak a sajátos helyzetnek a felismerése is, hogy bizonyos kérdések magyarázatához a „történész szerszámosládájában” nincs meg az eszköz. A nemzetiszocializmus és a totális rendszerek többéves tanulmányozása ugyanis erre döbentett rá. A „mi történt” kérdése, úgy gondolom, nagyrészt tisztázott már, viszont sokkal fontosabb lenne a „miért” megválaszolása, ám ezt mindeddig nem sikerült *kielégítően* tisztázni. Aki azt hinné, mindez lerágott csont, mindenképpen téved. A korszakot ma is élénk érdeklődés kíséri, így a tudományos válaszok egyre differenciáltabbak lettek.

Tapasztalatom szerint a történészek többsége a pszichológiai aspektusú elemző munkákat többnyire fenntartásokkal kezeli, és csak mellékesen említi, ám mentségükre szóljon, hogy e téma szakirodalma Magyarországon és Európában is meglehetősen szerény. Ennek egyik

oka véleményem szerint az, hogy sokan a deMause által életre hívott pszichohistóriát tartják a pszichológiát alkalmazó történelmi kutatás egyetlen gyakorlati példájának, noha a kortárs kutatások már lényegesen differenciáltabb képet tárnak elénk. A dolgozat címében ezért szándékosan használtam a *történelmi pszichológia* elnevezést a pszichohistoria helyett, bár a *pszi(cho)*-aspektussal elemzett *historia* kétségtelenül adekvát megnevezése lehetne a tárgynak, ám a gyakorlat szükségessé teszi a már bevezetett fogalomtól való elhatárolódást. Történetük és paradigmáik felvázolásával érthetővé válik majd a két terület egymáshoz való viszonya.

Botond Ágnes „*pszichohistóriákról*” beszél, melyeknek közös nevezőjét leegyszerűsítve így határozza meg: „*a pszichológia (igen gyakran a mélylélektan) alkalmazása a múltra vonatkozó kutatásokra.*”¹ Ezen elméleti definíciónak azonban mindenképpen ellentmond a tudományos gyakorlat. A pszichohistoria elnevezés ugyanis a Lloyd deMause-féle amerikai irányzathoz kapcsolódik, melyről Botond a könyvét írta. Ez a tudományos „kategorizáció” azonban nem tőle származik, hanem a pszichohistorikusok berkeiből - nem kivétel ez alól a Német Pszichohistorikai Társaság sem²-, akik szerint Norbert Elias civilizáció-, vagy William Strauss és Neil Howe szociológusok generációelmélete ugyanúgy területük pozitív példáiként adható meg. A „Közelítések” című alfejezet erre a különbségre próbál rávilágítani. A történelmi pszichológia kísérlete és fogalma ugyanis – véleményem szerint - deMause-től függetlenül Európában is megjelent, és sokkal inkább köthető van den Berg *Metablicájához*, mint az amerikai pszichoanalitikus indíttatású munkákhoz. Kétségtelen, hogy a tengerentúli történészek a múlt században mérföldekkel az európai mainstream előtt jártak - gondolok itt a New History kezdeményezésére -, de a szakirodalomban nem találtam utalást arra, hogy deMause hatásaként született volna meg Hollandiában a *Metablica*. Freud és Erikson történelmi tárgyú munkáit pszichohistorikai munkáknak könyvelik el, de ezek véleményem szerint inkább annak előfutáiraiként definiálhatók. A pszichohistoria intézményesítése ugyanis megtörtént és meghatározta kutatási területét is. DeMause a történelmi motiváció tudományaként definiálta, sem többként, sem kevesebbként. Azt is világosan megfogalmazta, hogy kizárólag a

---

¹ Botond Ágnes: *Pszichohistoria*. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2006, Osiris, 540. o.

² Eredeti elnevezése *Deutsche Gesellschaft für Psychohistorische Forschung*, 2008-ban azonban nevét megváltoztatta, kiegészítve a politikai pszichológiával. Ma *Gesellschaft für Psychohistorie und Politische Psychologie e.V.* néven bejegyzett egyesület.

pszichoanalízis eszköztárát látja alkalmazhatónak ebben a kontextusban.³ Tehát a pszichohistória nem „igen gyakran alkalmazza a mélylélektant”, hanem *kizárólag* azt alkalmazza!

A dolgozat egyik célja tehát, hogy alapvetésében elhatárolja magát a pszichohistóriától, javaslatot tegyen az eddigi pszichológiát és történelmet összekapcsoló tudományos munkák rendszerbe illesztésére, a történeti pszichológia fogalmának bevezetésével. Második célom a történészek figyelmének felhívása az új lehetőségekre, a vizsgálódási spektrum tágítása és az ily módon nyert értékek beemelése az elemzésekbe. Nagyon fontosnak tartom, hogy az eddig született munkákról differenciáltabb képet alkothasson a szakma és eloszlassam az eddig kialakult tévhiteket. Tapasztalatom szerint a lélektani háttér iránt érdeklődő olvasók és hallgatók száma egyre nő, ezért javaslatot teszek egy új felsőoktatási tantárgy bevezetésére, melynek témája: a történeti pszichológia terepe, alkalmazásának eredményei és jövőbeni lehetőségei. A tantárgy nemcsak elméleti alapot adna a hallgatók kutatásaihoz, hanem közös műhelymunka keretében módszertani ismereteket is közvetítené. Ma már számos olyan kutatási terület van a pszichológiában, mely alkalmas arra, hogy az interdiszciplináris kutatásokhoz szükséges módszereket biztosítsa. A narratív pszichológia kutatási eredményeinek bekapcsolásával például – és ez csak egy lehetőség a sok közül -, értékes információkat kaphatunk történelemtanításunk hatásairól, és ezáltal az is lehetséges lesz, hogy a közvetített történelempép reprezentációján változtassunk (gondolok itt az identitás kérdéseire, a sztereotípiákra etc.). László János professzor és a PTE Pszichológia Intézetének kutatásai már ma is olyan sikereket könyvelhetnek el, mely kitűnő alapot jelent a történészek és a pszichológusok jövőbeni együttműködéséhez.

Végül szeretném megmutatni miért érdekes és miért érdemes történeti pszichológiával foglalkozni, bízva abban, hogy ez a lelkesedés más kutatókra is áttérjed és evvel sikerül végre elindítanunk az intézményesülés folyamatát Magyarországon is.

Max Horkheimer 1932-ben azt a jóslatot tette, hogy *a pszichológia a történelemtudomány nélkülözhetetlen segédtudománya lesz.*⁴ A jóslat eddig úgy tűnik nem vált valóra, ez viszont nem jelenti azt, hogy nem is fog. A folyamatosan bővülő elméleti alapok mellett

---

³ Lloyd deMause: Was ist Psychohistorie? Eine Grundlegung. Gießen, 2000, Psychosozial Verlag.

⁴ Max Horkheimer: Geschichte und Psychologie. In Alfred Schmidt – Gunzelin Schmid Noerr (Hg.): Gesammelte Schriften. Bd. 3. Frankfurt am Main, 1988, Suhrkamp, 18. o.

mindenképpen szükség van új módszertani eljárások kidolgozására és integrálására, hisz csakis ez fogja megnyitni az empirikus kutatások lehetőségét, és ez tudja megteremteni majd az intézményesülés lehetőségét is. Ezért nagyon sok múlik azon, megtesszük-e ezeket a lépéseket, vagy sem.

Hipotézis-tézis szerkezet

Dolgozatomban a kutatás során öt munkahipotézist fogalmaztam meg, felsorolásuk mellett a hipotézis-tézis kapcsolatokat is szerepeltetem.

- (H1) Feltételeztem, hogy **a történelemben vannak olyan politikai, gazdasági, társadalmi konstellációk, melyek a pszichológia ismereteinek bekapcsolása nélkül nem érthetők meg**, illetve a pszichológia útján szerzett kiegészítő ismereteink a történelmi jelenségek, személyiségek magyarázatát árnyaltabbá fogják tenni. → **T1, T7**

- (H2) Mivel a történelmi folyamatok és jelenségek pszichológiai aspektusú elemzésében a már intézményesült pszichohistória nem tudott meggyőző bizonyítékkal szolgálni arra, hogy ennek a feladatnak maradéktalanul eleget tudna tenni, ezért első munkahipotézisemet avval egészítem ki, hogy a jövőben **el kell határolnunk egymástól a pszichohistória intézményesült irányzatát a még nem intézményesült történelmi pszichológiától**. → **T2, T3**

Mivel (H1) és (H2) csak akkor igazolható, ha ennek bizonyítása gyakorlati úton is megtörténik, a nemzetiszocialista ideológia és propaganda terepére fókuszálva az érzelmek és a propagandahatékonyság viszonyát vettem elemzés alá.

- (H3) **Abból a feltevésből indultam ki, hogy a nemzetiszocializmus ideológiai rendszeréhez egy egységes érzelmi orientáltság kapcsolható**. → **T4**

- (H4) **A nemzetiszocialisták a propaganda által közvetített ideológia hatékonyságának fokozása érdekében tudatosan apelláltak erre az érzelmi orientáltságra**. → **T5, T6**

- (H5) A (H4) hipotézis pendant-jaként feltételeztem, hogy **az érzelmek képesek befolyásolni a gondolkodást és a politikai észlelést**. → **T5, T6**

- (H6) **A politikai kommunikációban bevetett érzelmek csak akkor tudnak hozzájárulni a politikai tartalmak interiorizációjához, ha a közösségben ezeknek az érzelmeknek és a hozzá kapcsolódó értékelképzeléseknek kontinuitása van. → T7**

A hipotéziseket 7 tézisben igazoltam:

- (T1) Elméleti úton generálisan, majd a nemzetiszocializmus példáján specifikusan is igazoltam, hogy a történeti kutatásba mindenképpen érdemes bevonni a pszichológiai elméleteket és azokat a gyakorlati eljárásokat is, melyek kiválasztásáról mindig a feltett kérdés dönt. Bebizonyítottam, hogy bizonyos esetekben különösen fontos a történelmi folyamatokat formáló külső tényezők vizsgálata mellett a belső, pszichésen ható erők szerepének mérlegelése is, hiszen – mint az a propaganda példáján bebizonyosodott – egy rendszer és követői között tudatosan kiépített affektív viszony következményei nem értelmezhetők sem a racionalitás, sem az érdekek kategóriái szerint. A fasizálódás és a rendszer különös destruktivitása nem vezethető le kizárólag külső, - ám hozzáteszem – kizárólag belső kategóriákból sem.
- (T2) Feltártam azokat a tényezőket, melyek a pszichohistoria kutatási módszerét elkülönítik a történeti célú kutatásoktól. Történetük és kutatási paradigmáik részletes leírásával bemutattam miért nem alakulhatott ki termékeny kapcsolat a történelemkutatás és a pszichohistorikusok között. A hipotézist a nemzetiszocializmus témakörében született pszichohistorikai munkák elemzésével a gyakorlatból vett példák útján is igazoltam.
- (T3) Megmutattam, hogy az eddigi zsákutcás próbálkozásokkal szemben csak akkor alakulhat ki termékeny kapcsolat a jövőben a két diszciplína között, ha az elméleti alapvetés keretében meghatározzuk mit is jelent a történeti pszichológia fogalma, mi a kutatási területe, és milyen módszerekkel dolgozik.
- (T4) A dolgozat gyakorlati részében Hitler és Goebbels beszédeinek elemzésével feltártam, hogy a beszédek egységes érzelmi rajzolatot mutatnak, ezt az érzelemkeveréket *ragaszkodó büszke dominanciának* neveztem el, illetve javaslatot tettem a „*filoheroizmus*” fogalmának bevezetésére.

- (T5) Az affektív kommunikáció technikáinak részletes bemutatásával igazoltam azt a hipotézis, mely szerint a nemzetiszocialista propaganda tudatosan alkalmazta az érzelmi manipulációt.
- (T6) Bebizonyítom, hogy Hitler célja (háború) eléréséhez az affektív kommunikáció technikáin kívül tervezett lélektani műveletek segítségével akarta rábírní a németeket arra, hogy a háborút önként vállalják.
- (T7) Igazoltam, hogy a filoheroizmusban megtestesülő érzelmi orientációnak kontinuitása van a német történelemben, noha nem minősíthető korszakos érzelmnek, mert előtérbe kerülése külső és belső tényezők együttes hatásából vezethető le.

A hipotézisek vizsgálatának során több problémával is szembesülnöm kellett, ezek főleg a gyakorlati rész írásakor merültek fel. Az érzelmek szerepének és instrumentalizálásának igazolásához - azon túl, hogy döntenem kellett egy érzelmkoncepció mellett -, azt is meg kellett határoznom, hogy mely érzelmekről lehet szó a nemzetiszocialista ideológia kapcsán, illetve ezek hogyan képesek hatni. A legnagyobb problémát az jelentette, hogy a kutatások megkezdésekor nem állt rendelkezésemre olyan adekvát módszer, mellyel ezt megtehettem volna. A dolgozat egyik „erénye” azonban épp e szükségből fakadt, ugyanis ki kellett dolgoznom egy adekvát módszert. A tartalomelemzés jól bevált módszerét kombináltam Robert Plutchik alapérzelemelméletével. A szkeptikusok vélekedésével szemben Plutchik elmélete úgy tűnik nagyon is jól operacionalizálható a kutatásban. Az eljárás helyénvalóságát igazolja, hogy sikerült feltárni a propagandabeszédek érzelmi orientációját. A módszernek azonban nyilvánvalóan megvannak a saját korlátai, például (egyelőre) nem alkalmas arra, hogy az érzelmek intenzitásáról adjon információt, és nem elég differenciált ahhoz, hogy komplexebb érzelmi jelenségeket tárjunk fel vele és egyelőre nincs számítógépes támogatottsága sem. A későbbiekben azonban ezek a hiányosságok nagy valószínűséggel pótolhatók. További módszertani kutatásokkal és fejlesztésekkel az alapgondolat továbbfejleszthető, segítségével korszakok, ideológiák, vallások érzelmi programjai válnak feltárhatóvá.

A disszertáció ezen kívül több más újdonságot is tartalmaz:

1. A nemzetiszocializmus jelenségének pszichológiai magyarázatairól készült összefoglaló rész elsőként ad differenciált képet ezekről a kutatásokról.
2. A dolgozat külön eredménye az a felismerés, hogy ezek a propagandatechnikai sajátosságok valójában a tervezett lélektani műveletek értelmezési keretébe illeszthetők. Tudomásom szerint ez az összefüggés eddig nem merült fel a kutatásokban.
3. Magyarországon elsőként tesz kísérletet egy gyakorlatorientált történeti pszichológia tudományos megalapozására.
4. A filoheroizmus fogalmának bevezetésével megragadhatóvá teszi a nemzetiszocialista rendszer érzelmvilágát.
5. Biztosítja az érzelmi konstelláció vizuális ábrázolását és ezzel az olvasó számára felgyorsítja az információ befogadását.

Az értekezés fejezetei

A hipotézisek logikájához igazodva a dolgozat szerkezetét elmélet és gyakorlat fejezetei osztják ketté. Az elméleti részben rövid tudománytörténeti áttekintést adok arról, milyen formában valósult meg eddig történelem és pszichológia összekapcsolása (1.1.). Bár mindkét oldalról indultak ilyen irányú törekvések, a pszichológusok mindenképpen élen járnak az interdiszciplináris kísérletezésben, ám hozzá kell tennem, ez alapvetően meghatározta a vizsgálatok premisszáit, kutatási eljárását és természetesen a konklúziókat is.

Az elméleti rész második fejezetében (1.2.) azokra a kérdésekre keresem a választ, amelyek pszichológia és történelem metszéspontjában születhetnek meg, s megválaszolásuk elengedhetetlen az alapok kialakításakor. E kérdések zárásaként bemutatom azokat a lehetőségeket, és veszélyeket, melyeket ez az interdiszciplináris terep rejt és javaslatot teszek a történeti pszichológia definíciójára.

A második rész célja az elméleti alapok tisztázása után a gyakorlat eredményeinek és lehetőségeinek bemutatása egy konkrét példa, a nemzetiszocializmus, kapcsán. Első lépésként áttekintést adok azokról a pszichológiai aspektusú magyarázatokról, melyek a nemzetiszocializmus jelenségre próbáltak magyarázattal szolgálni (2.1.). A jobb áttekinthetőség kedvéért tematizáltam ezeket, három kérdéskörben csoportosítva az eddig született munkákat. Ez a fejezet a dolgozat egyik súlypontját jelenti. Egyrészt, mert magyar nyelven nem készült eddig ilyen típusú összegző munka, másrészt pedig fontos kapcsolóelemet jelent az alaptézishez, és bemutatja azt is, miért szükségeszerű a pszichohistória és a történeti pszichológia elhatárolása.

Hipotézisemet, mely az érzelmek szerepét posztulálja a nemzetiszocializmus ideológiájának interiorizációjában, a gyakorlati rész második fejezetében (2.2.) fejtem ki. Kortárs dokumentumok empirikus vizsgálatával (Hitler és Goebbels beszédeinek tartomelemzésével) kísérletet teszek arra, hogy a vezér és legfőbb propagandistájának beszédeiben meghatározzak egy olyan állandó érzelmi konstellációt. A következő fejezetben (2.3.) bemutatom, hogy a rendszer a tudatosan alkalmazott technikákkal, illetve lélektani hadműveletek bevetésével (angol szóval PSYOPS) instrumentalizálta ezeket az érzelmeket, így az affektív meghatározottság kiépítésével alkalmas volt arra, hogy érzelmi

függőséget hozzon létre. Az utolsó fejezetben az elemzés eredményeként azonosított központi érzelem (*ragaszkodó büszke dominancia*) potenciális történelmi gyökereit tárom fel (2.4.).

Végül az összegzésben az alaphipotézisre visszautalva bemutatom a vizsgálataim eredményeit, a kutatás számára levonható következtetéseket, és persze azokat a lehetőségeket és perspektívákat, melyek a pszichológia alkalmazásával nyílnak meg a történészek előtt.

I. Rész. Elméleti és metodológiai problémák

E fejezet elsődleges célja, hogy felhívja a figyelmet azokra az elméleti és metodológiai kérdésekre, esetleges problémákra, csapdákra, melyek egy multidiszciplináris munka kereszteződési pontján a tudományok logikai komplexitásából adódóan felmerülhetnek. Minden elméleti kérdést nincs módomban figyelembe venni, hisz ez önmagában is egy külön értekezés témája lehetne, inkább azokra a megfontolásokra szeretnék rávilágítani, melyek az általunk választott szellemi ösvényt szükségszerűen kísérik.

Két, - illetve talán több – tudomány metszéspontjában kétségkívül olyan kutatási lehetőségek adódnak, melyek együttesen egy új, teljesen más perspektíva megjelenítéséhez vezethetnek. E két fő tudományunk a történelem és a pszichológia. Ezt a sokat ígérő párost kiegészítik a hozzájuk tartozó önálló kutatási területek, illetve a szociológia és filozófia is.

Dolgozatomban abból a hipotézisből indulok ki, mely szerint a történelemben vannak olyan politikai, gazdasági, társadalmi konstellációk, melyek a pszichológia ismereteinek bekapcsolása nélkül nem érthetők meg. (H1)

Születtek már írások a pszichológia történetéről és a történelem pszichológiájáról is, én itt és most a történeti pszichológiáról szeretnék írni. Elsősorban azokat a kritikus pontokat fogom feltérképezni, melyekkel a kutató szükségszerűen konfrontálódhat ezen a területen. Ezek a kérdések véleményem szerint egyrészt a történetírásban végbemenő szemléletbeli fordulat – nevezhetnénk akár elbizonytalanodásnak is – hatására születtek meg, másrészt annak a tudományos trendnek a következményei, mely előszeretettel lépi át saját diszciplinájának határait. Nyolc nagyobb kérdéskört emeltem ki, melyek nyilvánvalóan nem jelenthetik egy határátlépéssel járó összes elméleti és metodológiai probléma feltárását, viszont felhívja a figyelmet azokra a „meta”-szemléleti paradigmákra, melyek figyelembe vétele az irányzat meghatározásánál elengedhetetlenek.

1.1. Közelítések, avagy a pszichológia és a történelem összekapcsolásának eddigi kísérletei

Az e témában született explicit és implicit munkák felsorolását dolgozatomban mellőztem, mert ez egy bibliográfiai típusú munka feladata lenne és egy másik doktori értekezés témáját adhatná. Botond Ágnes *Pszichohistória* című könyvében már részben vázolta az előtörténetet, másrészt Hunyady György *Történeti és politikai pszichológia* című összefoglaló tanulmánykötete a téma iránt érdeklődő olvasót mindenképpen hasznos információkkal látja el, bár a szerzők e kötet nagy részében politikai pszichológiával foglalkoznak, és közel sem merítik ki a témáról keletkezett szakirodalom aktuális ismertetésének lehetőségeit. Hunyady tudományalapító törekvése mindenképpen dicséretes és örvendetes. A kötetben megjelentetett tanulmányokat illetően azonban nem hagyhatom kritika nélkül azt, hogy ezek nagy része a 80-as években, illetve a 90-es évek derekán készült, és ez az olvasó tárgyban szerzett összképét mindenképpen torzítja, így a jövő feladata marad egy szisztematikus összefoglaló munka megjelentetése. Emellett hozzá kell tennem, hogy nem értek egyet Hunyady György azon megjegyzésével, hogy a politikai és a történeti pszichológia valamiképpen egybenőtt.⁵ Ezt a kijelentésemet avval árnyalom, hogy az „egybenövés” jelensége a pszichohistóriával hozható kontextusba, hisz ennek leggyakoribb kutatási területét jelenti. Egyetértek viszont Botond Ágnessel, aki azt állítja, hogy Hunyady alárendeli a történeti pszichológiát a politikainak.⁶ Tudományrendszertani szempontból a történelemtudomány integratív jellegére alapozva abból kell kiindulnom, hogy a politikai pszichológia a történeti pszichológia egyik részterületeként határozható meg. Ahogy az elmúlt korok kutatásának csak egyik aspektusa a politika, úgy a történeti pszichológia területének egy részterülete lehet a (történeti) politikai pszichológia. Ez azonban a kutatásokban nem jelenthet merev diszciplináris határokat, e dolgozat célja ugyanis épp e határok jobb átjárhatóságának megvalósítása.

E fejezet elsődleges célja azonban nem a rendszertani meghatározás, hanem az eddigi kísérletek rövid bemutatása. A történeti dimenziót illetően csak azokat a paradigmaváltásokat emeltem ki, melyek szellemi alapot teremtettek a tudományközi diskurzusok megindulásához. Nem térek ki sem az ókor, sem a középkor intézményesült tudomány előtti állapotaira, itt és most elsősorban a tudományos kutatás lehetőségeiről lesz

---

⁵ Hunyady György: *Történeti és politikai pszichológia*. Budapest, 1998, Osiris, 12. o.

⁶ Botond Ágnes 2006. 545.o.

szó. Ha az integráció igényét a két tudomány aspektusából vizsgáljuk, szembeötlő, hogy a pszichológia felől jóval több kezdeményezés indult, mint a történelem felől, bár ezek sem maradtak súlytalanul. Fejtegetéseimben *először a történelem oldaláról indulok*, majd a pszichológiai indíttatású közelítésekkel tágítom a kört.

A történeti pszichológia tudományos „elgondolásának” lehetőségét a ma társadalomtörténetinek nevezett tudományok kialakulásánál kell keresnünk, gyökereit mind Európában, mind Amerikában felfedezhetjük. A klasszikus historizmus a történetírás két ágából (egy tanultból és egy irodalmiból) vált tudománnyá.⁷ A 19. század legjelentősebb német nyelvű történetírói, mint például Leopold von Ranke, vagy az irodalmi Nobel-díjas Theodor Mommsen mint szépírók alkottak, írásaik középpontjában az állam állt, mely egyfajta supra-individuumként jelent meg. A német történetírással szemben Franciaországban igyekeztek elválasztani az irodalmat és a történetírást. Mindez komoly minőségi változást jelentett és az 1870-es évektől a szakma professzionizálódni kezdett. A klasszikus historizmus válságát rendszerint *Karl Lamprecht* (1856-1915) *Deutsche Geschichte*⁸ című kötetének megjelenéséhez kötik. Az államtörténet helyett a kultúrtörténet és a materiális faktorok változásának fontosságát hangsúlyozta. Már nem azt akarta bemutatni mi történt, hanem azt, hogyan született meg, hogyan jött létre valami a történelemben. A historizmussal szemben elutasította azt a fajta individualizmust, mely a nagy emberek történelemformáló szemléletében gyökerezett. Vizsgálatainak fókuszát a környezetre és a gazdasági fejlődésre állította, a törvényszerűségeket kereste. Pszichológia és történelem összekapcsolásának ő volt az első harcos képviselője, akiről Wilhelm Wundt 1915-ben joggal írhatta, hogy talán ő képviselte a leghatározottabban azt az álláspontot, mely szerint a világ és a történelem alakulása elsősorban szellemi erők összjátéka.⁹ A történelmet kultúrtörténetként értelmezte, az egyes történeti korszakok egyedi történéseiből határozta meg azok általános jellemzőit és szellemiségét. Wundt pszichológiai elmélete, a *Völkerpsychologie*, kétségtelenül nagy hatással volt koncepciójának formálódására. Bár a kortárs kánon ezt mereven elutasította, sőt marginalizálta Lamprechtet, elmélete komoly hatást gyakorolt az *Annales* nevével fémjelzett francia történészekre.

---

⁷ Ö. Kovács József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírás eredményeire. *Studia Miskolcinsia* 3. Miskolc, 1999; <<http://mek.oszk.hu/02000/02097/html/okovacs.htm>> [2010.10.31.].

⁸ Karl Lamprecht: *Deutsche Geschichte*. Bd. 16. Berlin, 1891-1901, Weidmann (a kiadó és kiadás helye változó).

⁹ Karl Lamprecht: *Ein Gedenkblatt von Wilhelm Wundt und Max Klinger*. Lipcse, 1915, S. Hirzel, 13. o.

A merev német szemlélettel szemben a tengerentúlon egy demokratikus társadalom számára kerestek adekvát formát a történetírásban. A történeti ábrázolás új szemléletű és interdiszciplináris megfogalmazására 1904-ben a St. Louis-i világkiállítás idején került sor, ahol Karl Lamprechtel együtt ott volt Frederick Jackson Turner és James Harvey Robinson is, a *"New History"* későbbi jeles képviselőivel egyetemben. Számukra az új irányzat azt jelentette, hogy a történeti kutatásba minden emberi tevékenység, az antropológia, a közgazdaságtan, a pszichológia, és a szociológia módszerei egyaránt bevonhatók.¹⁰ Itt született meg a *bottom-up*-szemlélet, mely ma a mentalitás- és mikrotörténet alapját jelenti, ezen túl pedig az a kutatói szabadság, mely a források körét kibővítve, a „bármilyen forrás” szemléletét hirdeti. Ebben a megvilágításban minden kérdés létjogosultságot nyer, a kutatás „demokratizálódik”.

E szemlélet mellett kibontakozott egy másik irányzat is, mely a szintézis elméleti alapjainak egy másik paradigmáját alkotta meg. Wilhelm Diltheynek¹¹ köszönhetően született meg az ún. *szellemtudományos történetírás* és társadalomszemlélet, mely már pszichológiai alapokról indult. A természettudományos objektivitásra törekvő kísérleti lélektanl szemben feladatát nem a magyarázatban határozta meg, hanem az események megértésében. Nem az okokat kereste, hanem az embert és a csoportot mozgó célokat igyekezett megérteni.¹² Míg ez az irányzat igen termékenynek bizonyult a történetírásban, a pszichológia területén nem termett számára sok babér.

Evvel szemben komoly pályát futott be a múlt század 20-as éveinek végén születő *mentalitástörténeti* irányzat, mely az akkori mainstreammel szemben az emberi magatartás változékonyságára helyezte a hangsúlyt. Mára világszínvonalú szellemi irányzattá, és kutatáseljárássá vált. Bár témáik döntő része az emberrel foglalkozott (gyermekkor, örület, halál, álmok, gesztusok, rítusok, memória etc.), az irányzat művelői elsősorban történészek voltak. Különös, hogy a pszichológusok nem kapcsolódtak be ezekbe a vitákba. Vajon miért nem? Peeters szerint azért, mert nem tudtak mit kezdeni ezekkel a témákkal¹³, és valószínűleg azért sem, mert a pszichológia emberképe ekkor még döntően

---

¹⁰ Ö. Kovács 1999.

¹¹ W. Dilthey német történész, pszichológus, szociológus 1833-1911.

¹² Magyarországon a szellemtudományos irányzat az első világháború után erősödött meg, egyik elméleti úttörője a piarista pap és kultúrpolitikus Kornis Gyula volt, a politika és a tudomány pszichológiájáról írt munkái mindenképpen említést érdemelnek.

¹³ Harry F. M. Peeters: *Historische Psychologie in den Niederlanden. Ein Überblick. Psychologie und Geschichte*, 1994. Nr. 1-2. 98. o.

természettudományos volt. A nyitás Nyugat-Európában elsősorban a történészek felől indult, ők kérték a pszichológusok segítségét ahhoz, hogy az emberi magatartást adekvát módon vizsgálhassák a történelemben. Az Egyesült Államokban ezzel szemben a pszichológusok részéről indult az a kezdeményezés, mely a pszichohistória megalakulásához vezetett. A két irányzatot alapvetően meghatározta születésük, hisz a mentalitástörténet felől specializálódó történeti pszichológia a történelemkutatás egyik aldiszciplínájának tekinti magát, míg a pszichohistória egyik ága a pszichológiai kutatás részterületének, másik - Lloyd deMause körül csoportosuló - ága pedig egy önálló diszciplína megalapításának igényével lépett fel. A mentalitástörténetnek mindenesetre sikerült gyökeret vernie, és ma a történelemkutatás egyik elismert segédtudományává nőtte ki magát. A vele közeli rokonságban álló *mikrohistóriával* együtt vonzerejük abban állt, hogy a korábbi, szigorú területekre osztott történelem helyett, amely már rengeteg aldiszciplínára bomlott, újra a globális történelem lehetőségét ígérték.

Az antropológiai szemlélet erősödésének köszönhetően egy sor új kutatási irány alakult ki. Az ember mikrokörnyezetét vizsgáló irányzatok egyike a *család- és gyermekkortörténet*. Az előbbi elsősorban a mikrokörnyezet szociális aspektusaira, a szerepelsajátítás sajátos folyamatait kutatja, míg az utóbbi az egyes korok gyermekszemléletére, gyerek iránti attitűdjeire koncentrál. Kutatási területe szorosan kapcsolódik a mentalitástörténethez, és a pszichohistóriához, melynek egyik alapvető kutatási területét jelenti. Bár a gyermekkortörténet első jelentős kutatója a köztudatban Philippe Ariès, ezt a vélekedést árnyalnunk kell avval a közbevetéssel, hogy a holland Jan Hendrik van den Berg „Metableticájában” néhány évvel Ariès megelőzve már foglalkozott a gyermeknevelési attitűd változásával. A könyv – bár szakmailag megalapozott műként említhető – mégis kívül rekedt a témával foglalkozók érdeklődési körén. Ennek oka talán az, hogy van den Berg nemcsak a gyermekkortörténetével foglalkozik ebben a művében, hanem a történeti pszichológia alapvetését is megkísérelte. A gyermekkortörténet egy sikeres, és termékeny terület lehetőségével kecsegtet, és úgy tűnik mindkét diszciplína szakmai körében elfogadott.

A „bottom-up”-szemlélet térhódítása nem állt meg a mentalitások vizsgálatánál. Az 1920-as években kezdődő ifjúsági mozgalmak irányították rá a figyelmet a generációs kérdések jelentőségére, és hatásukra megindult a ma is reneszánszát élő *generációkutatás*. Ezek az új kutatási ágak nemcsak a történeti kutatás számára jelentettek szemléletváltást, hanem

más tudományok, így a szociológia, filozófia és a pszichológia fókuszát is erre az interdiszciplináris terepre irányították. Ez az irányzat nem a posztmodern hatásaként született meg, hanem sokkal inkább abból a társadalmi igényből, hogy a történelem határait kitágítsák a változó világban.¹⁴ A kulturalista történetírás megjelenésével a történelem megint emberi arcot kapott. Ennek hatása tetten érhető a biográfiáírásban, mely a 20. század hatvanas-hetvenes éveiben már teljesen egyértelműnek tekintette a „pszi”-aspektus bevonását a történelmi személyiségek élettörténetének bemutatásakor. Ez a szemlélet azonban a 19. században még elképzelhetetlen lett volna, hisz a formálódó pszichológia közel sem jelenthetett segítséget a jellemrajzok tökéletesítésében, másrészt a virágkorát élő 19. századi életrajzírás romantikus ihlettel egyfajta lelkesítő példatárat akart teremteni a kortársak számára. A kép megrajzolásában jelen volt a kritika is, de a kegyelet szempontjait mindig szem előtt tartotta. A jelen számára íródott és soha nem kérdezett rá a személyiség magvára. A 20. század elején a lélektani ismeretek mélyülésével Freud fejében született meg a pszichoanalízis alkalmazásának lehetősége olyan személyek életrajzában, akik évszázadokkal ezelőtt éltek. A harmincas években a *pszichobiográfiai* törekvések tovább erősödtek, majd a negyvenes évek cezúrája után az ötvenes, és hatvanas évek produkáltak igazi boomot. Az életrajz jelenkori virágzása szintén az egyén rehabilitációjáról tanúskodik a történelemben.

Az emberi dimenzió felfedezésével nemcsak az individuum került a kutatások fókuszába, hanem a kollektív folyamatok is. Magyarországon Rónay Jácint, a bencés tanár, természettudós és író, *Jellemisméjében* már a 19. század közepén „történelmi pszichológiai” kísérletet tett: lélektani ismeretek segítségével megpróbált nemzetkaraktereket alkotni. Ebben a században - a romantika időszakában- születik meg Európában az a modern nemzetkarakter-felfogás, amely a nemzet és a faj fogalmát úgyszólván szinonimaként használta, a „faj” negatív konnotációja nélkül.¹⁵ Az első világháború után Európa-szerte (ld. Oswald Spengler, José Ortéga y Gasset, Nyikolaj Bergyajev munkái), és ezen belül hazánkban is, megszorodtak a *nemzetkarakterológiák*. Itthon a nemzeti jellem körüli viták átszótták a két világháború közötti magyar szellemi életet, bár tegyük hozzá ezek a

---

¹⁴ Georg G. Iggers: A történetírás elmélete és története – helyzetjelentés. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. 58. sz. <<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre58/iggers.htm>> [2010.10.31.].

¹⁵ Daniel Bell: National Character Revisited. A Proposal for Renegotiating the Concept. In Daniel Bell: *Sociological Journeys: Essays 1960-1980*. London, 1980, Heinemann, 167-183. o. Az angolszász kultúranropológiában az első világháború után a faj fogalmát a kultúra váltotta fel, melyet egy adott közösségben az egyéni viselkedést szabályozó normák összességként definiáltak.

viták sohasem jutottak el a tudomány szintjére, megmaradtak egy közkedvelt esszéisztikus műfaj keretein belül.

E karakterológiákban a „nemzeti lényeg” egy ahistorikus, időn kívüli entitásként jelenik meg. Magyarországon az első világháborús vereséget követően szinte divattá vált a torzult magyar alkat boncolgatása, a nemzeti traumák bekövetkezését ugyanis evvel hozták összefüggésbe. A vádaskodó önvizsgálati írások sorába tartozik Szekfű Gyula *Három nemzedék* című történetpolitikai műve, Prohászka Lajos *A vándor és a bujdosó* c. nemzetkarakterológiai esszéje és Bibó István önelemző feltárása a második világháborús vereségről. A nemzetkarakterológia normatív keretét ő robbantotta szét, amikor a nemzeti lényeg fogalmát félretéve szakított evvel a holisztikus szemlélettel. Kiindulópontja ugyanis nem egy nemzeti szubsztancia volt, hanem a kanti értelemben vett autonóm, önrendelkező egyének közössége¹⁶(nemzet), mely korántsem szupraindividuális entitás.

Az alkatdiskurzusokból, nemzetjellemrajzokból többnyire pozitív és negatív tulajdonságok esetleges halmaza kerekedett ki karakterfestő szándékkal.¹⁷ Egyszerre jelentettek kortünetet és kórtünetet, mint arra Lackó Miklós korábban már rámutatott.¹⁸ Vajon mivel magyarázható popularitásuk? Kovács Gábor szerint az érdeklődés feltételét a liberalizmus válsága és a neokonzervativizmus eszmekörének megerősödése jelentette. Ezen túl szerepet kapott a szellemtörténet és a módszereit alkalmazó kultúrmorfológia is.¹⁹ A nemzetkarakterológiákat később két új irányzat váltotta fel: a *sztereotípiakutatás és a nemzeti identitás kutatása*. A téma evvel szakavatott pszichológusok kezébe került.²⁰

A tengerentúlon kibontakozó New History nemcsak Európában fejtette ki hatását, hanem az Egyesült Államokban is. Az 1960-as évektől előretörő *új társadalomtörténet* (new social history) „alulnézeti” perspektívája nagy hatással volt az *intellektualista irányzatra* (intellectual history) is, mely hagyományosan az amerikai szellemi mozgalmak

---

¹⁶ Kovács Gábor: Mi volt a magyar 1939-ben és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma. *Magyar Tudomány*, 2007. 3. sz. 304. o.

¹⁷ Ibid. 301. o.

¹⁸ Lackó Miklós: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete, 260-305. o.

¹⁹ Kovács Gábor 2007. 301. o.

²⁰ Bővebben Hunyady György: *Sztereotípiakutatás: hagyományok és irányok*. Budapest, 2001, Eötvös.

történetével foglalkozott. Dominick LaCapra paradigmaticus esszéjében²¹ az intellektualista történetírást a „szövegek történeteként” értelmezte, és a narratívumok társadalmi környezetének vizsgálata helyett kontextuális értelmezésük mellett érvelt.²² Az Annales hatásaként Amerikában végbemenő *kulturális fordulat* (cultural turn) a *nyelvi fordulat* (linguistic turn) továbbvitelét jelentette, azaz a szövegelemzés módszereit a kultúra legkülönbözőbb jelenségeinek elemzésére terjesztette ki. Az új kultúrtörténet – akárcsak a történeti magatartáskutatás - ma szinte teljesen feloldódott az angolszász gyökerekkel rendelkező történeti antropológiában. Hatásaként a történetírásban a személyes jellegűnek tekintett források divatját eredményezte (naplók, levelek, interjúk stb.), és ezekbe a vizsgálatokba olykor pszichológiai szempontok is helyet kapnak. (Példa erre Lynn Hunt francia forradalomról írt elemző munkája,²³ melyben populáris művek, ponyvák, művészeti alkotások elemzésére is kitér.)

Ennek nyomán az elmúlt évtizedekben a történelemtudomány és a szociálpszichológia között olyan metszéspont jött létre, mely a társadalmi tudás magyarázatában a narrativitás sajátosságait hangsúlyozza.²⁴ Hayden White gyakran idézett megállapítása szerint ugyanis *"ezek az események nem azért valósak, mert megtörténtek, hanem először is azért, mert emlékezésre méltónak ítéltettek, másodszor pedig azért, mert képesek maguknak helyet találni egy kronologikusan rendezett sorban"*.²⁵ Ebben a felfogásban a történész által alkotott narratívum jelenti a történeti magyarázat tárgyát. A történész által írt elbeszélést szociális konstrukciónak tekinti, de olyan konstrukciónak, mely az elbeszélést mint önálló törvényekkel rendelkező megismerési (kognitív) eszközt alkalmazza. A Dilthey-féle szellemtörténeti kísérlet óta ma a *narrativitás* vizsgálata lehetővé teszi, hogy a történelmi elbeszélés mint magyarázat vagy interpretáció elemzésébe pszichológiai tartalommal rendelkező kognitív struktúrákat vezessünk be, azaz a diskurzus elemzése ezáltal visszakapcsolható az empirikus adatokhoz. A narratívum érvényességét hitelessége, valószerűsége, koherenciája határozza meg, ami viszont a narratív struktúrák - idő,

---

²¹ Dominick LaCapra: Rethinking Intellectual History. 1980-ban Cornwellben elhangzott előadása, magyarul Dominick LaCapra: A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás. In Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003, L'Harmattan.

²² Majtényi György: Az „új kultúrtörténet”-ről. Nyelvi fordulat-kritikai fordulat-kulturális fordulat. *Aetas*, 2005. 3. sz. 162. o.

²³ Lynn Hunt: *The Family Romance of the French Revolution*. London, 1992, Routledge.

²⁴ Lásd Hayden White: *A történelem terhe* (Budapest, 1997, Osiris); Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése* (Budapest, 2000, Napvilág); a szociálpszichológiában T. R. Sarbin, Jerome Bruner és itthon Pataki Ferenc és László János munkái.

²⁵ Hayden White 1997. 134. o.

cselekmény, szereplők, perspektíva, elbeszélői szándékok, értékelés - megfelelő alkalmazásán múlik. A narratívum paradoxona, hogy egyszerre az emberek univerzálisan érvényes kognitív működésmódja és e működésmód által létrehozott, szociálisan érvényesített, illetve fenntartott tudásforma.²⁶

A *pszichológiai megközelítésmódokat* alapvetően meghatározza az emberről alkotott elsődleges elképzelés, melyről a későbbiekben még bővebben szólok. Az egyik szemléleti tengelyt az egyén-csoport/társadalom jelenti, vagyis annak kérdése, hogy az individuum vizsgálatát tartja-e elsődlegesnek, vagy az embert környezetébe ágyazottan (esetleg azáltal determinálva) vizsgálja a szocialitás figyelembe vételével. A másik axis az embert biológiai vagy kultúrája által alakított alanyként osztja meg, a harmadik pedig az emberi természet állandóságán versus folyamatos változásán alapuló előfeltevésekből indul ki. E hármas felosztás azonban magától értetődően nem jelenti az összes lehetséges paradigma bemutatását. Egyfajta trendként jellemezhető azonban, hogy minél közelebb kerülünk saját korunkhoz, ezek a tengelyek annál jobban elmosódnak – ez azonban mégsem jelenti azt, hogy teljesen el is tűntek. Az emberről alkotott egységes kép a messzi jövőbe tolódik ki.

Eddigi történeti fejtegetéseinkhez kapcsolódva úgy tűnik a két tudomány közötti kapcsolat már születésük pillanatától jelen volt. Bár Rónay Jácint kísérletei idején még nem beszélhetünk intézményes pszichológiáról, ám személyében elsőként valósult meg az interdiszciplinaritás lehetősége (magyar területen). A pszichológia születésének időpontját konvencionálisan *Wundt* első kísérleti laboratóriumához kötik (1879). Az itt folyó kísérletek arra keresték a választ, hogy a társas helyzet miként befolyásolja az egyén viselkedését.²⁷ *Néplélektanának* premisszája, hogy az emberi összefüggések elsődleges formája a kultúrában található, a személyiség fejlődése e közegben megy végbe. A nyelvet, a mítoszokat és a szokásokat a társadalmi kölcsönhatások objektív termékeinek tekintette, ezek összehasonlító és történeti elemzését hajtotta végre. A kísérletezést - noha alapvetően ez jellemezte kutatásait - *Wundt* a magasabb pszichikus funkciók megismerésében nem tartotta lehetségesnek, ezért a *Völkerpsychologie* (1900) elmélete sem kísérleti, hanem történeti, filológiai, néprajzi elemzés alapján készült.

---

²⁶ Vö. László János: Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány* 2003. 1. sz. 48-57. o.

²⁷ Hunyady György: A szociálpszichológia történeti olvasatai. Budapest, 2006, Eötvös, 14 ff.

Az első világháború után megindult a háború jelenségének szellemi és ideológiai feldolgozása. E kísérletek közé tartozik Wundt egy talán kevésbé ismert esszéje a *Die Nationen und ihre Philosophie*,²⁸ mely a fent említett nemzetkarakterológiák szellemi közegébe illeszkedik, a filozófiai értelmezés igényével kiegészítve. Wundt szerint a háború csak felszínre hozza, és láthatóvá teszi a nemzetek között már egyébként is meglévő eltéréseket és feszültségeket.²⁹ A háború úgy működik, akár egy katalizátor: a népek karaktere világosabban és határozottabban jelenik meg.³⁰ E ponton fel kell hívnunk a figyelmet arra a sajátosságra, mely ezt az esszét kizárólagosan jellemzi: a néplélektan célja azon elemek feltárása, melyek összekötnek, itt pedig Wundt éppen arra kíváncsi, ami elválasztja a népeket. Ilyen szempontból ez egy alapvetően pozitivistá tudós szellemtörténeti kísérleteként fogható fel.³¹

A Lipcsei Egyetemen Wundt mellett nőtt fel egy másik meghatározó pszichológus, Hugo Münsterberg, aki a 20. század elején ugyancsak nagy ívű tanulmányokban foglalkozott nemzetkarakterológiával. Rá is jellemző, hogy a lelki jelenségeket az emberi szervezet működésének mintájára képzelte el, az intézményesedett szervezetet pedig a biológiai organizmus analógiájára. Számára az egyén és mentális funkciói képviselték az elsődleges egységet, a „tényleges tárgyakat”, a csoport és annak belső összetartozása másodlagos.³² A nemzeti jellemzőket Münsterberg másodrendűnek tartotta a társadalmi jellegzetességekhez képest. A nemzeti múlt megismerésének lehetőségét a szellemtudományi pszichológia hatáskörébe utalta, amelynek kimunkálása szerinte nem a pszichológus, hanem a történész feladata.³³ Az *Amerikaiak*³⁴ című monográfiájában az első ötven oldalt az amerikaiak és a németek összehasonlításának szentelte. A némettel szemben az amerikaiit „új embernek” nevezte, akinek környezete a földrajzi adottságok tekintetében csak az európai „nem egyesült” államokkal lenne összehasonlítható, sőt kultúrája is hihetetlen változatosságot mutat, ám maguk az emberek különös módon mindenütt ugyanolyanok. Ez a lelki azonosság szerinte mindenképpen ellentmond azon faji alapú elképzeléseknek, melyek a

---

²⁸ Wilhelm Wundt: *Die Nationen und ihre Philosophie. Ein Kapitel zum Weltkrieg.* Leipzig, 1915, Kröner.

²⁹ Jól látható itt az a pszichológusokra jellemző megközelítés, mely a nagy elmélet mögé a történelmet mint kulisszát használja fel. Komoly hasonlóságot fedezhet fel az olvasó Lloyd deMausenak a háború jelenségéről írt fejtegetéseiben. Lásd uő: *Das Emotionale Leben der Nationen.* Klagenfurt, Celovec, 2005, Drava. 53-56. o.; 122-138. o.

³⁰ Percz László: *Nemzet és filozófia: a német példa. Világosság,* 2004. 6. sz. 104. o.

³¹ *Ibid.* 104. o.

³² Hunyady György 2006, 16 ff.

³³ *Ibid.* 19. o.

³⁴ Hugo Münsterberg: *Die Amerikaner.* 2 Bde. Berlin, 1904, Ernst Siegfried Mittler und Sohn.

nemzetek gondolkodásmódját és cselekedeteit biológiai okokra akarják visszavezetni.³⁵ Münsterberget nem az okok érdekelték, hanem az emberek céljai, ebből véli levezethetőnek mentalitásukat. Az amerikai élet négy fő területét különítette el: a politikait a gazdaságit, a szellemi és a társadalmi. Az amerikaiakra jellemző személyes motívumokból eredeztetette a társadalom működésmódját, intézményeit és így jutott el mélyebb megismeréséhez, elfogadásához és kritikájához. Münsterbergnél tehát a nemzeti vonások egybevetése már (egyfajta útkereső) alkalmazott pszichológiaként jelenik meg.

A nemzetkarakterológia mellett, mely alapvetően a nagy társadalmi csoportok pszichés jellemzői iránt érdeklődött, a pszichológiát továbbra is foglalkoztatta a társas hatásoknak kitett egyén viselkedésének kérdése. A francia forradalom örökségeként két tanulság kristályosodhatott ki a 19. században: az egyik, hogy az emberi összetartozás új tudata jött létre, a másik pedig a tömegek kiszámíthatatlan viselkedésének fenyegetése. A század *tömegpszichológiájának* központi kérdése az volt, hogyan lehetne a vezetőknek ismereteket nyújtani a tömegről, és megtanítani őket arra, hogyan tudják a tömeget egy konkrét politikai célra ráirányítani. A tömegpszichológia tizenkilencedik századi teoretikusai a tömegben látták az állami szervezetekre leselkedő legfenyegetőbb veszélyt, rettegtek attól a gondolattól, hogy a tömeg megtagadja az engedelmisséget, és hatalomra tör. A tömeg megszabolásának és uralmának feladatát a vezérben látták. Sajnos a történelem - illetve néhány nemzetiszocialista – bebizonyította, hogy a probléma megoldása nem ilyen egyszerű.

A tömegpszichológia hazájának elsősorban Olaszországot tekinthetjük, de nagyon szoros volt a kapcsolat a francia és az olasz kutatások között. 1890 és 1895 között jelent meg az első négy tömegpszichológiai témájú könyv francia és olasz szerzők tollából. A tömegek fenyegető jelensége mindenképpen tudományos magyarázatot követelt, de ezen vizsgálódások célja kezdettől fogva a tömegfolyamatok előrejelzése és irányításának lehetőségei volt. A (kezdeti) latin iskola egyik képviselője *Sighele* a „kisiklott” tömeg jelenségét vizsgálta. Arra kereste a választ, hogy az egyén beszámíthatósága miért csökken a tömegben. A kutatásokba kriminológusok is bekapcsolódtak, és tudományos eredményeik később a jogalkalmazás területére is beszivárogtak.

---

³⁵ Ibid. 2. o.

A francia kutatókat ugyanúgy foglalkoztatta az egyéni magatartás (tömegvezérelt) változékonyságának kérdése. Az általuk adott válasz szerint a tömegben a magasabb pszichés funkciók blokkolódnak, az alacsonyabbak pedig erősödnek, vagyis a tömeg tagjai együttesen primitívebbek, mint a tagok szellemi színvonalának átlaga külön-külön. Ezt a gondolatot vette át *Le Bon* 1895-ben,³⁶elméletét azonban sok kritika érte. Az első, hogy a szerző nem saját megfigyeléseire támaszkodott, hanem átvett, kétes értékű anekdotákra. Másrészt az általa leírt helyzetek inkább jellemezhetők kivételes, mint általános jelenségként. Továbbá a tömeg fogalmát nem határozta meg kellő alapossággal, és nem adott magyarázatot a dinamikus folyamatokra (ld. a vezér szerepe). *Le Bon* mindig úgy tekintett a tömegre, mint másokra. Valószínűleg ez tette igazán vonzóvá elméletét. *Le Bon* az egyén racionalitásával és konstruktivitásával szembeállította a tömegember irracionálisát és destrukcióját.³⁷ A társas egymásra hatásban végbemenő eltömegesedés azonban a tömegpszichológia fogalmi rendszerében nem jelentett azonosságot a nemzeti összetartozással vagy kultúraépítéssel. A tömeglélektan az egyénnel mint egy faj, nemzet, vagy intézmény alkotórészeivel foglalkozott, mely valamilyen cél érdekében képes tömeggé szerveződni.

1908-ban, egymástól függetlenül jelent meg két olyan pszichológus kötete (W. McDougall és E. A. Ross) akik a *szociálpszichológia* kezdetleges fogalmi rendszerével közelítették meg a társas hatásoknak kitett egyén problematikáját. Ez jelentette a szociálpszichológia születését. A darwini ösztöntan McDougall-re is nagy hatással volt, aki a 1920-as évek fordulóján a nemzeti karakter természetét és sajátságait szisztematikusan akarta felvázolni (ezt csoportszellemnek nevezte), és a társas viselkedést a társas ösztönök meglétéből igyekezett levezetni. Ő volt az, aki a nemzetkarakterológiát rendszerezett tudományos tanná akarta tenni.

A nemzetkarakterológia tehát előkészítette és ösztönözte a szociálpszichológiai kutatásokat.³⁸ A nemzeti sajátosságok kérdése azután új megvilágításba került a *nemzeti identitások* kutatásával. Bár Allport az identitás kérdésével csak érintőlegesen foglalkozott, mégis társadalmi kategorizációról alkotott elmélete alapozta meg az identitások társas

---

³⁶ Gustav Le Bon: *La psychologie des foules*. Első kiadása 1895-ben jelent meg. Magyarul uó: *A tömegek lélektana*. Budapest, 1913, Franklin-Társulat.

³⁷ Helmut E. Lück: *Geschichte der Psychologie: Strömungen, Schulen, Entwicklungen*. Stuttgart 2009, Kohlhammer, 43 ff.

³⁸ Hunyady György 2006, 13. o.

szemléletének kialakulását a szociálpszichológiában. Henri Tajfel a társadalmi identitást a társadalmi csoportok határai felől közelítette meg.³⁹ Az egyén azonosságtudatának meghatározóját a társadalmi kategóriákban látta. A társadalmi identitást szerinte az egyén én-képének azon része képezi, amely a különböző társadalmi csoportokhoz való tartozás tudásából ered.

A csoportok összetartozását jellemző közös csoportmeggyőződésekkel (group belief) később Daniel Bar-Tal foglalkozott. Ezen meggyőződések szerinte a közös értékekben, közös célokban és ideológiai elemekben egyaránt tetten érhetők.⁴⁰ Sarbin és Scheibe szerint az egyén társadalmi identitása minden esetben saját társadalmi pozíciójának értékelésének a funkciója.⁴¹ E teóriákat összefoglalva jól látható, hogy a szociálpszichológia az egyén identitását a társadalom felől igyekezett meghatározni. A nemzethez való kötődés a modern szociálpszichológiában mára már inkább marginálisan jelenik meg. Ennek egyik példája José Miguel Salazar koncepciója,⁴² aki Tajfel elméletéből kiindulva a nemzeti és nem nemzeti kötődéseket elemezve arra a következtetésre jutott, hogy különböző kollektív identitásszintek létezhetnek, melyek nem hierarchikus rendbe szerveződnek, hanem inkább koncentrikus körökként jelennek meg az egyén identitásában.

A *modern szociálpszichológia* a kollektív alany helyébe az individuális szubjektumot állította és véglegesen elszakadt mindenféle kollektivistikus előfeltevéstől. A viselkedések, attitűdök hajtóerőit már nem a biológiai organizmus adottságaiban kereste, hanem a motiváció sajátosan szociális természetét kutatta.⁴³ A szociálpszichológia feladata Allport szerint annak meghatározása, hogyan befolyásolja az egyén gondolkodását, érzelmeit viselkedését mások tényleges, képzetes vagy mögöttes jelenléte.⁴⁴ Az 1920-as, 30-as évek Amerikájában tehát megszületett egy tudományos diszciplína, mely magyarázó elveit Wundt kísérleti pszichológiájából, az alaklélektan és a pszichoanalízis forrásvidékéről merítette. A szociálpszichológia és a kognitív pszichológia

---

³⁹ Henri Tajfel: *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, 1981, University Press.

⁴⁰ Daniel Bar-Tal: *Shared in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, 2000, Sage Publications.

⁴¹ Theodore R. Sarbin – Karl E. Scheibe: *Studies in Social Identity*. New York, 1983, Praeger.

⁴² José Miguel Salazar: *Social Identity and National Identity*. In: S. Worchel - J. F.- Morales - D. Paez - J.C. Dechamps: *Social Identity*. London, 1998, Sage Publications.

⁴³ Erős Ferenc: Vázlat az analitikus szociálpszichológiáról. *Replika* 1995. 19-20. sz. 81-90. o.

⁴⁴ Floyd Allport mereven elutasította azt az elgondolást, hogy egyének feletti egységeknek pszichológiai jellemzőket tulajdonítsanak.

összekapcsolódásával azután olyan nagy hatású elméletek jöttek létre, melyek a jelenkori kutatások premisszáit is meghatározzák. Gondolok itt az attitüdelméltre,⁴⁵ vagy Festinger kognitív disszonancia elméletére.⁴⁶ Az emberi konformitásról és engedelmességről alkotott előfeltevéseinket teljesen megváltoztatták Milgram és Asch kísérletei, tömeg és hatalom relációit sikerült új fényben megvilágítani. A modern szociálpszichológia dinamikusan fejlődő területei a történelemkutatás szempontjából a legtermékenyebb érintkezési felületet hozhatja majd létre.

Az *analitikus szociálpszichológia* a freudi kultúra- és egyénfelfogás és a szociológiai aspektus szintézisének lehetőségét jelentette, de a Frankfurter Iskolán keresztül a marxista társadalomelméletet is integrálta. Programjának kidolgozása Erich Fromm nevéhez fűződik (1932), aki arra kereste a választ, hogy miért van diszkrepancia a korszak társadalmi és gazdasági sajátosságai, illetve az emberi fejekben lévő ideológia között. Fromm legnagyobb érdeme Erős szerint, hogy elsőként tudta azokat a kérdéseket „*az empirikus társadalomkutatás nyelvén 'operacionalizálni', amelyeket Reich ill. a Frankfurteriek vetettek fel avval kapcsolatban, hogy a társadalmi uralom miként vezet az emberi szubjektum deformációjához*”⁴⁷. A faszizmus gyors és pusztító térnyerése, az általa kiváltott mély megdöbbenés tovább inspirálta a tömegjelenségek vizsgálatát. Olyan téma volt ez - és azt hiszem ma is az maradt -, mely semmit sem veszített kérdéseinek aktualitásából. Adorno és a Fromm válaszai külön figyelmet érdemelnek, ezért a következő fejezetben ezekre részletesen is visszatérek. A *pszichoanalitikus* orientációjú tanulmányok azonban történészek körében a leghevesebb ellenállást váltották ki. Karl Popper radikális véleményét alapul véve a történész szakma szempontjából az elutasítás egyik legfőbb érve az volt, hogy a pszichoanalízis tételeit empirikusan nem lehet falszifikálni, ezért nem

---

⁴⁵ A szociálpszichológia egyik központi fogalma az attitűd, mely egy tárgya, személy, vagy gondolat vonatkozásában tartós beállítódást, értékelő viszonyulást jelent. Az elmélet szerint három komponense van: egy érzelmi, mely az attitűdtárgy iránti érzelmi reakciót fejezi ki, ez lehet pozitív vagy negatív; 2. egy gondolati, mely az attitűdtárgyra vonatkozó információkra, hiedelmekre vonatkozik; 3. egy viselkedéses, mely az attitűdtárggyal kapcsolatos eljárás módokat tartalmazza. Az attitűdök egymásra gyakorolt hatását attitűddinamikának hívják. Az attitűddinamika, és az attitűdváltozás kérdésével foglalkoznak az ún. konzisztencia elméletek: az egyensúlyelmélet, a kongruitáselmélet és a kognitív disszonancia elmélete.

⁴⁶ Leon Festinger szociálpszichológus elmélete 1956-ból. Abból indul ki, hogy amikor valamilyen új információ vagy tapasztalat ellentmond az egyén korábbi elképzeléseinknek, akkor disszonanciát, más szavakkal egyfajta belső feszültséget él át. A feszültség csökkentésének három módja lehetséges, melyek nem zárják ki egymást: 1. a disszonancia alapját képező gondolatok közül egyet vagy többet megváltoztat; 2. olyan új ismereteket szerez, melyek megszüldítik alapelképzelését, és így csökkenti a feszültséget; 3. a disszonanciát okozó gondolatoknak tulajdonított jelentőséget csökkenti, vagy teljesen elfelejti. (Leon Festinger-Henry W. Riecken-Stanley Schachter: *When the Prophecy Fails. A Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World.* New York, 1956, Harper & Row, 25-26. o.)

⁴⁷ Vö. Erős Ferenc 1995. 84 ff.

tekinthető tudományos elméletnek, legfeljebb világnézetnek.⁴⁸ Popper véleményének hatása azonban inkább a filozófiában és a történetírásban nevezhető drámainak, a pszichológiában ez elmaradt.

E kritikai potenciállal szemben Erős arra hívja fel a figyelmet, hogy bár a pszichoanalízis alapvetően individuálpszichológia, ám mint élettörténetileg orientált pszichológia mindig is tekintetbe vette azokat a társas feltételeket, melyek között az egyén élettörténete kibontakozik. Freud társadalom- és kultúraelméleti munkái arra a kérdésre keresik a választ, hogy mi tartja össze a társadalmat, miért hajlandó az egyén lemondani alapvető késztetéseiről, és ez milyen következményekkel jár.⁴⁹ Freud a történelmet egy szélesebb kontextusban, a kultúra körébe ágyazva értelmezte. Ennek tárgya kezdetben a társadalmi valóság, a kultúra, és annak tükröződése, valamint az egyén által létrehozott jelenségek. Ricoeur az analitikus kultúrainterpretáció fejlődését a freudi elmélet három nagy állomásával, így az első topografikus modellel (tudatos, tudatelőttés, tudattalan), a második strukturális modellel (ösztönén, én, felettes én) valamint az élet- és halálösztön - általa mitologikusnak nevezett - dramaturgiájával állítja párhuzamba.⁵⁰ Kezdeti expanzív szakaszában a klinikai tapasztalatokra épülő pszichoanalitikus elmélet minden, az emberi jelenséggel összefüggő kérdésre igyekezett választ adni, a *totális magyarázat igényével lépett fel*.⁵¹ Freud azonban nyíltan vállalta, hogy a klinikai praxison túlmenő értelmezéseinek vagy hipotéziseinek megalkotásakor illetéktelenül szól bele az esztétika, a filozófia vagy a szociológia „nagy” kérdéseibe.⁵² Az utókor szemszögéből nézve azonban igazi jelentősége nem is ebben áll, hanem abban, hogy a modernitás egyik nagy diskurzus-alapítója lett. A pszichoanalízis ugyanis nemcsak értelmez, hanem komoly társadalomkritikai potenciált is rejt, ennek kiaknázására azonban csak az akadémiai irányzat mutatott érzékenységet, a pszichoanalitikus klinikum elveszítette érzékenységét a szubjektum társadalmi beágyazottságának szélesebb vizsgálata iránt. A klinikai praxis jelentősége ma egyre inkább csökken (ennek egyik oka az irányzatot ért támadások), a kultúra-stúdiumok viszont professzionizálódtak és egyetemi szervezetekbe

---

⁴⁸ Szummer Csaba–Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest, 1993, Cserépfalvi, 81-89. o.

⁴⁹ Erős Ferenc 1995. 84. o.

⁵⁰ Paul Ricoeur: *Die Interpretation. Ein Versuch über Freud*. Frankfurt am Main, 1965/1974, Suhrkamp, idézi Lust Iván: *Vágy és Hatalom. Thalassa*, 1999. 2-3. sz. 7-44. o.; <<http://www.mtapi.hu/thalassa/9923/tanulmny/01lust.htm>> [2010.10.31.].

⁵¹ Lust Iván 1999.

⁵² Erős Ferenc: *A freudi kultúraelmélet időszerűtlensége és időszerűsége*. In *Analitikus szociálpszichológia*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 252. o

integrálódtak.⁵³ Freud első kísérletei (gondolok itt a Mózesről és Michelangelóról írt tanulmányaira vagy a Totem és tabura) mintaként szolgáltak a későbbi szerzők számára. A két tudomány összekapcsolásában kétségtelenül ez volt, és ma is ez a legtermékenyebb terület. Freud meg volt győződve arról, hogy a humán tudományok alapját a lélekelemzés képezi.

A pszichoanalízis és történelemkutatás Certeau szerint is csak látszólag viszonyul különbözőképpen a múlthoz. A pszichoanalízis a múltnak a jelenbeli megnyilvánulásából, az elfojtott visszatéréséből kiindulva akarja feltárni ami történt, az érdekli mi minek a helyét foglalja el, az álcázás, kétértelműség játékát feltételezi. A történetírás önmagát jelenként meghatározva elkülöníti magától a múltat, hogy aztán megmunkálja, koherens elbeszélésbe helyezze. Múlt és jövő kapcsolatát mint egymásra következést, korrelációt, ok-okozati viszonyt, és szétválasztást fogja fel.⁵⁴ Tehát itt a történelem terének két különböző felosztási módjával állunk szembe. A francia tudós szerint mégis van három szempont, mely összeköti őket:

1. Olyan alapelveket, kritériumokat keresnek, melyek a jelen elrendeződése és a múltbeli képződmények különbségének megértéséhez vagy a köztük lévő folytonosságok biztosításához vezérfonalat ad.
2. Magyarázóértékkel próbálják ellátni a múltat és/vagy a múlt magyarázatára alkalmassá tenni a jelent.
3. Megpróbálnak leírni, létrehozni egy elbeszélést, mely mindkét diszciplína számára egy diskurzus értelmezésének alapvető formája.⁵⁵

E szempontokat két továbbival egészítem ki: mindkettő az emlékekkel foglalkozik, és mindkettő mítosztalanít, ez utóbbi pedig nem tartozik a leghálásabb feladatok közé.

Egyetértek Certeau-val abban, hogy mindkettő alapelveket keres, ám hozzáteszem a pszichoanalízis meglátásom szerint azért tár fel egy a törvényszerűséget, mert univerzális magyarázóelvvé akarja emelni (ld. Ödipusz-komplexus, vagy deMause gyermeknevelési elmélete), később pedig úgy használja ezt mint egy struktúrát. A történész egy jelenség mögött szintén felkutatja az alapelvet, ám azt is figyelembe veszi, hogy a külső tényezőknek milyen alakító hatása van. Hiszen minden jelenség megnyilvánulása egyedi,

---

⁵³ Ibid. 252. o.

⁵⁴ Kisantal Tamás: Történelem és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé. *Aetas*, 2006. 1. sz. 137. o.

⁵⁵ Ibid. 137. o.

még akkor is, ha háttérben egy törvényszerűség működik. A pszichoanalízis a belső faktorokat állítja előtérbe, míg a történelemkutatás nyilvánvalóan a külső tényezők hatását helyezi előtérbe. Az is-is szemlélete ezt a problémát egyértelműen áthidalhatná. Másrészt a történelemkutatásról már nem állíthatjuk egyértelműen azt, hogy a múlt megnyilvánulását vizsgálja a jelenben. A múltat önmagában is értelmezni akarja de saját referenciakeretében, vagyis nem biztos, hogy a historizálás útját választja - a mentalitástörténet épp erről szól.

A különböző paradigmák eltérő kutatáseljárásokban realizálódtak, a törvényszerűségek kutatásának kapcsán komoly vitára adott okot az individuum és a kollektívum szintjén megjelenő törvényszerűségek feltárása. Bibó István Freudra és a pszichoanalízisre vonatkozó kritikájában megjegyzi, hogy szerinte az egyénre vonatkozó fogalmakat, úgymint trauma, elfojtás, bűntudat, nem lehet minden további nélkül a közösségi jelenségekre alkalmazni. Az a kérdés foglalkoztatta, hogyan lehetne olyan társadalomlélektant kidolgozni, mely nem a közösségi misztikára épül, ugyanakkor az egyénből kiinduló törvényszerűségeket nem viszi át analóg módon a társadalomra.⁵⁶ Bibót elsősorban a történelmi dinamika érdekelte, ezért például elutasította a fasisztoid karakter létezését.

A pszichoanalízist, Koselleck szerint, csak akkor lehet alkalmassá tenni a történelmi magyarázatra, ha metaforikusan használjuk. Ezáltal lehetőséget teremt arra, hogy egy adott eseményt a megvalósulási folyamatból magyarázzunk, tehát azt, hogy csoportok, egyének, pártok etc. kölcsönhatásuk folytán miért épp így következtek be, és nem másképp. Ám az oksági magyarázattal szemben a pszichoanalízis sajnos módszertanilag ellenőrizhetetlen. Nincs felülvizsgálati fórum – írja Koselleck – a hitelesség egyetlen elméleti premissza elfogadásán áll vagy bukik.⁵⁷ Ennek következtében bizonyos viselkedéseknek visszavonhatatlan szükségszerűséget kell tulajdonítanunk. Ha külső jelenségeket vagy eseményeket belső motívumokkal akarunk magyarázni, akkor ez egyenlő avval, hogy múltbéli tények belsőleg szükségszerű bekövetkezését állítjuk.⁵⁸

A kritikusok szerint a pszichoanalitikus kultúrainterpretációban a lelki élet természettudományos igényű vizsgálatával újra és újra egy „rosszul” (patológiásan)

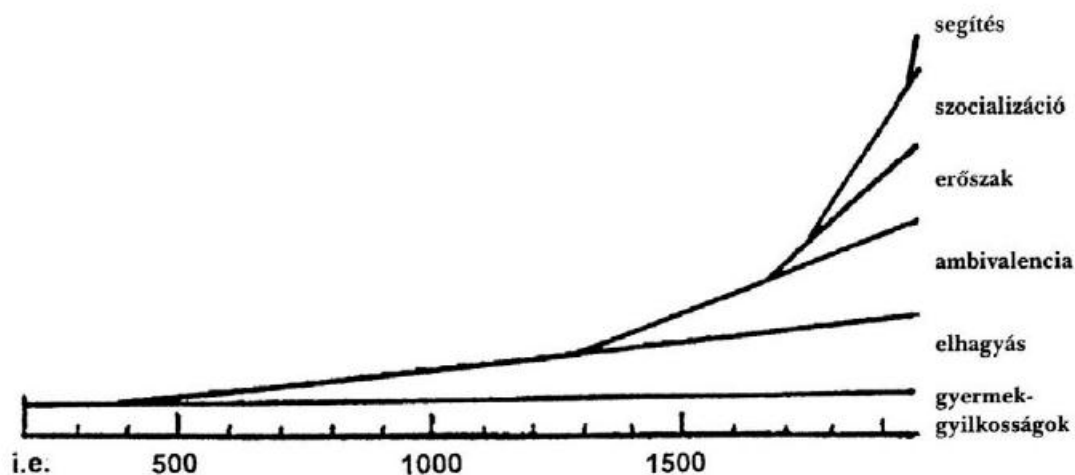
⁵⁶ Erős Ferenc: A válság szociálpszichológiája. Budapest, 1993, T-Twins, 11-20. o.

⁵⁷ A pszichoanalitikus elmélet egyik pozitív eredményének kell tekintenünk Walter C. Langer korábban említett munkáját, mely 1943-ban készült, és Hitler jövőbeni viselkedésére vonatkozó jóslatait a valóság igazolta. Ez úgy gondolom több mint a véletlen műve. A verifikáció lehetőségét tehát valójában nem tekinthetjük kizártnak.

⁵⁸ Reinhart Koselleck: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest, 2003, Atlantisz, 343. o.

működő, az egyént traumatizáló társadalom leleplezéséhez jutnak el. Ez azonban, mint arra Lust Iván felhívja a figyelmet, egy olyasfajta társadalomkritikai potenciált rejt, mely mindig aktuális és szükséges.⁵⁹

A pszichoanalízis a későbbiekben már nemcsak az egyén szerepére fókuszált, hanem érzékenységet mutatott az átfogó metatörténeti elméletek iránt is. Ezek közül elsőként a főleg pszichológus berkekben ismert *pszichogén történelemelméletet* említhetem. A pszichohistoria sajátossága, hogy a történelmi folyamatokban rejlő törvényszerűségeket posztulálja és ezek feltárására törekszik. Nem titkolt célja ezek alkalmazása egy jövőbeni kormánypolitikában, a társadalmi jövő pozitív alakításának lehetőségével, végcélja így utópisztikus távlatokat sejtet. DeMause elmélete, egy korszakokat felölelő metaelmélet. Középpontjában nem gazdasági, politikai, vagy technológia folyamatok állnak, hanem az emberi személyiség pszichogén változásai, melyek gyerek és szülő közötti interakciók egymás utáni generációiban alakulnak.⁶⁰ A gyermeknevelési szokások történetének felvázolásával határozza meg azt a hat korszakot, melyek egyben adekvát pszichoosztályok létrejöttét is jelentik.

1. ábra. A pszichoosztályok történeti fejlődésének rétegmodellje deMause szerint⁶¹

A gyermekkel való egyre szeretetteljesebb bánásmód a 20. századra elérte legfejlettebb szintjét. Ez azonban nem jelent valamiféle általánosan jellemző kategóriát, hisz az ezt

⁵⁹ Lust Iván 1999. 7-44. o.

⁶⁰ Winfried Kurth: Wechselseitige Bezüge von Bindungstheorie und historischer Forschung. In W. Kurth–Ludwig Janus (Hg.): Psychohistorie und Persönlichkeitsstruktur. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung. Bd. 2. 2001, 272. o.

⁶¹ Lloyd de Mause: Was ist Psychohistorie? Eine Grundlegung. Gießen, 2000, Psychosozial, 113. o.

megelőző öt korszak párhuzamosan ugyancsak jelen van. Későbbi munkáiban a pszichogén fejlődés szempontjából nagyobb hangsúlyt kapott az anya-lány kapcsolat.⁶² Azokban az esetekben, ahol ez a kapcsolat érzelmileg sérül, deMause szerint megnyílik a hosszantartó pszichogén stagnálás, vagy akár a társadalom visszafejlődésének lehetősége. A gyermeknevelési szokások jelentősége akkor válik érthetővé, ha hozzátesszük, hogy az egy pszichoosztályhoz tartozó felnőttek közös csoportfantáziákat alakítanak ki, melyek az adott pszichoosztály tipikus gyermekkori traumatizációit tükrözik, ezeket a fantáziákat pedig a kultúra és a politika területén élik ki.

Elméletét sok kritika érte, ezek közül leginkább az Amerika-központúság emelhető ki,⁶³ másrészt pedig a mai nyugati szociokulturális világlátás és ideálok rákényszerítése korábbi társadalmakra. A kritikák további csoportja a monokauzális magyarázatokat, illetve a forráskezelést támadja, ez pedig minden történész szempontjából a legkeményebb érveket jelenti.

Komoly vitára adott okot, a pszichohistoria önállóságának kérdése. Boelderl és Janus⁶⁴ szerint a pszichohistoria tulajdonképpen azonos de Mause-zal, és ezen véleményükkel e sorok szerzője is messzemenően egyetért. DeMause szerint a pszichohistoria egy önálló tudomány, mely nem más tudományágak (mint például a szociológia, politológia etc.) elméleti alapjaira épül, hanem teljesen új, sajátosan pszichohistorikus posztulátumok megfogalmazásával teremti meg saját elméleti alapjait.⁶⁵ E tudomány célja a gyermekkori történelmi determinánsaiból *egy általános történelemelmélet* levezetése. Ezt az „általános” értelemben vett történelmet az ember mint pszichével rendelkező szubjektum hozza létre, pszichés lényegének alapjai pedig a gyermekkorban konstruálódnak. Az individuálpszichológiai mikroszintről deMause a *csoportfantázia* fogalmával lép egy elméleti makroszintre. A csoportfantáziákat az egyének hozzák létre, majd ezek a továbbiakban az általános történelem determinánsaiként válnak hatékonnyá.

---

⁶² Lloyd deMause: *Psychohistory: Childhood and the Emotional Life of Nations*. Preface. <<http://www.psychohistory.com>> [2010.01.10].

⁶³ Friedhelm Nyssen: *Psychohistorie, soziale Ungleichheit und politische Veränderung*. In Kurth, Winfried–Janus, Ludwig (Hg.): *Psychohistorie und Persönlichkeitsstruktur*. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung, Bd. 2. Heidelberg, 2001, Mattes, 143-155. o.

⁶⁴ Arthur R. Boelderl és Ludwig Janus Lloyd deMause: *Foundations of Psychohistory* című munkájának német nyelvű kiadását szerkesztették 2000-ben. A német fordítás címe: *Was ist Psychohistorie?*

⁶⁵ De Mause avval indokolta az önállóság szükségességét, hogy ha egy tudományág alá rendelné a pszichohistoriát, avval bevonná az adott diszciplína paradigmáit és elavult dogmáit is. A szavak szintjén ez az érvelés mindenképpen helytálló, ám a realitásokból kiindulva meglehetősen utópisztikus elképzelésnek tűnik az, hogy bárki függetlenítheti magát egy kor tudományos paradigmarendszertől.

A pszichohistória alapját két részelmélet jelenti: az első elméleti premissza a gyermekkor pszichogén történetéből vezeti le a másodikat, a történelem pszichogén elméletét. Ugyanakkor tetten érhető egy harmadik is, melyet gyakran figyelmen kívül hagynak: a *homo relatens*, vagyis a kapcsolatokon keresztül létező ember antropológiája.⁶⁶ DeMause számos elemzése avval az állítással operál, hogy minden szokásos elmélet alapja egy emberkép, melynek igazából nincs realitásalapja. Főleg a társadalomtudományokban elterjedt *homo oeconomicus* kritizálja, melyet mai korunkban dominánsként értékel. A pszichohistória szerint az ember igazi motívumait a kapcsolatokra és boldogságra törekvés jelenti, így elméletének kiindulópontja nem az ember önmagában véve, hanem egy interakció, mely gyermek és felnőtt között folyik. Bár e kapcsolat megalapozottságát a kutatások ma már messzemenően igazolták, a kétely mégsem ezért ébredt fel bennem. Ami a pszichohistóriát véleményem szerint a történeti kutatásból kiszorítja, hogy deMause tagadja a társadalom létezését. Számára a társadalom egy szociológiai mítosz, egy konstrukció, a valóságban ugyanis csak individuumok léteznek.⁶⁷ Nyssen szerint az ilyesfajta redukcionista individualizmus kizárólag antropológiai szempontból engedhető meg.⁶⁸ Durkheim óta azonban kétségtelen, hogy társadalmi tények igenis léteznek, sőt nagyon erős kényszerítő erővel rendelkeznek. Egy ember öngyilkossága többnyire egyéni okokra vezethető vissza, és vizsgálata nagy valószínűséggel - feltéve, hogy az illetőt nem Adolf Hitlernek hívták - az individuálpszichológia körébe tartozik. Csakhogy az öngyilkossági ráta, azaz a százezer lakosra jutó öngyilkosságok száma már társadalmi tényként értelmezendő,⁶⁹ ez pedig azt jelenti, hogy ha a pszichohistória önálló tudományként akar működni, akkor szem elöl veszíti a történelmileg kialakult valóságot. DeMause elemzéseiből teljesen hiányzik a vizsgált korszak életkörülményeinek alapos vizsgálata és leírása, a narratív megközelítést eleve elutasítja. Ezért válik a történelem pusztán példatárrá a gyermekkori bántalmazások elméletéhez.

DeMause teóriája az ösztön-én és az én győzelmét posztulálja, míg Norbert Elias – nem pszichoanalitikus eljárással készített – munkájában evvel éppen ellenkező végkövetkeztetésre jut, vagyis a civilizáció folyamatában tulajdonképpen a felettes-én győzelmét igazolja. Ugyanakkor mindkét szerző egyetért abban, hogy a gyermeknevelési

---

⁶⁶ Friedhelm Nyssen: Einleitung. Ein Vergleich zwischen der „unabhängigen Psychohistorie“ und den Beiträgen dieses Bandes. In Kritik der Psychohistorie. Gießen, 2003, Psychosozial/Haland & Wirth. 7-78. o.

⁶⁷ Lloyd deMause: Die Grundlagen der Psychohistorie. (Hg. Aurel Ende) Frankfurt am Main, 1989, Suhrkamp, 89. o.

⁶⁸ Friedhelm Nyssen 2003. 15. o.

⁶⁹ Friedhelm Nyssen 2003. 17. o.

módok fejlődése egyértelműen kimutatható a kontinentális történelemben. A koncepció tehát úgy tűnik, csak részgazságokat tárt fel.

A pszichogén elmélet mellett természetesen születtek más próbálkozások is. Például *William Strauss és Neil Howe ciklikus elmélete* az amerikai történelemről. Hipotézisük szerint négy archetipikus generáció követi egymást Amerika történelmében: a próféták, a nomádok, a hősök és a művészek. Egy teljes ciklus (saeculum) négy kb. 20 éves időszakra tagolható, ezek jelentik a szakaszokat, melyeket mindig egy bizonyos generációs típus határoz meg. Ezek formálják a korszak kultúráját, hangulatát és politikai tevékenységét. Az „uralmi” viszonyok fázisonként változnak, hogy aztán minden negyedik fázissal egy új ciklus vegye kezdetét. Ezek az elméletek azonban nem vertek fel nagy port a történésztársadalomban.⁷⁰

A történelmet és emberi pszichét összekapcsoló metaelméletek egy következő példája a *magasabb pszichés funkciók történeti-pszichikus elmélete*. Az emberiség pszichikai egységének alapvetéséből kiindulva a kulturális pszichológia a kultúrák közötti különbségeket és hasonlóságokat elsősorban pszichológiai szemszögből közelítette meg. A kutatások ez esetben két kérdéskör köré csoportosíthatóak: a *kultúra és a személyiség kapcsolatának* vizsgálatai (ezen belül külön alcsoportot alkotnak a nemzeti karakterkutatások) illetve *egyes kulturális jelenségek összehasonlító* tanulmányozása.

A pszichológia Mozartjának nevezett Vigotszkij (1896-1934) az emberi tudatról kialakított elméletébe a történetiséget is beemelte. A pszichológia válságát két okra vezette vissza: az egyik, hogy a korábbi viselkedélméletek kiiktatták a tudatot, a szellemtudományos pszichológiák pedig egyén feletti dologgá transzcendentálták. Vigotszkij integrálta a biológiai és a kulturista emberképet, amikor kijelentette, hogy az igazság valahol a kettő között keresendő.⁷¹ A *magasabb funkciók történeti-pszichikus elmélete*, mely a tudatra és a jellemzően emberi jelenségekre helyezte a hangsúlyt, szakított a korábbi viselkedéses koncepciókkal. A lelki jelenségeket illetően Vigotszkij elismerte, hogy az embernek vannak természettudományosan értelmezhető lelki jelenségei, de ezek szerinte csak az alapot jelentik. Ezekre épülnek rá a magasabb pszichikus funkciók, melyek történelmi eredetűek és az egyén környezettel folyó interakciói során jönnek létre. A lelki jelenségek

---

⁷⁰ Neil Howe-William Strauss: *Generations: The History of America's Future 1584-2069*. New York, 1991, William Morrow.

⁷¹ Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet*. Budapest, 1992, Gondolat.

elmélete szerint nem az önmagába zárt individuumban játszódnak le, hanem emberek között zajlanak, s utána válnak emberen „belülivé”. Vigotszkij szerint a gondolkodás eredetileg emberek közötti folyamat volt. Értelmezésében a nyelv teszi lehetővé a gondolkodás egyéni és társas is legyen. Ezen a közvetítőn keresztül képes az egyén gondolatait kommunikálni, ugyanakkor ez a közvetítő teszi lehetővé, hogy a társas valóság az egyén saját gondolatává váljon. Az átalakulás a szociálisból az individuális felé sohasem fejeződik be. A történelem szerepe ebben a pszichológiában úgy jelenik meg, mint tudatformáló tényező, a kultúra szerepét hangsúlyozza az egyedfejlődésben.

Az interdiszciplinaritás terepe természetesen számtalan további lehetőséget kínál, így néhány oly területet említek még, melyek eddigi termékeny kapcsolatuk alapján mindenképpen meghatározóak lesznek a jövőben is. A történelem, mint láthattuk sok esetben maga is meghatározóan képes befolyásolni a kutatások további irányát. Felmerülhetnek a háború jelenségének kérdései, generációs problémák és olyan társadalmi anomáliák, melyekre magyarázatot keresünk. A *kötődéselmélet* a második világháború után született meg, amikor Európában rengeteg árva gyerek volt, és óriási tömegek traumatizálódtak a háborúban. Bár a poszttraumás stressz-szindróma jelensége már ismert volt, az öreg kontinensen – ellentétben Amerikával – erről mélyen hallgattak. A kötődéselmélet kidolgozása az ötvenes években döntően John Bowlby és Mary Ainsworth nevéhez fűződik. Abból a premisszából indult ki, hogy az ember kötődési magatartása a törzsi életben gyökerező magatartásrendszer, ennyiben pedig a táplálékszerzés és utódnemzés magatartásrendszerével egyenrangúnak tekinthető. Az egyének közötti érzelmi szempontból fontos kapcsolatok alapvetően a túlélést szolgálják, és így primer jelleget kapnak.⁷² A kötődés képessége egy hatékonyan működő személyiség és lelki egészség alapfeltétele, de el kell határolnunk a függőségtől, ez utóbbi ugyanis dependenciára, ráutaltságra vonatkozik. Joggal merülhet fel a kérdés, hogyan függ ez össze a történelemkutatás lehetőségeivel. Az elmélet egyik alapfeltevése, hogy ezek a gyerekkori kötődési minták a későbbi fejlődés során interiorizálódnak, azaz a gyerek kognitív-affektív konstrukciókat képez arról, hogyan viselkednek a kötődési személyek, és ezek aztán mint prototípusok működnek későbbi kapcsolataiban, sőt későbbi felnőttkori észleléseit és magatartását is befolyásolják. Ezek tulajdonképpen érzelmi, magatartásbeli és mentális

---

⁷² Winfried Kurth 2001. 266-269. o.

elképzelésekre vonatkozó sémák, belső modellek.⁷³ A kötődéelmélet fontos eredménye, hogy a teszt alapján kimutatott felnőttek belső modelljei, és gyermekeikhez való kötődésük között erős összefüggés mutatható ki, azaz a kötődési struktúráknak transzgenerációs hatása van. Ezekbe a továbbadott mintákba – melyek az életút során később is elsajátíthatóak - a traumák is beletartoznak. A történelmi traumatizáló események ugyanis nemcsak a gyerekeket érintik, hanem kivétel nélkül az összes korosztályt.⁷⁴ Bowlby az egyéni elméletet kiszélesítette a csoportbeli kötődésekre, szerinte ugyanis a kötődési személy szerepét a felnőtteknél intézmények is átvehetik.⁷⁵ A csoporthoz való tartozás ebben az esetben a vezetőhöz való kötődésen keresztül valósul meg. Ainsworth elmélete ezzel szemben nem teszi szükségessé egy ilyen közvetítő személy meglétét, szerinte a csoporthoz tartozás keresése biológiailag megalapozott.⁷⁶ Winfried Kurth véleménye szerint a két elmélet nem mond ellent egymásnak,⁷⁷ és a következőképpen értelmezi: az ember együttműködő magatartása a csoportban az individuum egy életen át tartó kötődési magatartás fejlődésének alapformája, melynek nincs szüksége egy vezető közvetítésére. Ám bizonyos esetekben a csoport összetartozásának érzése a vezérhez, egyes intézményekhez, vagy szimbólumokhoz (pl. zászló) kapcsolódó közös affektív viszony közvetítésével valósulhat meg. Sigrid Chamberlain⁷⁸ náci nevelésről írt munkája alapján hozza meg azt az általános következtetést, mely szerint a vezér által közvetített kötődés inkább egy kötődésbeli deficitre utal, és olyan embereknél jellemző, akiknek kötődési szükséglete gyermekkorukban csorbult. (Itt nem kell elsősorban traumákra gondolnunk, a szülő érzelmi elérhetetlensége a gyerek számára ugyanilyen következményekkel járhat.) Ha ez valóban így van, akkor nem a kötődési magatartás egyik variánsáról van szó, sokkal inkább a hiány kompenzációjáról, egy vezérhez, szimbólumhoz, ideálhoz kötődő affektív kapcsolatról. Feeney és Noller hasonló jelenséget vélt felfedezni az emberek vallásos kötődésének hátterében is.⁷⁹ Nagyon fontos megfigyelés, hogy a kötődési rendszer leginkább stressz-, vagy válsághelyzetekben aktiválódik, és a biztonságérzet hiánya

---

⁷³ A kötődési reprezentációk ma már a felnőtteknél is kimutathatók, egy teszt segítségével (AAI – Adult Attachment Interview) a kiértékelésnél nem a válaszok tartalma a lényeges, hanem a nyelvi koherencia, pl. ellentmondások, vonakodás bizonyos kérdések megválaszolásánál, stb.

⁷⁴ Winfried Kurth 2001. 289. o.

⁷⁵ John Bowlby: Bindung. Eine Analyse der Mutter-Kind-Beziehung. München, 1975, Kindler, 197. o.

⁷⁶ Mary D. S. Ainsworth: Attachments and other affectional bonds across the life cycle. In Parkes, C. Murray–Stevenson–Hinde, J.–Marris, P. (Ed.): Attachment across the Life Cycle. London, New York 1991, Routledge, 44. o.

⁷⁷ Winfried Kurth 2001. 292. o.

⁷⁸ Sigrid Chamberlain: Adolf Hitler, die deutsche Mutter und ihr erstes Kind. Über zwei NS-Erziehungsbücher. Gießen, 2000, Psychosozial, 79 ff.

⁷⁹ Judith Feeney- Patricia Noller: Adult Attachment. Thousand Oaks, 1996, Sage.

kötődési pótszemélyek kereséséhez vezet. A szülőkhöz kapcsolódó alapvető kötődési minták átvihetőek az isten-, vagy a vezérképekre.⁸⁰

A kötődéseméleti kutatás eredményeinek alkalmazása egyelőre meglehetősen ritka a történelemkutatásban, de a jövőre nézve mindenképpen van létjogosultsága.

Végül egy olyan irányzatról is szólnom kell, mely nem vívta ki egyértelműen a pszichológus szakma képviselőinek tetszését. Richard Dawkins a brit etológus *önző gén elméletét*⁸¹ azt hiszem mindenki ismeri. A mémről - mint afféle kulturális génről - alkotott elmélete azonban nem terjedt el ilyen viharos gyorsasággal és pszichológus körökben sem aratott osztatlan sikert. A mém fogalma tulajdonképpen a gén mint replikátor (mely az önmaga másolására vonatkozó parancssort alkotja) analógiájára született meg az emberi gondolkodásra adott magyarázatként. A *memetika* Dawkins elmélete alapján 1976-ban mint prototudomány jött létre és egyesek szerint a szociáldarwinizmus posztmodern változatának tekinthető. Az elnevezés a mimezis (utánzás) és a genetika szavak ötvözésével jött létre. Dawkins elmélete szerint mindenki több tízezer aprócska információs csomag (mém) található, melyek igyekeznek reprodukálni és örökíteni magukat. Az emberi tudat nem más, mint az agyunkban megtelepedett és folyamatosan cserélődő mémek halmaza. Dawkins sokat tett a tudomány népszerűsítésért, de vajon ez a szándék minden esetben kizárólag pozitívan értékelhető? Lust Iván⁸² az effajta elméletek legnagyobb veszélyét abban látja, hogy a társadalmi-kulturális változásokat igyekeznek biológiai, vagy azzal analóg módon személytelen információ-reprodukciós folyamatokra redukálni. Mindkét elmélet óriási laikus érdeklődést váltott ki, és olyan közbeszédet alapoznak meg, ahol elfogadottá válik az, hogy a társadalmi szereplők nem felelősek saját értékeik, eszméik alakulásáért, hiszen az nem más mint mémek önmegvalósítása. Azaz nem mi csináljuk a kultúrát, hanem az számunkra befolyásolhatatlan módon egyszerűen megtörténik velünk, akár egy influenza. A kulturális fertőzések elmélete, bár jelen van a lehetőségek között, sorsát a jövő fogja eldönteni.

---

⁸⁰ Winfried Kurth 2001. 293. o.

⁸¹ Richard Dawkins: *Az önző gén*. (Budapest, 1986, Gondolat) és Daniel C. Dennett: *The Evolution of Culture*. <<http://www.edge.org>> [2010.10.31.].

⁸² Lust Iván 1999.

Összegzés

Pszichológia és történelem összekapcsolásával Bedrich Loewenstein szerint már nyitott kapukat döngetünk,⁸³ a történelem ugyanis egy integráló tudomány, és mindig is az emberi motivációkkal, félelmekkel, vágyakkal, agresszióval és az emberi tudatformákkal, kulturális vezérmotívumokkal, illetve szubjektív értékítéletekkel foglalkozott. Hobsbawm szerint is hiba lenne a történelmet szétszabdalni gazdaságtörténetre, mikrotörténetre, hisz csak egy történelem van.⁸⁴ Ebből a szempontból joggal merülhet fel a kérdés, szükségünk van-e egyáltalán a merev diszciplináris határok rögzítésére? A történelem, illetve társadalom-kutatásban most párhuzamosan fut két egymással látszólag ellentétes folyamat, differenciálódás és integráció. Hogy egy képpel érzékeltessem: az emberi sejtek osztódása egy hasonló folyamat. Ha figyelmünket csak a sejtekre fókuszáljuk, az osztódást láthatjuk csupán. Egy magasabb perspektívából szemlélve azonban láthatóvá válik, hogy ezek a sejtek csoportosulnak, és egy meghatározott funkció ellátására szerveződnek. Ha pedig megpróbáljuk megérteni ezt a folyamatot, akkor rájövünk, hogy minden egyes részfolyamat egy teleologikus rendbe illeszkedik, melynek végső célja az egész szolgálata. A történelem tehát egy kompakt egységként fogható fel, melynek minden egyes területe az összkép kialakításához járul hozzá, így a választ mindig a feltett kérdés fogja meghatározni. Egy korszakot ugyanis mindig az általa megformált kérdések jellemeznék, mindig ezekre keresi a választ. Gondolkodásunk láthatólag egyre komplexebb, és ez egyre összetettebb kérdések megválaszolására ösztönöz minket. Ám a válaszok sorsa - Max Weber gondolatát követve - az, hogy túlhaladottá váljanak, és helyükbe újak szülessenek.

Egyelőre az is nyilvánvaló, hogy csak két mértékkel tudunk mérni, „mikro”-val vagy „makro”-val, de a kettő közötti átmenet határait képtelenek vagyunk meghatározni, nem tudjuk azokat a törvényszerűségeket megragadni, melyek ezt az átmenetet meghatározzák, és nem rendelkezünk e kérdések lezárhatóságának illuzórikus előfeltevésével sem. Az itt felsorolt interdiszciplináris kísérletek kudarcai pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy az emberi természet összetettségét ezek a próbálkozások nem tudták megragadni. Ennek okát abban látom, hogy a pszichológia a kultúra által közvetített jegyeket nem vette kellőképpen figyelembe. A kötődéselmélet, a pszichogén történelemelmélet, vagy Julian Jaynes

---

⁸³ Bedrich Loewenstein (Hg.): *Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche. Geschichte und Psychologie.* Bd. 4. Pfaffenweiler, Centaurus, 1992.

⁸⁴ Eric Hobsbawm: *A történelemről, a történetírásról.* Budapest, 2006, Napvilág, 79. o.

elmélete⁸⁵ a posztmodern kontsruktivizmussal szemben abból indult ki, hogy az ember egyedi fejlődésében vannak biológiai alapkonstrukciók, melyek nem tekinthetők a kultúra által közvetítettnek. A pszichológiában zajló kultúraközi vizsgálatok ma megkísérik konkretizálni a kulturális viszonylagosság határait, amivel hozzájárulhatnak olyan alapvető elméleti kérdések tisztázásához, mint például a pszichikus történések univerzalitása versus kultúrasajátos jellege.⁸⁶

Az itt felsorolt kísérleteket végigkövetve úgy gondolom jól látható, hogy minden tudomány, korszak, ember világlátását meghatározza az az ablak, melyen át a világ történéseire tekint; a mérete, üvegének tisztasága, színe stb. – hogy a metafora eszközével éljek. A pszichoanalízis elméleti rendszerében tetten érhető egyetlen embertípus például egyértelműen századforduló bécsi polgára.⁸⁷ A tudományos paradigmák leváltásáról, vagy háttérbe szorításáról részben az épp aktuális korszellem dönt, másrészt az avuláshoz hozzájárul az is, hogy ezek az elméletek nézetüknek kizárólagosságot tulajdonítanak. Egy példával érzékeltetve: a narrativitás lehet a világ megtapasztalásának sajátos módja, ám nem kizárólagos. Az emberi gondolkodás és emlékezés alapelemei között ott van a képek, a sűrítő szimbólumok és az érzelmek szerepe is. A hibát azt hiszem akkor vétjük, ha egy gondolatot, vagy paradigmát kizárólagossá teszünk. Az elméletek a mikroszintek dinamikájának egy-egy szeletét írják le, és ezért külön-külön igazak, ám nem tudnak koherens rendszerré alakulni. Mégis optimizmusra ad okot, hogy ma már vannak olyan kísérletek, melyek a makroszint ugrásait próbálják szimulálni, gondolok itt *Nicole Saam* (müncheni szociológus) matematikai computer-szimulációs modelljére (1993), amely 21 Thaiföldi katonai puccs, és puccskíséret nem lineáris dinamikáját vizsgálták. Az eredmények alapján bebizonyította, hogy a gazdasági és szociostrukturális feltételek mellett az értékítéletek is komoly szerepet játszanak a társadalmi folyamatok alakulásában (pl. a demokráciával szembeni szimpátia, antipátia). Saam lehetséges prevencióként bizalomépítő és emocionálisan hatékony technikák alkalmazását ajánlja. Lehet, hogy az

---

⁸⁵ Jaynes elmélete neurobiológiai alapokon nyugszik. Véleménye szerint törzsi és korai kultúrákban kb. Kr.e. 1500-ig még nem létezett az emberi tudat fogalma a mai értelemben. Az emberi agy ekkor még jellemzően bikamerális volt, és a jobb félteke kontrollálatlan impulzusokat küldött a bal féltekébe, amely azután a kapott jeleket beszéddé dolgozta fel. Szerinte az írás Kr.e. 1500 körüli felfedezése, a növekvő kereskedelem, és egyes külső hatásoknak, mint például katasztrófák, vagy stressz, jelentős szerepet játszottak az eredeti bikamerális megszűnésében. Ez tulajdonképpen az orális kultúra végét is jelentette. Bővebben Julian Jaynes: *Der Ursprung des Bewusstseins*. Reinbek, 1993, Rowohlt.

⁸⁶ Pataki Ferenc: *Érzelem és identitás*. Budapest, 2004, Új Mandátum, 10. o.

⁸⁷ Peter Gay: *Freud für Historiker*. Forum Psychohistorie. Bd. 2. Tübingen, 1994, Edition Diskord.

egyres tudományterületek óriási tudást halmaztak fel, de ez – egyelőre - nem megosztható.
A következő fejezet ezért a lehetséges paradigmák megalkotásának kérdéseit vizsgálja.

1.2. Alapvetés, avagy a paradigmák megalkotásának első lépései

1.2.1. Első kérdés: Tudományközpontúak vagyunk, vagy problémaközpontúak?

A diszciplináris felosztás valójában imaginárius terepeket jelent, és képzeletbeli határok szükségszerűen behatárolják minden kutatás látókörét. A nézőpont megválasztása tehát elsődleges kérdés. Ha a problémaközpontú megközelítés mellett döntünk, elkerülhetetlenül konfrontálódunk avval a helyzettel, hogy az egyes szakterületek külön diskurzusokat teremtettek, és a szakemberek nehezen értik meg egymást, nehezen orientálódnak. Jürgen Link ma élő német irodalomtudós hívja fel a figyelmet az ún. interdiskurzusok megteremtésének szükségességére. Ezek az integráló diskurzusok olyan értelmezési sémákat vezetnének be, mely a speciális diskurzusokba egyfajta közös logikát vetít. Ez egyelőre utópiának tűnik, ám a kutatási területek bővítése a szociológia és a pszichológia irányába ezt a folyamatot gerjeszteni fogja. A tudományok differenciálódása, új területek önállósulása nem ritka jelenség ma. Ennek oka nemcsak az, hogy olyan mennyiségű információval kell dolgoznunk, mely a reneszánsz ember típusát végleg eltörölni látszik, hanem az is, hogy egyes vélemények szerint bizonyos dolgokat jobb egy meghatározott összefüggésben kutatni, mint valamely másikban, mivel ez képezné a tudományos nagyüzem szervezetének alapját. Ám az is nyilvánvaló, hogy a „mono”-szemlélet csak egyfajta szemüveget jelent, és nem mindig célravezető, főleg akkor nem, ha egy probléma megoldásának kulcsa nem az adott szakterület képviselőjének kezében van.

Az emberi magatartás történetiségével a kutatás több ága is foglalkozik. A mentalitástörténet mellett a történeti antropológia, történeti szociológia és történeti pszichológia is. Ezek a diszciplínák tulajdonképpen ugyanazokra a kérdésekre keresik a választ⁸⁸: Melyek az emberi magatartás lehetőségei és határai? Mivel függenek össze ezek a változások? Mi befolyásolja a változásokat? A változások lassan jönnek létre, vagy diszkontinuitás jellemzi? Mi változik, és mi változatlan? Lehetséges-e az elmúlt valóság rekonstrukciója, vagy a történeti szintézis nem más, mint szelektív tudósítás egy posztulált valóságról? E tudományok mindegyike valamiféle metateóriával rendelkezik. Az elméletek kombinációjából, egy terminológiai rendszer megalkotásával kialakítható lenne egy öket

---

⁸⁸ Harry F. M. Peeters 1994. 100. o.

összefogó „metatudomány”, mely a kérdésekre több aspektusú válaszokat keres, erről azonban a jövő fog dönteni.

1.2.2. Második kérdés: Az emlékezés problematikája

Az emlékezés kérdéseinek újratárgyalása ma reneszánszát éli, mind a szociálpszichológia, mind a historiográfia berkeiben. Kétségtelen, hogy egy rétegzett, többdimenziós realitásban élünk, mely az írásbeliség megjelenésével egyre újabb realitásokra nyitott kaput. De vajon miért olyan fontos az emlékezés?

Ha a pszichológiát szólítjuk válaszdásra, e szerint az emlékezés lényege egy ember szempontjából elsősorban nem az információk megőrzésében rejlik – ezt Lurija számos tanulmányában alátámasztotta. Id. Seresevszkij esete⁸⁹ -, hanem sokkal inkább a *tudat folytonosságának* a fenntartásában van. Ez jellemző mind az egyéni, mind a kollektív emlékezetre, vagy emlékezetekre. Egy csoport emlékezete, a generációs emlékezet nagyjából 4-5 generáció időtartamára, mintegy 100 évre terjedhet ki. Bizonyos törzsi – írásbeliséggel nem rendelkező – kultúrákban azonban (pl. Golák) ez a fajta emlékezés egészen az origóig nyúlik vissza.

Az emlékezés a történész szempontjából *az emberiség önmagáról való tudásának kontinuitását* biztosítja. Történeti perspektívába helyezve a kérdést nyilvánvaló, hogy az emlékezés fogalmisága elválaszthatatlan az idő fogalmának megjelenésétől. A természet ciklikusságához kapcsolódó, illetve a mechanikus időfelfogás szétválásának kezdete Európában a 14. század végére vezethető vissza, és a 19. század végére a kvalitatív időfogalom teljesen értelmét veszti, az urbánus időfelfogás veszi át a szerepét. A múlt eseményei a 19. századig orális hagyományként éltek, és főleg látványos, színes eseményeket őrzött meg: háborúkat, katasztrófákat⁹⁰. Érdeemes emlékeztetnünk arra, hogy a ’historia’ szó a 16. századig képet és történetet is jelentett⁹¹. A tradicionális oralitás ily elhúzódó továbbélése elsősorban a vidéki agrártermeléshez kötött népesség időfogalmához kapcsolódik. Az újkortól az idő profanizálódik, az idő felgyorsulásának érzése a 18. század végre datálódik. Dinzeltbacher szerint ennek oka, hogy már nemcsak az órát mérik, hanem

---

⁸⁹ Alexandr Romanovics Lurija: Kis könyv a nagy emlékezetéről. In uő: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1975, Gondolat.

⁹⁰ Peter Dinzeltbacher (Hg.): Europäische Mentalitätsgeschichte. Stuttgart, 1993, Kröner, 650. o.

⁹¹ Reinhart Koselleck 2003. 206. o.

a perceket is. A világ permanens gyorsuló modernizációja egy olyan reakciót váltott ki, mely a mulandóság megragadását tűzte ki célul. Jean Paul eredeti nevén Johann Paul Friedrich Richter német író (1763-1825) mondata tökéletesen megvilágítja számunkra, miért lett olyan fontos az emlékezés a 19. század óta: „*Az emlékezés az egyetlen paradicsom, melyből nem lehet bennünket kiűzni.*”⁹² Minden, ami a múltból ránk maradt egyformán fontossá válik, és ez a gondolatiság rejtőzik a múzeumok létrehozása mögött is. Az emlékezés tehát mindig is fontos volt minden ember számára, de ennek tárgyi megragadása és ehhez kapcsolódóan írásbeli rögzítésének intézményesítése a fogalom- és mentalitástörténet kutatásainak fényében *az idő felgyorsulásának* érzésével kapcsolódik össze.

Tér és idő észlelése a történelem folyamatában korántsem statikus: „Az ipari forradalmat megelőző korszakokban az *időtudat* szoros összefüggésben állt a *lokalitással* is, a térbeli közelség ugyanis egyúttal időbeli közelséget is jelentett. Az ipari társadalmakban az időiség alapvetően a munka, illetve a munkához kapcsolódó technika által kapott jelentést. Az idő a testi munka természeti és társadalmi előfeltevéseibe ágyazódott. Napjainkra viszont a tér- (a lokalitás) és az idővonatkozások közötti kapcsolat látványosan gyengült”.⁹³ Paul Virilio⁹⁴, a francia filozófus és urbanista szerint korunk társadalmát a *jelen dominanciája* hatja át. A jelenlegi információtechnológiák, szolgáltatások mellett egyre kevésbé lehetséges az emlékezés, és evvel létrejött a felejtés ipari változata. Nem könnyű hát a dolga a történésznek, aki épp az emlékezet megőrzésének mestere. Virilio értelmezése azonban csak látszólag jelent ellentmondást. Ő is egyetért avval, hogy a két nappal ezelőtti eseményekről valószínűleg sokkal felszínesebben tudunk számot adni, mint egy elolvasott regényről, vagy egy társadalmilag emlékezésre méltónak nyilvánított objektumról. Az emlékezésünk tehát átalakult. Az óriási információáradat képtelenné tesz bennünket arra, hogy minden információt megtartsunk az emlékezetünkben - de ez nem is fontos: a hangsúly az információ *szelekciójára* helyeződött át.

---

⁹² [ford. K. Zs.] eredeti: „*Die Erinnerung ist das einzige Paradies, aus dem wir nicht getrieben werden können.*” In Jean Paul: „Impromptus, welche ich künftig in Stammbücher schreiben werde”. Sämtliche Werke, Bd. 33. Berlin 1840-42, Georg Reimer, 80. o.

⁹³ Karácsony András: Individualitás a nomádok földjén. Pillanatképek. In Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobiltársadalom – Mobilmegismerés*. Tanulmányok. Budapest, 2002, MTA Filozófiai Kutatóintézete.

⁹⁴ Monory M. András–Tillmann József A.: Ezredvégi beszélgetések, Budapest, 2000, Palatinus, 449–464. o. Virilio értelmezésében az információáramlás felgyorsulásával párhuzamosan, mintegy arra válaszolva, a felejtés folyamata is felgyorsul. Ezt nevezi a felejtés iparosításának. Régen az írásnak köszönhetően létezett egyfajta kézművesség, amely az emlékezettel foglalkozott: ez volt a levéltár. A nagysebességű információáramlás hatására létrejött a felejtés ipari változata. Ami azt jelenti, hogy egyre kevésbé emlékezünk a dolgokra. Az emlékezet háttérbe szorulásával pedig az ember elveszíti múltját.

A történelem felgyorsulásának érzése azonban a 20. században sem formálódott természetes tapasztalattá. Pierre Nora szerint a folyamatosság érzése ma a helyekbe költözött át (*lieux de mémoire*).⁹⁵ A társadalmi emlékezet és a történelem közötti távolság egyre nőtt, sőt véglegesen el is váltak. Ha emlékezetünkben élnénk - folytatja Nora – akkor nem kellenének a helyek, hanem a gesztusokat úgy élnénk meg, mint vallásos újraélés mindannak, ami valamikor megtörtént. Egy istentől elszakadó tömegtársadalom fejlődésének szükségszerű velejárója ez, ám a mítoszok eltűnése csak látszólagos. A modern kor rítusai és mítosza profanizálódtak, a kor paradigmáihoz igazodva tovább élnek. Az emlékezetet ma a történelem jelenti, általa válik megragadhatóvá.

Hogyan szelektálódnak az emlékek? Egyén és csoport, vagy akár egy társadalom arra emlékszik, amire emlékezni akar, vagy emlékeztetni akarják. A *spontán* emlékezést az idő során egyre inkább kiszorítja az emlékezeti tartalom, melyet az egyén, vagy a közösség meg akar tartani az emlékezetében. Minden emberi lénynek van múltudata, és döntő többségünknek képessége arra, hogy emlékezzen. Mivel az emlékezet helye az egyén elméje, arra is következtetünk, hogy az emlékezeti kutatásokban bevezetett kollektív memória fogalma csupán egy fantomfogalom, hisz nincs olyan közös tárhely sem virtuálisan, sem a valóságban, mely a közös emlékeket befogadhatná. Az egyén elsődleges emlékei saját életének megtapasztalt eseményeihez kötődnek (autobiografikus emlékezet), emellett azonban mindannyiunknak vannak olyan emlékei, melyeket nem saját forrásból nyertünk, hanem mások elbeszéléseiből, ezek *mesterségesen* hagyományozott emlékek, relevanciájukat a csoport, vagy közösség jelölte ki.

Maurice Halbwachs megfordítja ezt a gondolatot. Szerinte az emberi emlékezet nem individuális természetű, hanem a *társadalmi kommunikációhoz* kötött. Csak arra vagyunk képesek emlékezni, amit a különböző társadalmi csoportokban folytatott kommunikációkban közvetítünk, amit el tudunk helyezni az ott működő szociális sémákban vagy vonatkoztatási keretekben. Nincs emlékezés azokon a *vonatkozási kereteken* kívül, melyeket a társadalomban élő emberek használnak, hogy emlékeiket rögzítsék és újra felleljék. A kollektív emlékezet vonatkozási keretei az egyén személyes tapasztalatait is magában foglalja⁹⁶. Az egyéni emlékezetet a különböző csoportokban való

---

⁹⁵ Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. sz. 116–128. o.

⁹⁶ Sven Papcke–Georg W. Oesterdickhoff (Hg.): *Schlüsselwerke der Soziologie*. Wiesbaden, 2001, Westseutscher Verlag. 203-204. o.

részvételből, az ezekben a csoportokban működő kollektív emlékezetek sajátos összekapcsolódásából vezeti le. Elgondolkodtató Halbwachs elméletében a társadalom vonatkoztatási kereteinek elmélete, s az is miért nem kapott nagyobb visszhangot, hiszen a kommunikatív emlékezet teóriájának egyik alapköve. Assman szerint Halbwachs „keretei” kísértetiesen hasonlítanak Goffmann „keretére”⁹⁷, mely a mindennapi tapasztalatokból épül fel (konstruálódik). A „vonatkozási keretek” így - az én értelmezésemben - statikus jellegűt kapnak, hisz Halbwachs nem szól a vonatkozási keretek kialakulásáról és folyamatos változásáról. Mitől változnak ezek a társadalmi keretrendszerek? Ez a kollektív emlékezet úgy néz ki, mintha valami egységes dolog lenne, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az én „keretem” teljesen más, mint bármely másik embertársamé. Tehát kollektív rész-emlékezetek millióival van dolgunk, melyek felett léteznek rendszerező keretek. Ilyen az állam, a maga ideológiai irányultságával, és ilyen a történelemkutatás kanonizált és kevésbé kanonizált irányzataival. Halbwachs három példát emel ki: a családot, a társadalmi osztályokat és a vallási közösségeket. Mindegyik saját kollektív emlékezettel rendelkezik. Ezen túl az emlékezet konkrétságát is hangsúlyozza a gondolkodás elvontságával szemben. Ahhoz, hogy az emlékezetbe bebocsátást nyerjen, s ott gyökeret verjen „...*bármilyen igazságnak egy konkrét esemény, személy vagy helyszín alakját kell öltenie*”.⁹⁸

Az emlékezethez tehát egy olyan közösségi elvárás kapcsolódik, mely az egyén számára meghatározza azt, amire *emlékeznie kell*. Ezek olyan élmények, melyeket az egyén soha nem élt át. Ezek tanulás révén válnak az egyéni emlékezet részeivé, és szükségszerűen töredékesek maradnak. Előfordulhat, hogy a megélt emlékek teljesen másról szólnak, mint a kollektív emlékezet által előírt emlékezési sémák. Halbwachs elméletét átszövi a társadalmi idő, a kollektív emlékezet „kényszerítő” jellege, melynek eredete egyértelműen Durkheim hatásának tudható be. Ez a kényszerítő jelleg ma már egyre inkább háttérbe szorul a tudományos kutatásban, s az is egyértelmű, hogy egyéni emlékezet létezik, sőt igazából csak az van. A „kollektív emlékezet” fogalma gumifogalommá alakult. Lutz Niethammer problémalátását dicséri, hogy felhívta a figyelmet a definiálhatatlan fogalmak

---

⁹⁷ „A keret [Goffmannál] társadalmi úton létrejött, társas helyzetekben alkalmazott értelmezési séma, mely valamennyi jelenlévő számára megszabja, hogy mit gondoljon az adott helyzetről.” In Csepeli György: Az én mediatisálása. <<http://www.csepeli.hu/pub/2003>> [2010.10.31.].

⁹⁸ Maurice Halbwachs: La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte; étude de mémoire collective. Paris, 1941, PUF, 157. o.

tarthatatlanságára, melyek komolyan nehezítik a kutatást,⁹⁹ a fogalom tartalma ugyanis teljesen absztrakttá vált.

Halbwachs kollektív emlékezet-fogalmát rekonstruálva *Jan Assmann* bevezette a *kulturális emlékezet* fogalmát. A kommunikatív emlékezettől elkülöníti a kulturális emlékezet fogalmát. Előbbi a kortársak rövidtávú emlékezetét jelenti, mely mindössze néhány generációra terjed ki, utóbbi pedig az origóig nyúlik vissza – a mitikus múltba – és olyan szimbolizációkat hagyományoz tovább, melyekben a kortársak értelemmel bíró tapasztalatai objektiválódnak.¹⁰⁰ Ezek a kulturális szimbolizációk egy csoport mi-érzésének jelen idejű megvalósítását szolgálják, bennük fejeződik ki a kollektív identitás. Assmann elméletére nem csak Halbwachs gondolatai hatottak, fejtegetéseibe beépíti Jan Vansina „sodródó szakadék”¹⁰¹-elméletét is. Ez a „sodródó szakadék” egyfajta törést jelent a két emlékezet határán, a kortársak élményközösségei és az utókor szimbolizációi között.¹⁰²

Az emlékezet kontinuitása azonban olykor megszakad, és ez a sodródó szakadék egészen a nullpontig tágulhat. Ez rendszerint akkor történik, ha egy közösségnek újonnan kell definiálnia önmagát, vagyis identitását (újra) meg kell határoznia. Az eredet kérdése tehát minden közösség számára alapvető. Az emberiség nem rendelkezik egyetlen egységes eredettörténettel, csak történetekkel, tehát embercsoportok megőrzött, vagy idővel elfelejtett eredet-mítoszaival lehet dolgunk, melyek imaginárius világokba vezetnek a mai olvasót. Az emberi elme térben és időben biztos pontokat, azaz viszonyítási pontokat keres. A pontok segítenek abban, hogy az egyén/csoport ne vesszen el a relativizmus zsákutcájában, hogy az általa bejárt út kezdő és jövőbe vetített végpontját is kijelölje. Ez minden közösség identitásépítési stratégiájának első lépése. Jó példa erre a magyarországi németek emlékezetvesztése. Nem őriztek emléket sem saját államiságukról, sem származási helyükről, és a betelepülés emlékei is a múlt homályába veszttek. Az emlékezet hiányát úgy hidalták át, hogy a bajor származású Gizella királyné jogán történetüket

---

⁹⁹ Lutz Niethammer: A „floating gap” innenső oldalán. Kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusban. Fogalmak egy kommemoratív kultúrához. *Századvég*, 2004. 3. sz. 29. o.

¹⁰⁰ Ibid. 30. o.

¹⁰¹ Angolul „floating gap”. Jan Vansina: *Oral Tradition as History*. Madison, 1985, Wisconsin: University of Wisconsin Press.

¹⁰² Lutz Niethammer 2004. 29. o.

összekapcsolták Szent István államalapításával.¹⁰³ A modernkori origók viszont kvázi eredet-meghatározások, tartalmuk ideologikus, sokszor manipulált. Assmann hívja fel a figyelmet arra, hogy ha a kontinuitás és a tradíció megszakad, a közösség új kezdetet hirdet, és szükségszerűen megalkotja a múltat, mely akár a reneszánsz, vagy restauráció mindig a múltba nyúlik vissza.¹⁰⁴ Az emlékezet tehát, bár önmagában véve spontán jelenség, mindenképpen befolyásolható, és manipulálható. Diktatórikus és forradalmi rendszerek egyik sajátos jellemzője, hogy új kezdetet hirdetnek, és az ideológia fonálára felfűzhetetlen történelmi szakaszokat egyszerűen kiiktatják, leválasztják az új identitást megalapozó történetről. Egy radikális politikai paradigmaváltás tehát potenciálisan kondicionálhatja az új eredő meghatározását.

Assman szerint az emlékezettörténeti kutatás célja nem az, hogy a hagyomány esetleges igazságait meglegljük, avagy cáfoljuk, hanem hogy ezeket *a hagyományokat a kulturális emlékezet jelenségeiként tanulmányozzuk*. Függetlenül attól, hogy ezek az emlékek mennyire torzok, hamisak, vagy mesterségesen megalkotottak. Egy eszmerendszer, történelmi hiedelem nagyon sokféle elemből tevődhet össze, és ezek az elemek külön-külön is eredettel bírnak, a mitikus múltba nyúlhatnak vissza. Egy adott eseménynek mindig van legalább egy átélt univerzuma és egy - vagy több - kanonizált értelmezési kerete. Az utókor számára az is érdekes lehet, hogyan élte meg a kortárs az adott eseményt, és ez számunkra milyen jelentéssel bír.¹⁰⁵

Visszatérve kezdeti kiindulópontomhoz mely szerint az emlékezésnek a tudat folytonosságának létrehozásában van szerepe, ki kell egészítenem avval a megjegyzéssel, hogy e szubjektív kontinuitás szorosan összefügg az identitás kérdésével. Erikson értelmezésében *az identitás a személyes azonosság és folytonosság szubjektív érzését jelenti*¹⁰⁶ mind az egyén, mind a kollektívum szintjén. E szubjektív azonosságtudat a közösség szintjén a nemzeti, faji, csoport és egyéb identitásformákban manifesztálódhat. A

---

¹⁰³ Bindorffer Györgyi: Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaink*. Zenta, 2008, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. 61-77. o

¹⁰⁴ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999, Atlantisz, 32. o.

¹⁰⁵ E tapasztalat jelenik meg Wolfgang Schivelbuschnak *A vasúti utazás története* című munkájában. (Budapest, 2008, Napvilág) A szerző korabeli reflexiókat és szépirodalmi példákat idézve mutatja be a vasút köré szerveződött terek problematikáját, a vasút hatását a városi térszervezésre és az építészeti átalakulására. Ezen túl összefüggést teremt a modern ember pszichés alkatában beállt változások és az új technikai berendezések bevezetése között.

¹⁰⁶ Erik H. Erikson: *Identitásválság önéletrajzi vetületben*. In oó: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat, 1991, 402. o

kollektív emlékezet egyik legfőbb funkciója tehát az identitás megteremtése és folyamatosságának biztosítása. Az emlékezetben tartott múltnak azonban számos válfaja létezik és ezek közül csak egyik forma a történetírás, mely a múltról szóló beszéd monopóliumát az emlékezettheóriák fent említett képviselői szerint már nem sajátíthatja ki. Szerintük ugyanis a múlt sokféle emlékezeti gyakorlata egyaránt képes betölteni a kollektív identitás megteremtésének és fenntartásának feladatát.¹⁰⁷ Az emlékezeti gyakorlatok között a különbség abban áll, hogy bizonyos kollektív identitások – lásd nemzeti identitás – a mesterséges emlékezet révén keletkeznek, míg más fajtái a reflektálatlan hagyomány jóvoltából válnak állandóvá.¹⁰⁸ Az eltérő gyakorlatok keretbe foglalását valósíthatja meg a történeti pszichológia, mely nemcsak a mesterséges, hanem a reflektálatlan emlékezet sajátosságait is képes feltárni, rávilágíthat a kettő közötti kapcsolat dinamikájára, melynek nyilvánvalóan megvan a maga története és pszichológiája.

1.2.3. Harmadik kérdés: Van-e szerepe az érzelmeknek az emlékezet, és a történelem formálásában?

A pszichológia kutatási eredményeinek köszönhetően a kérdésre ma teljes bizonyossággal adhatunk igenlő választ, sőt 2006 óta a tudományos diskurzusban megjelent az *emotional turn* fogalma is.¹⁰⁹ Az egyszerű igennél azonban differenciáltabb képet kaphatunk a tudomány által. Az általános tapasztalatokból kiindulva kétségtelen, hogy az érzelmi töltéssel rendelkező helyzeteket jobban megjegyezzük, mert többet gondolunk rájuk, többször jutnak az eszünkbe, mint a semlegesek. Az idő múlásával bizonyos részletek elhomályosulhatnak, átalakulhatnak, és erre a folyamatra komoly hatással bírnak a jelen elvárásai és szükségletei. Az érzelmek ún. *kontextushatást* fejthetnek ki az emlékezetre: vagyis az emlékeket könnyebben fel tudjuk idézni abban az érzelmi kontextusban, amelyben megjegyeztük.¹¹⁰

---

¹⁰⁷ Gyáni Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. *Kétezer*. 2008 (6), 19. o.

¹⁰⁸ *Ibid.* 20. o.

¹⁰⁹ Thomas Anz: Emotional turn? Beobachtungen zur Gefühlsforschung. In: *literaturkritik.de* 8.2006 <http://www.literaturkritik.de/public/rezension.php?rez_id=10267>

¹¹⁰ A kísérleti pszichológia egyik legnagyobb alakjának, Frederick Charles Bartlettnek (1886-1969) a nevéhez fűződik a (re)konstruktív emlékezet és a séma koncepciója.¹¹⁰ Bartlett kísérletei során arra a következtetésre jutott, hogy amikor egy verbális beszámolóra emlékezünk, a szavak sohasem pontosak. Amit észlelünk, azt saját jelentésstruktúránkhoz (egy sémához) asszimiláljuk. Amikor felidézésre kerül sor, a személy néhány fontos részletből (amire emlékszik), egy általános érzelmi hozzáállással a séma alapján megkonstruálja a történetet. Az életritmus részévé váló események esetében a jellemző epizódikus emlékek elvesznek, és szemantikai emlékekké alakulnak át. Ahhoz, hogy az esemény különálló emlékként jól felidézhető legyen, nemcsak *jellegetesnek* kell lennie történése időpontjában, hanem *egyedinek* is.

Az érzelmek ugyanakkor nemcsak erősítik az emlékezés folyamatát, hanem gátolhatják is, gondolok itt a Freud által feltárt elfojtások, ill. a traumák természetére. A pszichogén amnesia kezdete majdnem mindig valamilyen stresszel, traumatikus élménnyel hozható összefüggésbe s ilyen esetekben az amnesia a stressz előli menekülés eszközének tekinthető. Az emlékezés tehát érzelmi szükségletekkel is összekapcsolódhat, ez pedig fontos szempont abban az esetben, ha az emlékezés és történelem kapcsolatát vizsgáljuk, és mítoszok nélkül szeretnénk történelmet írni. *Az emlékezés ugyanis szorosan összefügg a múlt feldolgozásával.*

A 20. századi Európában óriási tömegek traumatizálódtak. A jelenség önmagában nem ritka, hisz azt is mondhatnánk az emberiség egész története erről szól. Tehát nem állíthatjuk, hogy más korszakokban ez a jelenség ismeretlen volt, azonban a trauma tényének tudatosítása – mégpedig széles társadalmi körben – egy merőben új reakció, és mindenképpen a szociálpszichológia érdeme. A történelemkutatást evvel új kihívás érte, hiszen e ponton be kellett látnunk, hogy *a múltról szóló narratívák egyben a múlt feldolgozását (vagy feldolgozásának képtelenségét) is jelenthetik.* Ez döntő erejű felismerés volt és bizonyítása a Mitscherlich¹¹¹ házaspár érdeme volt. A Holocaustt ugyanis olyan téma, melynek megértése mindkét oldalon komoly érzelmi ellenállásba ütközött. A megértés és a feldolgozás két egymást kölcsönösen feltételező folyamat. Kertész Imre szerint ha a történelem nem képes megbirkózni a tényekkel, akkor a felhalmozott adatok pusztán nyomozati adattárrá válnak, mégpedig azért, „mert nem rendelkezik egyetemes elrendező szemlélettel, mondjuk ki filozófiával...[...] Az ember ugyanis dialogikus lény, szakadatlanul beszél, és azt, amit mond, illetve elmond, panaszai, gyötrelmei nem pusztán ábrázolásának, de tanúságtételnek is szánja, s titokban – ’tudat alatt’ – azt akarja, hogy e tanúságtétel minőséggé, e minőség pedig törvényformáló szellemi erővé váljon.”¹¹²

A történelemkutatásnak - úgy gondolom - nem kell szükségszerűen adattárrá válnia, de lássuk be, a múlt feltárásával nem tud megfelelni annak az elvárásnak, hogy a traumák feldolgozását segítse. Objektív vizsgálatokkal képes arra, hogy a múltból alkotott kollektív téveszméket revideálja, de traumák oldása csakis a pszichológia feladata lehet. A pszichológia viszont nem képes ezt megoldani a történelmi folyamat alapos ismerete nélkül.

---

¹¹¹ Alexander Mitscherlich-Margaret Mitscherlich: Die Unfähigkeit zu trauern. München, 1994, Piper.

¹¹² Kertész Imre: A táborok maradandósága. (In uő: A száműzött nyelv. Budapest, 2001, Magvető, 47 ff.)
Idézi Erős Ferenc: Trauma és történelem. Budapest, 2007, Józsefvég Műhely, 26. o.

A traumák kapcsán gyakori vitatéma az is, hogy szabad-e ilyen „közeli” témához nyúlnia a történésznek. Ha egy jelenséget ehhez hasonló mély érzelmek és háritások kísérnek, vajon születhet-e rankei értelemben írt objektív munka? Nincs-e szükség egy időbeli distanciára, mely az új generációk érkezésével lehetővé teszi a higgadtabb megközelítést? A történelemkutatás horizontjának kitágításával egészen napjainkig (Zeitgeschichte) a történészek komoly többletfeladatot vállaltak. De vajon képesek és érettek vagyunk-e az itt felhalmozódott érzelmi kéreg lehántására? Ha a történész komolyan törekszik az események és összefüggések „mítosztalanított” bemutatására, a pszichológia segítségül hívása mindenképpen bölcs döntésnek tűnik. A megértést – a dolgok tisztázását – mindenképpen segíti az érzelmek dinamikájának tudatosítása. Egyesek szerint azonban Adolf Hitlert, vagy a hozzá hasonló hidegvérű gyilkosokat nem „szabad” megérteni, mert ez „legalizálná” az általa (általuk) elkövetett rémtetteket. A legalizálás ez esetben csak a gyilkos önigazolását jelentheti és nem a tett elfogadhatóságát egy társadalom számára. A megértés nem azonos a legitimációval. E helyzet tanulsága: azt kell megértetnünk, hogy a (látszólagos) banalitások és irracionális érvek elfogadása mögött mekkora veszélyek leselkednek.

A hamis konstrukciók és félelmek feltárása és tudatossá tétele (feltehetőleg) elkerülhetővé tenné a zsákutcás történelmi fejlődést. Bibó nyomán úgy gondolom ez a történész szakma egyik alapfeladata. A saját múlttal való számvetéshez pedig – visszautalva előző kérdésekre - elengedhetetlen a múlt kollektív emlékezetének ismerete is. Ha egy társadalom nem tud, vagy nem akar emlékezni a múltjára, illetve múltjának egy részére, mert ezt valamiféle érzelmi gát megakadályozza, akkor a tudomány (pl. a pszichológia), vagy a művészet képes beavatkozni, és az elfojtott tartalmak felszínre emelésével segítheti a feldolgozás gyötrelmekkel teli munkáját. Ha tudatában vagyunk annak, hogy *instrumentalizáljuk a múltat*, akkor odafigyelünk arra is, hogy milyen elbeszélést hozunk létre. Ha felismerjük, hogy egy mítosz mítosz, ez már önmagában is egy óriási teljesítmény.¹¹³

---

¹¹³Regine Robin: A történelem és fantomjai, *Lettre*, 2004. 54. sz. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/regine_robin.htm> [2010.10.31.].

László János és Fülöp Éva kutatásai¹¹⁴ bebizonyították, hogy a történelmi események észlelése és reprezentációja jelentős befolyással lehet a csoportközi kapcsolatokra. Kutatásaikban azokat a kollektív érzelmeket vizsgálták, melyek a történelmi pályához köthetőek, és a nemzetek közötti konfliktusok eredményeképpen keletkeztek. Ehhez különféle szociálpszichológiai modelleket használtak alapul.¹¹⁵ A vizsgálati személyek feladata az volt, hogy ítélik meg a magyar történelem olyan jelentős eseményeit, melyek egy másik nemzettel való konfliktust is magukba foglaltak. Az értékelést pozitív-negatív dimenziókban kellett minősíteniük, illetve számot kellett adniuk arról is, hogy ezek milyen hatással vannak Magyarországon jelenlegi csoportközi kapcsolataira. Az eredmények egységes érzelmi reprezentációt mutattak, mely illeszkedett a magyar történelmi tapasztalatokhoz, korábbi csoportközi élményekhez. Bizonyos történelmi események tehát úgy tűnik hosszantartó érzelmi hatással bírnak, evvel a jelenséggel már Bibó is foglalkozott egyes történelmi események kollektív hatásainak vizsgálatakor, gondolok itt a *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága*,¹¹⁶ vagy *A Német hisztéria okai és története*¹¹⁷ című tanulmányaira. Bibó nem volt szociálpszichológus, mégis meglepő pontossággal jellemezte a trauma következtében beálló beteges lelkiállapotokat: „*A túl nagy megrázkódtatás a [...] közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak bénulásával jár, melyben a megrázkódtatás emléke helyesen, vagy helytelenül levont tanulsága válik uralkodóvá, valamint az a vágy, hogy a közösség száz százalékos garanciát kapjon afelől, hogy a katasztrófa nem ismétlődhetik meg*”.¹¹⁸

Az érzelmegek olyan emberi univerzálisakat jelentenek, melyek az egyén életét születésétől haláláig végigkísérik. Minden kor rendelkezik valamiféle emocionális programmal,¹¹⁹ melynek lenyomata tetten érhető az erkölcsről alkotott felfogásában, az irodalmi diskurzusban, a politikai retorikában, a törvényekben, sőt mikroszinten a korszakból származó naplókban, levelekben, biográfiákban, szokásokban, egyházi regiszterekben etc., de a társadalmi normák internalizációja is elképzelhetetlen lenne érzelmekek nélkül.

---

¹¹⁴ Elhangzott a Fiatal Kutatók Fórumán „*A történelmi események érzelmi következményei a jelen csoportközi viszonyokra*.” címmel Budapest 2008.12.05.

¹¹⁵ Például a csoportközi érzelmekek elmélete, kollektív érzelmekek, infrahumanizáció.

¹¹⁶ Bibó István: *Kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. 2. köt. 1945-1949. <<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/194.html>> [2010.10.31.].

¹¹⁷ Bibó István: *Német hisztéria okai és története*. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. 1. köt. 1935-1944. <<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/60.html>> [2010.10.31.].

¹¹⁸ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: uő: *Válogatott tanulmányok* 1. köt. 1935-1944. <<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/60.html#70>> [2010.10.31.].

¹¹⁹ Klaus P. Hansen: *Die Geschichte der Emotionalität. Psychologie und Geschichte*, 1989. Nr. 2. 37-48. o.

A társadalmi kommunikációnak vannak olyan területei, ahol a tárgy megítélése – megfelelő információ hiányában - mindenképpen az érzelmek birodalmába kényszerül. Gondolok itt a politikára, melyről egy átlagpolgárnak csak „átlagos” ismeretei lehetnek, ez mégsem akadályozza meg abban, hogy a jelenségekre egyértelmű magyarázattal szolgáljon. Murray Edelman amerikai szociológus és politológus munkái, többek között, épp erre a jelenségre keresnek választ. Bebizonyította, hogy a politikai tudás nem arról szól, hogy mi igaz vagy hamis, hanem arról, hogy az emberek milyen értelmezési sémák birtokában cselekszenek. A politikai tudás középpontjában így nem a legigazabb megállapítások állnak, hanem azok, amelyek érzelmileg a legtelítettebbek és empirikusan a legkevésbé vizsgálhatóak.¹²⁰ E néhány felvetés is bizonyítja, hogy a társadalmi élet és politikum alakulásában komoly tényezőként kell számolnunk az affektív faktorokkal.

Az érzelmek tudományos vizsgálata azonban rendkívül komplex problematikával szembesíti a kutatót. A történész szempontjából - Frevert szerint¹²¹ - két premisszából kell kiindulnunk: az érzelmek képesek arra, hogy a történelem folyamatát alakítsák, befolyásolják, és ez leginkább az emberi motivációk kutatásában nyer jelentőséget; másodsor pedig maguk is változnak korszakról korszakra (változhat kifejezési módjuk, tárgyuk és társadalmi értékelésük is), sőt a kulturális változékonyság is jelen van. A kérdés komplexitását fokozza, hogy a kifejezésmódok nemcsak korszakonként lehetnek eltérőek, hanem egy adott társadalmon belül is. Így felmerül az a kérdés is, hogy létezik-e egyáltalán egységes érzelmi orientáció egy társadalomban.¹²² Az elmúlt korok ugyanis azt bizonyítják, hogy teljesen más érzésvilággal rendelkezett a polgárság és a parasztság, eltérő érzelmekultúrák mutathatók ki nők és férfiak világában, de befolyásolhatja a lokalitás is. Frevert és kutatócsoportja az érzelmek szociális konstrukciójából indul ki, és határozottan elveti az érzelmi univerzális elméleteit. Aspektusukat az érzelmek kifejezése és koronként változó minősítése határozza meg. Az emóciók kulturális és történelmi összehasonlításával válnak igazán láthatóvá sajátosságaik. Példaként említve, a katonák

---

¹²⁰ Murray Edelman: A politika szimbolikus valósága. Budapest, 2004, l'Harmattan, 110. o.

¹²¹ Ute Frevert vezetésével a berlini Max Planck Intitút 2008 januárjában kezdett egy érzelmekutatási projektet. Pszichológusok, történészek, neveléstudományi szakemberek, etnológusok, irodalom-, zenetudósok együttműködésével az érzelmek szerepét vizsgálják a történelemben. Kutatásaik kiindulópontja, hogy az érzelmek értelmezését és kifejezését a kultúra határozza meg, szociális tanulás révén sajátítjuk el őket, és a társadalom normarendszere szabja meg kifejezhetőségük kereteit. A kutatások legfőbb célja a társadalmi normarendszer eredetének és variabilitásának feltárása, illetve az érzelmek történelmi hatásának vizsgálata.

¹²² Vö. Frevert 2009, 207. o.

háborús félelmét országoként eltérő megnevezéssel diagnosztizálták¹²³ és természetesen eltérően minősítették (országoként és korszakoként is). Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a különféleképpen értékelt és címkézett érzelmek esetében a félelem univerzáljáról van szó. Vizsgálhatjuk tehát azt is, hogy egyetlen érzelmeknek milyen története van, de azt is, hogy milyen szerepe van egy adott esemény alakításában. Bármely aspektust választjuk is, mindkét út értékes ismeretekkel fogja gazdagítani az önmagunkról szerzett tudást. Másrészt az érzelmek vizsgálata hozzájárulhat azon illúzió elűzéséhez, hogy az emberek cselekvését alapvetően a racionális számítás határozza meg és céljuk mindig az egyéni haszon maximalizálása (homo oeconomicus). Ez a szemlélet leginkább közgazdaságtanra jellemző, de gyakran tetten érhető a történelmi kutatások paradigmájaként is. A kultúrtörténeti irányzatok azonban igyekeztek felhívni a történészek figyelmét arra, hogy az emberi cselekvést sokkal inkább kultúraspecifikus tényezők befolyásolják: világképek, értékelképzelések, diskurzusok, testképek etc, mint a racionális számítás.¹²⁴ Az emberi motivációk kérdésének vizsgálata tehát nem nélkülözheti az érzelmek aspektusának beemelését. Nélküle a kapott kép szükségszerűen torzulni fog.

1.2.4. Negyedik kérdés: Konstrukció-e a múlt? (Az objektivitás lehetőségéről)

Ha a múltat, mint tőlünk függetlenül létező valóságot próbáljuk megragadni, azt mondhatnánk nem. A helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb, mint arra korunk filozófusai rámutattak. Ugyanis nem vagyunk képesek arra, hogy akár a múltat, akár a jelent mint objektív valóságot észleljük. Az objektív valóság rögzítésére csak valamiféle embergép lenne képes, ami az eidetikus¹²⁵ emlékezethez hasonlóan a tényeket pusztán tényként rögzítené. Az emberek döntő része jellemzően nem rendelkezik ilyen emlékezettel, mely minden apró emlékképrészletet fényképszerű tárolására képes. Természetadta sajátosságunk, hogy az idő múlásával a szubjektív szempontból lényegtelen információk kihullanak az emlékezet rostáján. Az ikonikus emlékezetben egy másodpercig mindenki meg tudja tartani a képet, innen azonban tömörítések kerülnek át a rövidtávú memóriába, majd onnan a hosszú távú memóriába. Az eidetizmus esetében a kép

---

¹²³ Erről bővebben Susanne Michl – Jan Plamper: Soldatische Angst in ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschlands, Frankreichs und Russlands. *Geschichte und Gesellschaft* 2009/35, 209-248. o.

¹²⁴ Ibid. 198. o.

¹²⁵ Az eidetikus memóriáról az 1920-as években született az első leírás E. R. Jaensch és Oswald Kroh, majd Lurija tollából a hatvanas évek végén.

feldolgozatlan marad, és később is pontosan úgy felidézhető, mint az érzékelés pillanatában. Ezt az emlékezettípus azonban az átlagostól jelentősen eltérő - kóros - jelenségek közé sorolták. Tehát a kép feldolgozásának pillanatában már egy tömörítés jön létre, mely természetéből adódóan eleve szubjektív tartalommal telítődik. Ezek szerint, ha mindenki eidetikus lenne, akkor fel sem merülhetne a szubjektivitás kérdése? Azt hiszem ez csak abban az esetben fordulhatna elő, ha az eidetikus személyiség nem rendelkezne érzelmekkel sem.

A történetírásban a szubjektivitás fogalmával szélsőséges esetekben a „hazugság”, a „történelemhamisítás” gondolata konnotálódik. Az ezredvégi modern társadalomban – akár egy visszatérő *fin de siècle* érzés – ismét problematikussá vált a „realitás” határkijelölése. A posztmodern magyarországi szakértője, Gyáni Gábor, *Relatív történelemében* már első mondatával képbe helyezi az olvasót, elosztatva azt a téveszmét, mely szerint a posztmodern relativizmus-kritikája nem a múlt valóságát érinti: „*a történelem viszonylagossága nem az ún. valóság, hanem a valóságról szóló történészi beszéd relativitását, relatív érvényességét jelenti. Ezért félrevezető minden olyan állítás, amely szerint a posztmodern (csak így általánosságban) tagadja a valóság létét és megismerhetőségét. Az igazság az, hogy a posztmodern vagy a vele érintkező történelemelmélet történészi kritikáinak többsége egy általa kreált fantomképpel viaskodik*”.¹²⁶ Az objektivitásba vetett kvázipozitivisták hit, a múlt problémamentes reprezentációjának tétele elfogadhatatlan a posztstrukturalisták számára. Michel Certeau szerint amit mi történelemnek hívunk, az csupán elbeszélés. Az elbeszélés pedig előre meghatározott egy tautologikus rendszerben, mely csupán a jelenről tesz kijelentéseket. Tehát a szöveg befogadása előtt már egy olyan művelet zajlik, amelynek célja, hogy a múltból csak a jelen kirakójátékába illő fragmentumokat őrizze meg.¹²⁷

Közelebbről szemlélve a problémát nyilvánvalóvá válik, hogy valójában *minden konstrukció: múlt, jelen, és jövő* egyaránt. Ennek értelmében minden megnyilatkozásunk szubjektív lesz, legyen az kép, narratíva, zene, vagy bármi más, amit a külvilág felé közvetítünk. A valóság nem objektív-szubjektív kettősségben létezik, és nem tekinthetjük eleve adottnak, hanem egy állandó újraalkotási folyamat. A konstruálás szabályait és az így létrejövő „valóságot” az emberek adott csoportja elfogadja. Ha minden konstrukció, akkor

---

¹²⁶ Gyáni Gábor 2007. 7. o.

¹²⁷ Michel Certeau: Hogyan kezeli Freud a történelmet? In *Aetas*, 2006. 1. sz. 158. o

a történetírás tulajdonképpen *a konstrukciók rekonstrukciója* a jelen számára, mert nem is lehet más. Certeau szerint a történetírás sohasem a múlt önmagában vett szemléletére irányul, hanem egy olyan diszkurzív közegnek tekinthető, mely különböző társadalmi eljárások eredményeként jött létre.¹²⁸

Minél markánsabb egy jelenség, annál több kérdést vet fel. E kérdések nagy része a társadalom felől érkezik, és már eleve fenntart egy elméleti keretet, melyben a válasz megszülethet. A történész ma már tisztában van ezzel. A múlt tehát mindig a jelen szempontjából válik relevánssá. Ha válság van, az emberek érdeklődéssel fordulnak a történészek felé, és analógiákat, következtetések megfogalmazását várják tőlük. A történetírás születésekor a nemzeti identitás megerősítését szolgálta, és e funkcióját – bár sokat veszett belőle, ma is megtartotta. A történet és eredet mesélésének hagyománya mindig is a csoporthoz tartozás tudatának erősítését szolgálta, ehhez azonban hozzátartozott az értékek továbbadása, az élet értelmébe vetett hit hagyományozása is. A 20. század története megmutatta, hogy az értékek felhasználása lehet építő és romboló jellegű – gondolok itt faj (nemzet) fogalmának megosztó értékke emelésére. A tudomány – úgy a pszichológia, mint a történelem – értéksemleges akar lenni. De vajon lehet-e? A szubjektivitás ennek az emberi világnak alapélménye, tehát egyetlen történésztől sem várható el objektivitás, hisz ez csak fikció, egy mítosz. Viszont elvárható az ideológiamentesség, a rankei értelemben vett tisztos forráskezelés és az érdek nélküliség.

Vagyis a történész szempontjából az objektivitás garanciáját a körültekintő forrásokselekciónak jelenti. Lukianosz honosította meg azt az elgondolást, mely szerint az igaz történetírás feltétele, hogy a szerzőnek, akármilyen eredetű is, „*mint hazátlan idegennek (apolisz) kell írnia*”¹²⁹. A cél ez esetben a - csakis egyfélének tekintett - teljes igazság megjelenítése volt. A történész tehát egy hajszálnyit se torzítson, tartson tükröt – ez a metafora egészen a 18. századig hagyományozódott. Ekkor azonban Martin Chladenius (1710-1759) saját korát meghaladva, kimutatta e toposz tarthatatlanságát. Ő abból indult ki, hogy egy történet és a róla alkotott elképzelés rendszerint egybeesik, de egy adott történet értelmezéséhez a kettőt módszertanilag szét kell választani. Egy dolog a történelem és egy másik dolog a róla

---

¹²⁸ Kisantal Tamás 2006. 135. o.

¹²⁹ Lukianosz: Hogyan kell történelmet írni. In Szilágyi J. Gy. (szerk.): Lukianosz összes művei. Budapest, 1974. Magyar Helikon, I. kötet, 610. o.

alkotott elképzelés, amely igen sokféle lehet.¹³⁰ A perspektivikus szemléletbe a 18. század második fele óta nemcsak a szemtanúk, hanem maga a történész is beletartozott. A történetírás szintetizál, a szintézisek azonban a történelmet mint egészt nem jelenthetik, csakis egy részét egy bizonyos perspektívából. A mai történettudomány két egymásnak ellentmondó követelmény kereszttüzében áll: 1. a történész tegyen igaz kijelentéseket, 2. ismerje el, és vegye számításban saját állításai relativitását.

Chladenius azonban nem gondolt arra, hogy maga a múltó idő is képes arra, hogy egy történet karakterét megváltoztassa. Johann Christoph Gatterer (1727-1799 német történész) mutatott rá arra, hogy a *kiválasztás* alapoz meg minden történetet.¹³¹ A mindenkori jelen megváltoztathatja a múltbeli események relevanciáját. Nincsenek tények, melyek önmagukért beszélnek, mi választjuk őket forrásunkká. Koselleck példája a „Mein Kampf”, amely csak az események utólagosságában válhat az industrializált tömegvilkosság szöveges dokumentumává, amikor már tudjuk, hogy mi történt, és az események alapvetően megváltoztatják a szöveg értelmezhetőségét. A történeti megismerés során többről van szó, mint ami a forrásokban áll. Minden egyes forrást a mi kérdéseink avattak forrássá, így egy történet sohasem azonos a róla tanúskodó forrással. Mindig lehet több, vagy kevesebb annál. A történettudomány szempontjából a *szöveg* elsődlegesen dokumentum, vagyis tanúság, bizonyíték valamire. Olyan tárgyi tartalmat tematizál, amely túlmutat a szövegen, vagy kimutat a szövegből, tehát szövegen kívüli¹³² még akkor is, ha ennek valóságát csak és kizárólag nyelvi eszközökkel lehet rekonstruálni. Ahogy Koselleck írja: „*A források végső vétőjogukkal megóvnak bennünket a tévedésektől, ám azt nem írják elő mit kell mondanunk. Ami egy történetet történetté tesz, az nem vezethető le maradéktalanul a forrásokból: a lehetséges történetek elméletére van szükség ahhoz, hogy a forrásokat egyáltalán szóra bírjuk*”.¹³³

Ha arra kérdeznénk rá *mit jelentett a náci terror történelmi valósága*, vajon milyen forrásokat hívhatunk segítségül? Vannak ugyanis olyan helyzetek, melyeket az írásbeliség aligha képes megragadni. Az elnémulás a totális állam egyik ismérve. Ahol a hazugságyártás üzemi méretű és a szemtanú nem tud, vagy nem akar megnyílni, mi jelenti majd a „hiteles” forrást? A kép, amelyet a megmaradt írott, vagy akár audiovizuális

¹³⁰ Reinhardt Koselleck 2003. 206. o.

¹³¹ Ibid. 219. o.

¹³² Reinhardt Koselleck: Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, 2000, Suhrkamp, 117. o.

¹³³ Reinhardt Koselleck 2003. 235-236. o

források alapján kialakíthatunk, szükségszerűen hiányos lesz. Mi lesz azokkal a körülményekkel, melyekről nem maradtak, vagy nem maradhattak források. A történészek hajlamosak azt ignorálni, ami direkt forrásként nem áll rendelkezésükre – szól a pszichológusok vádja. A szakma védelmében szólva, ez egy történész számára nem is lehet forrás, hisz nem ismeri annak értelmezési lehetőségeit. Vannak olyan történelmi tények, melyeket következtetések által nyerhetünk, és ez az eljárás önmagában véve nem idegen a történész gondolkodásától. Ha egy történelmi személyiség egyik lényeges mentalitásbeli jellemzőjéről nem szól írott forrás, márpedig ez a rejtett tulajdonság a pszichológia módszereivel feltárható és bizonyítható, akkor az így nyert bizonyíték indirekt forrásként igenis hozzájárulhat az összkép kialakításához.

Charlotte Beradt *Das Dritte Reich des Traumes*¹³⁴ (Az álmok Harmadik Birodalma) című munkája már a hatvanas évek végén megdöbbentő korrajzot adott a harmincas évek német polgárának világáról. Kitűnő kordokumentum a terror behatolásáról a hétköznapi legutolsó rejtett zugaiba.¹³⁵ Általa megdöbbentő képet kapunk arról, hogyan élték meg a németek a rezsimmel való azonosulás kényszerét, mennyire rettegnak attól, hogy nem illenek a „blaublond” ideálba, hogy megfigyelik és bármikor elárulhatják őket.¹³⁶ Az álmok által visszakövetkeztethetünk a rémuralom történelmi valóságára. Ők az áldozatok egyik csoportját jelentik, a másik csoport álmairól, a koncentrációs táborok áldozatainak történeteit Jean Cayrol örökölte meg *A Lazarus unter uns*¹³⁷ című esszéjében. Az álmok a terror üldözötteinek állapotára világítanak rá, olyanok mint egy belső felvétel. „Az álmok mint források úgy tanúskodnak egy letűnt valóságról, ahogy talán egyetlen más forrás sem.”- írja Koselleck.¹³⁸ Bár a történelmi racionalitás képzeletbeli skálájának legszélére kényszerülnek, szigorúan véve mégis a fikció megkerülhetetlen ténylegességéről tanúskodnak, ezért a történésznek igenis számolnia kell velük.

Történelmi forrás tehát tulajdonképpen bármi lehet (ha a szakember, aki szóra bírja ismeri a benne kódolt üzenet nyelvét) a klasszikus forrás azonban továbbra is a szöveg marad. A dokumentumnak, legyen az forrás vagy emlék, mindig *utaló* jellege illetve funkciója van.

---

¹³⁴ München, Nymphenburger Verlagshandlung 1966

¹³⁵ A könyv mindössze 112 oldal, és 120 álmot illetve álomtöredéket tartalmaz. Mindegyik az 1933-39 közötti időszakból a környezetében élő emberektől származik, akik nem tudták, hogy Beradt publikálni fogja álmaikat.

¹³⁶ Egy takarítónő például arról álmodik, hogy oroszul beszél (a valóságban erre nem képes), mégpedig azért, hogy se ő maga, se más ne érthesse, ha valamit mond az államról, mert különben jelenteni kell.

¹³⁷ Jean Cayrol: *Lazarus unter uns*. Stuttgart, 1959, Curt E. Schwab.

¹³⁸ Reinhardt Koselleck 2003. 327 o.

Az a felismerés, hogy a történeti források szövegeként is értelmezhetőek, átformálta a történetírói szerepről vallott hagyományos elképzeléseket.¹³⁹ Az új kultúrtörténészek célja: újraolvasni, és újraolvasztatni a régi módszerekkel feltárt forrásokat, hogy öntudatos formálóivá váljanak egy többszereplős és többszemponútú, az egyes narratívumokat magában foglaló metanarratívumnak.¹⁴⁰

Összegezve az eddigi gondolatokat: az objektív valóság észlelése szükségszerűen szubjektív. Ez érvényes a jelenre és érvényes a múltra is, vagyis kétféle szubjektivitással van dolgunk. A jelen valóságról alkotott képe egy konstrukció, ugyanakkor e jelenkor múltjáról alkotott képe is az. Az egykori jelen valóságkonstrukciója azonban soha nem azonos a későbbi korok által róla alkotott képpel. Más szavakkal a jelenkor szűrőin át nyert múltkép merőben eltér a múlt önmagáról alkotott elképzelésétől. A kétféle szubjektivitás (és az általa születő konstrukciók) összevetésével közelebb juthatunk az objektivitás céljának eléréséhez. Ennek megvalósítása azonban megfelelő kutatáseljárással nélkül a tudományos „fantasztikum” területe marad.

1.2.5. Ötödik kérdés: Milyen módszerrel dolgozhat a történeti pszichológia?

Az elméleti kérdések megvilágítása joggal veti fel azt a kérdést: Mindez hogyan alkalmazható a gyakorlatban? Ha egy történeti pszichológia lehetséges módszertanára kérdeznénk, a terület összetettségéből adódóan nem adhatnánk egyértelmű választ. A módszertant mindig a vizsgált terület határozza meg és az annak vizsgálatához előre megválasztott aspektus. Itt és most e folyamatosan bővülő és formálódó - egyre inkább multidiszciplináris alakot öltő - metszéspont eddigi eredményeit és lehetőségeit vázolom.

Van den Berg már 1968-ban lefektette azokat a módszertani alapelveket, posztulátumokat,¹⁴¹ melyek egy későbbi történeti pszichológia alapját képezhetik.

1. *Intervenció tilalma*, azaz tilos azokat az összefüggéseket megzavarni, melyekben az adott jelenség megnyilvánul. A *Metabólica* nem természettudomány, így - akár elődje a fenomenológia - kerüli a redukcionizmust, hisz minden redukció egyfajta

---

¹³⁹ Majtényi György 2005, 166. o.

¹⁴⁰ *Ibid.* 167. o.

¹⁴¹ Harry F. M. Peeters 1994. 94-95. o.

szűkítést és változtatást jelent, ehelyett a jelenségeket és azok összefüggéseit intakt kezeli. *Expressis verbis*, egy jelenség csak azokban az összefüggésekben vizsgálható, melyekben megnyilvánul.

2. *A valóság posztulátuma*, mely szerint egyetlen jelenség sem fogható fel pusztán jelenségeként - azaz hipotetikusan -, hanem úgy kell rá tekintetünk, mint valóságra; rideg, konkrét mindennapi valóságra. A létezésünkkel összefüggő dolgok megnyilvánulásának változékonyságát (elsődleges struktúra), és a dolgok időtől független állandó tulajdonságait (másodlagos struktúra) egyaránt valóságként értékeli.
3. *A változás posztulátuma*, jelenti elméletének centrumát, a Metablasticát ugyanis a változások tanaként határozta meg. A valóság és a változás posztulátumainak kombinációjával a tudományos felfedezések természetének általános lényegére láthatunk rá. Általuk érthetjük meg, hogy egy adott fogalom „felfedezése,” bevezetése a tudományos diskurzusba miért nem történhet meg korábban, mint a valóságban.
4. *Az azonos idő elve* már a gyakorlatra vonatkozik. Ez azt jelenti, hogy attól függetlenül, hogy két dolognak látszólag semmi köze egymáshoz, az egyidejűség olyan kapcsot jelent közöttük, melyet nagyon komolyan kell venni.
5. *Az esemény relevanciája*: Ha a kutató a dolgok megváltozott valóságát a múltban akarja feltárni, akkor vizsgálataiban csak néhány személy – de jobb ha egyetlen – nézőpontjára, véleményére összpontosít, nem többre. Aki tudni akarja mi történt egykor (és mi történik ma), annak az egyszeri eseményt kell vizsgálnia.¹⁴² Az esemény relevanciájának posztulátuma lényeges eltérést jelent az empirikus szociológiai eljáráshoz képest, mivel ez utóbbi csak a korábbi kezdeményezések következményeivel ismerteti meg, és nem önmagával a megváltozott elemmel.
6. *A hangsúly fontossága*: a kutatónak a meglelt egyszeri eseményt kell hangsúlyoznia. A vizsgálatnak olyan alaposnak kell lennie, hogy a jelenség

---

¹⁴² Van der Berg több könyvet szentelt az ilyen egyszeri eseményeknek. Például Lucius Mundinus első anatómiai boncolásáról, William Harvey felfedezéséről, a vérnyomásról etc.

legmélyebb titkát is felfedje, és rávilágítson, hogy bár önmagában áll, mégis komoly súlya van.

A *Metabletica*, bár az egyetlen összefoglaló, rendszerbe szedett elmélet volt, empirikus alkalmazhatóságának hiánya a tudományos viták körén kívülre utasította.

A módszertant illetően célszerű elhatárolni egymástól az egyes kutatási területeket. A biográfiaírás területén már számos olyan munka született, mely pszichológiai módszereket is alkalmazott a személyiség árnyaltabb megrajzolása érdekében. Gondolok itt például Lackó Mihály Széchenyiről írt pszichotörténeti tanulmányára,¹⁴³ vagy a Hitlerről szóló számos elemző munkára, melyekről a későbbi fejezetekben még bővebben is szó esik majd. A pszichoanalízis elméleti rendszere volt az első, mely lehetőséget kínált a biográfiai kutatás területén a személyiségkép árnyaltabb megalkotására, a mélybiográfia műfajának kialakítására.

A kutatások fókusza később áthelyeződött a csoportközi viszonyok és a közösségi dinamikák vizsgálatára. A Lloyd deMause nevéhez kapcsolódó pszichohistorikai iskola saját módszert fejlesztett ki, a *csoportfantáziák analízisét*. Ennek célja a közösségben ható tudattalan folyamatok feltárása. A lehetséges források körét lényegesen kitágítva az írott dokumentumok keretein túl, újságok címlapjait, karikatúrákat és egyéb képi kordokumentumokat is bevon az elemzésbe. A fantáziaanalízis ezeket a forrásokat a pszichoanalitikus gyakorlat eszközeivel dekódolja, így felszínre kerülhetnek a küszöbalatti üzenetek. Az analízis menetében először kigyűjtik a fantáziafogalmakat,¹⁴⁴ majd ezeket koherens szöveggé szervezik. Az analízis a következő lépésekben valósul meg:

1. Kigyűjt minden érzelmi töltettel rendelkező szót, akkor is, ha látszólag ártalmatlan környezetben bukkannak fel.
2. Kigyűjt minden metaforát, hasonlatot, és látszólag ok nélkül ismételt szót.
3. Az analitikus figyelmét nem kerülheti el egyetlen szó sem, amely a családdal kapcsolatos (anya, apa, etc.)

---

¹⁴³ Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Budapest, 2001, L'Harmattan.

¹⁴⁴ A csoportfantáziák egyik tipikus példája deMause-nál a *killer mommy* motívuma (egy veszélyes, a halál attribútumaival vagy fegyverekkel felszerelt nőalak), mely közvetlenül a háborúk kitörése előtt jelenik meg a karikatúrákon, címlapokon.

4. Kiiktatja a tagadásokat, hiszen ha valaki arról nyilatkozik, hogy nem akar háborút, nem olyan érzelmi töltettel és egyértelműséggel rendelkezik, mint ha azt mondja, hogy békét akar.
5. Végül a fantáziafogalmakat mondatokká fűzi, melyek így már a szöveg rejtett értelmét tárják fel.

Az analitikus elemzéseket a történészek részéről sok kritika érte, e mögött azonban nagyrészt a pszichoanalízis elméleti rendszerének kritikája állt.

A vizsgálatok körében ma egyre nagyobb súlyt nyer a szövegek elemzésének lehetősége. Ez kétségtelenül olyan vizsgálati objektumot jelent, mely mind a történészek, mind a pszichológusok számára empirikusan kutatható. Az elmúlt évtizedek legfontosabb történelem-metodológiai irányzata a *fogalomtörténeti-kontextualista* megközelítés. Ez a briteknél az ún. cambridgei paradigmát követő politikai eszmetörténet-írást jelentette, Németországban a Koselleck, Conze és Brunner szerkesztette *Geschichtliche Grundbegriffe* körül kikristályosodó fogalomtörténetet, francia földön pedig a poszt-Annales társadalomtörténeti írásokat. A fogalmak történetiségének vizsgálata azonban a szövegek elemzésének csupán egyik lehetséges megközelítését jelenti. A szavak mögött húzódó szubjektivitás vizsgálata azonban már sokkal inkább a pszichológiai elemzéseknek kínál alkalmas terepet. Az oral history módszerének népszerűvé válásával a megélt történelem elbeszélésének vizsgálata itt újabb lehetőségeket nyitott meg.

A pszichológiai tartalomelemzés egy olyan módszer, mely a szövegekhez (személyes dokumentumokhoz) címzett tartalomelemzési kérdéseket a pszichológiai változók nyelvén teszi fel. László János kutatásaiban abból indult ki, hogy az elbeszélés egy pszichés tartalmakat hordozó komplex mintázat. Az elbeszélő nyelv vizsgálata révén az emberi társas alkalmazkodás pszichológiai folyamataira vonatkozó (empirikusan ellenőrizhető) tudományos ismeretek szerezhetők. E kutatásokban a számítógépes nyelvészet és a nyelvtechnológia eredményeire támaszkodott.¹⁴⁵ A pszichológiai tartalomelemzés speciális területe a narratív pszichológiai tartalomelemzés, mely a narratív elemek, és a hozzájuk kapcsolódó pszichológiai jelentések közötti összefüggéseket aknázza ki.

---

¹⁴⁵ László János: A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába. Budapest, 2005, Új Mandátum.

A világtapasztalat nyelviségére vonatkozó gadameri tétele szerint azonban a tapasztalás valójában nem beszéd-folyamat, nyelvi folyamat vagy olyan, amit a nyelv hozna létre, hanem épp ellenkezőleg, mindig a „dolog” nyelviesítése. Az antropológiai tapasztalatokat ugyanis nem lehetett szembehelyezni a tapasztalás nyelviségének feltételezésével, hiszen a *világtapasztalat nyelvisége a tapasztalat megoszthatóságára, közvetíthetőségére, kommunikálhatóságára, ad absurdum gondolhatóságára* vonatkozik, és így ki sem zárhatják egymást.¹⁴⁶ A szubjektív élmények megragadására e szerint nem biztos, hogy kizárólag a nyelv elemzése nyújthat adekvát módszert, hanem célszerű lenne más területek vizsgálata is. A politikai vagy társadalmi kommunikációban közvetített érzelmek közvetítésében úgy gondolom a szavak mellett legalább akkora szerep jut azoknak a „helyeknek”, melyekben Nora szerint az emlékezés összesűrűsödik. Egy diktatúra támogatottságát ugyanis soha nem tárhatjuk fel a szövegek szintjén, ez egyértelmű. A szavak szubjektivitásával szemben olyan változókat kell keresnünk, melyek tárgyilagosabban közvetítik a rendszerbe vetett bizalmat. Bár a pszichológiai tartomelemzés alkalmas képi források elemzésére is, mindenképpen szükség van új módszerek kidolgozására és ezek elterjesztésére a történészek körében.

A metodika „hogyan?” kérdése tehát, bár a legfontosabbak közé sorolhatjuk, mégsem válaszolható meg egyetlen univerzális módszer megadásával. Az adekvát kutatási eljárás megválasztásáról mindig a rendelkezésre álló forrásanyag fog dönteni, illetve az a kérdés, amely a vizsgálat vezérfonalát jelenti. A választást a kutatónak minden esetben mérlegelnie és indokolnia kell.

1.2.6. Hatodik kérdés: *Lehet-e közös emberképe a két tudománynak?*

A társadalomtudományokban ma számtalan emberkép él: a már említett *homo oeconomicus*; a *homo sociologicus* (az ember tevékenységében a társadalmi normákhoz igyekszik alkalmazkodni); a *homo politicus* (az embert alapvetően a hatalomvágy, a hatalom megszerzése és megtartása mozgatja); a *homo psychologicus*, mely szerint az embert a lelki élet, mentális folyamatok határozzák meg, és végül a *homo historicus*, mely az embert az időbe ágyazza, determinálva őt a múlt, a kultúra és környezet által. Akár régi,

---

¹⁴⁶ Hansági Ágnes: Prefiguráció és historizáció. Dokumentum és kommentár a kánonban. *Iskolakultúra* 2002/12. 4. o.

akár új egy paradigma, a mélyén mindig valamiféle emberkép rejtőzik és ez egyfajta legitimitációt jelent. Gadamer szerint teljesen természetes, hogy minden tudománynak van saját emberképe, ez azonban tradicionális és többnyire változó. Egy új emberkép tartós fennmaradását, uralkodóvá válását nem tudományossága határozza meg, hanem az, hogy mennyire használható.

A történetírásnak komoly szerepe van a modern emberi tudat, a múlttól alkotott kép, illetve a kultúra formálásában. Max Scheler – német filozófus – a múlt század elején „az ember” európai fogalmát a zsidó-keresztény tradícióhoz, a görög-antik gondolatkörhöz, és a modern természettudományokhoz (beleértve a genetikus pszichológiát is) kapcsolja. Ezek az emberről alkotott képek azonban sajnálatos módon csak egymás mellett léteznek, és hiányzik egy olyan szintetikus felfogás, mely ezeket összekapcsolná.¹⁴⁷ Azóta száz év telt el, a helyzet azonban ma sem változott és az integráció reményét talán el is kell vetnünk. Ez azonban csak a reményre vonatkozik, nem magára a szintézis relevanciájára.

Az ember egy többdimenziós jelenség, ezt minden emberkép esszenciájaként szűrhetjük le. Személyiségének és naturális természetének össze nem mérhető volta a 18. században válik világossá Rousseau műve példáján, melyben az ember természetrajzát próbálta felvázolni. Az emberrel kapcsolatos nézetek alapvető kettősségét Kant az *Antropológiában*¹⁴⁸ „pszichológiai” és „pragmatikus” szemléletként jellemzi. A pszichológiai arra vonatkozik, amivé a természet teszi az embert, pragmatikus az, amivé az ember szabadon cselekvő lényként önmagát teszi. Nagyon hasonlít ehhez a történetírásban uralkodó kettős emberkép. Az egyik orientáció nagy jelentőséget tulajdonít a külső feltételeknek, így az emberi cselekvés valószínűségéről csak óvatos hipotéziseket alkot. A másik nézet azt a tudatos, racionális embert ismeri el, aki egyéni képességeit felhasználva a történelem magaslatáiba viheti. Ez a történelemszemlélet az eseményre van kihegyezve, ám hosszabb távú jelenségeket nem tud megmagyarázni.¹⁴⁹

Az ember fogalma hosszú fejlődés során jelent meg a tudományos diskurzusban, de a modern pszichológiában rejtve maradtak az ember lényegére vonatkozó metafizikai

---

¹⁴⁷ Max Scheler: Die Stellung des Menschen im Kosmos. In uő: Späte Schriften. Bern/München, 1976, Francke.

¹⁴⁸ Immanuel Kant: Anthropologie in pragmatischer Absicht. X.1. Königsberg, 1798, F. Nicolovius. (magyarul: Pragmatikus érdekű filozófia. Osiris, Budapest 2005)

¹⁴⁹ Aleksander Gieysztor: A történész és az emberrel foglalkozó tudományok. In Krzysztof Michalski (szerk.): A modern tudományok emberképe, Budapest, 1988, Gondolat, 89. o.

előfeltevések.¹⁵⁰ Mivel a pszichológia meglehetősen komplex, önmagában is „interdiszciplináris” tudomány, ebből következően egységes emberképpel sem rendelkezik. Mint tudomány egyszerre vizsgálja az ember többféle beágyazottságát. Az embert mint *viselkedő*, mint *mozgatóerők által irányított*, és mint *megismerő* lényt feltételezi. A 19. század utolsó harmadától datálhatjuk a modern pszichológia emberképét, mely a természettudományok mintájára az ember lelki jelenségeit természeti jelenségnek tartja, azaz valamely idegrendszeri izgalmi folyamatnak. A természeti ember képe alapján a testi tulajdonságok az evolúció eredményeként bontakoztak ki és stabilizálódtak.¹⁵¹ E század végén a neurobiológiai és az evolúciós szempont mellé bekapcsolódott egy harmadik pólus is: az elemi szocialitás. Ekkor születtek meg az én, az öntudat társas keletkezésének modelljei, melyek hangsúlyozták, hogy a társasság a (társas) interakciókból fakadó külső burok az ember személyiségén. Ezt sokan (például a francia Henry Wallon is) kiegészítik egy belső modellel, amelyet legerőteljesebben Ernst Mach fogalmazott meg: az én vonatkoztatási kerete a saját testvázlat. Ma Sternberg¹⁵² szerint a pszichológiában háromféle hagyományos emberkép él: egy *kulturális*, egy *neurobiológiai*, és egy *evolúciós*.¹⁵³ Bár az emberi én-tudat és az elemi szocialitás összekapcsolására törekedő spekulatív vonulat a tükör-neuronok felfedezésével közvetlen neurobiológiai alapot kapott, az egységes pszichológia hite helyett egyelőre egy toleráns optimizmus világában kell élnünk.

Nem kevésbé változatos a kép a történettudományt illetően sem, sőt a filozófia bekapcsolódásával egy még spekulatívabb kép alakult ki. A 20. századot filozófiai szempontból úgy is jellemezhetnénk, hogy benne az egyik fő tendencia az ember, a szubjektum, a személyiség integritásának megkérdőjelezése illetve állítása. A filozófiai antropológia elemei sok gondolkodónál megtalálhatóak, de ezzel párhuzamosan az ember filozófiai tagadása, kétségbevonása, válsága, sőt "halála" is teoretizálódik.¹⁵⁴ A neopozitivizmus eliminálta, kiiktatta az ember problematikáját a filozófiából. Wittgenstein

---

¹⁵⁰ Erős Ferenc: Van-e a pszichoanalízisnek „emberképe”? *Magyar Tudomány* 2005/11. 1376 ff.

¹⁵¹ Pléh Csaba: Alternatív emberképek a mai pszichológiában. *Világosság* 2006/5. 3-11. o.

¹⁵² Robert Sternberg (ed): *Unity in psychology: Possibility or pipedream?* Washington, D.C., 2002, American Psychological Association.

¹⁵³ Ez utóbbi kettő között Rizzolatti a tükör-neuronok vizsgálatával tudott kapcsolatot teremteni. Szerinte a majmok idegrendszerében olyan jellegzetes sejtcsoportok vannak, melyek egyaránt reagálnak az állat szándékos cselekvésekor, és akkor is, amikor az adott mozgulatot egy másik állatnál vizuálisan feldolgozza. A saját és a látott mozgulat egy közös képbe kerül, ahol konvergens idegrendszeri területek izgalma kapcsolódik hozzájuk. Bővebben: Rizzolatti-Craighero: The Mirror-Neuron System. *Annual Review of Neuroscience*. 27. 169-192. o.

¹⁵⁴ Szabó Tibor: Embertelen antropológia? Filozófia az ezredfordulón c. konferencián elhangzott előadása. Kecskemét, 2000.03.26. <http://www.phil-inst.hu/projects/kecske.met/szabo_1919.htm> [2010.10.31.]

szerint „gondolkodó, képzelő szubjektum – ilyen nincs”, „a szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa”. A perszonalisták ezzel szemben a személyiség elsőbbségét hirdetik az anyagi szükségszerűséggel szemben. Egyaránt tagadják a kollektívizmuson, és az individualizmuson alapuló filozófiákat. Emmanuel Mounier szerint az ember egy nehezen meghatározható fogalom, csak akkor leli meg önmagát, ha az Abszolútum (Isten) felé fordul.¹⁵⁵ A német filozófiai antropológia elmélete szerint (Gehlen, Rickert, Cassirer) az ember képes elszakadni természeti környezetétől és képes szabad, „világra nyitott” lényként élni. Az ember egyik legfontosabb ismérve, hogy értékteremtő és kultúrlény (Rickert), aki szellemmel rendelkezik, mondja Scheler.¹⁵⁶ A nyugati marxisták közül kiemelkedik Gramsci filozófiai antropológiája. Szerinte „az ember nem fogható fel másképpen, csak mint történetileg meghatározott ember, vagyis hogy bizonyos körülmények közepette, valamilyen meghatározott társadalmi egészben vagy társadalmi viszonyok összességében fejlődött ki és él.”¹⁵⁷ A „mi az ember” kérdése a filozófia első és legfontosabb kérdése. Gramsci szerint „az emberi természet, a 'társadalmi viszonyok összessége', mert magában foglalja a levés gondolatát: az ember lesz, válik valamivé, állandóan változik a társadalmi viszonyok változásával”. Majd hozzáteszi: „az embert úgy kell felfognunk, mint történeti blokkját, részint merőben individuális és szubjektív, részint olyan tömeg jellegű és objektív vagy anyagi elem, amelyekkel az individuum aktív viszonyban van”.¹⁵⁸ A marxizmus tehát egy dinamikus emberfelfogást képvisel.

A strukturalizmusban az ember a struktúra alá van besorolva, így nem is lehet önálló entitás. Claude Lévi-Strauss szerint az antropológia nem lehet történeti vagy szubjektív jellegű kutatás, sokkal inkább a struktúrák kimutatása a lényeg, hisz maga az ember sem történeti elsősorban, hanem időtlen és tudattalan lény. A *La pensée sauvage* című esszéjében a humán tudományok végső célját nem abban látja, hogy az embert konstituálják, hanem hogy feloldják azt. Az ember eltűnésének gondolata a strukturalista filozófián belül nem csak nála merült fel. A néha posztstrukturalistának, többnyire azonban posztmodernnek kategorizált Michel Foucault szerint a klasszikus episztemében, a 17. század előtt, nem is létezett "az ember" mint a tudomány tárgya. A fogalom csak a 18. században jelent meg. Az ember mint entitás számára nem létezik, mivel az ember csak annyiban adott a pozitív tudás számára, amennyiben beszél, dolgozik és él, története csak

---

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Szabó Tibor: Michel Foucault filozófiai antropológiája. *Pro Philosophia Füzetek* 2003/36. 110. o.

¹⁵⁷ Antonio Gramsci: Filozófiai írások. Budapest, 1970, Kossuth, 330. o.

¹⁵⁸ Ibid. 87 ff.

különbféle idők kibogozhatatlan szövedéke, amelyek idegenek és heterogének egymás számára. Az ember nem is történeti lény, csupán a lények, a dolgok és a szavak történetének egymásra helyezésében rendelkezik alanyisággal.¹⁵⁹ „Az embert csak nemrégiben találták föl, e fogalom még kétszáz éves sincs, egyszerű redő csupán a tudásunkban, amely azonnal el is tűnik majd, mihelyt e tudás megtalálta új formáját”.¹⁶⁰

A komplex emberfogalom valóban csak a 19. század elején jelenik meg, ez azonban nem jelenti azt, hogy az emberről való gondolkodás ez előtt nem létezett. Példaként említhetjük Szent Ágostont, Pico della Mirandolat, Vicot, Helvetiust, akik kifejezetten az embert helyezték vizsgálódásaik középpontjába. Az 1960-as években kihúnyt a filozófiai neomarxizmus és a strukturalizmus is. A helyükön keletkezett vákuumot Kiss Endre szerint¹⁶¹ csak metafizikai elképzelésekkel lehetett betölteni. Egy ilyen metafizika lett a posztmodern. A posztmodern attitűd antitotalitarizmust jelent, ám ez idő múlásával a hosszú távú elkötelezettség elhárításához, az értékeken alapuló szövetkezések elkerüléséhez vezet. Jean-Francois Lyotard a nagy elbeszélések végét teoretizálja s ezzel együtt az ideológiák, az emberi tapasztalat narratív koncepciójának és a racionális szubjektumnak a végét. Szerinte sem az Én-nek, sem a kultúrának nincs saját egysége. El kell utasítani a nyugati kultúrának azt az igényét, hogy törekszik az egységre, az univerzalitásra és az integritásra. A tudat és a *cogito* sem lehet az Én teremtője. A hiperindusztrializáció nem teremt hipermodern társadalmat, ellenkezőleg: a technikai és kulturális világ felbomlását eredményezi. A posztmodern ember így a globalizmus terméke lesz. A globális világ pedig az a termelési mód, amely relativizál minden nemzetit, és behatolva a szellem, a morál szférájába, minden addigi értéket átértékel.¹⁶² A posztmodern lényege tehát, hogy megkérdőjelezi a szubjektum önzonosságát, illetve egységes, abszolút érvényű világmagyarázó elvek létét. A világ többértelmű, heterogén, önellentmondásos. Akár hogyan is ítéljük meg, mégis ennek a folyamatnak a végén jut el Francis Fukuyama oda, hogy az "utolsó emberről" ír könyvet az 1980-as '90-es években.¹⁶³

A „nagy elbeszélésekről” való lemondásnak azonban megvan az ára. Ezek a kollektív „metaelbeszélések” az egyén számára biztos háttérrel adtak, egy megtartó, biztonságot adó

---

¹⁵⁹ Szabó Tibor 2003. 114. o.

¹⁶⁰ Michel Foucault: A szavak és dolgok. Budapest, 2000, Osiris, 17. o.

¹⁶¹ Kiss Endre: A posztmodern elemi a misszionálás szemszögéből. *Magyar Filozófiai Szemle* 1996/6. ill. <http://epa.oszk.hu/00100/00186/00005/996_kisse.html> [2010.10.31.]

¹⁶² Szabó Tibor 2000.

¹⁶³ Szabó Tibor: 2000.

környezetet, ahol az emberek átélhették traumáikat, anélkül hogy belevesztek volna. Ha a tapasztalatokat nem lehet értelmes elbeszélésekké szőni, elvesz az orientáció lehetősége. A közös szimbólumrendszerek *az élet értelmére* jelentenek garanciát.¹⁶⁴ Az ember elveszíti azokat a kereteket, melyek segítették a világban való eligazodását. Ehhez ugyanis nélkülözhetetlen a sémák és a szabályszerűségek felismerése. Amikor az ember új tapasztalatokra tesz szert, ezt megpróbálja a már meglévőkhöz illeszteni – szüntelenül analizál és szintetizál. Ha ezt nem tenné, olyan lenne, mint egy delíriumban vegetáló zombi. Szükség van a biztos viszonyítási pontokra. Ha ezek elvesznek, a világ értelmetlenné és veszélyessé válik.

Ezek után joggal merülhet fel a kérdés: *Vajon tekinthetjük-e az embert a történelem vörös fonálának?* - a kérdés végigkíséri az emberiség történetét. A felvilágosodás filozófusai az állandóság mellett érveltek. David Hume szerint az emberek minden korban és mindenütt olyan egyformák, hogy a történelem ez ügyben semmi újat, vagy különösen nem mondhat számunkra.¹⁶⁵ Collingwood Angliában, Benedetto Croce Olaszországban, Ortega y Gasset Spanyolországban, Lucien Febvre Franciaországban mind-mind ugyanazon üzenetet közvetítenek: az embernek nincs természete, csak története. Febvre az ember azonosságát csak egy posztulátumnak tartja, mely a történész számára teljesen értéktelen. Számára ui. nem az ember a kérdés, hanem az emberek.¹⁶⁶ Foucault, és nyomán a posztmodern elméletek már nemcsak az ember, hanem a történelem kontinuitását is tagadják. Michael Sonntag¹⁶⁷ Foucaulthoz hasonlóan ugyancsak elveti a korszakolás lehetőségét, és helyébe a többretegű elemzések bevezetését javasolja, hiszen a gazdasági struktúrák, társas formák, mentalitások, technológiai változások, politikai folyamatok kezdő és végpontja soha nem azonos. Ennek megfelelően - véleménye szerint - a szellem, az ember fejlődését sem tekinthetjük egységesnek, folyamatosnak, vagy kumulatívnek, következésképp el kell vetnünk a korokon átívelő, a történelemnek egységet kölcsönző entitás elméletét.

---

¹⁶⁴ Juha Siltala: Das Ende des Homo Psychologicus. Kasseler Schiften zur Geographie und Planung: Urbs et Regio 1997. Bd. 67. Thematic issue Identität, Aggressivität, Territorialität. Zur Psychogeographie und Psychohistorie des Verhältnisses von Subjekt, Kollektiv und räumlicher Umwelt (Hg. Peter Jüngst). 127. o.

¹⁶⁵ Írja Friedrich Meinecke 1936-ban a *Die Entstehung des Historismus* c. munkájában idézi Peter Gay 1994. 98. o.

¹⁶⁶ Peter Gay 1994. 100. o.

¹⁶⁷ Michael Sonntag: Historische Psychologie – Zur Methodologie einer Produktionsgeschichte des Psychischen. In Bedrich Loewenstein (Hg.): Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche. Pfaffenweiler, Centaurus, 1992, 43. o.

A történész azonban az *ember helyét vizsgálja abban a történelemben*, amelynek alkotója és egyúttal terméke is. A két szemlélet közötti antagonizmus gyökerét a fejlődés kérdésének megítélésében látom. Ha az embert leválasztjuk erről a konnotációról, és elfogadjuk, hogy az időben való előrehaladás nem azonos a fejlődéssel, legfeljebb a változással, akkor az ember újra visszahelyezhető saját történetébe. Ha a történelmet megfosztom az embertől, a történelem is megszűnik, és megszűnik a történelem kontinuuus szemléletének lehetősége is. Minden rendszer, minden paradigma, minden cselekvés az ember (embercsoportok) mentalitásának, világlátásának manifesztálódása a térben és az időben. Az ember hat a világra, és világa viszontformálja őt – egy végtelen kölcsönhatás. Az emberi gondolat minősége szabja meg egy korszak lehetőségeit és „elképzeltetlenségeit”. A legnehezebb feladat, sőt mondjuk ki: lehetetlen olyan „meta”-szemlélettel közelíteni az ember kérdéséhez, mely képes fajunk lényegét komplexen megragadni. Ez ma a „nem elgondolható” kategóriáját jelenti, saját korlátunkat. A szintetizáló helyett uralkodó duális, vagy megosztó gondolkodásmód eleve kizárja komplex képek megfogalmazását, mely véleményem szerint elsősorban a narrativitás szintjén jelenik meg. A nyelv ősi szintje, a képi gondolkodás ezt nem zárja ki. „*Minden, ami kimondható, világosan kimondható*”, mondja Wittgenstein Tractatusában, és „*amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell*” teszi hozzá. Végso következtetése szerint a világ a nyelv által ki van mérve. A kutató azonban nem teheti meg, hogy hallgasson, mert ezzel véget érne a diskurzus. A sok modell „nemtudásunk” biztos jele - véli Popper Péter, és ezen érdemes elgondolkodnunk.

Az antropológiai nézetek kettősségét nem lehet megszüntetni az episztemológiai monizmussal – írja Spaemann. „*Ha azt nézzük mivé teszi a természet az embert, akkor biológiával foglalkozunk, és szükségképpen valami olyanról beszélünk, ami kevesebb az embernél, hiszen a természet nem „tesz” személylyé. Az ember azonban képes arra, hogy transzcendentálja, azaz meghaladja önmagát. E toposz szellemében vizsgálva a kérdést: mivé teszi, teheti vagy kell tennie önmagát az embernek, a válasz szükségszerűen arról fog szólni, ami több az embernél. A két szempont egysége csak akkor fogható fel, ha ebbe a több-be beleképzeljük az ember „hová?” és a természet „honnán?” kérdését is.*”¹⁶⁸

---

¹⁶⁸ Robert Spaemann: Az emberi természet fogalmáról. In A modern tudományok emberképe. Budapest, 1988, Gondolat, 148. o.

A fenti kérdésre tehát úgy válaszolhatnánk: az *embert* mindenképpen tekinthetjük a történelem vörös fonálának, ám a róla alkotott *emberképet* semmiképp sem. Az emberről alkotott kép ugyanis mindig kulturálisan beágyazott, soha nem lehet független az őt konstruáló világlátástól.

1.2.7. Hetedik kérdés: Milyen pragmatikus emberkép szolgálhat egy történelmi pszichológia alapjául?

A fent említett emberképek kapcsán nyilvánvaló, hogy el kell felejtünk a kategóriába sűrített ember prototípusát, mint bármiféle történelmi elemzés alapját és Foucault embert és praxist kiiktató szemlélete sem építhető be egy olyan típusú történelmi kutatásba, mely mikroszemléletű és az embert, az egyént állítja vizsgálódásainak középpontjába. Mikro és makro kérdése ugyancsak egy olyan elméleti kérdés, melyet nem kerülhetünk meg. A kétfajta szemlélet nem a történészek találmánya, számos tudományágban már évtizedekkel ezelőtt meghonosodott. A gazdaságtudományokban a két aspektus békésen megfér egymás mellett a következő mottó szerint: „Minden ami fontos, az makrogazdasági, minden ami alapvető, az mikrogazdasági.” (Serge-Christophe Kolm).¹⁶⁹ Siegfried Kracauer szerint a számtalan történelem egy történelmi univerzumot alkot.¹⁷⁰ Ezek a történetek két csoportra oszlanak: mikro és makro csoportokra, a közöttük lévő határok pedig elmosódnak. Nyilvánvalóan egyik csoport léte sem megkérdőjelezhető, ám a közöttük fennálló viszony kérdése ma is nyitott maradt. Tény, hogy a történettudományban nincsen „zoom”, mert a történelmi univerzum nem homogén szerkezetű. Ma azonban képesek vagyunk arra, hogy a két szint törvényszerűségeit külön-külön feltárjuk. Az ember – mint alapvető - vizsgálata egyelőre a mikroszintű kutatások tárgya marad jó ideig, még akkor is, ha a pszichohistória elgondolkodtató kísérletekkel szolgált a makroszint dinamikáját illetően – gondolok itt a deMause növekedési pánik (Growth Panic), Richter racionalitásdestrukciós¹⁷¹ elméletére. Az adekvát történelmi vizsgálat és ábrázolás tehát mindenképpen többléptékű – írja Kracauer, és tegyük hozzá több szempontú is!

---

¹⁶⁹ Jürgen Schlumbohm: Mikrotörténelem-makrotörténelem. *Aetas* 2000/4. 170 ff.

¹⁷⁰ Siegfried Kracauer: *Geschichte – Vor den letzten Dingen*. In Siegfried Kracauer Werke. Bd. 4. Frankfurt am Main, 2005, Suhrkamp (posztumusz kiadás).

¹⁷¹ A destruktivitás ezen variációját gyakran a 17. század racionalitásából vezetik le. Horst E. Richter – német pszichoanalitikus, szerint a nyugati ember elszakadt vallásos gyökereitől és „egoman” lett. Isten szerepét az ego vette át, és ez a folyamat alapvetően meghatározta az elmúlt háromszáz év kultúrtörténetét. Richter ebből magyarázza a kultúránkra jellemző modern destruktivitást. Lásd Horst Eberhard Richter: *Der Gotteskomplex: Die Geburt und Krise des Glaubens an die Allmacht des Menschen*. Hamburg, 1979,

Hogy „most mi az ember?“, arra a pszichológia is adhat választ, de arra, hogy „mi az ember?“ Diltheyt idézve csak a történelemből érthető meg.¹⁷² Az általa képviselt emberfelfogás az alternatív pszichológiai irányzatok között a legrégebb. E szerint a lelki jelenségeket szervező mozzanat nem az idegrendszerben van. Az individuum az őt körülvevő kultúra terméke. Ez a kép ma már differenciáltabb és számos kompromisszumos megoldás is kialakult. Bár a kultúrák eltérései nem határozzák meg a pszichológiai folyamatok elemi természeti szerveződését, a figyelem irányításával igenis meghatározhatják a mentalitások eltéréseit¹⁷³. A kulturális pszichológia hol azt hirdeti, hogy a mentalitások különbségei határozzák meg a kultúrák különbségeit, majd a kultúrák eltérései mintegy önfenntartó módon fenntartják a kultúrák különbségeit, hol pedig azt mondja, hogy a kultúra mint egy külső esetlegesség szabja meg a mentalitások eltéréseit.¹⁷⁴

Jerome Bruner elmélete ugyancsak az alternatív pszichológiai emberképek sorát gyarapítja, és hidat ver az eddigi bipoláris emberkép két véglete között. Nem kultúrák közötti alternatívákat fogalmaz meg, hanem tudományos alternatívákra hívja fel a figyelmet. Bruner szerint ugyanis az ember alapvetően kétféle hozzáállással közelít a természeti és emberi jelenségekhez.¹⁷⁵ Az egyik a *narratív*, értelmező hozzáállás, mely a folyamatok mögött mindig valamiféle intencionalitást sejt. A másik, az *elméleti* hozzáállás mind a természeti, mind az emberi folyamatokat személytelen erők termékének tartja. Bruner szerint mindkét hozzáállás minden kultúrára jellemző és valójában mi emberek állandóan e kétféle hozzáállás között ingadozunk. E relativizmusban a kultúra *versus* természet szembeállítás tulajdonképpen megfeleltethető két elidegeníthetetlen és megszüntethetetlen emberi hozzáállásnak, a narratívának és a teoretikusnak. Az emberi elme gondolkodásmódja egyszerre oksági-tulajdonító és értelmezés-tulajdonító gépezet. Koherenciát keres a világban, amikor valami emberszerűvel találkozik, megpróbál szándékalapú koherenciát teremteni.¹⁷⁶

Reinbek ill. Das Ende der Egomane, Die Krise des westlichen Bewusstseins. Köln, 2002, Kiepenheuer und Witsch.

¹⁷² Wilhelm Dilthey: Gesammelte Schriften, Bd. VIII., Zur Weltanschauungslehre. Leipzig/Berlin, 1931, B. G. Teubner.

¹⁷³ Pléh Csaba 2006. 9. o.

¹⁷⁴ Ibid. 9. o.

¹⁷⁵ Bruner, Jerome. Az oktatás kultúrája. Budapest, 2004, Gondolat.

¹⁷⁶ Pléh Csaba 2006. 11. o.

A társadalmi gondolat- és hiedelemrendszerek terjedésének vizsgálata nagyon izgalmas kérdéseket vet fel az információk terjedésével és tudatformáló hatásával kapcsolatban. Dan Sperber fertőzéselmélete és Richard Dawkins mémelmélete egészen új paradigmákat próbál meghonosítani az emberi kapcsolatok modellezésében. Noha az információterjedés emberen kívülre helyezésével tulajdonképpen annak természetadta determináltságát sugallják, mégis mindkét teória jól bizonyítja, hogy a hagyományos társadalomtudományos modellek mellett a természettudományokból nyert analógiákra is szükség lehet. A kultúraelmélet szempontjából az új modellek mindig kihívást jelentenek, hisz felvetik annak a lehetőségét is, hogy az emberi kultúra, mint sajátos szerveződési mód, nem is annyira sajátos, csak az egyik optimalizációs megoldása bármilyen összehangolandó nagy rendszernek, ahol persze a számunkra dédelgetett különbség az, hogy nálunk az összehangolás a vélemények összehangolásán keresztül zajlik.¹⁷⁷

A pszichológia egyik alapvető problémája, hogy az emberről oksági tudományt szeretne létrehozni, csakhogy az ember mint jelentéseket létrehozó és használó lény kicsúszni látszik az oksági modell érvénye alól. Ebben a dilemmában a történeti mozzanat a maga nem egyetemes, lokálisan érvényes szabályszerűségeivel az interpretatív dimenzió terepén állítódik szembe az ember oksági értelmezésével.¹⁷⁸

Az emberiség történetét végigkísérve a kérdés örök: Hogyan szövi bele magát az egyén, az őt integráló közösségbe, miként simul az ember a történelem durva vásznába. Ha a pszichológiai aspektusú kutatás mellett döntünk, a legfontosabb kérdés, hogy az emberi személyiségről milyen képet alkotunk. Egyes nézetek szerint az emberi lélek tértől és időtől függetlenül létező szubsztancia, melyet örök pszichés törvények mozgatnak. Ez a feltevés nyilvánvalóan kedvez azoknak a kutatóknak (elsősorban pszichohistorikusoknak), akik szerint az emberiség történetét örök törvényszerűségek szabályozzák az ókortól egészen napjainkig. De ki vitathatná, hogy az emberi fajnak igenis vannak univerzális dimenziói, melyek az ókor óta változatlanok, sőt az alapérzések többsége legközelebbi rokonainknál, a majmoknál is tetten érhetőek. Azonban az a kérdés, hogy az emberi létezés mely sajátosságai és struktúrái variábilisak, és melyek invariábilisak, a priori nem

---

¹⁷⁷ Ibid. 11. o.

¹⁷⁸ Pléh Csaba: Az elbeszélte történelem a pszichológiában. Előadás az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 2000 május 3-4-én tartott *A történeti helyzettudat alakváltozásai: Kényszerpályák és alternatívák a magyar történelemben* c. tudományos ülésén. <<http://www.plehsaba.hu/Cikkek>>[2010.10.31.].

eldönthető. Ez sokkal inkább egy elméleti, empirikus kérdés, melyet kutatásokkal lehet és kell igazolni. A másik nézet szerint az emberi psziché korántsem egységes, hanem a filogenezis során lényeges változásokon ment keresztül.¹⁷⁹ *Van der Berg* *Metabolicájában* ugyancsak a változás mellett érvel. Az emberi faj véleménye szerint soha nem volt egységes, sem az idő, sem a tér dimenziójában. Az ember nemcsak képes a változásra, hanem ő *maga a változás*, hisz folyamatosan változik az a médium is, mely ember és ember, férfi és nő, felnőtt és gyerek, az ember és a dolgok között közvetít. A tudomány, művészet és világnézet alakulása is evvel a primer változással függ össze.¹⁸⁰

Ember és történelme egymásra kölcsönösen ható, egymást kölcsönösen feltételező erők. Egy pszichológiai aspektusú történelemkutatás soha nem választhatja szét az egyént, és az őt alakító kort, társadalmat. Lloyd deMausehoz - a pszichohistória megalapítójához hasonlóan - Thomas Ziehe a hamburgi egyetem neveléstudományi tanszékének professzora hívja fel a figyelmet azokra a *pszichés struktúra-képződményekre*, melyek szerinte a történetiség harmadik szintjét jelentik, és a társadalmi változások, korszakváltások elemzésénél többnyire homályban maradnak.¹⁸¹

A pragmatikus emberkép problémája legkoncentráltabban a *biográfiaírás* területén jelentkezik. A nézőpont megválasztása ugyanis itt elkerülhetetlen. A történelemszót arra kényszeríti, hogy kilépjen saját valóságából, és egy másik „univerzumba” átlépve megértesse, betűkből és szavakból újraterejtse egy valaha élt ember gondolatait, érzéseit, motivációit. Schlegel¹⁸² joggal veti fel a kérdést: „hogyan érthetünk meg valakit, aki lehet, hogy maga sem volt tisztában önmagával”, vagy soha nem tudta megfogalmazni személyiségének magvát, mely így lehet, hogy az életrajzíróra marad. Lackó szerint a biográfia tulajdonképpen a „feltételezések műfaja”,¹⁸³ mely nemcsak a megírt személyről szól, hanem magáról a történelemszóról is – akár az egymást rajzolók kezei. Egészen bizonyos, hogy a történelem megértése az emberi motivációk és pszichés mozgatórugók feltárása nélkül nem lehetséges.

---

¹⁷⁹ Botond Ágnes 2006. 540. o.

¹⁸⁰ Harray F. M. Peeters 1994. 94. o.

¹⁸¹ Botond Ágnes 2006. 540. o.

¹⁸² Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Budapest, 2001, L'Harmattan, 12. o.

¹⁸³ Ibid. 207. o.

A kérdés, hogy van-e egységes emberi természet tehát igennel és nemmel is megválaszolható. A történelem lényege az állandó változás, mely az ember szempontjából árnyalt variációk sorát jelenti egyetlen témára komponálva. A változás a történelem lehetőségének feltétele, a változatlanság pedig a történelem megértésnek lehetőségét rejti. Az emberi természet néhány alapelemből és nem sokkal több szabályból variációk végtelen és kimeríthetetlen táráat tudja létrehozni. Mind a történész, mind a pszichológus számára egy élettörténet képes újat és mást mutatni, ugyanakkor az ismert utak bejárásával prognosztizálhatóvá is tud válni. Egyszerre egyedi és általános.

1.2.8. Nyolcadik kérdés: Milyen lehetőségeket rejt a történelmi pszichológia tudománya?

A kérdés megválaszolásához egy olyan módszert választottam, melyet leggyakrabban a közgazdaságtanban alkalmaznak: az eljárás neve SWOT-analízis, magyarosított változatában GYELV-elemzés. Leginkább akkor használják, amikor egy tervezett beruházás reális jövőbeni lehetőségeit akarják felmérni. A **SWOT-analízis** lényege, hogy négy szempont alapján vizsgálja meg a vállalkozás *gyenge* és *erős* pontjait, valamint azt, hogy milyen erőforrásokat képes mozgósítani, tehát milyen *lehetőségei* vannak, és milyen *veszélyekkel* kell számolni a bevezetésénél.¹⁸⁴ Egy újfajta kutatási módszertan és irányzat bevezetésénél – úgy gondolom, mi sem kerülhetjük meg e szempontok vizsgálatát.

Gyengeségek

- Az eddigi kísérletek monokauzális okfejtése, illetve a forrásanyagok kritikátlan használata sok történészt elriasztott az ilyen típusú próbálkozásoktól, még akkor is, ha a pszichológiai aspektus bevonását maguk is fontosnak tartották.
- Mivel a pszichohistória elsősorban történelmi személyiségek, és politikai események pszichoanalitikus elemzését jelentette, a pszichoanalízist ért rengeteg kritika, egyben a pszichohistóriát is érte.
- Mivel a pszichohistória (értsd: deMause) álláspontja szerint társadalom nem létezik, csak individuumok, ezért a szociális komponens kiiktatásával alkalmatlan a társadalmi folyamatok analízisére.

---

¹⁸⁴ A fenti kifejezések angol megfelelői: *strengths* (erőségek), *weaknesses* (gyengeségek), *opportunities* (lehetőségek) és *threats* (veszélyek), melynek kezdőbetűi adják a SWOT kifejezést.

- Komoly hátrányt jelent az irányzat elnevezése körül kialakult zavar, ennek tisztázása és kanonizálása nélkül nehezen tud gyökeret verni a tudományos diskurzusban.
- Mivel rendszere kiforratlan, nem rendelkezik egységes terminológiával sem, ennek megalkotása a jövő feladata lesz. Hozzáteszem az interdiskurzusok kialakulásában komoly nehézséget jelent a terminológiai rendszerek diverzitása, így ez nem speciálisan a történeti pszichológiájára jellemző, hanem mindenféle interdiszciplinaritásra.

Erősségek

- A történeti pszichológia potenciálisan alkalmas a történelmi szereplők komplex személyiségrajzának megalkotására (ld. történeti biográfia).
- Ha forráskezelése a történész céh szakmai előírásainak megfelel, holisztikus szemléletével alkalmas a társadalomban, illetve annak egyes csoportjaiban ható pszichés struktúrák feltárására (ld. Stephan Marksnek a Hitlerjugend és a BDB egykori tagjaival készített interjúi, és elemzése¹⁸⁵) és magyarázatára.
- Képes feltárni egy korszak hiedelemrendszerét, annak valós és imaginatív elemeit, a makro- és mikroszintek közötti interakciókat.
- A politikai ideológiákról alkotott képünket tovább árnyalja ezen eszmékhez kapcsolódó affektív komponensek hatásvizsgálatával. (lásd e dolgozat nemzetiszocializmusról ill. nacionalizmusról írt részei)
- A mentalitástörténeti kutatásokkal megalapozott kutatás egy egész korszak, csoport, nemzet stb. pszichés struktúráit tárhatja fel. Az elemzésekkel képesek leszünk rálátni e struktúrák rigiditására vagy épp dinamikáira.
- Fel tudja és fel kell tárnia a társadalomban működő történelmi hiedelmek – ahogy Bibó nevezte politikai hisztériák – dinamikáját, még akkor is, ha ez nem tartozik a leghálásabb feladatok közé.
- Az érzelmek vizsgálatának bevonásával a történelemben eddig irracionálisnak minősített jelenségek is értelmet kapnak. (ld. szélsőséges antiszemitizmus, vagy a nacionalizmusban rejlő pusztító potenciál)

---

¹⁸⁵ Stephan Marks: Warum folgten Sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus. Düsseldorf, 2007, Patmos.

- Pszichés szempontból képes kettéválasztani a potenciálist az intencionálistól, azaz egy konkrét történelmi esemény kapcsán feltárni azt ami csak lehetőség volt, és azt ami szándékos egyéni, vagy csoportos közreműködéssel valósult meg. (pl. a náciizmus popularitásának kérdése: a németek azért támogatták a rendszert mert többségük „fasisztoid karakter” volt, vagy azért, mert nagyon hatékony volt a propaganda)
- Mítosztalanít, és ezáltal segít egy egészségesebb nemzeti önkép megalkotásában.
- Alkalmas arra, hogy információt adjon a történelemoktatásunk által közvetített tananyagok hatásáról, és meghatározza és kijelöli az esetleges beavatkozás területét és módját.
- Olyan új forrásokat is szóra bírhat, mely a történész eszközeivel lehetetlen. Gondolok itt rajzokra, álmokra, műalkotásokra etc.

Lehetőségek

- Az indulatáttétel vizsgálatával lehetőség nyílik a történész tárgyához való viszonyának feltárására, ezáltal közelebb kerülhetünk az objektív történetírás céljához, vagyis a szubjektivitás vizsgálata paradox módon az objektivitás erősítéséhez járulhat hozzá.
- A mentalitástörténeti és pszichológia elemzésekből nyert ismeretek csökkenthetik a historizálás veszélyét.
- A pszichotörténeti kutatásból nyert vizsgálati eredmények a későbbiekben beépíthetőek egy hosszú távú cselekvési programba, segítve ezzel az előítéletesség, rasszizmus visszaszorítását, a demokrácia, és társadalmi tolerancia elmélyítését.
- Lehetőséget adhat arra, hogy a kollektív történelmi traumák transzgenerációs hatását tompítsuk, csökkentve ezzel a társadalmi konfliktusok kockázatát.
- Új diskurzusok indításával hozzájárulhat a társadalmi közgondolkodás ideológiaközpontúságának csökkentéséhez, egy élhetőbb, toleránsabb társadalmi környezetet hozva létre.
- A pszichés társadalmi struktúrák feltárásának eredményei alapján új, adekvát tantárgyrendszerek alakíthatók ki.
- Az idealisztikus felfogás szerint a történelemnek az élet tanítómesterének szerepét kellene betöltenie. Az emberi létezés történelemből nyerhető arany szabályai viszont olykor még a tárgyat oktató tanár számára sem tisztázottak. Ezen

aranszabályok egy része az emberi psziché körébe tartozik, ezek feltárása pedig mindenképpen a történeti pszichológia feladatkörébe tartozik.

- Lehetséges kutatási területek (*a teljesség igénye nélkül*):
  - társadalmi szerepek keletkezése és generációs hagyományozása
  - pszichobiográfia
  - nevelési stílusok és értékek
  - a történelemkép és reprezentációi
  - konszenzus és disszenzus
  - általános előítéletek egy társadalomban
  - traumák és azok individuális és társadalmi feldolgozása
  - áldozattörténetek
  - felelősség-elhárítás és a személyes aktivitás legitimitációja
  - magatartásformák és ideálok továbbélése
  - Tudattalan motivációk kutatása (PA)
  - Társadalmi hiedelmek és következményei
  - Társadalmi értékrendszerek keletkezése és változása
  - Kollektív affektuslogikák keletkezése és hatása
  - Az érzelmek szerepe a társadalmi értékrendszerekben és politikai ideológiákban.
  - A történetírásban születő mítoszok keletkezésének és természetének vizsgálata

Veszélyek

- Felesleges pszichologizálás. Kérdés valóban szükséges-e pszichológiát alkalmaznunk az adott kérdés vizsgálatakor. Pszichés tényezők mindig és mindenhol jelen vannak, ez kétségtelen. Ám ezek beemelése a történelmi analízisbe az esetek nagy részében a történész választásától függ, melyet nyilvánvalóan meghatároz az az objektív kötöttség, hogy rendelkezik-e efféle affinitással és ismeretekkel. Ha igen, akkor azt is tisztázni kell, hogy a kutatás céljának eléréséhez szükséges-, és lényeges-e a pszichés szempont beemelése.
- Egyetlen elméleti premissza alapvetése.
- Kritikátlan forráshasználat, primer források ignorálása, felületesség.

- Kategorizálás: egy olyasfajta domináns karakter meghatározása, mely az átlagos korszakemberre vonatkozatható, evvel kísérli meg a társadalmi jelenségek magyarázni.
- Individuális elemzésből nyert ismeretek kritikátlan átvitele a társadalmi szintre.
- A patológiás jelenségek túlhangsúlyozása. (ld. Pszichoanalízis kritikája)
- Attribúciós hiba (pl. Széchenyi elájul)
- Egy komplex politikai, gazdasági, társadalmi, mentális rendszer levezetése egyetlen személy paranoid viselkedéséből, illetve egyetlen karaktertípus társadalmi túlsúlyából.¹⁸⁶
- A terminológiai infláció veszélye, (ld. trauma, identitás, kollektív identitás, kollektív emlékezet).
- Ha leragadunk a tipikus kutatásánál, ez egy ahistorikus társadalomtudomány kialakulásához vezethet.
- A deduktív módszerek alkalmazásánál ott a csapda, hogy a kérdező: a kérdezett által elmondottakat abszolút igazságnak tekinti, vagy a kérdezett csak illusztrációként szolgál egy előre megalkotott elmélet alátámasztására.
- A mikroszint (individuum) törvényszerűségeinek kritikátlan átvitele a makroszintre (kollektívum). Wehler szerint „*a történelmi kutatásnak a társadalmi, egyén feletti motivációkra és befolyásokra kellene irányulnia és nem az ún. egyéni motivációkra.*”¹⁸⁷

E nyolc kérdésre adható válaszokat összegezve a történelmi pszichológia definícióját Runyan megközelítését újragondolva a következőképpen határozom meg:

A történelmi pszichológia a történelemkutatás azon részterülete, melynek

1. ***témája*** mindenképpen a történelem tárgykörébe tartozik, tehát feltételezi az időbeli distanciát, elhatárolva magát evvel a gyakran összerosott politikai pszichológiától.
2. ***Célja:*** az egyéni és kollektív pszichés motivációk dimenziójának feltárása és integrálása a történelemkutatásba.

---

¹⁸⁶ Hans-Ulrich Wehler reménye, hogy sikerül kidolgozni egyes csoportok, elitek kollektív mentalitását, ún. társadalmi karaktereket, azaz a „*Modal Personality*” (az átlagos korszakember) tipológiáját, ez azonban eddig nem valósult meg.

¹⁸⁷ Hans-Ulrich Wehler: *Geschichte und Psychoanalyse*. Frankfurt am Main, 1974, Ullstein, 22. o

3. **Módszere:** a történelemkutatás tudományos szabályait alapul véve explicit alkalmazza a tudományos és módszeres pszichológiát, de a pszichológia teljes szellemi forrásvidékét felhasználja, nem szorítkozik kizárólag egyetlen irányzat eredményeire.

Alaptézisem *elméleti* igazolásának egyik sarokpontját e nyolc kérdés mentén megalkotott paradigmák jelentik. **Második hipotézisemben azt állítottam, hogy el kell határolnunk egymástól a pszichohistória intézményesült irányzatát a még nem intézményesült történeti pszichológiától. (H2)**

1. Ennek legfőbb okát a két tudományterület *céljainak diszkrpanciájában* határozom meg. A pszichohistória célja ugyanis az emberi motivációk általános jelenségeinek megértése, ebben a folyamatban a történelem azonban csak példatárként nyer jelentőséget, szemben a történeti pszichológiával, melynek célja egy bizonyos történelmi jelenség, vagy személy mélyebb megértése, ezért az elemzésekor a pszichológiát hívja segítségül. Avval, hogy a jelenségeket és eseményeket kizárólag belső motívumokkal magyaráznak, ezek belsőleg szükségszerű bekövetkezését feltételezik. A pszichohistorikai kutatás nem oksági magyarázattal kezeli a problémát, hanem a jelen általános jelenségeiből következtet vissza. A magyarázat tehát arra épül, hogy ha ez ma így és így van, akkor abban a korszakban is így és így kellett lennie. Ez a problémakezelés tetten érhető abban a sajátosságban is, hogy az adott jelenség történeti beágyazottsága sokkal kevésbé érdekli, így elkerülhetetlenné válik a redukcionizmus. A pszichohistorikai kutatásban a hangsúly nyilvánvalóan az emberi sajátosságok univerzális jellegére helyeződik, ugyanakkor a variábilis jegyek mintha nem is léteznének. Ha pedig a pszichológiai aspektusú kutatás kizárólag egyetlen irányzat elméleteinek alkalmazása mellett dönt, akkor szűkre szabott határaival az elszigetelődés és a zsákutcás fejlődés lehetősége fenyegeti.
2. Túl nagy súlyt kap a gyermekkor, az ifjú és felnőttkor jelentősége emellett eltörpül, csakúgy, mint a társadalmi környezet formáló hatása, vagy egyáltalán a kultúra és a külvilág sajátos hatásai. A „probléma kontra magyarázó séma” modell különösen elterjedt, ezek a rigid határok pedig jelentősen beszűkítik a kutató számára a megoldási lehetőségeket. Ahogy a pszichoanalitikus szemléletű Hitler biográfiákból is kitűnik majd a következő fejezetben, a gyermekkor domináns

jellege itt is tagadhatatlan, evvel azonban elvész a történelemkutatás számára oly fontos dinamikai szemlélet.

3. DeMause, és a pszichohistória számára mikro és makro közötti feszültség korántsem olyan problematikus, mint egy társadalomtörténész számára, hiszen paradigmaként kezelik azt az álláspontot, mely szerint *társadalom nem létezik*, csakis mint elméleti konstrukció, és ennek megfelelően is kell kezelni. Ez olyan, mintha azt állítanánk makroszint nem létezik, csak mi képzeljük. Bibó épp ettől óvott bennünket (lásd 1.1. fejezet összefoglalásában).
4. További problémát jelent véleményem szerint az, hogy az egyes elméleti konstrukciók igazolása *empirikus módon nem történt meg*. A pszichoosztályok létét deMause nem igazolta a gyakorlatban – bár az elmélet szerint ezek párhuzamosan vannak jelen korunkban –, hanem szekunder történeti anyagokból elméleti úton vezette le. A gyermeknevelési szokások oly mértékű brutalitását, melyet például *A nemzetek emocionális élete* (Das emotionale Leben der Nationen) című munkájában élénk tár, a gyermekkorkutatás mostani eredményei már sokkal árnyaltabban kezelik. A gyermeknevelési szokások kategóriáját pedig pontosítanunk kellene avval az embertípussal, amelyik egyáltalán nem is akar gyereket nevelni, mert tehernek és kötöttségnek tartja. Ez ugyanis a 21. század egyik jellegzetes kategóriája lehet. Ez talán a történelem végét jelenti?
5. Végül meg kell említenem a kritikátlan forráshasználatot, ami miatt a legtöbb támadás érte a pszichohistorikusokat. Ennek egy egészen extrém esetét mutatom majd be a Hitler-életrajzok kapcsán. Egyetlen hanyagság képes lavinaként végiggördülni a tudományos interpretációk rendszerén, romba döntve az egész kísérlet hitelességét. Ha a pszichológiai elemző munkák elkészítését gondos történelmi kutatómunka előzné meg, ezek a csapdák mindenképpen elkerülhetőek lennének.

A pszichoanalízissel kapcsolatban azonban igazat kell adnom Lust Ivánnak, aki úgy vélte, hogy a történelemkutatásban alkalmazott pszichoanalízis társadalomkritikai potenciákként komoly jelentőséggel bír, hisz új diskurzusok sorát indította el, ám hozzáteszem történeti szempontból nem tekinthető megalapozott eljárásnak. Logikailag arra következtetésre kell jutnom, hogy ha egy pszichohistorikai elmélet történeti kutatás útján nem igazolható egyértelműen, vagy pedig egyáltalán nem bizonyítható, akkor ez az elmélet falszifikálást jelenti egyben, így validitásának vizsgálatát egyértelműen a történeti kutatás körébe

kellene utalnunk. Vagyis a pszichohistória létalapját valójában a történelemkutatásnak kellene biztosítania. Mivel a gyakorlat nem ezen logika mentén valósul meg, ezért a történeti pszichológia elhatárolását javaslom a pszichohistóriától. Ha a pszichoanalízis alkalmazásának kizárólagosságától mentesítjük a kutatást és új adekvát módszerek beemelését is lehetővé tesszük, akkor olyan interdiszciplináris kutatási lehetőségek nyílhatnak meg, melyek mind a történelemről, mind a pszichológiáról alkotott képet árnyaltabbá tehetik.

A terület meghatározása és a határok kijelölése után itt az ideje, hogy bemutassam azt is, mit hozott az eddigi gyakorlat. Mivel lehetetlen lenne minden e tárgyban született munkát bemutatni és alaposabb vizsgálat alá venni, ezért egyetlen történelmi jelenség, a nemzetiszocializmus vizsgálatára fókuszáltam. Úgy gondolom ez a korszak kitűnő terepet jelent az elméletek próbára tételéhez, hisz mind az individuum, mind a kollektívum vizsgálatát el kell végeznünk, ugyanakkor arra is választ kellene adni, hogyan kapcsolható össze a két szint.

II. Rész. Úton a cél felé – a gyakorlat rögös útjai

2.1. A nemzetiszocializmus jelensége pszichológiai értelmezésben

A történész-társadalom meglehetősen szkeptikus a pszichológiai analíziseket illetően. Kétkedése azonban nem lephet meg senkit, hisz egy objektív bizonyítékokkal operáló kutatás nem tud mit kezdeni olyan levezetésekkel, melyeknek kiindulási pontja egy „feltételezett” fogalom, gondolok itt az Ödipusz-komplexusra, a felettes-énre, társadalmi karakterekre stb., másrészt olyan terminológiával szembesül, melynek értelmezése egy újabb szakterület elmélyült tanulmányozását feltételezné. A nemzetiszocializmus témakörében született, döntően Hitler személyiségéből kiinduló sajnos többnyire monokauzális magyarázatok, melyeket inkább patográfiáknak nevezhetünk, csak fokozták ezt az ellenszenvet avval, hogy a nácizmus és antiszemitizmus jelenségét Hitler patológikus karakterére vezették vissza, figyelmen kívül hagyva a korszak alapos történeti vizsgálatát. Más diktátorok és 20. századi domináns személyiségek analízise is azt a benyomást keltette, hogy a pszichoanalitikus elmélet nem tud magyarázatot adni az egyén tömegformáló erejére.¹⁸⁸ Nem ritka, hogy ha a bizonyítékkal szolgáló kortárs dokumentum nem illik a hipotézisbe, akkor kétségbe vonják az alany szavahihetőségét, ha pedig megfelelőnek tartják, akkor kritika nélkül idézik.

A legtöbb hipotézis a pszichoanalitikusoktól származik, és persze a legtöbb kritikát is ők kapták. Az analitikus munkának mindenképpen korlátot szab, hogy az analizált személlyel nem folyhat aktív kommunikáció, így a pszichoanalitikus elemzés egyetlen lehetősége, hogy a klinikai praxisból nyert általános téziseket alkalmazza. Ezek a diagnózisok általában a pszichoszexuális fejlődés kritikus szakaszainak megfigyeléséből erednek, és meglehetősen sablonos képet adhatnak egy adott személyiségről - tehát következtetnek. Véleményem szerint ezen a ponton meg is állhatna a vizsgálat, hisz ez önmagában is egy kérdés, hogy Hitlert bántalmazták-e gyermekkorában, bár tegyük hozzá a nácizmus jelenségének megértéséhez nem juttat minket közelebb. Másrészt a pszichoanalitikus tapasztalat azt is bebizonyította, hogy ugyanazok a szimptomák gyakran teljesen eltérő

---

¹⁸⁸ Néhány példa az ilyesfajta kísérletekre: Brian Smith: Adolf Hitler - His Family, Childhood and Youth. Stanford 1967, Norbert Bromberg: Hitler's Character and Its Development - Further Observations, in: American Imago 28. (1971) 289-303. o. , Robert G. L. Waite: Adolf Hitler's Antisemitism: A Study in History and Psychoanalysis. In: The Psychoanalytic Interpretation of History. (Hg.) Benjamin B. Wolman, New York 1971, 192-230. o.

okokra vezethetők vissza, és teljesen más neurotikus struktúrákban manifesztálódhatnak. Wolfgang Wippermann e témáról írt tanulmányában bemutatta mennyire esendő lehet, mennyi buktatót rejthet egy ilyen *ex post* analízis.¹⁸⁹ Még ha a szimptomák leírásában egyezsége sikerülne jutni, akkor is teljesen eltérő diagnózisokat állíthatnánk fel. Hitler személye sajnos az esetek nagy részében csak példaként szolgált egy aktuális elmélet alátámasztására. Ez lehetett a fekete pedagógia, a delegációs tézis, az ödipális dráma, az ifjúság identitáskrizise, vagy épp a traumaelmélet. Ugyanakkor a fasiszta típusú rendszerek jelenségének megértése és magyarázata során a pszichológia által kutatási lehetőségek ignorálása - Gyáni Gábor szavaival élve - komoly „szellemi öncsonkoláshoz” vezethet.

A nemzetiszocializmus jelenségének vizsgálatát érintő pszichológiai aspektusú szakirodalom alapvetően három fő kérdés köré csoportosítható:

- I. A rendszer destruktivitásának kérdése
- II. Hitler „őrültségének” kérdése
- III. A fasizálódás jelenségének kérdései

A következőkben e három kérdéscsoportra adott válaszokat fogom bemutatni.

2.1.1. A rendszer destruktivitásának kérdése

Ha az elmúlt nyolcvan év e témában született lélektani elemzéseit áttekintjük, azt tapasztaljuk, hogy a rendszer brutalitásának kérdése a pszichológiai analízisekben szorosan összefonódott Hitler extrém agresszivitásának vizsgálatával, és leginkább a pszichoanalitikusok érdeklődését keltette fel. A nyomok a tudattalan felé vezettek, és különös hangsúlyt kapott a vezér gyermekkorának vizsgálata. E munkák sajátossága, hogy az analízis fókuszát az egykori vezér gyermekkorára és neveltetésére irányították. 1992-ben a *Luzifer-Amor*¹⁹⁰ című pszichoanalitikus folyóirat egy külön számot szentelt a Hitlerrel kapcsolatos addigi eredményeknek. Gudrun Brockhaus, a pszichohistorikai

---

¹⁸⁹ Wolfgang Wippermann: Faschismus und Psychoanalyse. Forschungsstand und Forschungsperspektiven. In Bedrich Loewenstein (Hg.): Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche, Pfaffenweiler, 1992, Centauris.

¹⁹⁰ *Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse. Hitlerdeutungen.* Nr.9., 1992.

biográfiai írás lelkes támogatója a Hitlerről írt analitikus munkák egyik gyenge pontjaként emeli ki, hogy a szerzők tisztában vannak a rendelkezésre álló adatok hiányával, mégis az argumentációs lánc kiindulópontjaként választanak olyan „tényeket”, melyekre egyáltalán nincs bizonyíték.¹⁹¹ Ezt elsősorban a klinikai tapasztalatból nyert ismertek jelentik, vagyis a szerzők *nem bizonyítanak, hanem állítanak valamit*. Csak egy példa: Walter C. Langer állítása szerint Hitler szemtanúja volt szülei közösülésének, és ezt a következőképpen támasztja alá: „Az összes adat vizsgálata szinte kétség nélkül erre enged következtetni, sőt tekintettel az apa karakterére és múltjára ennek nagyon nagy a valószínűsége.”¹⁹² A történész szempontjából azonban ez nem jelent bizonyítékot, csak egy feltételezést. Ugyanis nincs hitelesen dokumentált bizonyítékunk arra, hogy Hitler anyját (Klarat) és a kis Adolfot verte volna a családfő.

Alice Miller fejtegetéseiben azonban éppen ez jelenti a kiindulási pontot.¹⁹³ Millerről tudnunk kell, hogy egykor praktizáló pszichoanalitikusként kezdte, később azonban radikálisan szakított a kanonikus elvekkkel, és egyéni útra tért. Munkájában a Hitler család belső szocializációs problémáit vizsgálta, előtérbe helyezve az apa szerepét. Teóriájának központi tézise a "fekete pedagógia" kritikája.¹⁹⁴ Miller a következőket írja Hitler családjáról: "A család struktúráját a totalitárius rezsimek prototípusaként jellemezhetjük. Egyetlen megkérdőjelezhetetlen - gyakran brutális - uralkodója az apa."¹⁹⁵ Elméletében tehát komoly súlyt kap a gyermek Hitler fizikai bántalmazása, melyet - véleménye szerint - a Hitlerről szóló életrajzi munkák elbagatellizálnak. Miller egyszerűen lesöpri azokat a szerzőket, akik kétségbe vonják Hitler gyerekkori bántalmazását. "Tulajdonképpen nincs szükség ennek bizonyítására, hisz Adolf egész élete szolgál ennek bizonyításaként." - írja¹⁹⁶ Miller ábrázolásából alapvetően hiányzik a társadalmi-történeti dimenzió, a felnőtt jellem alaposabb vizsgálata. Túl nagy súlyt helyez a gyerekkori fejlődésre, és ezt a folyamatot

---

¹⁹¹ Gudrun Brockhaus: Psychoanalytische Hitler-Deutungen. In Luzifer-Amor 1992. Nr. 9. 14. o.

¹⁹² Walter C. Langer: The Mind of Adolf Hitler. The Secret Wartime Report. New York, 1972, Basic Books. Első kiadás, készült az OSS megbízásából 1943-ban. Németül: uő: Das Adolf-Hiter-Psychogramm. Eine Analyse seiner Person und seines Verhaltens. Wien-München-Zürich, 1973, Fritz Molden, 168.o.

¹⁹³ Alice Miller: Am Anfang war Erziehung. Frankfurt am Main, 1980, Suhrkamp.

¹⁹⁴ E szerint a gyermeki természet lényegét tekintve önfejű, makacs és engedetlen, tehát be kell törni. Az így nevelt gyermek hamar megtanulja, hogy érzéseit el kell rejtene. Az elfojtások nyomán a gyerek érzelmi élete eltompul, csak azt érzi, amit éreznie szabad. A szülő ezáltal a gyerek számára egy túlidealizált személylé válik, s képtelen lesz arra, hogy későbbi életében az elszenvedett traumatizáló eseményekre visszaemlékezzen. A gyerekkor állandó megaláztatásai a későbbiekben a destruktivitás eredőjét jelenthetik. A gyerekekben elfojtott harag később gyűlöletté alakul át saját éne, vagy más személyek ellen. A gyerekkor tudattalan konfliktusai felnőttkorban ismétlési kényszerhez vezetnek, ez esetben a valamikori "üldözött" gyermek később maga lesz az üldözö.

¹⁹⁵ Ibid. 174. o. [ford. K.Zs.]

¹⁹⁶ Ibid. 182. o. [ford. K.Zs.]

úgy tűnik befejezetteknek tekinti, így az ifjú- és felnőttkor egy előre elrendelt „kivitelezési szakasznak” tűnik, a program magától fut. Miller szerint a zsidók képviselték a Harmadik Birodalomban Hitler személyiségének megalázott, megvert részét, a német nép pedig, annak pozitív oldalát képviselte volna. Saját, tehetetlen énjét, melyet Hitler gyűlölt, a zsidókra vetítette ki, míg apjának szerepét az "újra átélés" kényszeréből fakadóan (azonosulás az agresszorral jelensége) önmagára vette, és most ő lett az igazságosztó.

Az apakép, melyet Miller tár elénk igen brutális, bár ezt a szakirodalom nem támasztja alá. Miller hipotézise nyitva hagyja azt a kérdést, hogy ha a testi fenytés sok családban megszokott volt Hitler korában, ezek a gyerekek miért nem váltak ilyen szélsőségesen destruktív személyiséggé. Miller szerint az anya, Klara Hitler, nem szerette igazán gyermekét, mert erősen nárcisztikus személyisége megakadályozta ebben.¹⁹⁷ Miller ezen tézisének a későbbi kutatások nem támasztották alá, Klara Hitler nárcizmusára ugyanis nem találunk megerősítő bizonyítékot, arra azonban igen, hogy szeretetével szinte csüngött Adolfon. Egy anya idealizált szeretete ugyanis igen erősen táplálhatja a gyermek nárcizmusát, Hitler esetében ez lehetett a nárcisztikus karakterének egyik forrása is. Miller tézise egy olyan koncepció, melyet megpróbál társadalmi-szociológiai keretbe illeszteni, vagyis az analitikus praxisban egy gyakran diagnosztizált jelenség kontextusba helyezéséről van szó. Jó példája annak, hogy egy előzetes koncepció, nevezhetjük akár „kognitív logikának” is, mennyire szelekciónálja a kutató észlelését. Evvel nem a gyermekkori traumáról alkotott elképzelést vonom kétségbe, csupán azt, hogy ennek kizárólagosságára (tehát csak belső tényezőkre) felépíthetnénk egy személyiség magyarázatát, vagy egy politikai rendszer sajátosságának magyarázatát. Másrészt úgy tűnik, hogy egy személyiség már gyermekkorban végleges formát nyer, a környezeti tényezők, és a kollektív minták hatása a későbbiekben nem játszik különösebb szerepet.

Hasonló logikát figyelhetünk meg *Helm Stierlin* munkájában,¹⁹⁸ aki foglalkozását tekintve pszichiáter és terapeuta. Elméletét a családterápiából nyert ismereteire alapozta, mely szerint *Hitler személyiségére az anyáról való leválás képtelensége nyomta rá bélyegét*. Egy axiómaként elfogadott családi konstellációból indul ki, miszerint az apa brutális, az anya pedig túlzottan kényeztető jellemek voltak. Stierlin elmélete szerint a gyerek szüleinek "küldötteként" viselkedhet abban az értelemben, hogy a szülők saját konfliktusaikat

---

¹⁹⁷ Ibid. 212. o.

¹⁹⁸ Helm Stierlin: Adolf Hitler. Familienperspektiven. Frankfurt am Main, 1980, Suhrkamp.

tudattalanul átviszik gyermekeikre, és ezáltal tudat alatt saját problémáik megoldását keresik - ezt a gyermek erős identifikációs készsége, és függősége teszi lehetővé. A konfliktusokkal terhelt szülő ebben az esetben az anya, így Adolfnak lényegében négy fontos anyai megbízatást kellett volna véghezvinnie.¹⁹⁹

1. Személye Klara anyaságának kudarcaiért jelentett kárpótlást. Ezt a megbízatást azáltal töltötte be, hogy az anyai kényeztetés tárgya lett.
2. Beigazolta anyjának képességét az anyaságra.
3. Klara élete színtelen volt, ő tette érdekessé, s az ő megbízatását teljesítette volna fia az élettér meghódításával.
4. Brutális férjével szemben fia titkos szövetségese lett.

A szerző szerint az anya túlzott kényeztetése vezetett Adolf későbbi kudarcaihoz (pl. tanulmányaiban), illetve kapcsolatszegény életvezetéséhez. Ugyancsak az erős anyai kötődés következményének tartja, hogy a reáliskolában nem tudott helytállni, nem alakult ki benne felelősségtudat, rendszeres munkavégzésre való hajlandóság ill. a másokkal való kapcsolatteremtés képessége. Stierlin szerint Hitler művészként próbált úrrá lenni a konfliktusokon Németország szimbolikus színpadán a német néppel, mint közönséggel. (Itt is megjelenik az anya képének Németországra vetítése.) Az anyai küldetés a zsidók elpusztításával, akik az apa megszemélyesítői, nyer végső értelmet.

Stierlin Hitler bosszúvágyát és destruktív radikalizmusát nem egy nekrofil karakter megnyilvánulásaként értékeli,²⁰⁰ hanem egy extrém konfliktusoktól terhelt anyához való lojalitás eredményeként, azaz *a szimbiotikus anyakapcsolatokból eredő frusztrációk és elszakadási félelmek megnyilvánulásaként*. Az individuálpszichológiai fejlődést a szerző a sajátos német történelem és kultúra keretébe illeszti. Abból indul ki, hogy Hitler családja csak egy volt a német családok között, melyek hasonló struktúrával rendelkeztek. Evvel magyarázható szerinte az az érzelmi rezonancia, melyet Hitlernek sikerül kiváltania követőiből.

Individuum és kollektívum összekapcsolásának kísérlete *Rudolph Binion* tanulmányában²⁰¹ is helyet kapott. Szerinte Hitler és a németek traumájának oka 1918 vereségének elfogadhatatlanságában rejlik. Akárcsak az eddig felsorolt szerzők, ő is Hitler egyéni

---

¹⁹⁹ Ibid. 70 ff.

²⁰⁰ Vö. Fromm Gesamtausgabe, Bd. VII. 335 ff.

²⁰¹ Rudolph Binion: "...daß ihr mich gefunden habt." Hitler und die Deutschen. Eine Psychohistorie. Stuttgart, 1978, Klett-Cotta.

fejlődését vizsgálja, kiemelve az anyához való preödipális kötődést. Stierlinhez hasonlóan a következő eredményre jut: Klara (akiről fia kitartóan és odaadóan gondoskodott) halála után Adolf tudat alatt dr. Blochot, a zsidó orvost vádolta, aki szerinte megmérgezte az anyját. Az ebből eredő harag "bombája" 1918-ban, gázmérgezése után a pasewalki katonai kórházban robbant, itt értesült Németország vereségéről, és ekkor fogalmazódott meg benne Németország megmentőjének szerepe. Binion szerint dr. Forster az ideiglenesen hisztériás vakságot elszenvedő Hitlert terápiás célból *valószínűleg* hipnózisnak vetette alá.²⁰² Véleménye szerint a későbbi vezér Németországot halott anyjával azonosította, akit szeretett volna újraéleszteni. Az anyához való erős kötődés lehet Binion szerint - és ez hasonló Stierlin elméletéhez - későbbi zsidóellenes bosszúhadjáratának, sőt egész politikájának alapja. Hitler életében két alapvető motívumot jelöl meg. Az egyik a fajelmélet, és a hozzá kapcsolódó antiszemitizmus, a másik pedig az expanziós politika, melyet azért folytat, hogy a feltámasztott anya (Németország) táplálni tudja gyermekeit. Míg az antiszemitizmus 1941 előtt eszköz csupán, hogy expanziós terveit megvalósítsa, ez évtől kezdve cél és eszköz helyet cserélnek, és az antiszemitizmus kiélése lesz a cél. Hitler egyéni traumáját a vereség kollektív traumájával kapcsolta össze. Németországnak új háborúra volt szüksége ahhoz, hogy a régi vereséget feledtesse. Szerinte a németek adták Hitlernek azt a megbízatást, hogy 1918 vereségét megfordítsa. Nem elvárásolta, hanem elcsábította a németeket.

Binion fejtegetései erősen pszichologizálóak, a történeti aspektus mint láttuk erősen háttérbe szorul. Binion munkáját azért is ki kell emelnem, mert dr. Forster Hitleren végzett állítólagos hipnózisterápiájának hipotézise később a pszichopatográfiai szakirodalom egyik premisszája lett.

A destruktivitás korai életszakaszban feltárt oka ezekben a munkákban olyan domináns faktorként jelenik meg, mely magyarázatul szolgál a náci rendszer extrém brutalitására is. Jelen esetben az individuum áll a magyarázat középpontjában, a körültekintőbb szerzők azonban kitágították az egyén szintjét, és igyekeztek Hitlert a társadalmi környezetbe integrálni, gondolok itt Erich Fromm és Erik H. Erikson írásaira. Fromm hipotézise szerint, Hitlert gyermekkorában félautista vonások jellemezték. Megállapítja a szélsőséges nárcizmus tényét, az emberi kapcsolatok hiányát és a valóságérzékelés tökéletlenségét.

---

²⁰² Binion ezt a kérdést a könyv végén a nyitott kérdések közé sorolja. Nem tudni – írja, hogy ez a hallucináció spontán, vagy indukált volt-e. Nem tartja kizártnak, hogy dr. Forster azért alkalmazott nála hipnózist (a háború miatt hisztérikussá vált katonáknál általánosan alkalmazott rusztikus „leordítások” után), hogy elkerülje Hitler visszaesését. Ennek alátámasztására Weiss regényét használja. Lásd Binion 170.o.

Pszichotikus, esetleg szkizofréniára utaló vonásokat is felfedez, de kijelenti: Hitlert ettől függetlenül nem nyilváníthatjuk örültnek, hiszen céljait következetesen elérte (bár nem élete végéig), emellett vitathatatlan, hogy rendkívül ügyes demagóg és politikus volt. Alapvetően három pillérre épül jellemrajza: 1. szado-mazochizmus 2. nekrofilia 3. nárcizmus. Fromm szerint a szadizmus és a mazochizmus az autoriter személyiség elemei, mely az erős csodálatában, a gyenge gyűlöletében nyilvánul meg. Hitler gyűlölte a Weimari Köztársaságot, mert gyengének tartotta, csodálta a hatalom birtokosait, a hadsereget és a kapitalistákat. Saját népét egyszerre szerette és gyűlölte. Hitler racionalizálta hatalmi törekvéseit, amikor azt állította, hogy a támadás nem más, mint a fenyegetett „Lebensraum” megvédése. Az erősebb jogának elvét darwini köntösbe bújtatta, a tudattalan szadizmust a természetre vetítette ki. A vezér destruktivitásáról bővebben „Az emberi destruktivitás anatómiája”²⁰³ c. munkájában írt. Véleménye szerint Hitler nemcsak a zsidókat gyűlölte, hanem az egész emberiséget, tulajdonképpen magát az életet.²⁰⁴ Hitler feltételezett nekrofil karakterét összefüggésbe hozza szifilisz-fóbiájával. Ez Fromm szerint egy nekrofil karakter tipikus fantáziája: félelem a mocsktól, méregtől, fertőzésektől. Ennek alapja, hogy a világot beteg, mérgezett, mocskos dologként éli meg. És ezzel szemben rögtön egy elhárító mechanizmus lép életbe. Zsidók elleni gyűlölete is ebből fakad: idegenek, ezért fertőznek, megméltelyezik a társadalmat, ergo ki kell irtani őket.²⁰⁵ Hitler destruktivitásához azonban hozzá tartozott annak elfojtása is. Fromm számos védekezési reakciót ír le, melyek ennek a pusztító hajlamnak a tudatosulását meggátolják. Nem vett részt kivégzéseken, nem bírta a halottak, sebesültek látványát, és ugyanezen okból nem evett húst. Mosakodási kényszere a kezéhez tapadó vér (átvitt értelemben) eltávolítását jelentené. Fromm a nekrofil karakter kialakulását a gyermekkorra vezeti vissza, az élettelen, közönyös családi atmoszféra, a szülők pesszimista világképe ugyanis nagymértékben hozzájárulhat ennek kialakulásához.

Kérdés azonban, hogy a náci vezér gyermekkorának analízise mennyiben fog hozzájárulni a náciizmus jelenségének és pszichés mechanizmusainak megértéséhez. Valamennyire egészen biztosan, de lássuk be a pártban nemcsak a vezér volt destruktív, hanem a tagok nagy része is, ez az agresszivitás azonban sokkal inkább eredeztethető a korszak szellemiségéből, mint a párttagok nehéz gyermekkorából. Az eddigi kutatások ugyanis az

---

²⁰³ Erich Fromm: A rombolás anatómiája. Budapest, 2001, Háttér.

²⁰⁴ Ibid. 451. o.

²⁰⁵ Ibid. 449. o.

egyén szintjén nem tudtak olyan pszichés közös nevezővel szolgálni sem a párttagok, sem a lelkes hívek körében, amely magyarázatul szolgálhatna a fasizálódás, és brutalitás jelenségére. Az első világháborút követő években ugyanis az agressziós küszöb bizonyíthatóan magasabban volt, a húszas évek politikai gyűlései nem ritkán tömegverekedéssel végződtek. A közös nevezőt úgy vélem, sokkal inkább a korszak attitűdjeiben és mentalitásában kell keresnünk, ez viszont ellentmond azoknak a nézeteknek, melyek a gyermekkori fejlődést abszolutizálják. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a háború hatását, mely az emberi szenvedés olyan özönét zúdította a korszak embereire, amit az „Augusterlebnis” eufórikus tömegei el sem tudtak képzelni. Az elemzésekben ennek a faktornak nem szokás különösebb jelentőséget tulajdonítani, és a náci ideológiában megjelenő új ember ideálja (mely egyértelműen összefüggésbe hozható a háború traumájával) legfeljebb említés szinten jelenik meg a totalitarizmuselméletekben. Evvel mindössze annyit szeretnék érzékeltetni, hogy egy rendszer destruktivitása nem vezethető le kizárólag vezérének destruktivitásából. Bár nagyon fontos faktor, ám a 20-as évek Németországában ezen túl több olyan tényező is tetten érhető, melyek kétségtelenül összefüggést teremtenek az agresszióra való hajlandósággal, ezekről azonban a 2.3 fejezetben szólok bővebben.

2.1.2. Hitler „őrültségének” kérdése

Az első kérdés, vajon minek okán merülhetett fel az őrültség, finomabban fogalmazva a patológiás személyiség kérdése. A gyanút legfőképp a német kancellár *destruktív* természete, az *érzelmek tompultsága* és a *lelkiismeret teljes hiánya* keltette fel, de a pszichiáterek figyelmét nem kerülte el a Mein Kampfban leírt *pasewalki vízió*, a *paranoid viselkedés* és a *fanatikus megszállottság* ténye sem. A Hitler személyiségére koncentráció lélektani munkák elsődleges célja az volt, hogy kísérletet tegyenek az elmebetegség valamely formájának diagnózisára. Az „őrültség” gondolata már Hitler saját korában is megfogalmazódott. A vezérkar Hitler-ellenes tagjai például arra akarták rávenni Jungot, a svájci pszichiátert, hogy a vezért nyilvánítsa őrültté, mert ez valószínűleg elfordítaná tőle a közvéleményt – tudjuk meg Deirde Bair Jung-életrajzából. Noha a kezdetben a nemzetiszocializmussal rokonszenvező Jung 1943-tól – mint az OSS 488. számú ügynöke – szinte napi rendszerességgel osztotta meg szakvéleményét Allen W. Dullesszel, ezt az eljárást nem tartotta célravezetőnek, mert feltételezhetően épp az ellenkező hatást váltotta

volna ki.²⁰⁶ A kérdés tárgyalásánál tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kérdés mögött húzódó érdekek felvillantását sem.

Az örültség kérdésére úgy gondolom akkor adható megalapozott válasz, ha ismerjük azokat az érveket, melyek ezt igazolni hivatottak. A kérdés bemutatását a jobb áttekinthetőség kedvéért tematizáltam: először a két leggyakoribb diagnózissal kezdem (a hisztériával és a szkizofréniával), majd számba veszem a többi lehetséges magyarázatot is.

Hisztéria vagy hisztrionikus személyiségzavar

A mai napig nem bizonyított az, hogy Hitler valaha is pszichiátriai kezelés alatt állt volna. Oswald Bumke²⁰⁷ kortárs pszichiáter állítása szerint ilyesmi soha nem történt. Hitlerről nem maradt meg semmilyen pszichiátriai feljegyzés. A hisztériával kapcsolatos spekulációkra a pasewalki kórházban leírt ideiglenes vakság (1918) adott okot. Az első látásvesztés egy mustárgáztámadás következményeként lépett fel, ám a visszaesés felkeltette a pszichiáterek gyanakvását, ezt ugyanis – állítólag - nem lehetett már a gáztámadás számlájára írni. Nemcsak a korai pszichiátriai munkák, hanem maga Hitler is különös súllyal említi ezt az eseményt, ugyanis ettől az időponttól eredeztetni küldetésébe vetett hitét, vagyis ekkor döntötte el, hogy politikus lesz. A pszichiáterek tehát elvetették a visszaesés organikus okait, és megszületett a Hitler hisztériájáról alkotott elmélet, melynek állítólagos alapját az amerikai tengerészet titkosszolgálatára által rögzített dokumentum jelentette. A pasewalki hiányos dokumentáció ellenére makacsul tartotta magát az a tézis, hogy dr. Forster kezelte Hitlert, majd a későbbi represszáliák miatt öngyilkosságot követett el (lásd Függelék 1. ábra).

Tekintettel Freud pszichoanalízisének népszerűségére, a hisztéria diagnózisa még az 1930-as és 1940-es években is meglehetősen gyakori volt. Az érzékszervek zavarait ugyanis a hisztéria tipikus szimptomáiként értékelték. Mára a hisztéria fogalma teljesen eltűnt a pszichiátria szótárából, korszerű elnevezése konverziós vagy disszociatív zavar(ok). Ezt a betegséget diagnosztizálta Walter C. Langer pszichogramjában,²⁰⁸ aki az akkori Office of Strategic Service-től kapta megbízatását Hitler személyiségének feltérképezésére.

---

²⁰⁶ Deirde Bair: *Jung. A Biography*. Little Brown Company, Boston, 2004.

²⁰⁷ Oswald Bumke: *Erinnerungen und Betrachtungen. Der Weg eines deutschen Psychiaters. Mit einer Aphorismensammlung*. München, 1953, R. Pflaum (2. kiadás).

²⁰⁸ Walter C. Langer 1982.

Következtetése szerint *Hitler egy hiszterikus alkat, közel a szkizofréniához, aki pszichiátriai értelemben nem nevezhető elmebetegnek, de neurotikus.* Ezt a diagnózist más szerzőkkel ellentétben nem a pasewalki ideiglenes vakságból vezette le, hanem olyan emberekkel készített interjúkból szűrte le, akik a vezért személyesen ismerték.

A hisztéria-elmélet már a kortárs orvosok köreiben is fel-felbukkant, de a pszichiátriai és pszichohisztóriai szakirodalomban elsősorban a pasewalki hallucinációk, illetve dr. Forster állítólagos hipnózisának kapcsán született meg. A katonai kórházban történt események köré mítoszok egész sora fonódott, ezek azonban nem történészek, hanem pszichiáterek tollából születtek. A témában az egyetlen objektívnek mondható dokumentumra John Toland²⁰⁹ bukkant a washingtoni Nemzeti Archívumban az amerikai tengerészet titkosszolgálatának fent említett dokumentumai között. Ezen irat szerint egy Karl Kroner nevű pszichiáter szolgált információkkal Hitler kezeléséről, ő hozta összefüggésbe Forster terápiáját Hitler hisztériájával. A hisztérikus vakság legendáját az 1970-es évek második felében tovább szötte Binion és Waite.²¹⁰ Binion, bár a hisztérikus vakságot hibás következtetésnek minősítette, mégis a titkos haditengerészeti dokumentumra építve a történet fonalát a pasewalki kezeléstől Forster öngyilkosságáig átvette. A katonai kórházban zajló eseményeket Ernst Weiß²¹¹ *A szemtanú* című regényéből veszi át: a regényben A. H.-t, a fanatikus örvezetőt, aki egy angol gáztámadás következményeként megvakult, P. hipnózissal kezelte. Binion a továbbiakban azt a tézist állította fel, hogy Forster 1933 nyarán személyesen találkozott Weiß-szal egy párizsi kávézóban és a kórlap másolatát átadta.²¹² Binion tehát kritikátlanul emelte be egy regény elemeit az analízisbe. Húsz évvel később egy amerikai pszichiáter, David Edward Post²¹³ a Forster által alkalmazott állítólagos hipnózist már bizonyítottnak tekinti, és nem is mérlegeli annak lehetőségét, hogy Forster hisztéria-koncepcióját figyelembe véve más kezelési módok mellett nagyobb valószínűséggel dönthetett volna.²¹⁴ Post 2000-ben a 15. Münchenben rendezett Nemzetközi hipnóziskonferencián előadást tartott a témáról, ennek hatásaként pedig Bernhard Horstmann²¹⁵ közvetítésével a legenda Németországban is gyökeret vert.²¹⁶

---

²⁰⁹ John Toland: Adolf Hitler. Bergisch-Gladbach, 1977, Gustav Lübbe.

²¹⁰ Robert G.L. Waite: The Psychopatic God: Adolf Hitler. New York, 1977, Basic Books.

²¹¹ Ernst Weiß: Ich der Augenzeuge. München, 1964, Kreißelmeier (a címet megváltoztatta ez a kiadás).

²¹² Jan Armbruster: Die Behandlung Adolf Hitlers im Lazarett Pasewalk 1918: Historische Mythenbildung durch einseitige bzw. spekulative Pathographie. *Journal für Neurologie, Neurochirurgie und Psychiatrie* 2009. Nr. 10. (4) 18-22. o.

²¹³ D.E. Post: The hypnosis of Adolf Hitler. *Journal of Forensic Science* 1998. Vol. 43. 1127-1132. o.

²¹⁴ Jan Armbruster 2009.

²¹⁵ Bernhard Horstmann: Hitler in Pasewalk. Die Hypnose und Ihre Folgen. Düsseldorf, 2004, Droste.

Forster - szerinte zseniális - hipnóziseljárásával Hitlert nemcsak kikezelte hisztérikus vakságából, hanem beleprogramozta azt az omnipotens küldetéstudatot, mely későbbi politikai pályafutását determinálta. Nagyon hasonló következtetésre jutott Hortsmann egy évvel megelőzve Nagy-Britanniában David Lewis a *The man who Invented Hitler* című könyvében, ahol Forster hipnóziskezelését azon túl, hogy tényként kezelte, ezt Hitler karizmatikus politikusi pályafutásának kiindulópontjaként határozta meg. Az amerikai neuropszichológus könyvében dr. Forstert Hitler „teremtőjévé” stilizálta.²¹⁷

A hisztériás vakság elmélete utat talált a német pszichiátriában, és Gerhard Köpf²¹⁸, illetve Franziska Lamott²¹⁹ írásaiban tovább folytatódik. Armbruster ellenpéldaként említi Peter Theiss-Abendroth munkáját,²²⁰ mely ezen pszichiátriai munkák metódusát és eredményeit vizsgálta, és arra a következtetésre jutott, hogy az az új keletű hipotézis, mely szerint Hitler 1918-ban tartós személyiségváltozáson ment át, akár egy trauma, akár egy pszichiátriai beavatkozás nyomán, nem állja meg a helyét. Peter Ostwald²²¹ szerint veszélyes dolog bármiféle pszichiátriai diagnózist pusztán dokumentumok alapján felállítani, de tegyük hozzá a dolog még kényesebb, ha ilyen dokumentumok nem is léteznek.

Szkizofrénia

Hitler saját kiválasztottságába vetett hite több pszichiáterben is a szkizofrénia gyanúját keltette fel, de mit is jelent maga az elnevezés?

E betegség esetében érdemes egy kicsit bővebben is elmélyedni annak történetében. A szkizofrénia szinte minden kultúrában ismert betegség, írásos anyagok említik ősidők óta. Első modernkori leírója *Emil Kraepelin* volt, akiről a későbbi fejezetekben még bővebben lesz szó. Ő azonban nem evvel az elnevezéssel illette, hanem *demetia praecoxnak* nevezte, ez pedig azon a megfigyelésen alapult, hogy e betegek kórtünetei viszonylag fiatal korban

---

²¹⁶ Jan Armbruster 2009. 20.o.

²¹⁷ David Lewis: *The man who invented Hitler. The Making of the Führer.* London, 2003, Headline.

²¹⁸ Gerhard Köpf: *Hitlers psychogene Erblindung. Geschichte einer Krankenakte. Nervenheilkunde* 2005. Nr. 24. 783-790. o.

²¹⁹ Franziska Lamott: *Trauma ohne Unbewusstes? – Anmerkung zur Inflation eines Begriffs.* In Buchholz M. B., Gödde G. (Hg.): *Das Unbewusste in der Praxis. Erfahrungen verschiedener Professionen.* Bd. 3. Gießen, 2006, Psycho-sozial, 587-609. o.

²²⁰ Peter Theiss-Abendroth: *Was wissen wir wirklich über die militär psychiatrische Behandlung des Gefreiten Adolf Hitler? Eine literarisch-historische Untersuchung. Psychiatrische Praxis* 2008. Nr. 35, 1-5. o.

²²¹ Peter Ostwald: *Ich bin Gott. Waslaw Nijinski – Leben und Wahnsinn.* Hamburg, 1997, Europäische Verlagsanstalt.

tűnnek fel (praecox) és idült lefolyás során szellemi leépüléshez vezetnek (dementia).²²² A szkizofrénia elnevezés *Eugen Bleuler* nevéhez fűződik, aki a kialakuló kognitív károsodást hangsúlyozta. Ő úgy gondolta, hogy bizonyos tünetek alapvető fontosságúak a betegségben, így az érzelmi tompaság, a gondolatársítások zavara (gondolkodás feltöredezettsége), autizmus és ambivalencia (érzelmi reakciók feltöredezettsége). A téveszméket járulékosnak tekintette, mivel más zavarokban is felléphetnek.²²³ Később *Kurt Schneider* német pszichiáter elképzeléseit fogadták el általánosan, aki az elsőrendű vagy specifikus psychoticus tünetek jelenlétét hangsúlyozta, és evvel a szkizofrénia visszatért eredeti kraepelini felfogásához, azaz figyelembe vette a lefolyást és a téveszméket is, méltányolva az alaptünetek jelentőségét.

A szkizofrénia és egyéb pszichotikus zavarok a jelenlegi DSM-IV.²²⁴ osztályozás szerint *”az állapotoknak egy olyan csoportját foglalják magukba, amelyeket az észrevevés rendellenességeinek (hallucinációk) jelenléte és a logikus gondolkodás abnormalitása (téveszmék) jellemez, továbbá egyéb olyan tünetek, amelyek nehézséget tükröznek a valós és valótlan elkülönítése terén, és amelyeket psychoticus állapotnak neveznek. A schizophrenia súlyos pszichotikus zavar, amely a leggyakoribb pszichés zavarok közé sorolható”*²²⁵

Az első szakmai írás, amely Hitler személyének analizésében megemlíti a szkizofrénia lehetőségét, egy kanadai pszichiáter, *W. H. D. Vernon* tollából született. Vernon 1942-ben készített esettanulmányában a német kancellárnál képek és hangok hallucinációját, üldöztetéses és nagyzási téveszméket diagnosztizált. Véggkövetkeztetése szerint Hitler személyisége - bár nem lépi túl a normalitás határát (!) – a paranoid típushoz sorolható.²²⁶

Az amerikai hírszerzés megrendelésére két pszichiátriai munka született, avval a nem titkolt céllal, hogy Hitler jövőbeli viselkedését megjósolhassák, és persze a háború kimenetelét befolyásolhassák. Az egyik *Walter C. Langer* fent említett munkája volt, míg a másik egy harvardi professzor, *Henry Murray* amerikai pszichológus, aki kollégájához,

---

²²² Nancy C. Andreasen-Donald W. Black: Bevezetés a pszichiátriába. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1997, Medicina, 221. o.

²²³ Ibid. 222. o.

²²⁴ A DSM sorozatot az Amerikai Pszichiátriai Társaság jelentette meg, a mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyvét jelenti. A IV. javított kötet 1994-ben jelent meg. Ez a kézikönyv Hitlert a nagyzákos altípusba sorolja. Andreasen-Black 1997. 227. o.

²²⁵ Ibid. 36.o.

²²⁶ W. H. D. Vernon: Hitler, the Man – Notes for a Case History. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 1942. Vol. XXXVII. 295-308. o.

Langerhez hasonlóan szintén a hadügyminisztérium hírszerzésének szolgálatában állt. Ő arra következtetésre jutott, hogy Hitler a szkizofrénia minden klasszikus tünetét produkálja: hiperszenzibilitást, pánikrohamokat, irracionális féltékenységet, üldöztetéses és nagyzásos téveszméket, onnipotencia-fantáziákat, és messianisztikus küldetéstudatot, mely extrém paranoiával²²⁷ párosult. A *hisztéria és a szkizofrénia határeseteként* diagnosztizálta a német vezért, de hangsúlyozta, hogy Hitler *patologikus hajlamait képes kontrollálni*, és ezeket a német nép gyűlöletének szítására felhasználni. Langerhez hasonlóan ő is arra a következtetésre jutott, hogy kudarc esetén Hitler nagy valószínűséggel öngyilkosságot fog elkövetni.²²⁸

Bár a szakirodalomban ritkaság, hogy Hitlernek fejlett pszichózi²²⁹ tulajdonítanak, így kivételt jelent *Wolfgang Treher* 1966-ban megjelentetett tanulmánya, melyben nemcsak Hitlert, hanem Rudolf Steinert is szkizofrén betegnek minősítette.²³⁰ A freiburgi pszichiáter számára a vezér messianisztikus küldetésébe vetett hite jelenti a kulcsdiagnózi²²⁹.

Laikusként egészen különösnek tartom, hogy bár már Kraepelin és Bleuler is elkülönítette a szkizofréniát a paranoid zavaroktól, sőt azt is tudjuk, hogy a szkizofrén páciensekkel szemben a paranoid személyek önfenntartók, és munkahelyüket is megtartják, lehetnek

---

²²⁷ „A paranoid zavarok kicsi, de fontos rendellenesség-csoportot képeznek. A jól rendezett, nem bizarr téveszmék, az ezekhez adekvát módon társuló érzelmi töltés és a viszonylag jól megtartott személyiség jellemzi őket. A régebbi név, a 'paranoid zavar' hitelét veszítette, a paranoid fogalomban rejlő kétértelműség miatt, amelyet általában 'üldöztetéses' értelemben használtak. [...] A paranoid zavarok története hosszú. A fogalom maga a görögöktől származik (para nous='mágn kívüli eleme'), és eredetileg az elmebetegség általános megnevezésére használták. Az üldöztetéses és nagyzásos téveszmékkel járó zavarokat tanulmányozó német pszichiáterek a XIX. században újraélesztették a fogalmat. Kraepelin elkülönítette a paranoiát a dementia praecoxtól (schizophrenia), és a fogalmat olyan személyek leírására használta, akiknél rendszerezett téveszméket, a hallucinációk hiányát, hosszú, gyógyulás nélküli, de mentális deteriorációval nem járó lefolyást észlelt. Bleuler szintén vallotta, hogy a paranoia különbözik a dementia praecoxtól, de néha hallucinációk is előfordulhatnak. [...] A Központi vonás tehát egy **jól rendszerezett, letokolt, nem bizarr téveszme**. A rendszerezett fogalom azt mutatja, hogy a téveszme és annak elágazásai olyan komplex, mindent átfogó elrendeződésbe illeszkednek bele, amelynek logikus jelentése van a páciens számára. A letokolt fogalma azt jelenti, hogy függetlenül a téveszmétől és ezek elágazásaitól, a páciensek általában normálisan viselkednek, de legalábbis nem látványosan szokatlanul vagy bizarr módon” idézet forrása: Andreasen-Black 1997. 253-257. o.

²²⁸ Henry A. Murray: Analysis of the personality of Adolf Hitler. With predictions of his future behavior and suggestion for dealing with now and after Germany's surrender. 1943. Az interneten a teljes dokumentum elérhető <http://library.lawschool.cornell.edu/WhatWeHave/SpecialCollections/Donovan/Hitler/index.cfm> [2010.10.31.] címen.

²²⁹ A pszichózi²²⁹ fogalmának gyakran különböző jelentései vannak, és ez zavaró lehet. Legtágabb értelemben a fogalom azoknak a tüneteknek a csoportjára vonatkozik, amely a legsúlyosabb mentális betegségeket jellemzi, pl. a szkizofréniát vagy a mániát, néha *valóságromlásnak* is nevezik. Legszűkebb értelemben a pszichózi²²⁹ azt jelenti, hogy a páciens hallucinál és téveszméi vannak. Bővebben lásd Andreasen-Black 1997. 59 ff.

²³⁰ Wolfgang Treher: Hitler, Steiner, Schreber - Gäste aus einer anderen Welt: Die seelischen Strukturen des schizophrenen Prophetenwahns. 2. kiadás. Emmendingen, 1990, Oknos.

gyanakvóak, de nincsenek téveszméik. Hitlernél ugyanakkor mindkét betegséget diagnosztizálják. A döntést úgy vélem a téveszmék megítélése jelenti. Ha ezt a pszichiáter pozitívként diagnosztizálja, akkor a szkizofrénia irányába halad a diagnózis, ha a téveszmét nem bizarrként kezeli, akkor a paranoia lesz a diagnózis.

A két *Matussek (Paul, Peter) és Jan Marbach*²³¹ 2000-ben megjelentetett közös munkája szintén a pszichózis diagnózisát írja le, ugyanakkor bevonja ebbe az "örületbe" a tömeget is. A vizsgálódások középpontjában nem annyira Hitler személyes pszichopatológiájának rekonstrukciója áll, hanem az individuális és kollektív részek közötti rezonanciák kérdése. Jan Marbach szerint három lényeges kérdés köré csoportosíthatjuk a Hitlerről szóló patográfiák kérdéseit:

- *Ha Hitler valóban elmebeteg volt, akkor ezt hogyan lehet utólag igazolni?*
- *Miért maradt a kortársak számára rejtve ez a betegség, egy-két kivételtől eltekintve?*
- *Hogyan befolyásolja a betegség megállapítása a felelősség kérdését?*

Mint a kérdésekből jól érzékelhető, a kiindulási pont az, hogy beteg volt, mégpedig a szkizofrén. Az általam laikusként feltett kérdésre a müncheni egyetem nyugalmazott professzora, Paul Matussek adta meg a választ: a szkizofrénia oly formáját nevezi meg, mely a külső szemlélő számára nem észlelhető (burkolt marad). Heinrich Kanz klinikai megfigyeléseiből (1955) származik az az elmélet, mellyel mindezt feltárhatónak vélik. A depresszivitás és a szkizofrénia közötti diagnózis során Kanznak feltűnt, hogy a depresszív betegekkel ellentétben a szkizofrének történetei mindig szorosan kötődnek ahhoz a világhoz, melyben éltek, a korszak jelenti téveszméik forrását. Evvel ellentétben a depressziósoknál az idő, a korszak nem kap szerepet. Klinikai tapasztalatainak másik hozadéka az önértékelés defenzív fokozásának diagnózisa, ami arra utal, hogy az illető egy maszk mögé rejtőzik, önértékelésének fokozását nem a külvilág igazolása adja, hisz nem ezekből a visszajelzésekből táplálkozik, hanem abból a narcisztikus kielégülésből, amelyet okoz. Hitler életén vörös fonalként húzódik végig ez a reakció, a kudarc ugyanis csak

---

²³¹ Paul Matussek-Peter Matussek-Jan Marbach: Hitler – Karriere eines Wahns. München, 2000, Herbig.

fokozta az önértékelését.²³² A betegség rejtettségét a szerzők a következőképpen magyarázzák: Hitlert mindenki őszinte, hiteles, szavahihető személynek gondolta, ám ez tulajdonképpen pszichotikus eredetű kapcsolatteremtési hiányosságából eredt. Ennek köszönhette ikonszerű auráját. A pszichózis azért nem érte el a diagnosztizálhatóság küszöbét, mert énjének azt a részét, mely a nyilvánosság felől táplálkozott, a tömegek támogatása által sikerült stabilizálnia.

Más szavakkal, mivel Hitler személyisége patológiás, ezért képes volt arra, hogy számos híres személyt büvkörébe vonjon és minden hatalmi eszközt lelkiismeret-furdalás nélkül bevessen. A tömegek lelkes együttműködésének köszönhető, hogy a pszichotikus tünetek rejtve maradhattak. Mindezek után a szerzőpáros nem kerülheti meg a kérdést: bűnös volt-e Hitler? A válasz igen. Mégpedig azért, mert hiányossága ellenére *nem vesztette el ítélőképességét*, ráadásul segítői közreműködésének következtében ez a bűn hatványozódik.

Egyéb szomatikus okok

Egyes szerzők nem az agyban lokalizálták a pszichés problémák gócpontját, hanem egyéb szervi okokra vezették vissza. Például *Günter Hesse* szerint Hitler esetében az első világháborúban elszenvedett gázmérgezés a későbbiekben is jelentős mértékben kihatott személyiségére és cselekedeteire.²³³ A német pszichiáter szerint a kutatás ezt a faktort figyelmen kívül hagyta, pedig Hitler szenvedéstörténete már 1918-ban kezdetét vette. A mustárgáztámadás után ugyanis teltségérzetre, emésztési zavarokra, fej- és szemfájásra panaszkodott, bőre napérzékeny és ekcémás lett.²³⁴ A mustárgáz hatásaként említi továbbá, hogy 1930-tól a fotókon jól látható a jobb oldali arcidegek gyengülése. Szintén a mérgezés számlájára írható, csakúgy mint más áldozatok esetében, hogy nem bírta sem a nikotint, sem az alkoholt. Hitler azonban erényt kovácsolt ebből a hiányosságából. Impotenciáját és gyermektelenségét ugyancsak innen vezeti le a szerző. A mustárgáz általában a májat, a

---

²³² Jan H. Marbach: Der Hitler-Wahn. Zum Verhältnis von individueller Schuld und kollektiver Verantwortung. Referat auf der 35. Jahrestagung der "Deutschsprachigen Gesellschaft für Kunst und Psychopathologie des Ausdrucks e.V.", München, 25.-28. Oktober.

²³³ Günter Hesse: Hitlers neuropsychiatrischen Störungen. Folgen seiner Lost-Vergiftung? *Psychologie und Geschichte*. 2001. Nr. 9. Heft 1-2. 91-106. o.

²³⁴ Forrásként Ernst Günther Schenck: Patient Hitler - Eine medizinische Biographie. Düsseldorf, 1989, Droste című munkájára hivatkozik. Schenck szerint azonban Hitler 1938-ig makkegészséges ember volt, csak a háború után szaporodtak meg panaszai: krónikus gyomorgyulladás, kólika, székrekedés, felfúvódás, magas vérnyomás és 1943-tól szívkoszorúér-elmeszesedés, bár nem voltak szívpanaszai. Schenck arra a következtetésre jutott, hogy idiopátiás Parkinson-kórról lehet szó, tehát ez esetben ismeretlen eredetű, és nem vezethető vissza histériára, mérgezésre vagy agyhártyagyulladásra.

veséket, a gyomrot és a bélrendszert támadta meg, de a központi idegrendszert is érintette. Az áldozatoknál általános tünetek: erőtlenség, részvétre való képtelenség, mély depresszió, és gyorsuló öregedési folyamat az elsődleges bőrreakciókon túl. (Különösnek tartom, hogy Hesse egyáltalán nem foglalkozik avval a kérdéssel, hogy a második vakság lehetett-e a gáztámadás következménye, holott ez az eddigi szakirodalom tükrében mindenképpen fontos lett volna.) Hesse szerint a német kancellárnál 1936-tól kimutatható a realitásérzék elvesztése is, ez jelentette volna politikájának tudat alatti hajtóerejét, mely a kortársak reményéből nyert támogatást. Hitler nem a maga erejéből volt zseni, hanem követői tették azzá - állítja. Az antiszemita program megfelelt szellemiségüknek. Hitler volt számukra az „Übermensch a la Nietzsche”. Senkinek nem jutott eszébe, hogy ezt az idolt demisztifikálja, vagy patológiás tüneteket akarjon kimutatni nála. (Ez az állítás nyilvánvalóan nem állja meg a helyét.) Hesse szerint egy német közmondás nagyon jól példázza ezt a gondolkodásmódot: Akinek az isten hivatalt ad, annak ész is ad hozzá. (Wem Gott ein Amt gibt, dem gibt er auch Verstand)

A szervi megbetegedések hipotézisének sorát *Ellen Gibbels*²³⁵ kölni neurológus és pszichiáter Parkinson diagnózisa folytatta, mely szakmai körökben komoly elismerést kapott. A diagnózis kiindulópontját jelentő végtagremegést azonban *Deborah Hayden*²³⁶ előrehaladott szifiliszos paralízisként értékelte, míg *Fritz Redlich*, az amerikai szociálpszichiátria megalapítója (orvos), semmiféle bizonyítékot nem talált arra, hogy Hitlernek szifilisz lett volna.²³⁷

A Mainei Egyetem három pszichiátere²³⁸ 1976-ban arra a következtetésre jutott, hogy Hitlernél a bal agyfélteke működési zavara mutatható ki, ennek bizonyítéka lenne a bal kéz remegése, illetve a balra irányuló gyakori szemmozgások, sőt a bal here állítólagos hiánya is. Ebből tehát az következik, hogy Hitler magatartására a jobb agyfélteke dominanciája jellemző, evvel magyarázható az irracionalitásokra való hajlama, hallucinációi, hipochondriája és kontrollálatlan dühkitörései. Két alapmeggyőződése, az élettérelmélet és az antiszemitizmus is a jobb agyfélteke dominanciájának terhére írható, vagyis biológiai

---

²³⁵ Ellen Gibbels: Hitlers Parkinson-Krankheit: zur Frage eines hirnganischen Psychosyndroms. Berlin-New York, 1990, Springer; uő: Hitlers Nervenkrankheit: Eine neurologisch-psychiatrische Studie, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1994 Nr. 42. Heft 2., 155-220. o.

²³⁶ Deborah Hayden: Pox: Genius, Madness, and the Mysteries of Syphilis. New York, 2003, Basic Books.

²³⁷ Fritz Redlich: Hitler. Diagnose des destruktiven Propheten. Wien, 2002, Werner Eichbauer.

²³⁸ Colin Martindale- Nancy Hasenfus- Dwight Hines: Hitler - a neurohistorical formulation. *Confinia psychiatria* 1976. Vol. 19. (2) 106-116. o.

okokra vezethető vissza. Úgy gondolom ez az elmélet a legelrettentőbb példája lehet annak hogyan lehet a történeti magyarázatot biologizálni. Alapjában véve pedig legalább annyira tekinthető tudományosan megalapozottnak, mint a náci fajelmélet.

Személyiségzavarok

Az előbbieken tulajdonképpen a DSM-IV. osztályozásos rendszeréből az I. tengelyhez tartozó nagy szindrómákat elemeztem, e rész pedig a II. tengelyhez tartozó személyiségzavarokat tárgyalja, melyek az élet korai szakaszaiban jelentkeznek és tartósan fenn is maradnak.²³⁹ *„Elméletileg lehet valakinek I. és II. tengelyen jelölt betegsége egyidejűleg, kivéve néhány esetet. Nem diagnosztizálhatunk személyiségzavart krónikus pszichotikus zavarban (pl. schizophreniában) szenvedőkön, mert e betegségek hatására a személyiség annyira szétesik, hogy a személyiségzavar fogalma értelmetlenné válik. A személyiségzavarok a DSM-IV definíciója szerint az egyén közelmúltbeli és hosszú távú működésére jellemző viselkedésmódok vagy jellemvonások formájában nyilvánulnak meg (vagyis általában a serdülőkorban vagy a korai felnőttkorban kezdődnek). A személyiségvonások e kombinációjának a szociális illetve a foglalkozással kapcsolatos működőképesség jelentős romlását vagy szubjektív szenvedést kell okoznia ahhoz, hogy személyiségzavarként diagnosztizálják.”*²⁴⁰

Hitler empatisz készségének és lelkiismeretének teljes hiánya sokaknak feltűnt, és a *pszichopátia*, illetve *antiszociális személyiségzavar* diagnózisának lehetőségét sugallta. Bár a pszichopata megjelölés ma is közkeletű, a DSM-IV osztályozási rendszerében – hasonlóan a hisztériához - már nem fordul elő, itt antiszociális személyiségzavarról beszélünk. A 19. században ezt a jelenséget „erkölcsi elmebetegségnek” nevezték, mely nem járt együtt a gondolkodás zavarával. Az antiszociális személyiség diagnosztikus ismérveit sok kritika érte, mert nem tartalmaz már olyan elemeket, mint a büntudat-nélküliség, énközpontúság, szeretetre való képtelenség. A DSM IV-ben ma a következő kritériumokkal diagnosztizálható: szociális normák betartásának hiánya, tiszteletlenség, hazudozás, ingerlékenység, impulzivitás, felelőtlen viselkedés. A közhiedelemmel ellentétben negyven éves korra a betegség nem „ég ki”, hanem a hatvanas-hetvenes

---

²³⁹ A személyiségzavarok típusai a következők lehetnek: paranoid, schizoid, schizotyp (excentrikus zavarok), antiszociális, borderline, histrionicus, narcisztikus (dramatikus zavarok), elkertülő, dependens, rögeszmés-kényszeres (szorongásos zavarok).

²⁴⁰ Andreasen-Black 1997. 477. o.

életévekig is eltarthat.²⁴¹ Hitler esetében csak néhány szerző jutott arra a következtetésre, hogy valamiféle személyiségzavarral lenne dolgunk.

Gustav Bychowsky lengyel származású amerikai pszichiáter 1948-ban Hitler személyiségét több más diktátoréval vetette össze²⁴², avval a céllal, hogy sikerül megtalálnia azokat a közös jellegzetességeket, melyek magyarázatot adhatnak a „diktátor-jelenségre”. A szerző pszichoanalitikus elmélettel közelített a kérdéshez. Az öt analizált diktátor (Caesar, Cromwell, Robespierre, Sztálin, Hitler) között az első hasonlóságot az jelenti, hogy többen közülük az apai kegyetlenség áldozatai voltak. Ez hozzájárult ahhoz, hogy később bizonyos társadalmi csoportokkal szemben erős ellenérzéseket tápláljanak. Olyan karakterjellemzőket építettek ki, melyek leggyakrabban a pszichopata személyiségeknél azonosíthatóak: erős hajlam az ösztönök kiélésére, ellenséges érzelmeik kivetítése másokra. Hajlamosak arra, hogy váltakozva azonosuljanak vagy az áldozattal, vagy az agresszorral. Történelmi szempontból a közös alapot a dekadens kor teremti meg, illetve az a körülmény, hogy egyes dezintegrációs erők kikezdik a hagyományos apafigurákat (ld. monarcha), ezek leváltását követelik, és az általános bizonytalanság és szegénység, melyet a háború hagy hátra. Az erős kéz utáni vágy az embereket ezeknek a diktátoroknak a karjaiba hajtja, akik hajlandóak bűneik és személyes felelősségük átvételére. Következésképp vakon követik vezérüket, mint a gyerekek. Az utolsó fejezetben Bychowski az összegzés mellett javaslatot tesz arra is, milyen preventív lépéseket kell tennünk ahhoz, hogy a jövőbeni diktátorokat elkerüljük.

Egy brit szerzőkből álló team²⁴³ *Peter Tyrer* vezetésével a kilencvenes évek elején Hitlernél ugyancsak antiszociális személyiségzavart állapított meg az ICD-10 alapján.²⁴⁴ Tyrer szilárd meggyőződése, hogy Hitlernél ezen túl a paranoia és hisztrionikus személyiségzavar is fennáll.

---

²⁴¹ Andreasen-Black 1997. 494-495. o.

²⁴² Gustav Bychowski: Dictators and Disciples. From Caesar to Stalin: a psychoanalytic interpretation of History. New York, 1948, Int. Universities Press.

²⁴³ Desmond Henry-Dick Geary-Peter Tyrer: Adolf Hitler. A Reassessment of His Personality Status. *Irish Journal of Psychological Medicine*. 1993. Vol. 10. 148-151. o.

²⁴⁴ Az ICD-10. a WHO nemzetközi betegségeket osztályozó rendszere. Az antiszociális személyiségzavar ez alapján a következőképpen jellemezhető: társadalmi kötelezettségek figyelmen kívül hagyása, közömbösség mások érzéseivel szemben, alacsony frusztrációtolerancia, agresszióra való hajlam, mások hibáztatása, vagy hihető racionalizálása, konfliktus a fennálló közösséggel.

A pszichopátia diagnózisát egy ír gyermekpszichiáter, *Michael Fitzgerald*, Hitler autista vonásaival kapcsolta össze, azaz *autista pszichopataként* diagnosztizálta.²⁴⁵ Jellegzetesen autista vonásként sorolja fel kényszerképzeteit; merev, élettelen tekintetét; csökkent érdeklődését a nők iránt; a baráti kapcsolatok hiányát; monologikus beszédekre való hajlamát, és párbeszéd folytatására való képtelenségét.

Külön csoportba foglalható a *borderline személyiségzavarok* diagnózisa. A borderline elnevezés Freudnál leginkább a hisztéria fogalmát fedi le. Az 1920 és 1980 közötti években ezt a fogalmat főleg pszichoanalitikusok használták. A borderline személyiségről alkotott korai elképzelések azt a szkizofrénia egyik változatának tartották. A jelenlegi koncepció (DSM IV) szerint a következő tünetekkel jellemezhető: kétségbeesett erőfeszítések az elhagyatottság elkerülésére (ez lehet képzelt is); instabil és intenzív interperszonális kapcsolatok, melyeket szélsőséges idealizálás és lebecsülés váltakozása jellemez; identitászavar; érzelmi labilitás; üresség krónikus érzése; visszatérő suicid viselkedés; önkárosító magatartás; oda nem illő düh; átmeneti paranoid gondolkodás vagy súlyos disszociatív zavarok.²⁴⁶

Robert G. L. Waite – az előbbieken már említett - amerikai történész 1949 óta kutatja a nemzetiszocializmus történetét az interdiszciplinaritás eszközeit is felhasználva (főleg a pszichoanalízis eszköztárát preferálja). 1977-ben írt tanulmányában²⁴⁷ arra a következtetésre jutott, hogy Hitler karrierjét nem érthetjük meg patológiás személyiségének figyelembe vétele nélkül. Hitler - Waite szerint - borderline személyiségzavarral diagnosztizálható, de kimutatható állítólagos koprofilája is.

Hasonló eredményre jutott *Theo L. Dorpat* 2003-ban megjelentetett könyvében.²⁴⁸ Véleménye szerint a borderline zavar már Hitler 11 éves korában manifesztálódott, ennek okát az apa agresszív és az anya depresszív magatartására vezeti vissza. A továbbiakban ehhez kapcsolja az első világháború éveken át tartó traumatizáló hatását. E két masszív trauma hatásával magyarázza a német kancellár későbbi személyiségjegyeit, emberi kapcsolatainak szado-mazochisztikus karakterét, közömbösségét és szégyenkerülését.

---

²⁴⁵ Michael Fitzgerald: *Autism and creativity: is there a link between autism in men and exceptional ability?* London, 2003, Taylor & Francis.

²⁴⁶ Andreasen-Black 1997. 496. o.

²⁴⁷ R. G. L. Waite: *The Psychopatic God: Adolf Hitler*. New York, 1977, Basic Books.

²⁴⁸ Theo L. Dorpat: *Wounded Monster. Hitler's Path from Trauma to Malevolence*. Maryland, 2003, Univ. Press of America.

Egy amerikai pszichiáter, *John D. Mayer* 1993-ban külön kategóriát alkotott, a *Dangerous Leader Disorder* kategóriáját, melyet a „veszélyes vezér zavarának” nevezhetnénk.²⁴⁹ Három olyan tünetcsoportot határolt el, melyek ezt a személyiségzavart jellemzik: 1. közömbösség, 2. intolerancia, 3. saját személyének túlértékelése. Mayer nem titkolt szándéka, hogy a nagy diktátorok személyének összevetéséből kategóriát hozzon létre, mely a jövőben segíti a nemzetközi közösséget az ilyen típusú vezérek beazonosításában, és az ellenük való fellépésben.

Ugyanez a szándék jelent meg *Frederick L. Coolidge* diktátorokról készített tanulmányaiban. Róla annyit kell tudnunk, hogy a Coloradói Egyetem tanára, és egy saját fejlesztésű pszichiátriai skála segítségével tett kísérletet arra, Hitler személyiségében kimutathassa a patológiás jelenségeket. Történészekből és pszichológusokból álló amerikai kutatócsoportjának tagjai nem elégedtek meg az eddigi válaszokkal, és 2007-ben elkészítették a metodikai szempontból eddigi legkülönlegesebb munkát.²⁵⁰ Ez az első Hitlerről készült patográfia, amely empirikus kutatásokon alapul. A mindössze öt interjúalany olyan személy volt, aki nem a német vezérrel volt közvetlen kapcsolatban, hanem olyan emberekkel, akik első kézből szolgálhattak információval róla. A riportokat egy saját fejlesztésű diagnosztikai rendszerrel értékelték ki (CATI²⁵¹). A CATI egy olyan 225 kérdést tartalmazó önbevalláson alapuló kérdőív (self-report), melynek minden egyes állítását a Likert-skála²⁵² alapján kell értékelnie a válaszadónak. Avval a céllal állítottak össze, hogy a DSM-IV-ben leírt 12-féle személyiségzavart, illetve a DSM-III-R rendszerében diagnosztizált további két zavart (önkárosító és szadista) diagnosztizálhassák. A CATI alkalmas arra is, hogy az I. tengelyhez tartozó nagy szindrómákat kimutassa (ide tartoznak többek között a szkizofrénia, a posttraumás stressz szindróma, röviden PTSD), de lehet vele általános neuropszichológiai diszfunkciókat is mérni, sőt van egy 18 kérdésből álló mérése, mellyel a frontális lebenyek funkcióit értékelhetik, de ezzel nem merítettük ki a mérési lehetőség sorát. A CATI rendszerét a Hitler-diagnózis estében úgy módosították, hogy a válaszadókat arra kérték, írják le a vezér felnőttkori viselkedését (18 és 43 éves kora között). A cél az volt, hogy felmérjék azokat a személyiségjegyeket, melyeket még

---

²⁴⁹ John D. Mayer: The emotional madness of the dangerous leader. *Journal of Psychohistory* 1993. Vol. 20. 331-348. o.

²⁵⁰ Frederic L. Coolidge-Felicia L. Davis, Daniel L. Segal: Understanding Madman: A DSM-IV. Assessment of Adolf Hitler. *Individual Differences Research* 2007. Vol. 5. 30-43. o.

²⁵¹ Coolidge Axis Two Inventory rövidítése

²⁵² Likert-skála: ahol egy állítással való egyetértés mértékét, vagy egy vélemény helyeslését kell a válaszadónak kifejeznie. jelen esetben négy válasz között választhatott az interjúalany: 1. teljesen hamis; 2. inkább hamis, mint igaz; 3. inkább igaz, mint hamis; 4. teljesen igaz.

nem befolyásolt a későbbi gyógyszerabúzus, illetve a kancellárság ténye. Ez úgy gondolom az eddigi kísérletekkel szemben továbblépést jelent, hisz ezeket a körülményeket többnyire nem választották le a kérdésről, hanem integrálták a vizsgálatokba.

A fő hipotézis az volt, hogy Hitlernél kimutatható a *szkizofrénia paranoid altípusa*. Bár az I. tengelyhez kapcsolódó értékelések két esetben mutattak a normatív átlagtól (T score=70) való eltérést, nem a szkizofrénia mutatta a legmagasabb értéket (lásd Függelék 2. ábra). Joggal merülhet fel az a kérdés, hogyan képes valaki egy ilyen komoly betegség esetén ilyen magas pozícióba jutni, és munkáját elvégezni. A szerzők szerint vannak olyan dokumentált esetek, melyek ezt nem zárják ki. Hitler szkizofréniájának legfontosabb bizonyítékát a pasewalki események jelenthetnék. Ami ennél lényegesebb, hogy az értékelések egy nem várt eredményt hoztak: *a legmagasabb értéket ugyanis nem a szkizofrénia, hanem a PTSD mutatta!* Bár a CATI nem tartalmazza az összes jelenlegi DSM kritériumot, a legtöbb lényeges elem benne van: érzelmi instabilitás, közöny, zaklatott álmok, harag, feszültség, ingerlékenység, melyek mind-mind jelen voltak Hitler életében. Bár egyértelmű, hogy Hitler pasewalki rehabilitációja életének egyik fontos szakaszát jelentette. Ám az, hogy ez csak módosította, vagy alapvetően meghatározta későbbi személyiségét, úgy tűnik örök kérdés marad. Bár a PTSD diagnózisa nem magyarázhatja Hitler későbbi atrocitásait, megeshet, hogy addigi antiszociális, nárcisztikus és szadisztikus személyiségvonásait tovább rontotta. Ma már azt is tudjuk, hogy milyen hatása volt a mustárgáznak (ld. fent Günter Hesse), és így már önmagában is egy rendkívül traumatizáló hatású eseménynek tarthatjuk, vagyis megfelel a PTSD feltételének. Ami a személyiségzavarokat illeti, ezek közül az *antiszociális, nárcisztikus, paranoid és szadisztikus* típusokat mutatták ki a klinikai mérésekkel. Bár *a borderline skála nem érte el a klinikai értéket*, Hitler életéről szóló beszámolókból úgy tűnik ez mindenképpen határeset.

Kevés, illetve alig van bizonyíték arra, hogy neuropszichológiai zavarai lettek volna, kivéve a neurotikus alskála eredményeit. Ezt a skálát arra tervezték, hogy a lappangó agyi diszfunkciók fizikai megnyilvánulását mérje, de úgy tűnik ezen túl a szomatikus zavarokra is érzékeny. Mind az öt válaszadó megjelölt ilyen panaszokat, melyek elképzelhető, hogy a gáztámadás maradékai. Ami a végrehajtó funkciókat illeti, itt kisebb eltérés mutatkozott a döntéshozatalt illetően, erre a problémára szakirodalomban is bőven találunk utalást. A válaszadók értékelése erős konzisztenciát mutatott, ez főleg a személyiségzavarokra vonatkozóan állja meg a helyét. Persze a vélemények egybecsengése nem egyenlő a

diagnózisok validitásával. Kifogásként merülhet fel az interjúalanyok csekély száma. Ezt azonban cáfolja az a tény, hogy a csoportlétszám megfelel egy családról készített klinikai interjú kritériumának. Egy másik kifogás lehet, hogy a válaszadók nem tudták elkülöníteni Hitler felnőttkori személyiségéből a kancellárság idejére vonatkozó jellegzetességeket. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a pszichológia és a pszichiátria jelenlegi eszköztára nem alkalmas arra, hogy biztos választ adjon a Hitler-jelenség és a holokauszt mértjeire.

A vizsgálatok legnagyobb eredménye véleményem szerint az, hogy Hitler örültsége nem igazolható, ellentétben az első világháború traumatizáló hatásával. Továbbvezetve ezt a gondolatot, a vezér és a vezetettek között masszív kapcsolatot teremthet a háború okozta traumatikus zavar. Más szavakkal: a náciizmus fogadtatásában komoly szerepet kap az első világháború traumatizáló hatása. E nélkül egészen bizonyos, hogy a náciizmus jelensége nem érthető meg.

Az örültséget elutasító vélemények

A pszichiátriában irodalommal szemben valójában eltöri az az oldal, mely nem az abnormalitásból indul ki. Ezt az álláspontot inkább a történészek osztják, gondolok itt Alan Bullockra, Hugh Trevor-Roperre és A. J. P. Taylorra. A pszichiátriában – ritka kivételként - a fent már említett szerzőkön kívül meg kell említenünk Manfred Lütz német pszichiáter népszerűsítő tevékenységét, aki szintén amellet érvel, hogy ha Hitler beteg lett volna, akkor egy kis gyógyszeres kezeléssel, munkaterápiával elkerülhettük volna milliók értelmetlen halálát. A tragikus azonban az, hogy Hitler „iszonyúan” normális volt. Ez jelenti itt a legnagyobb problémát. Hitlernél ugyanis, ahogy Fritz Redlich írja, annyi paranoiát és elhárító mechanizmust találunk, hogy egy egész pszichiátriai tankönyvet megtölthetnénk vele, ennek ellenére a személyiség nagy része normálisan működött. Hitler tisztában volt avval, hogy mit csinál, és mindez büszkeséggel és lelkesedéssel töltötte el.²⁵³

Mint látható a rejtély megfejtése számos buktatót tartogat, és ennek megfelelően sok az ellentmondás is. Úgy gondolom fontos lenne feltenni azt a kérdést is, hogyan is készül egy pszichiátriai diagnózis. Első lépésként felsorolják a feltűnő magatartási jegyeket (ezek

---

²⁵³ Fritz Redlich: Hitler. Diagnose des destruktiven Propheten. Wien, 2002, Werner Eichbauer.

alkotják a szimptómák csoportját), azután a felsorolt jellegzetességeket összekapcsolják (ez lesz a szindróma), majd a szindrómát egy fogalommal illetik, ezzel megszületik a betegség vagy zavar kategóriája. Ez az eljárás tehát rögzíti a megfigyeléseket, és egy elméleti konstrukcióba ágyazva betegséggént határozza meg, de nem kérdez rá a jelenség okára.

Véleményem szerint e statikus kategóriák esetében a legnagyobb probléma mindig az, hogy csak leírják a jelenséget, de nem adnak rá magyarázatot (és ez kísértetiesen emlékeztet a totalitarizmus jelenségét kísérő évtizedeken át folyó meddő viták logikai megközelítésére). Valójában – talán -, nem is ez a cél, hanem az, hogy a külső szemlélő számára megragadhatóvá tegyék. A problémát többek között abban látom, hogy nincs olyan módszerünk, amely a személyről leválaszthatná azokat a jellegzetességeket, amelyek a funkcióból erednek. Biztos vagyok benne, hogy Sztálin, Hitler etc. esetében igen komoly hatása van személyiségükre annak a kiemelt pozíciónak, amelyben lehetőségük van istennek képzelni magukat. Kérdés, hogy ebben az esetben akkor is téveszmének kell-e neveznünk ezt, ha a környezet tényleg azzá avanszálja őket (itt most nem térek ki az intencionalitás kérdésére). Ez a probléma korunkban ugyanúgy jelen van a sztárkultuszban, és az általa érintett emberek komoly személyiségtorzulást szenved(het)nek. Másrészt hiányolom azt a dinamikát, mely egy ember személyiségének változását kíséri, még akkor is, ha látszólag rigid jegyekkel van dolgunk.

Abban, hogy Hitler személyiségének ekkora súlyt tulajdonítanak a lélektani elemzések, mindenképpen szerepet játszott a német történetírásban élő rankei intencionalista hagyomány, mely szerint a történelem valójában a nagy személyiségek akaratának megvalósulása, másrészt tetten érhető az ötvenes évek átpolitizált totalitarizmuselmélete is, e gondolati pályákon haladva ugyanis a háborús népirtás felelőssége így egyértelműen Hitlerre hárult. Az ötvenes évektől kezdve ugyanakkor egészen napjainkig folyik az a diskurzus, mely a német diktátor központi szerepét kétségbe vonja. E szerint korántsem tulajdoníthatunk Hitlernek a döntéshozatalban abszolút primátust. A hatvanas évek végén vette kezdetét az addigi kutatások felülvizsgálata, a német történetírásban ekkor ment végbe az a fordulat, mely a hatalomgyakorlás technikai oldalának vizsgálatára helyett a gazdasági-társadalmi folyamatok vizsgálatára helyezte a súlyt, és a legfőbb kérdést az jelentette, milyen szerep tulajdonítható Hitlernek a náci rendszerben. Az intencionalista hagyománnyal szemben Martin Broszat strukturális alapokon szemlélte a hatalom gyakorlását. Elmélete szerint Hitler rendszere olyan polikratikus kormányzási forma volt,

melyben a vezérnek ugyan nagy szerep jutott, ám a döntéshozatalban a rendszer résztvevőinek jelentősége legalább annyira fontos. A folyamatos konkurenciaharc miatt rendszernek egy olyan dinamikája alakulhatott ki, mely a radikalizálódás és az anarchia felé hajtotta. Ez a gondolatmenet viszont Hitler felelősségének kérdését érzékenyen érintette, és kiváltképp a holokauszt történetét illetően váltott ki heves vitákat.

A vizsgálódások fókuszát a patológia tárgyára irányítva ugyanakkor egy másfajta perspektívához jutunk el. „Egy betegségnek csak olyan kultúrában van valósága és értéke, amely betegséggént ismeri fel.”- írja Boutroux²⁵⁴ A mi kultúránknak pedig úgy tűnik valamiért nagyon fontos Hitler személyiségében a patológiák jelenlétének bebizonyítása. Ám az, hogy mit jelent a „normalitás” és a vele szembeállított „abnormalitás”, nagymértékben korfüggő. Vajon hány „normális” ember futkos a mi „normálisnak” tartott társadalmunkban, és mi különíti el őket a nem normálisaktól? Ez a kategória minden kultúrában bizonyos virtualitásokat foglal magába, amelyek kialakíthatják az ember antropológiai konstellációját.²⁵⁵ A pszichológia e jelenséghez alkalmazkodva, az elme betegségét mint negatív konstellációt vizsgálta, mégpedig azért, mert egy normához viszonyítva határozta meg. Ha Hitlert a fanatizmusa miatt minősítenénk örültnek, akkor ugyanezt kellene tennünk történelmünk legnagyobb alakjaival, megszállottként alkotó tudósokkal, a nagy világvallások milliók által tisztelt alapítóival is. Az agresszió az egyik embercsoportnál (például dobuknál) kitüntetett viselkedésmód, míg más közösségeknél (ld. pueblok) büntetendő. A mi – jelenlegi - kultúránk alapvetően elítéli az agressziót, de vajon így volt-e akkor is, amikor az első világháborúban motiválni kellett a katonákat, és az agresszió alapkövetelmény volt, mondhatni létszükséglet.

A valóságban egy társadalom – Foucault szerint - pozitív módon fejeződik ki a tagjain megfigyelhető elmebetegségeiben, és ez mindig érvényes, bármilyen státust ad is a kóros formáknak²⁵⁶ (különlegesen, vagy éppenséggel elítéli). Ám tegyük hozzá az is egy társadalmat jellemez, hogy mit minősít kórosnak. Az örültté minősítés ugyanis leválasztja az egyént az őt elutasító társadalomról, mondjuk ki: kirekeszti, és evvel ledobja magáról azt a terhet, hogy szembenézzen az általa teremtett kreatúrával. Hitler, az ember, véleményem szerint tükröt mutatott az európai kultúrának, mely lehetővé tette őt, és mégis

---

²⁵⁴ Idézi Foucault: Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése. Budapest, 2000, Corvina, 62.

o.

²⁵⁵ Ruth Benedict: Échantillons de civilisation. Gallimard, 1967, Paris.

²⁵⁶ Foucault 2000. 64. o.

értetlenül áll vele szemben. A kérdés tehát nem az, hogy *őrült volt-e vagy sem*, hanem hogy az európai, vagy a német kultúra mely elemei tették lehetővé a genocídiumot, a másik ember leminősítését, létjogosultságától való megfosztását. Persze ha Hitlert leválasztjuk erről a kultúráról, akkor a kérdés már nem is kérdés. Az ellenfél (vagy finomabban szólva a többségi társadalom számára nem kívánatos egyének) abnormálissá nyilvánítása már a múlt század 20-as éveiben is jelen volt, amikor Németországban a forradalmi vezetőket a pszichiáterek egy része - és itt a mainstream tagjairól van szó -, egyszerűen pszichopátának minősítette, sőt evvel párhuzamosan az őket követő tömeget is az abnormalitások körébe utalták. Persze a tömegjelenségek patologizálása ennél korábbra datálható, de minderről a későbbiekben bővebben lesz szó.

Mint a fent bemutatott elemzésből kiderült, Hitler alakjának patologizálása nem a történészek felől, hanem a pszichiátria felől indult el, és e gondolkör itt talált igazán táptalajra. Mérlegelnünk kell azt a tényt is, hogy az előzőekben már bemutatott két betegség típus, a szkizofrénia és a paranoia leírása az első világháború utáni Németországban született meg, mégpedig annak a pszichiáternek a munkásságából (Emil Kraepelin), aki a német forradalmárokat pszichopátának minősítette, a demokráciát pedig egészen egyszerűen egy tömegmanipulációs stratégiának. Úgy gondolom ez az adalék sokat elárul arról, hogy milyen szemüvegen át született meg a paranoia és a szkizofrénia fogalma.

A történész szempontjából azonban azt kell mondanom a források alapján kevésbé tűnik megalapozottnak az őrült tömegvezér képe, mert ha a patológiás jelenségek érintettek is bizonyos részképességeket, e magyarázatok nem fognak hozzájárulni, sem a náci rendszer hatalomra kerülésének magyarázatához, sem a nácizmus sikerének megértéséhez. Valóban lehet egy egész társadalom őrült, de csak akkor, ha egy másik kor szemüvegén át szemléljük. Ha egy korszak abnormalitását akarjuk megérteni, paradox módon éppen normalitásaiból kellene kiindulnunk. Visszautalva korábbi gondolatmenetemre, itt a gyakorlatban is érzékelhetővé vált, hogy az elvárt objektivitáshoz a kétféle szubjektivitás összevetése juttathat közelebb. Ezek feltárása segítheti a megértést és nem a minősítés, vagy nevezük inkább címkézésnek. Hitler patológiájára vonatkozóan Susanne Hilken²⁵⁷ igen találóan jegyezte meg, hogy a szüzsé kitűnő projekciós felületet biztosít a

---

²⁵⁷ Susanna Hilken: Wege und Probleme der Psychiatrischen Pathographie. Aachen, 1993, Karin Fischer.

patográfiaíró számára, miáltal az írás olykor többet árul el szerzőjéről, annak korszakba ágyazottságáról, mint magáról a tárgyról. Ezért úgy gondolom egyrészt ízléstelen és visszataszító egy ember személyiségének (még ha történelmi személyiségről is van szó) olyan típusú analízise, amely szexuális életét, vagy állítólagos aberrációit tárgyalja. Másrészt források hiányában ez tudománytalan és etikátlan is, melyet a történelem „bulvarizálásának” is nevezhetnénk. Ettől úgy gondolom minden szakembernek távol kellene tartania magát, akkor is, ha ezt széles olvasói rétegek esetleg igénylik.

Hitler személyisége, és az általa formált rendszer csak akkor érthető meg, ha elszakadunk az emberfelettség, vagy ember-„alattiság” kategóriáitól, és visszahelyezzük őt abba a pozícióba, ahol képesek vagyunk megragadni – az emberébe. Nem kell attól tartanunk, hogy ha megértjük, akkor ez felmentheti őt a felelősség alól, mert ez két külön dolog. Ha elutasítjuk a megértés szükségességét, akkor lemondunk arról a tudásról, melyet épp általa szereztünk a modernitás emberéről és a társadalmáról.

2.1.3. A fasizálódás jelenségének kérdései

A legtöbb fejtörést a pszichológusok és szociálpszichológusok számára mindenképpen az a kérdés jelentette, hogyan lehetett a 20. század embere saját embertársának fanatikus farkasa. Milyen szellemi, és érzelmi ösvény vezet el egy embert arra a meggyőződésre, hogy teljesen jogos, és igazságos megoldás az, ha a társadalom számára nemkívánatos elemeket gázkamrákba terelik és ipari méretekben elpusztítják. Mindenki fasizálható, vagy létezik egy potenciális fasiszta típus? Csak a németekkel történhetett meg mindez, vagy bármely nemzet potenciális terepet jelent ilyen szélsőséges politikai rendszerek kialakulásához?

A történelemkutatásban a fasizmus témája a diszciplína elmúlt ötven évének kétségtelenül legalaposabban kutatott témája. A fasizmusértelmezéseknek több variánsa között is elkülöníthetőek nagyobb tematikus csoportok. Gondolok itt a totalitarizmus-értelmezésre, a szovjet-marxista értelmezésre, a politika primátusára építő magyarázatokra, a nagytőkével kötött szövetségként értelmezett magyarázatra és így tovább. A kutatás egyik érdekessége, hogy az interpretációk gyakran homlokegyenest ellentmondanak egymásnak. Az ok itt mindenképpen az a tudományeljárás, mely partikulárisan igazolt megfigyeléseit egy

komplex jelenség magyarázatává akarja emelni. A fasizmus azonban, ahogyan Ormos is írja, nem vezethető vissza egyetlen végső okra, illetve egyetlen modellre.²⁵⁸ Az elméletek partikularitásának jelensége a lélektani kutatásokban is kimutatható. A Hitler személyiségéről született írások egyik hibája, hogy monokauzális logikájukkal figyelmen kívül hagyják az egyént formáló társadalmi környezet hatásait. A fasizmus jelenségére adott magyarázatokban az autoritás fogalma kínált lehetőséget arra, hogy a vezért összekapcsolják az őt követő tömeggel.

A pszichoanalízis már a náci rendszer első éveiben választ keresett arra, mi vezeti az egyén választását saját racionális érdekeivel szemben, mi jelenti a rendszer destruktivitásának magyarázatát, és a gondolkodásnak miféle patológiája vezethet az antiszemita nézetrendszer kialakulásához. Wilhelm Reich²⁵⁹ volt az első (1934) pszichoanalitikus, aki megpróbálta feltárni azokat a tényezőket, melyek Hitlert és a németeket összekapcsolták. A freudi tézisek felhasználásával arra hívta fel a figyelmet, hogy a kispolgárság és a proletár rétegek egy példátlan gazdasági válság idején egy olyan pártban bíztak, mely nem az ő érdekeiket, hanem a kapitalistákét képviselte. Reich szerint az autoriter társadalom alapja egy hasonló családmodell, melynek legfontosabb elemeként a szexualitás elfojtását emeli ki. Reich a szexuális elfojtások konzekvenciáját így írta le: *„a kispolgári autoriter struktúrák kialakulásában alapvető szerepet játszó szexuális elfojtásokat, olyan félelmek szövik át, melyek szexuális büntudattal telítődnek és lelkiileg mélyen gyökereznek... A szexuális gyengeség következménye az öntudat leértékelődése, ami egyrészt a nemiség brutalizálódásával, másrészt merev karaktervonások kialakulásával egyenlítődik ki.”*²⁶⁰ Úgy gondolta, hogy a náci vezetés ezt használta ki. A „Rasseinheit” (a faj egysége), vagy a „vérfertőzés” fogalmi ugyanis a polgári-patriarchális társadalmon belül észlelhető szexuális elfojtásokra és a szexualitástól való félelemre vezethetők vissza. Az autoriter apaképhez való érzelmi kötődés a nemzetiszocialista Führer-kultuszban nyerhetett kontinuitást. Ám egy vezető személyiség csak akkor képes a történelem formálására, ha személyiségének struktúrája széles társadalmi körök individuális struktúráival áll összhangban. Hitler kispolgári származású volt, éppen ezért ehhez a kispolgársághoz szólt. Összességében - írja Reich - *a fasizmus egy szexuálisan és gazdaságilag halálosan beteg*

---

²⁵⁸ Ormos Mária: Nácizmus, fasizmus. Budapest, 1987, Magvető, 35. o.

²⁵⁹ Wilhelm Reich: Die Massenpsychologie des Faschismus. Kopenhagen-Prag-Zürich, 1933, Verlag für Sexualpolitik (Első kiadás).

²⁶⁰ Ibid. 69. o.

*társadalom lázadása a bolsevizmus fájdalmas, de határozott törekvéseivel szemben a szexuális és gazdasági szabadságért.*²⁶¹

Reich téziseit a Frankfurter iskola különböző követői vették át, elsőként Erich Frommot említhetjük. 1936-ban, Max Horkheimerrel közösen megjelentetett gyűjteményében (*Autorität und Familie*), azt írta, hogy az autoriter, ill. szado-mazochista karakter az alkalmazotti és munkás rétegben egyaránt kimutatható. Ezen karaktertípusok keletkezésének okát a polgári családon belüli ösztönelfojtásból vezette le. A szado-mazochista típus egyszerre gyűlöli és vonzódik az erőhöz és a hatalomhoz, de ez a gyűlölet gyakran elfojtódik, és a gyengébbre irányul. A bűnbak szerepét Németországban a zsidóknak kellett felvenni. Később Fromm ezt a gondolatmenetet bővebben fejtette ki a „Félelem a szabadságtól” c. munkájában.²⁶² Már az 1930-as évek elején meghirdette az analitikus szociálpszichológia programját.²⁶³ Ő is arra kereste a választ, hogy az „emberek fejében” lévő ideológia miért nem tükrözi adekvátan a gazdasági-társadalmi szféra objektív állapotát. A társadalmi karakterek vizsgálata során az is érdekelte, hogy a család közvetítésével adott viszonyok hogyan kondicionálhatnak egy olyan torz karakterstruktúrát, melynek lényege a tekintélynek való feltétlen engedelmesség és a kisebbségi, alárendelt helyzetben lévő csoportokra kivetített agresszív indulattömeg.²⁶⁴ Fromm érdeme, hogy a Reich majd a Frankfurteriak által felvetett kérdéseket (a társadalmi uralom miként deformálhatja a szubjektumot), sikerült empirikusan értelmeznie. Vizsgálatainak célja az volt, hogy a Harmadik Birodalom előestéjén kimutassa a karaktertorzulások meglétét jól körülhatárolt társadalmi csoportok, például a német munkások és alkalmazottak tömegeiben.²⁶⁵

Fromm-mal egy ideig együtt dolgozott *Theodor W. Adorno* akinek autoriter személyiségről írt könyve 1950-ben jelent meg, egy évvel azután, hogy hazatért amerikai emigrációjából. Az általa vezetett kutatócsoport (*Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford*) 1945/46-ban a modern szociálpszichológia egyik legfontosabb és legismertebb kísérletét vitte véghez. A fasizálódás potenciális alanyát az autoriter személyiségben jelölte meg, melynek jellegzetességeit a következőképpen határozta meg: mereven ragaszkodik a

---

²⁶¹ Ibid. 53. o.

²⁶² Erich Fromm: *Menekülés a szabadság elől*. Budapest, 2002, Napvilág.

²⁶³ Erich Fromm: *Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie*. 1932, Gesamtausgabe Bd. I. 37-58. o.

²⁶⁴ Erős Ferenc 1995. 83 ff.

²⁶⁵ Ibid.

konvenciókhoz, hatalomorientált, készségesen aláveti magát, destruktív és cinikus. Véleményük szerint ez jelentette a fasiszta rendszer emberének prototípusát. A szerzők közötti viták miatt a könyv csak négy évvel a kísérletek után jelent meg, ám német fordításában soha nem jelent meg a teljes szöveg. Elgondolkodtató, hogy a kísérleteket soha nem ismételték meg német alanyokkal.²⁶⁶ A német szociálpszichológiai kutatás legnagyobb vesztesége, hogy a frankfurti intézet (Institut für Sozialforschung) nem végzett vizsgálatokat sem a náci tettesekkel, sem az együttműködőkkel, pedig sokan közülük Ziegenhainban és más börtönökben életfogytiglanra ítélve éltek még. A nagyobb volumenű szociálpszichológiai kutatások Amerikában folytak tovább.²⁶⁷ Az autoriter személyiség elmélete gyors és heves reakciókat váltott ki, és empirikus ellenőrző tanulmányok sorozata jelent meg egészen az 1960-as évekig. A következő évtized elejétől kezdve azonban lassan feledésbe merült. A mai elméletek vagy meg sem említik, vagy pedig csak érintőlegesen foglalkoznak vele.

Mint az eddigi ismertetésből is kiderült, Reich, Fromm, majd a negyvenes években a Berkeley csoport (Adornoék) a fasiszta hordozóját egy meghatározott személyiségtípusban lokalizálták. Az elgondolásnak ellentmond, hogy 1995-ben a Rorschach alkalmazásával 21 nürnbergi vádlottat vizsgáltak meg, de azon kívül, hogy 21-ből 17 vádlott átlagon felüli intelligenciával rendelkezett, az eltérések száma jóval nagyobb volt, mint a közös vonásoké.²⁶⁸ Úgy gondolom, mindezek alapján egyértelműen el kell utasítanunk annak lehetőségét, hogy valamiféle náci típust állítsunk elő. Mindemellett a másik oldal patologizálásának gyakorlata úgy tűnik a szociálpszichológiát sem kerülte el. Ahogy Erős írja: „*A fasisztoid alkatot, a karakterstruktúráját középpontba állító koncepció – látszólag - mélyebbre ható, mint a történeti-politikai vagy ökonómiai kiindulású fasisztaelméletek, miközben a common sense az evidencia élményét kelti azzal, hogy az ellenséget perszonalifikálja, s felruházza mindazon tulajdonságokkal, amelyek a fasiszta konkrét megnyilvánulásaiból absztrahálhatónak bizonyulnak. Az autoriter személyiség azért is alkalmas az ellenség megszemélyesítésére, mert egybefogja a 'vezér' individuálpszichológiáját és a követők tömegpszichológiáját.*”²⁶⁹

---

²⁶⁶ Jochen Fahrenberg-John Steiner: Adorno und die autoritäre Persönlichkeit. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 2004/56, 127-152. o.

²⁶⁷ Ibid. 128.o.

²⁶⁸ E. A. Zillmer- M. Harrower- B.A. Ritzler- R.P. Archer: The quest for the Nazi personality: A psychological investigation of Nazi war criminals. Hillsdale, 1995, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

²⁶⁹ Erős Ferenc 1993. 105. o.

Erikson interpretációja szintén pszichoanalitikus szemléletű, ám vezér és követői között az identitás fogalmával teremt kapcsolatot.²⁷⁰ Hitler népszerűségét részben a németek politikai éretlenségére vezette vissza, akik - szerinte - különösen fogékonyak az érzelemment, színpadias szónoklatokra. Jellemük bármiféle demokratikus uralmi formával és gondolkodásmóddal szemben felvértezett, nemzeti mazochizmus és paranoid bizalmatlanság jellemezte őket. Az Én-identitás fejlődésében, Erikson szerint, döntő szerepe van a csoportidentitásnak, „hisz az ember életét kezdetétől a végéig a közösség szövi át”.²⁷¹ Erikson korának fő problémáját Freuddal ellentétben nem a szexuális zavarokban látta, hanem az identitásproblémákban. Véleménye szerint a nemzetiszocializmus korában is megfigyelhető a veszélyeztetett identitás stabilizálására irányuló törekvés.²⁷² A nemzetiszocialista ideológia nem hiába talált igazi táptalajt a kispolgárság körében, melynek gazdasági helyzete a nagytőke növekvő monopolizálódásával egyre rosszabb lett. A kispolgárság politikáját valójában azért ragaszkodott a tradicionális értékekhez, hogy egzisztenciájának alapjait megőrizhesse. Az elbizonytalanodás szerinte nemcsak a weimari kor valóságából eredeztethető, hanem már a monarchia felszámolása, az elvesztett háború, a patriarchális privilégiumok megingása is hozzájárult a régi identitások megrendüléséhez. Németországban a nemzeti ideálokat és identitást állandó veszély fenyegette. Ez lehetetlenné tette egy egységes német identitás kialakulását.²⁷³ - Erikson szerint - az állandó bizonytalanság és identitásfenyegetettség nyomán született félelemérzet társadalmi szinten az 1918-as vereség után katasztrófához vezetett. Természetesen a bizonytalanságérzet nem kizárólagosan külső fenyegetettségéből vezethető le, szociális, politikai, gazdasági okok egyaránt közreműködhetnek ennek kialakulásában. A zsidók ezzel szemben - írja - egy ősi egység kizárólagos képviselő, mely a frissen születő identitás számára veszélyként jelenik meg.²⁷⁴ Hitler a nemzeti egység és integritás érzését adta és egyidejűleg az idegen értékek és befolyások kiiktatását. Erikson tehát az individuális identitásfenyegetettséget a német nép nemzeti identitásharcaként értékeli. Ezzel magyarázza azt az erőt, mely Hitlert és a németeket összekovácsolta.

---

²⁷⁰ Míg a freudi pszichoanalízis az identitás kialakulását a gyermekkor bezárulásával befejezettnek tekinti, Erikson az Én-identitás kialakulását az ifjúkorba helyezi. Az Én-identitás fejlődésének útja, hogy az egyén felismeri önnön hasonlóságát és kontinuitását az időben és azt, hogy mások is megismerik ezt a hasonlóságot és kontinuitást.

²⁷¹ Ibid. 11. o.

²⁷² Ibid. 320. o.

²⁷³ Ibid. 342. o.

²⁷⁴ Ibid. 348. o.

Bár nem tartozik a pszichoanalitikusok körébe, Joachim Fest munkáját nem hagyhatjuk ki azon elméletek sorából, melyek a Führer-elv hatékonyságára kerestek magyarázatot. Hitlerről írt munkáját²⁷⁵ a történész szakma lényegesen kedvezőbben fogadta, mint az analitikus elméleteket. Nemcsak leírta Hitler életét és személyiségrajzához pszichológiai interpretációkat adott, hanem mindezt történelmi összefüggésekbe ágyazta. "*Hitler élete aligha lenne említésre méltó, ha életrajza nem a korszak egy darabja lenne*" - írja²⁷⁶ - hétköznapi és példaszerű, nem pedig démoni tulajdonságai tették lehetővé sikerét. Az első világháború után a német társadalom alapjaiban rengett meg, a félelmek szélsőjobb csoportosulások kialakulását erősítették.²⁷⁷ Fest munkájában a német jellem védettség és rend iránti vágya kristályosodik ki, melyet Hitler felkarolt és saját céljaira használt. Szerinte ez szolgáltatta a Führer-kultusz megszilárdíthatóságának alapját.²⁷⁸

Hitler szerepének problematikája azonban nemcsak a Führer-elv kérdéseit érintette, hanem egy másik óriási irodalmat termelő diskurzus területét nyitotta meg, a holokauszt kutatását. Evvel kapcsolatban a történelemkutatásban két alapvető szemléleti irányzat bontakozott ki, ezeket az ún. Historikerstreithoz (1986) szokás kötni. A provokatív kiindulópontot Ernst Nolte, illetve azok a jobboldali történészek jelölték ki, akik szerint maga a nácizmus és a hozzá kapcsolódó holokauszt valójában válasz volt az orosz forradalom, és a sztálinizmus kihívásaira, vagyis a sztálini terrorrendszer egyfajta modellként szolgált a náci genocídiumhoz. Az elmélet mögött húzódó cél ez esetben nem volt más, mint hogy a nácizmus történetét a német, illetve a polgári társadalom történetéből a nagy ellenfél, a Szovjetunió történetébe tolják át. Az intencionalista álláspont szerint Hitler már antiszemita világnézetének kikristályosodása idején is, de legkésőbb az 1920-as évek elejétől eleve úgy akarta elpusztítani a zsidókat, ahogyan ez a valóságban meg is történt. A holokauszt gondolata persze már 1933 előtt is létezett, ez azonban nagy valószínűséggel csak homályos absztrakciókban létezhetett - mint azt Ian Kershaw bemutatta -, más lehetőségekkel is (pl. kitelepítés, vagy a lassú kiirtás) párosulva.²⁷⁹ Az újabb kutatások szerint az Endlösung gondolata a gyakorlati megvalósíthatóság lehetőségeinek függvényében kristályosodott ki. A strukturalista történészek szerint azonban Hitler antiszemitizmusa önmagában nem lehet magyarázata annak, hogyan jöhetett létre a

---

²⁷⁵ Joachim C. Fest: Hitler. Eine Biographie. Fankfurt am Main-Berlin-Wien, 1974, Propyläen, 7. kiadás (első kiadás Frankfurt am Main-Berlin, 1973, Propyläen).

²⁷⁶ Ibid. 21. o.

²⁷⁷ Ibid. 142. o.

²⁷⁸ Ibid. 520.o.

²⁷⁹ Ian Kershaw: A Hitler mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Budapest, 2003, Kortina. 320-352. o.

zsidókérdés „végső megoldása”, a választ sokkal inkább a rendszer kumulatív és feltartóztathatatlan radikalizálódásának elemzése adhatja meg.²⁸⁰

A faszizmuskutatás fókusza úgy tűnik mára a struktúrák, és a felemelkedés kérdéseiről egyre inkább az áldozatokra tolódik át. Mind nagyobb hangsúlyt kap a holokauszt kutatása és értelmezése. A holokauszt-irodalom fő kérdése, hogy a zsidók üldözése és kiirtása mennyiben tekinthető egy és ugyanazon folyamat egyre súlyosbodó etapjainak; másrészt a tömeges és intézményesített gyilkolás mennyire magyarázható oksági összefüggésekkel, beilleszthető-e a történelem, és az emberi psziché hétköznapi normalitásába; harmadrészt pedig a holokauszttal való szembenézés az emberi lét legmélyebb egzisztenciális kérdéseit vetette fel, hisz a *Soá* az ember által okozható szenvedés metaforájává vált.

Az antiszemitizmus lélektani magyarázatairól általánosságban elmondható, hogy a zsidóellenességet nem tartják pusztán társadalmi viszonyokból levezethetőnek, hanem figyelembe veszik, az individuális és kollektív pszichés diszpozíciókat is. A pszichoanalízis ezeket a tudattalanban lokalizálta. Freud a náciakat barbároknak tartotta, politikai intézkedéseiket a középkori elképzelésekhez való regresszív visszatérésként értelmezte, és az antiszemitizmus gyökerét a kasztrációtól való félelemben látta. Ám hozzá kell tennem, Freud soha nem készített elméleti vagy klinikai analízist sem az antiszemitizmusról, sem a náciizmus jelenségéről. Ezek a magyarázatok befejezetlen és többnyire absztrakt próbálkozások. Freud elméletének fonalát tovább szötte *Otto Fenichel*, *Ernst Simmel*, *Rudolph M. Loewenstein*, *Erik H. Erikson*, *Bruno Bettelheim* és *Grünberger Béla*. A szerzők nagy része zsidó származású volt, és saját bőrén tapasztalta meg a náci rendszert, kényszerű emigrációjuk következtében elemző munkáik nem Európában, hanem a tengerentúlon jelentek meg.

Otto Fenichel, akire nagy hatással voltak a marxizmus eszméi, analízisében arra az eredményre jutott, hogy a fasiszta antiszemitizmus túldeterminált történelmi jelenség, melynek az autoritarizmus és az osztálykonfliktusok elkendőzése jelentik fő elemeit.²⁸¹ Mivel az ellenséget a zsidókra vetíti, ezért az antiszemitizmus a tömegben szunnyadó forradalmiságot eltereli, mindenféle radikális reformnak élet veszi. Vagyis Fenichel

---

²⁸⁰ Vö. Hans Mommsen: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In Gerhard Hirschfeld-Lothar Kettenacker (Hg): Der Führerstaat: Mythos und Realität. Studien zur Struktur des Dritten Reiches. Stuttgart, 1981, Klett-Cotta. 65. o.

²⁸¹ Otto Fenichel: Psychoanalysis of Anti-Semitism. *American Imago* 1940. I. 24–39. o.

értelmezésében az *antiszemitizmus a nemzetközi osztályharc egyik eleme*. Az antiszemita személyiség analízisében kifejti, hogy a zsidót egy olyan projekciós figuraként kell értelmeznünk, mely az antiszemita egyén számára lehetőséget ad arra, hogy gyilkos, piszkos és kéjes vágyait elfojtsa. Az antiszemita a zsidóban azt látja, amit nem szeretne, hogy saját személyiségében tudatossá váljon: a negatívumokat, mint például az agresszió. *A zsidó tehát az elfojtott ösztönöket szimbolizálja*, azokat a részeket, melyeket gyűlöl magában.

Ernst Simmel szintén baloldali nézeteket vallott, és határozottan ellentmondott Hitler brutális politikájának. Szerinte a náci vezér tömegszuggerációjának következménye, hogy az ellenséget úgy jelenítették meg, mintha a közösségen kívül létezne. Tisztán felismerte, hogy ez a kirekesztő politika csakis gyilkossággal végződhet. Tézise szerint *az antiszemitizmus egyfajta tömegpszichózis, mely rokonságot mutat a szkizofrénia paranoid formájával*. Ez egy olyan betegség, mely felszabadítja a primitív ösztönöket és a pusztításvágyat, azért, hogy kiirthassa a zsidókat. Az antiszemitát három dolog hajtja: valóság- és én-vesztés továbbá az illuzórikus eszmék örültséggé alakítása. Simmel fenomenológiája sok hasonlóságot mutat a ma borderline-nak nevezett személyiségzavar diagnózisával. Az antiszemita csoportszellemnek köszönhető, hogy a csoport tagjai egyenként nem jutnak el a tényleges örültségig. Simmel az antiszemitizmusról írt tanulmányának bevezetőjében²⁸² felhívta a kutatók figyelmét arra is, hogy nagyobb figyelmet kellene szentelni annak a kérdésnek, vajon a zsidó személyiségnek van-e olyan tudattalan eleme, amely összhangba hozható az antiszemita személyiség tudattalan tendenciáival.

Az amerikai közönségre *Bruno Bettelheim* esszéjének²⁸³ volt a legerősebb hatása. A tengerentúlon ugyanis nehezen hitték el azt, hogy Németországban valóban koncentrációs táborok működtek. Bettelheimnek sikerült a többszöri kiadói elutasítás ellenére megjelentetnie a cikket. Bettelheim forrását egyrészt saját élményei jelentették, másrészt a koncentrációs táborban mintegy 600 rabbal folytatott beszélgetései. A háború végén Eisenhower tábornok a Németországban állomásozó amerikai tiszteknek kötelező olvasmánnyá tette. Megfigyelései és írásai különös figyelmet érdemelnek, és a későbbi

---

²⁸² Ernst Simmel: *Anti-Semitism and Mass-Psychopathology* In uő (Ed.): *Anti-Semitism. A Social Disease*. New York, 1946, International Universities Press, 33–78. o.

²⁸³ Bruno Bettelheim: *Individual and Mass Behavior in Extreme Situations*. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 1943. Vol. 38. 417–452. o.

áldozatirodalom fontos forrásává váltak. Bettelheim személyét és munkásságát azonban komoly támadások érték, szavahihetőségét később kétségbe vonták.²⁸⁴

Béla Grünberger francia pszichoanalitikus szerint az antiszemitizmus gyökerét az a lélektani probléma jelenti, melynek alapja a keresztény-zsidó kultúra alapkövén nyugszik. A Krisztushoz kapcsolódó nárcisztikus eszmények a zsidók ödipális valóságelvével konfrontálódnak. Csakhogy a megváltó tervek rendre meghiúsulnak, így a sértett nárcizmus az okok után kutat, így indul meg a bűnbakképzés folyamata. A nárcizmusra hajlamos személyek *"csak hogy fenntarthassák az egyensúlyt a nárcisztikus megoldások és az ödipális logika eltávolítása között, a nárcizmusuk révén szívesen sáncolják el magukat egy merev, manicheus helyzetben, ahonnan az árnyalatok, melyeket fenyegetésként élnek meg, ki vannak zárva. De az elsáncolás ritkán tökéletes, s így az erőszak és a megvetés, mellyel a nárcisztikus az ellenfeléhez fordul (ugyanúgy, mint a mássá nyilvánítás, melyben fenntartja azt), tanúskodik a saját rendszere iránti alapvető kételyről."*²⁸⁵

A pszichoanalitikus magyarázatok főbb vonalait *Roger Bastade* a következőképpen foglalta össze: *„A zsidók idegenszerűsége, a körülmetélés folytán újra átélt kasztrációs félelem – a zsidó mint bűnbak, akire büntudatunkat átvisszük -, a Krisztus keresztre feszítésével felélesztett Ödipusz-komplexus hullámai, ami csak az eredendő apagyilkosság új, történelmi formája – továbbá az antiszemitizmus mint az én és a külvilág konfliktusának terméke (a félelmetes zsidó alakja) -, az antiszemitizmus mint az én és a tudattalan vágyak konfliktusának értelmezése (a zsidó mint az ördög szexuális és agresszív vágyainak szimbóluma)-, az antiszemitizmus mint az én és a szuperego konfliktusának következménye (a keresztény féltékenysége azért, mert a zsidót szemelték volna ki arra, hogy kiválasztott nép legyen).„*²⁸⁶

A negyvenes évek analitikus írásai jól mutatják ennek a korszaknak az erősségeit, de egyben határait is. Freud és az európai felvilágosodás hatása egyértelműen rajta hagyta bélyegét. A hipotézisek középpontjában az ösztönelmélet, Freud struktúra-modellje, de főleg a felettes-én konfliktusai, és a hasítás állt. A pszichoanalízis képviselői lényegében az antiszemitizmus patológiás jellegét hangsúlyozták. A hatvanas évekig egyeduralkodó volt

---

²⁸⁴ Vö. Richard Pollak: Az igazi Bruno Bettelheim. Budapest, 2005, Európa.

²⁸⁵ Béla Grünberger: Narcissisme, Christianisme, Antisemitisme. Paris, 1997, Actes Sud Hebraica. 47. o.

²⁸⁶ Roger Bastade: Sociologie et Psychoanalyse. Idézi Saul Friedländer: A náci antiszemitizmus – egy tömegpszichózis története. Budapest, 1996, Uránusz, 34. o.

az a szemlélet, mely a holokauszt elkövetőit pszichológiailag abnormális személyként tüntette fel, bár tegyük hozzá a holokauszt-reprezentációban oly fontos játékfilmek többnyire ma is így ábrázolják a tetteseket. Adornoval és a Frankfurti iskola más képviselőivel aztán a pszichoanalitikusok figyelmüket a propaganda küszöbalatti aspektusaira, az autoritarizmus leleplezésére, a fogyasztói társadalommal szembeni kritikára irányították. E kísérletek nyomán erősödött meg az az értékes kultúrkritikai potenciál, melyet a pszichoanalízis inherensen mindig is magában rejtett.

A hatvanas–hetvenes években politikai szintésre törő diákmozgalmak, mint a háború után születettek generációjának képviselői, látványosan szakítottak az előző generáció értékrendjével. E szakítás egyik legfontosabb érve a háború előtti világrend holokausztba torkolló katasztrófája volt. A holokauszt kérdéséről azóta több ezer könyvet, és persze nagyságrendekkel több cikket írtak. *Daniel Goldhagen* könyve²⁸⁷ 1996-ban jelent meg, és radikális revízió alá kényszerített minden addigi nézetet. Az amerikai történész a holokauszt okát a német társadalomban látta. Hipotézisét Browningnak²⁸⁸ a 101. rendőrszázalóaljról készített kutatási eredményeire alapozta. Goldhagen kijelentette, hogy a rendőri alakulatokban szolgáló *átlagnémetek* tetteiből levont következtetéseket ki lehet, sőt okvetlenül ki kell terjeszteni a német népre. A történészek szerint azonban Goldhagen nem tudott meggyőző bizonyítékkal szolgálni arra a tézisére, mely szerint az átlagnémet készségesen vett volna részt a népirtásban. Azt sem találták igazoltnak, hogy ezek az emberek egy különleges, sajátosan német „*megsemmisítésre törekvő antiszemita nézetrendszer*” (eliminationist anti-Semitic mind-set) rabjai lettek volna.²⁸⁹ A kritikusok szerint az az eljárás, amely egyetlen rendőri alakulat népirtásban tanúsított magatartását egy egész társadalomra vetíti ki, eleve elhibázott, nem is beszélve a szelektív forráshasználatról. Csak egy lábjegyzetben foglal állást arra vonatkozóan, hogy a megsemmisítést célzó antiszemitizmus nem része a német nemzeti jellemnek. „*Ezt semmiképpen sem szabad úgy érteni, mintha szerintem létezne egy időtlen német jellem. A németek jellemének struktúrái és közös kognitív mintáik történelmileg fejlődtek és alakultak ki, s - különösen a második világháború elvesztése óta - drámaian megváltoztak.*”²⁹⁰ Goldhagen hipotézise tehát legalább annyira szélsőséges, és monokauzális, mint azok a

---

²⁸⁷ Daniel Jonah Goldhagen: *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, 1996, Knopf.

²⁸⁸ Christopher R. Browning: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York, 1993, Harper Perennial.

²⁸⁹ Deák István: Visszapillantás a Goldhagen-vitára. *BUKSZ* 1997/3, 316-322. o.

²⁹⁰ 15. fej., 38. jegyz. 582. old.: idézi Deák 1997.

munkák, melyek egyetlen személyre vezetnek vissza egy komplex jelenséget. Jól látszik, hogy e fejezet második kérdéskörbe gyűjtött hipotéziseivel szemben (ezekben Hitler a holokausz és a náciizmus sine qua nonja) ez a megközelítés a másik végletet jelenti, vagyis a társadalmi kondíciók alapvető jelentősége mellett érvel.

A fasizálódás kérdését vizsgáló elméletek egy másik csoportját jelentették azok a kutatások, amelyek a propaganda hatásaira építettek. Az attitűdváltozással kapcsolatos kutatások a „született náci” képét „potenciális náci” alakították, e kontextusban már nem a karakter a meghatározó, hanem a körülmények és a kondicionálhatóság. A második világháború után számos pszichológus dolgozott az ún. Yale-program keretében. A kutatások két fő téma köré csoportosíthatóak: *az attitűdváltozás, illetve a tömegkommunikáció kérdései*. A cél ez esetben a fasiszta propaganda elleni harc tudományos megalapozása lett volna. A szociálpszichológusokat ugyanis mélyen megdöbbentette a náci propagandagépezet rendkívül hatékony működése. E munkák eredményeit részben az ún. Yale-monográfiákban foglalták össze,²⁹¹ részben pedig önálló cikkekben²⁹² jelentették meg.

Stanley Milgramnek egy évtizeddel később a sokak által ismert *Milgram-kísérletben*²⁹³ (1963) a nemzetiszocializmusra, fasizmusra jellemző autoritástisztelet keltette fel az érdeklődését, és lényegében az engedelmisség attitűdjét vizsgálta. A kísérletsorozat eredménye azt mutatta, hogy szó sincs kizárólag a németekre jellemző magatartásról, az engedelmisség ugyanis strukturális feltételeken alapul. Ez azt jelenti, hogy a cselekvés szempontjából nem a személy belső meggyőződése a döntő, hanem a külső szituáció. Ha a felelősséget átvette az autoritást reprezentáló személy, akkor az alanyok azt a parancsot is teljesítették, amit egyébként nem tettek volna meg. Milgram első kísérletsorozatában a kísérleti személyek 65 százaléka volt hajlandó 450 voltos áramütést adni az általa büntetendő személynek, bár sokan közülük meglehetősen rossz érzéssel tették meg, ám egyetlen résztvevő sem állt meg 300 volt alatt. Későbbi vizsgálatok ezt az arányt nagyjából állandóként igazolták. A kísérlet tehát azt sugallta, hogy bizonyos körülmények hatására

---

²⁹¹ Carl I. Hovland-Irving L. Janis-Harold H. Kelley: *Communication and Persuasion*. New Haven, 1953, Yale P, magyarul: *Uők: A véleményváltozás kísérleti kutatásának összefoglalása*. In *Pszichológiai szöveggyűjtemény a „Bánásmód pszichológiája” című speciális kollégiumhoz*. II. rész. MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság, 94-110. o.

²⁹² C. I. Hovland – M. J. Rosenberg ed.: *Attitude organization and change*. New Haven, 1960, Yale Univ. Press; M. Sherif – C. I. Hovland: *Social judgement*. New Haven, 1961, Yale Univ. Press.

²⁹³ Stanley Milgram: *Behavioral study of obedience*. In *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1963. Vol. 67. 371-378. o.

mindannyian tömeggyilkossá válhatunk, mindannyiunkban ott lakik a „potenciális náci”, aki csak a megfelelő parancsra vár, hogy rémtetteit végrehajtsa. Vagyis a tényleges és a potenciális tömeggyilkos között nincs igazán lényegbevágó pszichológiai különbség.

A hírhedté vált stanfordi – vagy más néven *Zimbardo-féle* – börtönkísérlet²⁹⁴ eredményei is annak igazolására szolgáltak, hogy a szituáció döntő jelentőséggel bír a viselkedésre, vagyis újra Milgram kísérletének eredményeit igazolta. *Solomon Asch konformitásvizsgálatának*²⁹⁵ legmegdöbbentőbb eredménye az volt, hogy a kísérlet résztvevői egyértelműen helytelen válasz esetén is hajlandóak voltak a többség nyomásának engedni. Ám a csoportméret hatása 3–4 fős létszám fölött már nem erősödött: ennél nagyobb csoportok nem gyakoroltak erősebb hatást a résztvevőkre.

Ezek a kísérletek tehát a propagandahatás vizsgálataiból eredtek, az „ihletet” a diktatúrák jelensége adta, és persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a hatást sem, melyet Hannah Arendtnek a gonosz banalitásáról alkotott koncepciója jelentett. Ezen elméleti vonulatba illik Zygmunt Bauman megközelítése²⁹⁶ is, aki határozottan visszautasította azt a gondolatot, mely szerint a holokauszt egyenlő lenne a barbárságba való visszaeséssel. Elméletében a modernitás és a holokauszt kapcsolatát vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy ez a népiértés azért nevezhető precedens nélkülinek, mert a modernitás keretein belül jött létre. Bauman szerint a modern totalitárius rendszerek azért váltak népiértővé, mert azokat a csoportokat, amelyek nem illettek bele az általuk felvázolt tökéletes világképbe, egyszerűen kiiktatták. Ráadásul hatályon kívül helyezték azokat a „főkeket”, amelyek mérsékelhették volna ezen célok megvalósulását.²⁹⁷

Az elmúlt évtizedekben aztán bizonyos csoportokról szóló publikációk láttak napvilágot, ezek a pszichohistorikus irányzat termékei voltak. Elsőként említhetem Peter Loewenberg kísérletét a Hitlerjugend pszichohistorikai eredetéről.²⁹⁸ Peter Merklnek az SA-n belüli

---

²⁹⁴ Philip Zimbardo: *The Psychological Power and Pathology of Imprisonment* (1971). In P. Scott Lawrence-Rosemary Nelson ed.: *Readings in Abnormal Psychology*. New York, 1973, MSS Information Corporation. 164-174. o.

²⁹⁵ Solomon E. Asch: *Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgement*. In H. Guetzkow ed.: *Groups, leadership and men*. Pittsburgh, 1951, PA: Carnegie Press; Uő: *Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority*. Psychological Monographs, 70 (Whole no. 416) 1956; Uő: *Opinions and social pressure*. In A. P. Hare, E. F. Borgatta and R. F. Bales (eds.), *Small groups: Studies in social interaction*. New York, 1966, Alfred A. Knopf, 318–324. o.

²⁹⁶ Zygmunt Bauman: *A modernitás és a holokauszt*. Budapest, 2001, Új Mandátum.

²⁹⁷ Kovács Mónika: *Holokauszt és holokausztoktatás*. *Világosság* 2004/5, 83-91. o.

²⁹⁸ Peter Loewenberg: *Decoding the Past*. New Brunswick, 1996, Transaction Publishers.

politikai erőszakról szóló tanulmányában az NSDAP-ba 1933 előtt belépett tagok (ún. Alte Kämpfer) biográfiai adataira támaszkodott.²⁹⁹ Említhetjük még Josef Ackermann Himmler-tanulmányát,³⁰⁰ vagy Ruth Bettina Birn³⁰¹ analizisét a magasabb SS- és rendőrvezetőkéről, mely a szervezeti keretek felvázolásán túl egy kollektív-biográfia elemeit is magában hordozza.

A legújabb Németországban végzett csoportvizsgálat eredményeit Stephan Marks és kutatócsoportja végezte,³⁰² a BDM és a Hitlerjugend egykori tagjait kérték fel interjúra, ezek eredményeire a dolgozatban gyakran hivatkozom. Marks a sajátosan nemzetiszocialista tudatállapotot egy tabukkal társított regresszív és mágikus tudatként jellemzi. Ezt a tudatot mint hipnotikus transzot kell értelmeznünk, mely a figyelem fókuszát Hitlerre és a Birodalomra szűkíti. A nemzetiszocializmus pszichoszociális dinamikája a szégyenérzetből táplálkozott, ennek elhárítását idealizálással, nagyságfantáziákkal, ígéretekkel (Németország becsületének helyreállítása), illetve a más népekkel szembeni cinizmus, és a megvetés projekciós eszközeivel biztosította. A rendszer hatékonysága a követők narcisztikus deficitjeiből táplálkozott (lásd a kiválasztottság érzése, az elithez tartozás, vagy a heroikus világgép). A náci világnézet táplálta továbbá a tisztaságról, a paradicsomi idillről, a végtelenségről és a csalódások elkerülhetőségéről szóló narcisztikus fantáziákat. A nemzetiszocializmus az első világháború traumájának elhárításából született meg: a derealizálást, az érzelmi hidegséget, a heroizmust, és az idealizációt politikai programmá emelték. A veteránok azután továbbörökítették traumájukat a következő nemzedéknek, ezért a program az új generáció számára is vonzó lett. Németországot megalázták, ezért újra fel kellett emelni. Marks szerint a rendszer kihasználta a német társadalom függőségét. A követőknek a rendszertől való érzelmi függősége azután elkerülhetetlenül újabb és újabb érzések, élmények és tudatállapotok megélését követelte. A náci rendszer követőinek teljes életstílusa a 3. Birodalomra és a Führerre irányult, a családi és morális értékek teljesen háttérbe szorultak. A háború végét (Stunde Null) a függésből kiszakított elvonásként élték meg.

---

²⁹⁹ Peter Merkl: *Political Violence under the Swastika. Early Nazis*. Princeton, N. J., 1975, Princeton University Press; uő: *The Making of a Stormtrooper*, Princeton, N. J., 1980, Princeton University Press.

³⁰⁰ Josef Ackermann: *Heinrich Himmler als Ideologe*, Göttingen, 1970, Musterschmidt.

³⁰¹ Ruth Bettina Birn: *Die höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten*, Düsseldorf 1986 (Birn a kanadai igazságügy-minisztérium háborús bűnökkel és emberiség elleni bűntettekkel foglalkozó osztályának vezető történésze).

³⁰² Marks 2007. 167 ff.

Marks kutatásait rendkívül fontosnak tartom, még akkor is, ha a népszerűség kérdését illetően nem vonhatunk le következtetéseket a németek egészére vonatkozóan, csakis azokra a fiatal, lelkes csoportokra, akik a két ifjúsági szervezet tagjait jelentették. Marks interjúiban azonban a rendszer vonzerejének olyan sarokpontjait ragadhatjuk meg, melyek a további kutatásokban már nagyon jól hasznosíthatóak.

Az interdiszciplinaritás terepén született másik legújabb munka, Marks kutatásaival szinte egyidőben készült, és elsősorban az antiszemitizmus vizsgálatára fókuszál, ebbe a fókuszba azonban beletartozik Hitler személyiségének elemzése, és a háború traumatizáló hatása is. **Gerhard Vinnai** a német szociálpszichológia immár nyugalmazott „fenegyereke”, munkásságával és olykor sokkoló kijelentéseivel ugyancsak felkavarta a kanonikus állóvizet. Kutatásaimban, Vinnaitól teljesen függetlenül, nagyon hasonló következtetésekre jutottam, legfőképp a háború szerepét illetően. Vinnai szerint ugyanis Hitler legmeghatározóbb élettapasztalatát az első világháború jelentette.³⁰³ Ez azt jelenti, hogy politikai világképe nem választható el a háborútól. A porosz hadsereg szervezeti mintájából ered például - ahogy maga Hitler is írja a Mein Kampfban -, a fegyelmen és parancson alapuló hadsereg élén álló a vezér képe, aki mindig egy katona. *Hitler számára a politika egyet jelentett a háborúval, vagy a háborúra való felkészüléssel.*

A fiatalkori évek Vinnainál a korábbi pszichoanalitikus kísérletekkel szemben csupán az alapot jelentik, melyet a háború élményei katalizálnak. Az egyik ilyen alaptényező Hitler sajátos viszonya a halálhoz. Életeseményeiből ugyanis joggal szűrhetette le azt a tapasztalatot, hogy ő az egyetlen, aki megmenekült a haláltól, úgy a családjában, mint a harctéri események kapcsán. John Keegan szerint minél tovább tartott a háború, Hitler számára annál nagyobb jelentősége lett annak, hogy túlélte.³⁰⁴ Vinnai szerint későbbi kiválasztottság-tudata evvel a háború nyomán kikristályosodó tapasztalattal függhetett össze.

Hitler apja olyan személyiség lehetett, akivel a fiúként képtelen volt azonosulni, ezáltal pedig a férfiszereppel való azonosulás is csorbát szenvedett. Az első férfi autoritást, melynek alávetette magát, katonai felettesei jelentették. Hitler szeretetre, melegségre való képtelenségét Vinnai az anya depresszivitásával hozza összefüggésbe, szerinte itt szakad

---

³⁰³ Gerhard Vinnai: Kriegstraumata und Faschismus – Zur Genese von Hitlers Vernichtungsantisemitismus In *Psychosozial* 2006, 29. Jhg. Heft 105.

³⁰⁴ John Keegan: Die Maske des Feldherrn. Reinbek bei Hamburg, 2000, Rowohlt, 348. o.

meg a nőiséghez való egészséges közeledés lehetősége. 18 éves korára egy hazátlan árva, aki a hadseregben véli új otthonát megjelenni.

A háborút Hitler, csakúgy mint sok más honfitársa is, nagy lelkesedéssel fogadta, a valóság azonban kegyetlenül kijózanította. A háború nemcsak fizikai, hanem pszichés pusztítást is eredményezett. Hitler - Vinnai szerint - mindvégig képtelen volt arra, hogy ezt a halálfélelmet nyelvileg megragadja. Csak a korszak szokásos kliséit találjuk meg leírásaiban. Sokan szomatikus tünetekkel reagáltak le ezeket a traumákat. A háború realitásához való alkalmazkodás az érzékeny és érzések tompulását eredményezte, erről, nemcsak Hitler, hanem sok katona is beszámolt. A tompulás mellett a másik reakció az ellenséggel szemben érzett gyűlölet fokozása, mely érzelmi szelepként szolgált. A bosszúvágy a tehetetlenségre adott válaszreakció, a megsemmisülés lehetősége miatt érzett félelem elhárítására szolgált. Hitler ebben a személyes bosszúvágyban a legyőzöttség érzésén akart úrrá lenni és ez egész hátralévő életét meghatározta, ezért akarta folytatni a háborút.

Hitler antiszemitizmusát ugyancsak a háborúval hozza összefüggésbe: szerinte a zsidók személyében, akár egy öntőformában, maga az ellenség testesült meg, mégpedig azok, akik a háborút kirobbantották. Megtaláljuk benne a számító angol, a lusta francia, a minden hájjal megkent orosz sztereotípiáit. A szocialista propagandából veszi át azt a gondolatot, hogy a háború kapitalista érdekekkel fonódott össze, így nyert alakot a kozmopolita zsidó kapitalista képe. Hitler szerint az egész háború a nemzetközi tőke azon törekvése volt, hogy Németország, Oroszország és Ausztria-Magyarország nemzeteinek gazdaságát erőszakkal szétzúzza.³⁰⁵ A zsidókkal szemben érzett gyűlöletben azonban tetten érhető a katonai felettesekkel szemben táplált tudattalan gyűlölet is. Ez az elfojtott érzés a háború alatt nem talált szelepet, így a katonák az ellenségen, az ellenségről alkotott képen keresztül vezették le. A háború befejeztével azonban egyre több katona fordult szembe felettesével, ami már a forradalom előszelét jelezte. A zsidó képében azonban paradox módon nemcsak a katonai ellenfelek és a felettesek képe koncentrált, hanem azoké is, akik a háború ellen voltak: a szociáldemokraták, a hátszár „csökkentértékű” egyedei. A zsidó képe valahogy nőies jelleget nyer, mindenképpen ellentéte a férfiasan küzdő frontarcosnak. Az antiszemitizmus a hadseregben a katonai vereség közeledtével egyre

---

³⁰⁵ Adolf Hitler: *Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*, (Hg.): Eberhard Jäckel, Stuttgart 1980, 237. o.

fokozódott. A zsidókra azért volt szükség, hogy valakinek a nyakába varrhassák a vereséget. A katonaság szemében a zsidó volt az, aki elszabotálta a haza védelmét, fogalmával szorosan összefonódott a háborúellenesség, a pacifizmus, amit egy katonának eleve el kell utasítania. Legfőképp ezért gyűlölték a pacifistának minősített zsidót. A náci megsemmisítő akciói valójában mindig a háború vonatkozásában értelmezhetőek. Minél nagyobb volt a veszteség a keleti fronton, annál gyakrabban kerül terítékre a Hitler-monológokban a zsidókérdés megoldása. Minél erőteljesebb volt számukra a halál közelsége, annál jobban akarták demonstrálni, hogy ők uralkodnak felette, hisz millió védtelen ember életének végét ők határozták meg.

Vinnai kísérlete véleményem szerint azért is lényeges, mert - akárcsak Marks - lélektanilag a háború traumatizáló hatását emeli ki, és ez egy olyan faktor, itt hangsúlyozom az *egy* számnevet, melyet mindenképpen figyelembe kell venni a náciizmus hatalomra kerülésének és sikerének vizsgálatában. Hitler és a háború, illetve a nemzetiszocializmus és háború elválaszthatatlan fogalmak.

A náciizmus jelenségének magyarázatához persze szorosan kapcsolódik az ideológia utóhatásainak vizsgálata is a háború utáni Németországban. A náci múlthoz való viszony feldolgozásában Nyugat-Németországban kitüntetett szerepe volt a pszichoanalitikus szociálpszichológia képviselőinek. Alexander és Margarete Mitscherlich munkája, *A gyászra való képtelenség* (Die Unfähigkeit zu trauern³⁰⁶) új népszerűséget hozott a szociálpszichológiai történelemvizsgálatoknak Németországban. A Mitscherlich házaspár rámutatott arra, hogy a háború utáni (Nyugat-)Németország olyan hirtelen vetette bele magát az újjáépítésbe, és kezdte élvezni a „gazdasági csoda” gyümölcseit, hogy nem volt ideje meggyászolni sem saját, sem a náciizmus áldozatait. Mitscherlichék kutatásai társadalomlélektani megközelítésükben Freud gyász- és melankólia-elméletét, illetve a pszichoanalitikus énpeszichológia fogalmi apparátusát alkalmazták.³⁰⁷ Erős szerint azonban az elméleti újításnál lényegesebb a történelmi és politikai mondanivaló. *„Ennek a középpontjában az a jelenség áll, amelyet 'Entwirklichung'-nak, vagyis 'derealizálásnak', 'valótlanságnak', a 'valóságtól való megfosztásnak' nevezhetünk. Arról van szó Mitscherlichék szerint, hogy az egyik fő kollektív lelki működés arra irányul, hogy mindaz a szörnyűség, ami a második világháborúban történt, valószínűtlenné, távolivá, valótlanná,*

---

³⁰⁶ Alexander und Margarete Mitscherlich: Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. München, 1977, Piper&Co.

³⁰⁷ Erős Ferenc 1995. III. fejezet: Habermas, Mitscherlich, Lorenzer.

énidegenné válják. Ha viszont 'nem történt semmi', 'csak' egy háborús vereség, amelyben Németország ugyanolyan hadviselő fél volt, mint a többi állam, és semmivel sem terheli több felelősség, mint a szövetségeseket, akkor nincs is mit gyászolni az elesett katonákon kívül. De minthogy a büntudat valahol mégiscsak jelen van, ez megakadályozza a gyászt, az emlékezést, a szembenézést, a kollektív trauma feldolgozását, az igazi jóvátételt, a német történelem sötét erőinek igazi legyőzését, az emberi kapcsolatok új alapokra helyezését. Ebből fakad a melankólia, az én kiüresedése, a szeretet visszavonása és 'a szeretet német formáinak', a nárcisztikus önszeretetnek-öngyűlöletnek és a nagy eszményekhez való rajongó, de a mélyben ugyancsak ambivalens viszonynak az újratemtése."³⁰⁸

Mitscherlichék kísérletével a fasizmus problematikájának elemzése már egy új aspektussal egészült ki, nevezetesen a történelmi eseményről születő társadalmi reprezentációk vizsgálata felé mutat, mely napjainkra egyre kutatottabb területe a pszichológiának. E reprezentációk vizsgálata azonban megkerülhetetlen kérdés a történészek számára is, hisz valójában munkájuk eredményéről, hatékonyságáról kaphatnak visszajelzést.

A fejezet célja az volt, hogy bemutassam a náciizmus jelenségéről szóló lélektani diskurzusokat, rámutatva azokra az elméleti premisszákra, melyek a történész számára is értelmezhetővé, és talán használhatóvá teszik a kutatási eredményeket. A pszichoanalitikus szemléletű munkák bemutatásával már a gyakorlatban is kiderült, hogy a gyermekkor szerepének túldimenzionálása nem szolgálhat magyarázatként sem Hitler hatalomra jutását, sem a rendszer működését, sem a holokausztot illetően. Az is egyértelmű véleményem szerint, hogy a belső folyamatok feltárása önmagában nem szolgálhat magyarázatul külső folyamatok monokauzális értelmezéséhez, de hozzá kell tennem azt is, hogy a rendszer radikalizmusa és destruktivitása - ahogy Vinnai munkája kapcsán is láttuk - nem értelmezhető a háború traumatikus hatása nélkül.

---

³⁰⁸ Ibid. III. fejezet: Habermas, Mitscherlich, Lorenzer.

2.2. Érzelmek a náci propagandában

Első hipotézisemben abból indultam ki, hogy a történelemben vannak olyan jelenségek, melyek elemzése nem nélkülözheti a pszichológia kutatási eredményeinek bevonását, ezek nélkül ugyanis a magyarázat mindenképpen csorbul. Egy ilyen sajátos jelenség a nemzetiszocializmus kora. A hagyományos magyarázó elméletek Hitler sikerének okát több tényezőre vezetik vissza: a versailles-i szerződésre, a világválságra, Hitler ügyes demagógiájára, az általa alkalmazott szómágiára, a weimari kor gyengeségére etc. De vajon miért volt ilyen hatása Versailles-nak, a világválságnak, a retorikai képességeknek és így tovább. Nézetem szerint a nemzetiszocializmus sikerében mindenképpen szerepet játszottak az érzelmek - mind Hitler, mind a németek érzelmei. **Abból a feltevésből indultam ki, hogy a nemzetiszocializmus ideológiai rendszeréhez egy egységes érzelmi orientáltság kapcsolható.** A hipotézis vizsgálatához több lehetőség is kínálkozik, jelen dolgozatban a történész számára kézenfekvő forrásokat, Hitler és Goebbels beszédeit vizsgáltam meg. Itt és most elsősorban **a vezetés oldaláról közvetített érzelmekre** koncentrálok, a vizsgálatnak nem tárgya azon érzelmek feltárása, melyet a német polgárok tápláltak a vezetéssel szemben, a kettő ugyanis nézetem szerint nem feltétlenül azonos.

Hipotézisem igazolásához abból a szociálpszichológiai paradigmából indultam ki, mely szerint *társadalmak, de kisebb csoportok is rendelkezhetnek egy bizonyos érzelmi orientációval,*³⁰⁹ *ez az érzelmi „alaphangoltság” pedig kontextusként szolgál a csoport-alapú érzelmek létrejöttében.*³¹⁰

---

³⁰⁹ Daniel Bar-Tal: Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society? *Political Psychology* 2001/ 22, 601–627. o.; Joseph de Rivera, J: Emotional climate Social structure and emotional dynamics. In K. T. Strongman (ed.): *International review of studies on emotion*, 1992/2, New York, John Wiley, 199–218. o.; Jarymovicz, M. - Bar-Tal, D.: The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*, 2006/36, 367–392. o.

³¹⁰ A kollektív érzelmi orientáció hatását a csoportközi konfliktusokban megjelenő érzelmekre László és munkatársai már megvizsgálták. Abból a premisszából indultak ki, hogy a nemzeti identitás szerveződésében a történetiségnek alapvető szerepe van. A nemzetek kollektív emlékezetében - az egyénhez hasonlóan - kimutatható a pozitívan, illetve negatívan értékelt (jelentős) történelmi eseményeknek egy sajátos szekvenciája, melyet László „történelmi pályának” nevezett el (lásd László János 2005; Fülöp Éva 2010, 20. o.). E történelmi pálya jelentősége nemcsak abban áll, hogy a nemzeti identitás fontos építőelemét jelenti, hanem kollektív emlékezeti reprezentációja a nemzeti csoport jellegzetes érzelmi megküzdési módjait is tartalmazza (László János 2008). A magyar történelmi pálya és a társadalom lelkiállapota közötti összefüggések lehetőségével már Bibó is foglalkozott és autodidakta szociálpszichológusként megfogalmazta azt a feltevést, hogy egy társadalom érzelmi orientációja a társadalom történelméből eredeztethető. László és csoportjának kutatásai egyértelműen bebizonyították a magyar nemzeti identitást jellemző érzelmek az államalapítástól számított ötszáz év sikertörténetét követően a kollektív áldozattá válás jellegzetes mintáját mutatják.

Ahhoz, hogy a hipotézis igazolható legyen, első lépésként meg kell határozni, hogy milyen érzelmekről van szó. E fejezet célja tehát, hogy kísérletet tegyen a propagandában (illetve annak egy meghatározó területén) közvetített érzelmek azonosítására, azaz a *náci ideológia affektív magjának* meghatározására.

2.2.1 Érzelemelméletek a tudományban

Az érzelmek szerepének kutatása eddig nem kapott különösebb figyelmet a társadalomtudományokban. Ha ennek okát keressük, akkor egyrészt vissza kell kanyarodnunk a természettudományos szemléletű emberképhez, mely csak avval foglalkozik, ami racionálisan magyarázható, empirikusan igazolható és mérhető, illetve ahhoz a vitathatatlan problémához, hogy nagyon nehéz az érzelmekre pontos definíciót adni. Mégis el kell gondolkodnunk az egyoldalúan racionális paradigma fenntarthatóságáról, hisz nem létezik érzelem nélküli tapasztalat, és nem létezik érzelmektől mentes állapot sem, az érzelemmentesség lehetősége csak fikció – és ez vonatkozik az objektív tudományosság elvére is. Ha pedig ez így van, akkor több kérdés is felmerül:

Hogyan befolyásolják az érzelmek a gondolkodást? Hogyan hat az érzelmi befolyásoltság az emberi cselekedetekre? Mennyiben játszik szerepet az érzelmi hangoltság egy adott történelmi esemény bekövetkeztében és lefolyásában? Milyen tudatformáló erővel hat a világképek érzelmi töltete? Ha az érzelmek befolyásolják az észlelést, akkor ezek az érzelmek mennyiben vezethetők vissza a társadalom, az uralkodó korszellem és gondolkodási stílus hatására, és mennyiben az önös, célracionalizált egyéni motívumokra? Változhat-e illetve változtatható-e a kétféle motiváció aránya?

A kérdések végtelen további kérdést indukálnak, és ha most összefoglaljuk azokat a pillanatnyi válaszokat, melyek e kérdéssor kapcsán felsejlettek bennünk, akkor érthetővé válik, hogy az emberi rendszerek és cselekedetek vizsgálatában nem hagyható figyelmen kívül az érzelmi tényező. Gondoljunk csak a forradalmakra, hecckampányokra, háborúkra. Ezeket akár érzelmi „kisüléseknek” is tekinthetjük.

Az elmúlt korok figyelme a 18. század utolsó harmadában, az érzékenység korszakában, fókuszált először az érzelmekre. Első pillantásra különösnek tűnik, hogy azt a korszakot, mely a modern individuum és a kapitalista gazdasági formák kialakulásához kapcsolható, mélyen foglalkoztatta az emberi együttérzés és részvét problematikája. Ennek kezdete Adam Smith nevéhez köthető, aki már tizenhét évvel *A nemzetek gazdaságának* megjelenése előtt megírta *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című munkáját.³¹¹ Frevert szerint e jelenségre az adhat magyarázatot, hogy az Én vizsgálata csak a kora újkorban került a figyelem középpontjába, és ez szükségszerűen magával hozta az alteritás, a „másik”, problematikáját is.³¹²

A tömegek korának viszonyai aztán új aspektust hoztak az érzelmek kutatásába, az individuum érzelmei ugyanis társas közegben bizonyíthatóan változnak. A tömegember érzelmeinek elsőprő erejére már Le Bon és Freud is felhívta a figyelmet. Majd később Elias³¹³ és Durkheim is beszámolt arról a jelenségről, hogy bizonyos - széles körben elterjedt - elképzelések jóval nagyobb meggyőzőerővel és érzelmi intenzitással rendelkeznek. A csoportfolyamatokban megjelenő érzelmek vizsgálata azonban háttérbe szorult, valószínűleg azért, mert ellentmondott a felvilágosodás ideáljának, mely az egyén racionalitásából és függetlenségéből indult ki.

A racionalitás versus irracionalitás polaritásai mellett azonban az érzelemelméleteket végigkíséri a kultúra versus természet kettőssége is. William James, és dán kollégája Carl G. Lange a 19. század végén úgy vélték, hogy az érzelmek kizárólag fiziológiai eredetűek. James 1884-ben publikált érzelemelméletében azt állította, hogy az inger először fizikai választ vált ki az emberből, majd ennek tudatosulása után éli át az érzelmet.³¹⁴ E paradigma fellelhető Darwinnál is, kiegészítve avval a fontos premisszával, hogy ezek az érzelmek az evolúció során alakultak ki és öröklődnek.³¹⁵ Sok pszichológus azonban nem elégedett meg az érzelmek organikus redukciójának elméletével, így általuk egyre nagyobb hangsúlyt kapott az érzelmek kognitív aspektusának trendje. 1894-ben John Dewey

---

³¹¹ Ute Frevert: Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen? *Geschichte und Gesellschaft*. 2009. 06/07, 193. o.

³¹² Frevert 2009, 193. o.

³¹³ Norbert Elias: *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 1989, Suhrkamp. Magyarul uő: *A németekről - Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században*. Budapest, 2002, Helikon.

³¹⁴ Oatley, K., & Jenkins, J. M.: *Érzelmek*. Budapest, 2001, Osiris. 31. o. és 147. o.

³¹⁵ Charles Darwin: *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. London, 1872, John Murray.

Darwinnal szemben az érzelmek vizsgálatában az intellektuális komponensre helyezte a hangsúlyt, és az érzelmi alapú cselekvések célorientáltságát hangsúlyozta.³¹⁶

1962-ben Stanley Schachter és Jerome Singer arra a kérdésre keresték a választ, hogy az emberek honnan tudják milyen érzelmet élnek át. Honnan tudják, hogy a könnyek örömet, vagy fájdalmat fejeznek ki? Elméletük szerint érzelem akkor keletkezik, ha egy inger vagy esemény által kiváltott aroused kognitív módon kiértékeljük. A fiziológiai folyamatok interpretációjában egy adag intellektuális energia rejlik, mely a szociális környezetre és referenciákra utal.³¹⁷

Tomkins a hatvanas években az evolúciós irányzathoz kapcsolódva nyolc olyan érzelmet azonosított, mely minden embernél és minden állatnál azonosítható és biológiailag örökítettnek tekinthető. Az affektusokról úgy gondolta, hogy elsődlegesen az emberre jellemzőek, de ezeket nem tanulja, hanem vele születik. Tomkins szerint az affektusok variábilisak, ez teszi lehetővé az emberi személyiségek és társadalmak sokszínűségét.³¹⁸ Evvel az elmélettel gyakorlatilag frontot nyitott a pszichoanalízis és a behaviorizmus ellen. Biológiailag determinált affektusmodellje, mely a kulturális, történelmi folyamatok hatásának függvényében változik, nagy hatást gyakorolt a további kutatásokra, és tanítványai, Carroll Izard és Paul Ekman folytatta tovább. Paul Ekman az 1960-as években kezdte meg arckifejezések természetére irányuló kutatásait. Meggyőződése volt, hogy a kulturális diverzitások ellenére léteznek olyan arckifejezések, amelyek minden ember számára ugyanazt az érzelmi állapotot tükrözik. Feltevésének elméleti alapját Darwin elmélete adta, melyet először cáfolt, majd megerősített.³¹⁹ A hatvanas években kultúraközi vizsgálatokkal sikerült bebizonyítani, hogy hét alapvető érzelem a világ minden táján azonosítható: az öröm, a harag, a meglepetés, az undor, a szomorúság, a félelem, az érdeklődés.

Az érzelemelméletekben a 20. század végére egyre nagyobb teret nyer a kultúra hatásának beemelése a vizsgálatokba. A nyolcvanas években Peter és Carol Stearn az ún.

---

³¹⁶ John Dewey: The Theory of Emotion. In: Cheshire Calhoun-Robert C. Solomon (eds.): What is an Emotion. 163. o.

³¹⁷ Stanley Schachter – Jerome E. Singer: Cognitive, Social, and Psychological Determinants of Emotional State. In In: Cheshire Calhoun-Robert C. Solomon (eds.): What is an Emotion. 173-183. o.

³¹⁸ Silvan S. Tomkins: Affects – Primary Motives of Man. *Humanitas* 1968/3, 321-345. o.

³¹⁹ Paul Ekman: Universality of Emotional Expression? A Personal History of the Dispute. In: Darwin, Expression, 363-393. o.

„emócionológia” koncepciója (emotionology) mellett érveltek.³²⁰ Ez alatt a konvenciók által alakított alapelvárásokat és stílusokat értik, melyek meghatározzák az érzelmek produkcióját és használatát. E paradigma úgy tűnik termékeny kapcsolatot fog létrehozni pszichológia és történelem között. A konvenciók által formált érzelmek elméletével ugyanis a téma a történelemkutatás számára is operacionalizálhatóvá vált. A másik (biológiai) oldal kutatásai a kilencvenes években szintén komoly eredményeket könyvelhettek el az idegkutatásokban. Sikerült bebizonyítani, hogy az érzelmek központja az agyban lokalizálható, ahol komplex vezérlőfunkciókat látnak el, ezáltal nem redukálhatók pusztán inger-válasz folyamatokra. Antonio Damasio bebizonyította, hogy az érzelmek feldolgozásában, az agyban lévő limbikus rendszerek játszanak szerepet. Az értelem és az érzelem tézise így már nem választható szét kategorikusan,³²¹ és evvel megnyílt a terep a két pólus összebékítésére.

2.2.2 A náci ideológia affektív magjának meghatározása

A nemzetiszocialista ideológia affektív magjának meghatározása egy történész számára meglehetősen nehéz feladat. A fent bemutatott érzelemelméletek kapcsán láthatóvá váltak azon paradigmák, melyek a kutatásban elméleti alapként szolgálhatnak. Az érzelmek eddigi kutatásaiból mindenképpen leszűrhető, hogy olyan jelenséggel van dolgunk, melynek van biológiai és van kulturális determináltsága is, ezért mindkét szempontot figyelembe kell vennünk. Egy empirikus vizsgálat első lépése, hogy tisztázza az alapfogalmakat, így első lépésként azt kell meghatározni, mi az érzelem, és milyen érzelemelméletek szolgálhatnak az analízis premisszájaként.

Mindenki tudja mi az öröm, a harag, a szomorúság, és így tovább, ám ha egy földönkívülinek kellene elmagyaráznunk mit is jelent ez, komoly feladat elé állítana mindnyájunkat. Az érzések definiálása persze nemcsak az átlagembernek okoz problémát, hanem a szakembereknek is: rossz nyelvek szerint a pszichológusok kivételével mindenki tudja mi az érzelem. A feladat nehézségét fokozza, hogy nincs egységes megnevezés, és nincs egységes definíció sem. Választhatunk az *affektus*, az *emóció*, az *érzelem*, vagy a

---

³²⁰ Peter N. Stearns – Carol Z. Stearns: Emotionology. Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *American Historical Review* 1985/90, 813-830. o.; Uők (eds.): Emotion and Social Change. Toward a new psychohistory. New York, 1988, Holmes & Meter.

³²¹ Antonio Damasio: Looking for Spinoza. Joy, Sorrow, and the Feeling Brain. Orlando, 2003, Harcourt.

hangulat megnevezések közül, melyek többnyire szinonimaként fordulnak elő. Kleinginna és Kleinginna 1981-ben nem kevesebb mint 92 különböző érzelmedefiníciót gyűjtöttek össze.³²² Ebből a halmazból pedig 11 kategóriát hoztak létre.³²³

Az érzelmek csoportosítását illetően két alapvető megközelítést vehetünk alapul. Az egyik esetben az érzelmeket olyan részekre redukálják, amelyek maguk nem érzelmek,³²⁴ a másik csoport, mely e munka szempontjából több lehetőséget kínál, az alapérzelmekekre vezet vissza az összes érzelmet. Ezek felismerése és kifejezése kultúrától független, biológiailag meghatározott. Vannak tehát alapérzelmekek és származtatott érzelmek. Az alapérzelmekek száma szerzőtől függően 5 és 10 között határozható meg.³²⁵ Egy politikai ideológia érzelmi térképének megrajzolásához lehetőleg korlátozott számú érzelmre van szükség, ellenkező esetben a vizsgálat parttalaná válhat. Ahhoz, hogy ez az érzelmi térkép később más politikai ideológiák feltérképezésére is alkalmassá váljon, célszerű olyan univerzálisokból kiindulni, mely más kultúrák kutatásában is operacionálizálható.

A korlátozott számú, empirikusan igazolható érzelmek csoportosítási lehetőségét kínálják az alapérzelem-elméletek, ezek létét a kutatások fényében a szakemberek nagy többsége nem vonja kétségbe. A legnagyobb problémát azonban az okozza, hogy az érzelmek végtelen variációjával állunk szemben. Az egyik felfogás szerint ezek az alapérzelmekek

---

³²² P.R. Kleinginna –A. Kleinginna : A categorized list of emotion definitions, with suggestions for a consensual definition. *Motivation and Emotion* 1981. Vol. 5. 345-379. o.

³²³ További vitára adott lehetőséget az emóciók és a hangulatok közötti határvonal meghúzása is. Lazarus a félelem harag, bűn, szégyen, undor, irigység, féltékenység és öröm mellett a büszkeséget, a hálát és a szeretetet is az emóciók közé sorolja, a szomorúságot, depressziót, manifom expanzivitást és izgalmat viszont a hangulatokhoz csoportosítja. Az affektív-kognitív kölcsönhatásokban az emóciók illetve a kogníció primátusáról éveken át vita folyt közte és lengyel származású kollégája Robert Zajonc között.

³²⁴ Ide tartozik Roseman kétdimenziós elmélete, Ellsworth és Smith dimenzióvonásai, Lazarus három vonásos elmélete illetve Scherer komponens-folyamat elmélete.

³²⁵ Darwin és Woodworth hat alapérzelemről beszél (szerelem, meglepődés, félelem, harag, undor, megvetés) Ekman, mint már ismert, hét alapérzelmet lokalizált, Cattell pedig faktoranalízissel tizet differenciált. Plutchik nyolc elsődleges érzelmet nevez meg, melyek keverékeiből további másodlagos és harmadlagos érzések jönnek létre. Az alapérzelmekek kérdésével a svájci pszichológus, Luc Ciompi (*Die emotionalen Grundlagen des Denkens: Entwurf einer fraktalen Affektlogik*. Göttingen, 2005, Vandenhoeck & Ruprecht.) is foglalkozik, de az általa alkalmazott felosztás, ahogy ő maga is elismeri, meglehetősen önkényes. Az első öt csoport alapját az öt alapérzelem jelenti (a *félelemhez*: rettegés, pánik, féltékenység, gondterheltség, bizalmatlanság, bátortalanság, alávetés; a *haraghoz*: agresszivitás, gyűlölet, megvetés, irigység, szigor, dac, gúny, bosszú, keménység, bátorság, becsvágy stb.; a *szomorúsághoz*: gyász, depresszió, pesszimizmus, unalom, apátia, szégyen, büntudat stb.; az *örömhöz*: ektázis, elragadtatás, szerelem, hála, vidámság, ünnepélyesség, optimizmus, eufória, diadalézés, elégedettség, nyugalom, stb.; az *érdeklődéshez*: csodálat, vágy, éhség, bujaság, csodálat stb.), a hatodik csoport pedig Ciompi szerint olyan érzelmeket tartalmazna, melyek ehhez az öthöz nem sorolhatóak be. Így például az undor, kiegyensúlyozatlanság, felületesség, zavartság, fanatizmus, rigiditás stb. Jól látható, hogy a hatodik csoport a „lédig” érzések gyűjtője.

keverékeiből jönnek létre, az alternatív felfogás pedig (pl. Ciompi, Caroll Izard³²⁶) az érzelmek kognitív komponensekkel való végtelen variálhatóságából vezeti le őket. Ebből a dinamikus aspektusból kiindulva, arra a következtetésre jutunk, hogy az érzelmek, és az őket jelölő fogalmak változhatnak. A folyamatos kognitív-affektív kölcsönhatásokban olyan érzelmek jönnek létre, melyek már a külvilágból, az adott kultúrából származnak, ezekhez azonban mindig valamiféle értékelképzelés kötődik (pl. szégyen, bűn).³²⁷ Tehát a kultúra és a nyelv olyan öntőformát jelentenek, melyben az alapérzelmek a kultúraspecifikus kognitív elemek útján módosulnak és differenciálódnak, a kultúrán átszűrődve válnak társadalmilag használhatóvá, egyfajta közvetítővé. Ciompi szerint mindenfajta társadalmi értékrendszer tulajdonképpen hosszan érvényesülő jellegzetes érzelmi-, gondolkodásbeli és magatartásprogramokat jelent, hisz ezek valójában speciális kognitív tartalmak (pl. politikai ideológiák, vallási rendszerek) tartós kombinációi negatív vagy pozitív affektussal.³²⁸

Véleményem szerint a két megközelítés, keverék vagy kölcsönhatás, nem mond ellent egymásnak. Bizonyos, hogy az érzelmek nagy része meghatározható az alapérzelmek keverékeként, de nem vagyok biztos abban, hogy az érzelmek változnak. Ha posztulátumként állítom, hogy az érzés, amit ember érezhet, potenciálisan bennünk van, akkor arra a következtetésre jutok, hogy nem az érzelmek változnak, hanem a kognícióhoz rendelt érzelmek aránya és mértéke jelent különbséget. Az, hogy egy kultúrában egy bizonyos érzésre nincs megnevezés, véleményem szerint nem azt jelenti, hogy nem is létezik, csupán azt, hogy a közösség szempontjából ennek az érzésnek nem volt relevanciája, vagy ezt más fogalmakkal - esetleg többel is – fejezi ki. Egy példa lehet a német nyelvben használt „Geborgenheit” szó, mely magyarra csak több érzelemfestő szó felhasználásával fejezhető ki. Ezek a melegség, védettség, biztonság. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy magyar ember nem ismeri ezt az érzést. Másrészt igazat kell adnunk Ciompinak abban, hogy a kognitív tartalmak és a hozzájuk kapcsolt érzelmek igenis változhatnak. A politikai jelszavak megtöltése érzelmekkel mindig is jellemző volt, ez alól egyetlen rendszer sem jelenthet kivételt. A politikai nyelvek természetéhez tartozik, hogy rendelkeznek valamiféle koherenciával, amennyiben a politikai létezés problémáinak egy

---

³²⁶ Caroll E. Izard: Basic emotions, relations among emotions, and emotion-cognition relations. *Psychological Review* 1992. Vol. 100. 561-565. o.

³²⁷ Luc Ciompi 2005. 80.o.

³²⁸ Ibid. 87. o.

adott perspektívából való megragadását jelenti – írja Trencsényi.³²⁹ Ezt kiegészítem avval a megjegyzéssel, hogy a politikai nyelv fogalmaihoz mindig érzelmek kapcsolódnak, és a fogalmak hatékonyságát az fogja eldönteni, hogy ezek az érzelmek mennyire képesek koherenciát alkotni.

Egy társadalmi jelenség érzelmi feltérképezéséhez azonban az alapérzelmek feltárását célszerű kiegészíteni szocioemocionális kategóriákkal is. Uriel G. Foa³³⁰, amerikai szociálpszichológus egy 1961-ben írt cikkében elsőként tette közzé, hogy az interperszonális magatartás struktúraanalízise során konvergenciákra bukkant. Az őt követő szakmunkák szinte kivétel nélkül megerősítették az interperszonális érzelmek felosztásának lehetőségét két dimenzió mentén: szeretet versus ellenségesség, illetve dominancia versus engedelmesség. Ezt még a kultúraközi vizsgálatok is megerősítették.

A társas kapcsolatokban megjelenő érzelmek elhelyezése egy kör mentén már Foanál is megjelent, ezt később Timothy Leary és munkatársai egy 16 szeletre osztott körben helyezték el (lásd Függelék 3. ábra).³³¹ Kiesler kutatásaiban abból a hipotézisből indult ki, hogy az emberek társas kapcsolataikban, melyek a 16 érzelemszektor valamelyikéhez kapcsolódnak, az interakcióban részt vevő partnernél komplementer reakciókat váltanak ki.³³² A komplementer ez esetben azt jelenti, hogy egy képzeletbeli koordinátarendszerben, melynek két tengelyét a barátságos-ellenséges, ill. domináns-szubmisszív tengelyek alkotják, a dominanciára szubmisszióval reagálunk, a szubmisszióra dominanciával, míg az ellenségességre ellenségesség a válasz, és barátságos közeledésre barátságosan reagálunk. Tehát ismét a négyszektoros felosztáshoz jutottunk.

Az emberi érzelmek dimenzióinak kutatásában Traxel és Heide³³³ Foával egyidőben egy harmadik tengelyt vezetett be – az intenzitást. Kísérletük első része egy szemantikus

---

³²⁹ Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In Szekeres András szerk.: A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Budapest, 2002, L'Harmattan – Atelier, 144. o.

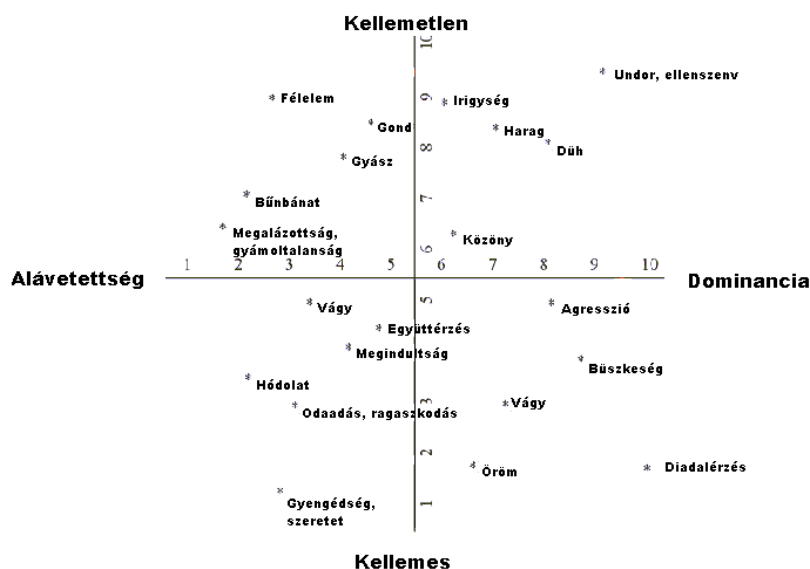
³³⁰ U. G. Foa: Convergences in the analysis of the structure of interpersonal behavior. *Psychological Review* 1961. Vol. 68. 341-353. o.

³³¹ M. D. Freedman- T. F. Leary- A. G. Ossorio- H. S. Coffey: The interpersonal dimension of personality. *Journal of Personality*, 1951. Vol. 20. 143-161. o.

³³² D. J. Kiesler: The 1982 interpersonal circle: A taxonomy for complementary in human transactions. *Psychological Review* 1983. Vol. 90. 185-214. o.

³³³ W. Traxel-H. Heide: Dimensionen der Gefühle. Das Problem der Klassifikationen der Gefühle und die Möglichkeit seiner empirischen Lösung. *Psychologische Forschung* 1961. Nr. 26. 179-204. o.

differenciál volt, majd ez alapján az érzelmeket egy kétdimenziós ábrán helyezték el, majd ehhez illesztették az aktivációs mértéket, vagyis az érzelem intenzitásának tengelyét.

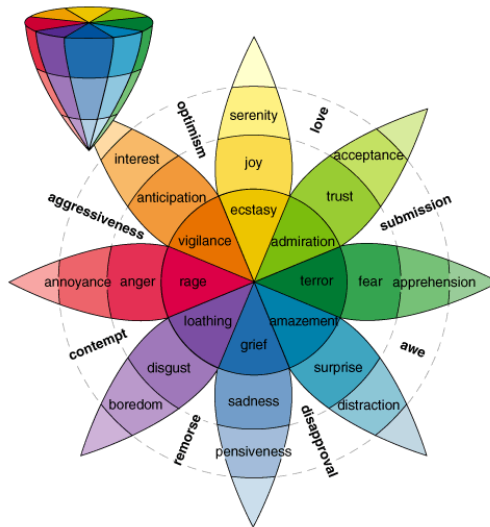

2. ábra. Az érzelmekek besorolása Traxel és Heide szerint

A sokféle elmélet közül Robert Plutchik,³³⁴ alapérzelem-elmélete szintetizáló (biológiai és kulturális szemlélet) jellegével olyan elméleti alapot jelentett, mely jól operacionalizálható a kutatásban. Mellette szólt az is, hogy Ekman kultúráközi vizsgálataiban igazolt alapérzelmektől csak a bizalom érzésében tér el (ami valójában igen nehezen mutatható ki arckifejezések vizsgálatával), ez pedig az emberi kapcsolatok, a szociális dimenzió legfontosabb alapérzelmének tekinthető. Ezen túl Traxel és Heide szemantikus differenciáljához is illeszkedik, ráadásul grafikus ábrázolási lehetőséget is kínál.

Plutchik feltételezése szerint nyolc alapérzelem differenciálható (lásd 3. ábra) és ha alaposan szemügyre vesszük, a kétdimenziós felosztás itt is kimutatható: a *kellemes/barátságos* tengelyhez kapcsolódik az öröm, szeretet, bizalom; a *kellemetlen/ellenséges* tengelyhez tartozik undor, lelkiismeret-furdalás, szomorúság. Mindezt kilencven fokkal elfordítva egy másik tengelyt fedezhetünk fel, mely megfelel Traxelék *dominancia-engedelmesség* axisának. Plutchik az alapérzelmekeket - a hozzájuk tartozó helyzetekkel - egy színekkel párosított egy emóciókör mentén helyezte el.

³³⁴ Robert Plutchik: Emotions and their vicissitudes: emotions and psychopathology. In M. Lewis-J. M. Haviland : Handbook of emotions. New York/London, 1993, Guilford Press, 53-66. o.

3. ábra. Plutchik háromdimenziós modellje az alapérzelmekről³³⁵

1. az öröm (sárga) – potenciális társ
2. a bizalom/elfogadás (világoszöld) - csoporttag
3. a félelem (zöld) - fenyegetettség
4. a meglepődés (világoskék) – hirtelen új tárgy
5. a szomorúság (kék) – szeretett személy elvesztése
6. az undor (lila) – förtelmes tárgy
7. a harag (piros) - akadály
8. az anticipáció (narancs) – új territórium

Az egyes érzelmekhez rendelt színek telítettsége és mélysége mutatja az érzelmehez tartozó intenzitást, vagyis a térbe kivetített kúp vertikális tengelye az alapérzelmek intenzitásáról ad információt (az alapérzelmek a kúp középső metszetében helyezkednek el), a körön elfoglalt pozíciójuk pedig az érzelmek közötti hasonlóság mértékére utal. Az egymással szemben elhelyezkedő érzelmek ellentétet fejeznek ki, míg az egymás mellett lokalizált érzelmek a hasonlóságra utalnak. Minél intenzívebb egy érzés, annál magasabb helyet foglal el a vertikális tengelyen. A lefelé szűkülő kúpforma pedig arra utal, hogy az intenzitás csökkenésével az érzelmek egyre közelebb kerülnek egymáshoz, azaz egyre nehezebben különíthetők el egymástól. Az alapérzelmek keverékeiből további új érzelmek differenciálódnak. Ha a körön egymás mellett elhelyezkedő érzelmek keverednek, akkor elsődleges keverékekről beszélünk; másodlagos keverékek jönnek létre két olyan érzésből, melyek nem közvetlen szomszédok a körön belül; illetve harmadlagos

³³⁵ Robert Plutchik: *Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution*. Washington D.C., 2003, American Psychological Association.

keverékpárok születnek akkor, ha az adott érzelmet két köztes érzelem átugrásával hozzuk létre. Ha ellentétes érzelmek keverednek, ezek gátolják, vagy semlegesítik a cselekvést. A lehetséges kombinációkról a következő ábra ad bővebb információt.³³⁶

4. ábra. A Plutchik-féle alapérzelmek lehetséges keverékei

Bár Plutchik kutatásai során többször is módosította ezt a kategorizációt. 1991-ben az ellentétpárokat illetően nincs eltérés, de a harag itt az öröm mellett van, és így a félelem a szomorúság mellett foglal helyet, ez látható az itt következő ábrán:

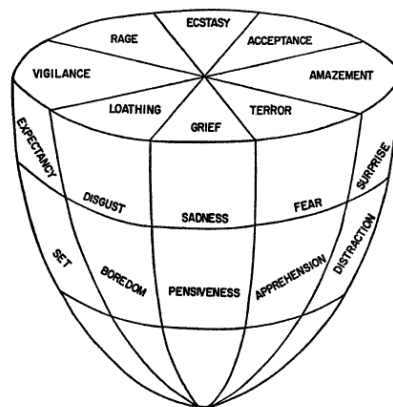

Fig. 1 A MULTI-DIMENSIONAL MODEL OF THE EMOTIONS

5. ábra. Plutchik fenti ábrája 1991-ben³³⁷

³³⁶ A Melléklet 1. számú ábrája magyarul is tartalmazza ezeket az érzelmek keverékeit.

³³⁷ R. Plutchik: The Emotions. Lauham, 1991, University Press of America, 111. o.

Értekezésem szempontjából ez azért fontos, mert ehhez a felosztáshoz hozzárendelhetőek dominancia-szubmisszió, illetve kellemes-kellemetlen tengelyek. A 2003-as felosztás alkalmazása esetén ugyanis a félelem a kellemes szubmisszió kategóriába kerülne. Az alapérzelmek keveredését illetően a keverékek megnevezése nem változott, csak a kategóriák változtak. Ennek azonban jelen értekezés szempontjából nincs relevanciája. Célom az volt, hogy egy domináns érzelmet, illetve érzelemkeveréket tárjak fel, illetve megvizsgáljam azt, hogy a rendszer propagandája kapcsán beszélhetünk-e valamiféle érzelmi koherenciáról. Az elemzéshez saját módszert alakítottam ki, mely a Plutchik által kialakított elméleti modellt a kvantitatív tartalomelemzés jól bevált módszerével kombinálja.

Az analízis korpusza

A vizsgálat korpuszának kiválasztásánál öt szempontot tartottam szem előtt:

1. Hitler és Goebbels beszédeiből válogattam A szöveg lehetőleg teljes legyen, ez ugyanis nagyon fontos az elemzés szempontjából. (Domarus³³⁸ pl. gyakran megrövidíti, átírja a szövegeket. A kezdeti időszakból szinte csak fragmentális, vagy átírt beszédeket találunk.)
2. Az értekezésben vizsgált korszak a hatalomra jutás előtti időszak, 1922-től 1933-ig. (A hatalomban töltött évek vizsgálata egy későbbi tanulmány keretében valósulhat meg.)
3. Olyan szövegeket választottam, melyek nagy nyilvánosság előtt hangzottak el: az NSDAP gyűlésein, illetve 1933-ban már rádióközvetítés útján a nagyközönség előtt.
4. A szövegek közül néhányat azért választottam ki, mert ezekről Ulrich Ulonska már készített tartalomelemzést. Vizsgálatainak fókuszában Hitler önábrázolása és a beszédekben azonosítható értékrendszer állt. Ezért mindenképpen izgalmasnak ígérkezett az érték- és az érzelemvizsgálatok összevetése.
5. A szövegek elemzése kizárólag eredeti nyelven történhetett, mert a fordítás mindenképpen torzítja az elemzés kiértékelését.

---

³³⁸ Max Domarus: Hitler. Reden 1932 bis 1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen. 4 köt. München 1965, Süddeutscher Verlag.

6. A lokalitással kapcsolatos szempontot jelen esetben nem tartottam relevánsnak, bár nem zárható ki, hogy Hitler alkalmazkodási képességeit ismerve, más érzelmeket szólaltat meg a kedélyes bajorok előtt, mint az északi katonás porosz területeken. A vizsgálat eredményei azonban ezt nem támasztják alá. Bár tudjuk, hogy Hitler jó taktikai érzéssel beszédeiben igyekezett az adott terület dialektusában szólni a közönséghez (pl. a berlini beszédében az északi részekre jellemző „szt” kiejtéssel beszél a délnémet területekre jellemző „st” helyett.), az érzelmi mintázatban azonban ez a különbség nem mutatható ki.

A források

Az általam választott beszédek kivétel nélkül Németországban hangzottak el, hiszen a cél a német lakosság felé közvetített érzelmek feltárása volt. A problémát leginkább az okozta, hogy a Hitler-beszédeket gyakran átdolgozták, ez azt jelenti, hogy egyes beszédrészeket töröltek. Ebből a szempontból különösen rossz a helyzet az 1920-as évek elején elhangzott beszédeket illetően. Domarus gyűjteménye csak 1932-től kezdődik, ráadásul a beszédeket gyakran rövidítve, átírva közli.

1. Hitler **1922.04.12.** napján Münchenben az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *Die Hetzer der Wahrheit.* (Az igazság uszítói). A szöveget Ulonska is feldolgozta.
2. Hitler **1927.03.06.** napján egy bajor kisvárosban, Vilsbiburgban az NSDAP gyűlésén tartott szövege. Címe: *Zukunft oder Untergang* (Jövő vagy pusztulás). A szöveget Ulonska is feldolgozta.
3. Hitler **1928.10.18.** napján Oldenburgban, egy északi kisvárosban (nem messze Brémától) az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *Was wir wollen.* (Amit mi akarunk). A szöveget Ulonska is feldolgozta.
4. Hitler **1930.09.10.** napján Berlinben (Sportpalast) az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *„Die Generalabrechnung! Deutschland ist im Erwachen!”* (Teljes leszámolás! Németország ébred!)
5. Hitler **1930.11.05.** napján Mannheimban az NSDAP gyűlésén tartott választási beszéde.
6. Hitler **1932.03.05.** napján Bad Blankenburgban az NSDAP gyűlésén tartott választási beszéde. A szöveget Ulonska is feldolgozta.

7. Hitler **1933.02.10.** napján Berlinben (Sportpalast) tartott beszéde. Címe: *Gib uns vier Jahre Zeit!* (Adj nekünk négy évet!)
8. Goebbels **1932.07.09.** napján Berlinben (Lustgarten) az NSDAP demonstrációján tartott beszéde a birodalmi választások előtt.
9. Goebbels **1933.06.16.** napján Hamburgban, az NSDAP demonstrációján tartott beszéde.

Az eljárás

A tartalomelemzés kulcsszavakat, szimbólumokat kutat fel a szövegben, ezeket rendszerezi és kvalitatív vagy kvantitatív módon elemzi. A módszer az utóbbi években jelentős fejlődésen ment keresztül és nagyon népszerű eljárás. A számítógépes programok segítségével nagy mennyiségű szövegben lehet gyorsan felszíni, esetleg mélyebb összefüggéseket feltárni. Jelen értekezés kísérleteiben nem használtam ilyen programot, az elemzés „kézműves” munka eredménye.

Egy érzelem sokféle módon fejeződik ki a nyelvben. Ezek lehetnek az adott érzelmet kifejező igék, főnevek, melléknévek, sőt partikulák is. A beszédekben azonosított szekvenciák hossza teljesen eltérő lehet, alkothatja egyetlen szó, például „harc”, de lehet, hogy egy komplex mondatban artikulálódik az adott érzelem. Az elemzési egységek, szekvenciák kialakítása több lépcsőben történik: a szemantikai átírással, illetve további kódolási szintekkel, közelítünk a vizsgálandó pszichológiai kategóriákhoz. A katalógusban szereplő érzelmek kategóriáit Plutchik alap- és keverékérzelmei adták (lásd Melléklet 1. ábra).

Az elemzési stratégia kialakításakor problémát jelentett, hogy Plutchik rendszerében az érzelmek keveredésével kettőzések alakulhatnak ki, például a büszkeség megjelenik az öröm kategóriájában, de a haragban is. Ennek elkerülésére az azonosított érzelmek elemzésekor a keverékérzelmeket komponenseikre bontottam, ezek így 1:1 arányban kerültek beszámításra. Az alapérzelmek esetében a két komponens azonos, tehát kétszeres értékkel került beszámításra (lásd Melléklet 1. ábra).

További kérdésként merült fel, hogy az anticipáció elfogadható-e alapérzelemként. Plutchik az alapérzelmeket az evolúciós adaptáció folyamatából vezette le. Értelmezésében

az érzelem egy ingerre adott komplex (pszichés és testi) reakció következményeként értelmezhető, melynek nem része maga az inger. Az anticipáció mint alapmagatartásforma kétségtelenül azonosítható bizonyos érzelmek alapkomponenseként. Az optimizmus az anticipált jót jelenti, a pesszimizmus az anticipált rosszat. Az anticipált félelem Plutchik értelmezésében így az aggodalom. E gondolatmenet nagyon fontos volt az elemzés szempontjából, amikor a szövegrész érzelmi kódolása nehézséget jelentett. Az anticipáció tehát a többi alapérzelemmel összekapcsolódva számos másodlagos érzelmet hoz létre. Mivel az eljárás célja az, hogy másodlagos illetve harmadlagos alapérzelem-keverékeket határozzon meg, az anticipáció önmagában valószínűleg nem jelenik meg. Bár nem tiszttem, de az elemzés végeredménye valójában Plutchik elméletének gyakorlati alkalmazásának lehetőségét igazolhatja az empirikus kutatásokban. Annak, hogy a feltárt érzelmeket komponenseikre bontjuk, majd a végén újra összekeverjük, elméletileg olyan eredményt kell hoznia, mely a beszédek érzelmi színezettségének átlagát adja. A módszer azonban - egyelőre - nem alkalmas arra, hogy az érzelmi intenzitásról is információt adjon, ehhez további kutatások szükségesek.

Az elemzést mindenképpen nehezíti, ha egy történelmi dokumentumot, azaz tőlünk távoli korban keletkezett szöveget elemzünk. Ekkor ui. tisztában kell lennünk a szavak akkori konnotációjával is, ezért a hermeneutikus eljárás elkerülhetetlen. Jó példa erre a *fanatikus* szó, mely a náciizmust megelőző és követő korszakokban is egy negatív konnotációval rendelkező főnév volt, a korszakban azonban egy rendkívül pozitív fogalom, ahhoz a gondolati struktúrához kapcsolódik, hogy az egyén mindenképpen véghezviszi akaratát, bármi áron teljesít, a teljesítmény értékelése pedig a büszkeség szemantikai mezőjéhez kapcsolható. Hasonló a *rücksichtslos* jelző is, mely olyan személyre vonatkozik, aki nincs tekintettel másokra, Klemperer óta azonban tudjuk, hogy egy pozitív szemantikával rendelkező szó (a bátor, erőteljes szinonimája) és így a dominancia érzéséhez sorolandó.

Az elemzéshez irányt mutat a kódolás szabályait példákkal is segítő katalógus. Itt az olvasó is információt kaphat arra vonatkozóan, hogy milyen szempontok alapján rendeltem hozzá a szekvenciákat egy-egy érzelemhez. A mellékletben egy konkrét példával az elemzési folyamatot is bemutatom (lásd Mellékletek 3. ábra).

Vannak olyan hozzárendelések, melyek teljesen egyértelműek, ám gyakrabban fordul elő az az eset, hogy a tartalom hozzárendelése egy érzelemkategóriához komoly megfontolásra

szorul. Az is lehetséges, hogy egy látszólag semleges jelentésű szó a szöveg kontextusában nyer érzelmi jelentőséget. Pl. *phantastische Parteiprogramme* (fantasztikus pártprogramok) látszólag pozitív, örömteli fogalom, ám a szövegben a lenézés, megvetés példájaként azonosítható. A jelentésrétegekben tehát mindenképpen számolni kell a „beavatottnál” elvárható értelmezéssel is. Ehhez olykor némi segítséget adnak a szövegbe illesztett emóciójelölések is (pl. viharos taps, éljenzés, bravo-kiáltások), ezért ezeket mindenképpen figyelembe kell venni.

A beszédekben igen gyakori, hogy egy bizonyos érzelmet, (pl. felháborodást) úgy fokoz a szónok, hogy további, akár öt-hat példával is érzékelteti. A cél egyértelműen az érzelem elmélyítése, ezért minden egyes egységet külön-külön kódoltam. (Gyakran ismétli meg a tartalmat vagy tömörített formában, vagy más példákkal érzékeltetve.)

Egy példa: „*a zsidók hirtelen felfedezték mennyire együtt éreznek a munkásokkal* (alakoskodnak, csalók=bűn – nem saját csoport), *bár maguk soha sem dolgoztak* (felháborodás – saját csop.), *testileg soha nem erőltették meg magukat* (felháborodás – saját csop.)” A következő mondat a lényegét tömöríti újra: „*aki hirtelen ott termett és a munkás iránt elkötelezett lett.* (kódolás: bűn – nem saját csoport + felháborodás – saját csoport). Amint a kódolási példa mutatja a hozzárendeléseket további két kategória mentén differenciáltam (saját csoporthoz és a nem saját csoporthoz kapcsolt érzelmek), ezek elkülönítése ugyanis további fontos információkkal szolgálhat.

A „Blut”, azaz vér szó esetében különleges kódolást kellett alkalmaznom. Bár nem tartozik Plutchik alapérzelmei közé, a korszak és az ideológia sajátosságaiból adódóan ezt az aprócska kiegészítést meg kellett tennem. Mivel a közösséget összetartó kötelékre utal, ezért a mi-érzésekhez, vagyis a szeretethez kell kapcsolni (bizalom+öröm), ugyanakkor a fajiság fogalmához kapcsolódva a dominancia érzéséhez is kapcsolódik (bizalom+harag), ezért kódolási szabálya *bizalom+öröm+harag*. A szó további kódolási lehetőségeiről a Katalógus tájékoztat.

A beszédek rövidebb szakaszokra bontottam fel, melyek hossza megközelítőleg azonos. Ez a későbbiekben lehetőséget biztosít arra is, hogy megmutassam a szövegek mely részén figyelhetünk meg érzelmentorlódást, és arra is, hogy az egyes érzelmek szövegen belüli

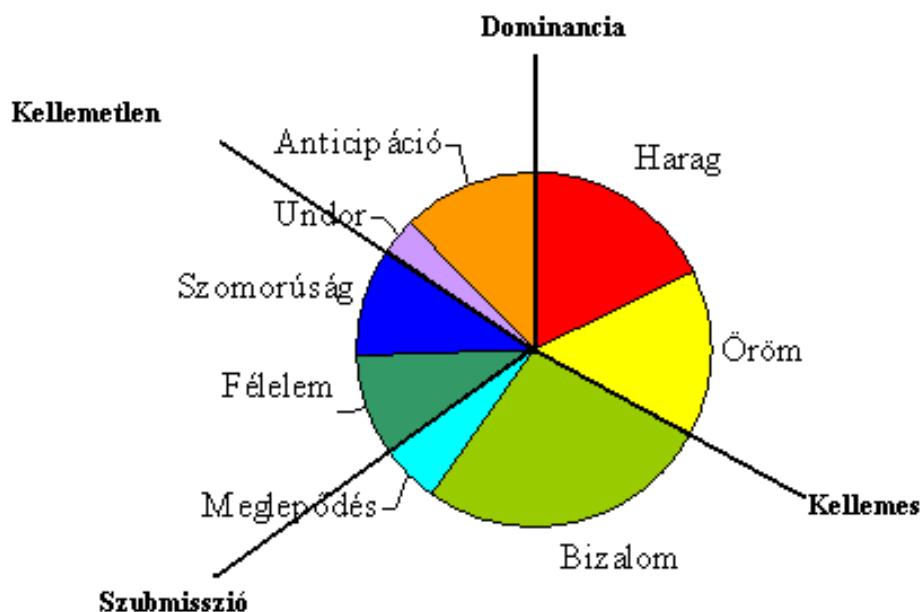
előfordulását nyomon kövessük. A vizsgálat szempontjából leglényegesebb szempontot azonban jelen esetben a szövegek globális eredményeinek kiértékelése jelenti.

Az is érdekelt, hogy kimutatható-e valamiféle dinamika a beszédek időbeli előrehaladásával. A vizsgálat persze nem lehet teljes ebből a szempontból, mert ahogy a Hitler-beszédek kapcsán már említettem, nagyon nehéz adekvát forrásanyagot produkálni, Goebbels esetében pedig ez még inkább igaz. Az ő beszédei csak 1932-től szerezhetők meg, de ezek a beszédek sem teljesek. Kétségtelen jobb lett volna a forrásanyag, ha 1933-tól kezdem a vizsgálatot, ez azonban véleményem szerint már egy másik „valóságszakaszt” jelentett volna, melyben már komoly szerepet kapott a megfélemlítés is.

Vizsgálati eredmények

A beszédekben kivétel nélkül négy alapérzelem dominál: *harag, öröm, bizalom* és *anticipáció*. Ezek mind Hitler, mind Goebbels beszédeiben abszolút egységesen jelennek meg. (A Melléklet az összes beszéd elemzési eredményeinek grafikus ábrázolását tartalmazza.) A kiértékelésnél figyelembe vett szempont az volt, hogy az érzelmi mintázatban megjelenő alapérzelmek aránya túllépje az 50%-ot. Ha ez csak két érzelemből jött létre, akkor két alapérzelem keverékét minősítettem. Ha három érzelemből jött létre, akkor hármas keveréket vettem figyelembe. A lehetséges kombinációk a következőképpen alakulnak: harag és öröm keveréke a *büszkeség* érzését, harag és bizalom a *dominanciát* eredményezi, harag és anticipáció pedig az *agressziót*. A bizalom és öröm keveréke Plutchik elmélete szerint a *szeretet* érzelemkeverékét hozza létre. Ide kapcsoltam az egyént a közösséghez kapcsoló érzelmeket (mi-érzés). Az anticipáció és a bizalom keveréke a *fatalizmust* hozza létre. Végül az utolsó lehetséges kombináció az anticipált öröm, vagyis az *optimizmus* keverékérmét adja.

Példaként bemutatom Hitler 1933. február 10. napján a berlini Sportpalastban tartott beszédének kiértékelését. A sikerhez kétségtelenül hozzájárult a rádióközvetítés is, ám különlegességét az jelenti – véleményem szerint -, hogy a nagyszámú hallgatóságot képes volt a katarziszig juttatni. A következő ábra a beszédben kimutatható érzelmek együttes értékét mutatja, vagyis a saját és nem saját csoporthoz kapcsolódó érzelmek összesítve jelennek meg.

6. ábra. Az alapérzelmek együttes aránya Hitler 1933.02.10-i beszédében

A három legerősebb faktor aránya: harag, bizalom és öröm 61%-ot képvisel. A félelem és szomorúság érzése csupán 9%, ill. 10%. A beszédekben ez a két érzelem jellemzően az első szakaszokat uralja, ahol a két szónok az politikai ellenfelek által okozott kétségbejítő állapotokról beszél. Ha beszédek első két szakaszát vizsgálánk, kétségtelenül ez lenne a két domináns érzelem. Arányukat azonban messze meghaladja – minden esetben – az utolsó két szakasz érzelmeinek ugrásszerű szaporodása.

Az ábra tengelyeit is megvizsgálva újabb értékes információkhoz juthatunk: A tengelyek által felosztott negyedekre alapesetben egyenként 25% jut. Ehhez képest a kellemes dominancia érzése 33%-ra nő, a kellemetlen dominancia viszont 15%-ra csökken, a kettő együtt 48%. Evvel szemben a szubmisszióknak 52% jut, és ebben is jóval erőteljesebben jelenik meg a kellemes (33%), mint a kellemetlen szubmisszió (19%). Ha a kellemes-kellemetlen, azaz barátságos-ellenséges tengelyek által tagolt részeket nézzük, a barátságos érzelmek aránya 66%, míg a kellemetlen érzelmeké 24%. A központi érzelem tehát egy *kellemes szubmisszióként* jellemezhető. Három meghatározó elemét alapul véve pedig a *ragaszkodó büszke dominanciával* állunk szemben. Mivel ez az érzelemkeverék jelenik meg a leggyakrabban az analizált beszédek érzelmi alaphangoltságaként, ezért javaslatot teszek a *filoheroizmus* fogalmának bevezetésére (A „filo-” előtag arra utal, hogy valamivel rokonszenvező, valamit kedvelő; a heroizmus a dominanciát és büszkeséget megtestesítő

érzelemre utal). A következő ábrán a kilenc beszéd kiértékelésének eredményeit mutatom be:

Domináns érzelm Beszéd	Saját csoportnak tulajdonított érzelmek ³³⁹	Nem saját csoportnak tulajdonított érzelmek ³⁴⁰	Tulajdonított érzelmek összesen
Hitler 1922. 04. 12. München NSDAP-gyűlés	AGRESSZ. DOMINANCIA	BÜSZKESÉG	AGRESSZ. DOMINANCIA
Hitler 1927.03.06. Vilsbiburg NSDAP-gyűlés	FILOHEROIZMUS	BÜSZKESÉG	FILOHEROIZMUS
Hitler 1928.10.18. Oldenburg NSDAP-gyűlés	AGRESSZ. DOMINANCIA	FILOHEROIZMUS	AGRESSZ. DOMINANCIA
Hitler 1930.09.10. Berlin NSDAP-gyűlés	FATALIZMUS	BŰN	OPTIMISTA FATALIZMUS
Hitler 1930.11.05. Mannheim NSDAP-gyűlés	FILOHEROIZMUS	AGRESSZIÓ	FILOHEROIZMUS
Hitler 1932.03.05. Bad Blankenburg NSDAP-gyűlés	AGRESSZ. DOMINANCIA	AGRESSZIÓ	AGRESSZ. DOMINANCIA
Hitler 1933.02.10. Berlin Sportpalast Rádiófelvétel	FILOHEROIZMUS	AGRESSZIÓ	FILOHEROIZMUS
Goebbels 1933.06.16. Hamburg NSDAP-demonstráció	FILOHEROIZMUS	BŰN	FILOHEROIZMUS
Goebbels 1932.07.09. Berlin NSDAP-demonstráció	FILOHEROIZMUS	BŰN	FILOHEROIZMUS

7. ábra. Az elemzett kilenc politikai beszéd érzelmi mintázata

A táblázatban megjelenített érzelmek keverékek gyakorisága a következőképpen alakult:

Filoheroizmus:	11
Agresszív dominancia:	6
Bűn:	3
Agresszió:	3
Büszkeség:	2
Optimista fatalizmus:	1
Fatalizmus:	1

³³⁹ A *saját csoport* érzelmei - alátámasztva azt a szociálpszichológiai paradigmát, mely szerint a saját csoport jellemzése mindig sokkal árnyaltabb - ugyanakkor érzelmgazdag, és gyakori a pozitív emóciók említése is. Goebbels és Hitler beszédei között bizonyos eltérés mutatható ki az érzelemsűrűség illetően. Előbbi sokkal több emóciót használ, a szakaszonkénti érzelemsűrűség nagyobb, mint Hitler beszédeiben. Stilisztikailag ez abban nyilvánul meg, hogy egy érzelmeket nem csak elindít, hanem akár öt-hat példával is megerősít. Ez persze Hitlerre is jellemző, de a szöveg ilyen szempontból „dagályosabb”.

³⁴⁰ A *nem saját csoport*hoz kerültek a beszédekben előforduló csoportok: szocialisták, kommunisták, zsidók, és egyéb ellenfelek. Pszichodinamikai szempontból ui. ezen érzelmek megosztása nagyon fontos: az ő(k) általuk okozott gazság, szegény, tragédia, fájdalom és szenvedés említése ad lehetőséget arra, hogy az így kiváltott aggodalom, kétségbeesés, harag, felháborodás létrehozson egy olyan megváltásra váró állapotot, melyet a szónok a jobb jövő, az egyetlen járható, igaz út felkínálásával saját céljaira fordíthat. A nem saját csoportoknak tulajdonított leggyakoribb érzelmek a *bűn*, mely jelen esetben a *politikai ellenfelek hazugságát, korrump, képmutató magatartását, megosztó propagandáját* és a politikai rendszerváltás óta eltelt 14 év lehetőségeinek eltékozlását jelenti. Nagyon ritkán merülnek fel pozitív, emberi érzelmek a politikai ellenfelekkel kapcsolatban, ami az infrahumanizáció tényét igazolja.

Az elemzések eredményein jól látható, hogy egységes érzelmi rajzolatot mutatnak – mind a saját csoport, mind a nem saját csoport tekintetében. Vagyis igazolódott az a hipotézis, mely szerint a propaganda által közvetített nemzetiszocialista ideológiában tetten érhető az egységes érzelmi orientáltság, melyet filoheroizmusként határoztam meg.

2.3 Az érzelmek instrumentalizálása

„ Már mondtam önnek: hogy haza, hogy haza érkeztünk! És ezt önnek is éreznie kell, és erre az érzésre kell rábíznia magát, és az ön számára is mindig a Führer nagyságának kell jelenlétvőnek lennie, nem pedig ennek elégedetlenkedésnek, amelytől pillanatnyilag szenved...”

Paula von B. ³⁴¹

A fenti idézet Klemperer híres könyvéből származik, egy olyan középkorú hölgy szájából, akit a politika soha sem foglalkoztatott különösebben. A németiség tudata és a Führer iránti hűség nála – és még sok más német esetében is – egy érzésben ragadható meg, mely olyan átütő erővel rendelkezik, hogy képes teljesen háttérbe szorítani azokat az „apró kellemetlenséget”, amiket például a zsidóknak kellett elviselniük. Paula von B. azonban nem az egyetlen „eltévelyedett” követő, ugyanez az érzelmi túlfűtöttség jelenik meg Marks interjúalanyainál, Goebbels naplójában és még számtalan kortárs beszámolóban. Ezek elsőprő ereje a rendszer kegyetlenségében és kíméletlenségében manifesztálódott és örök mementóként maradt ránk. Ahhoz, hogy megértsük a felfoghatatlant, át kell gondolnunk annak lehetőségét is, hogy a kulcsot nem a kognitív információk terjesztésben fogjuk megtalálni, a rendszer ugyanis nem meggyőzni akarta alattvalóit, hanem érzelmileg magához láncolni. **A nemzetiszocializmus hipotézisem szerint a politikailag instrumentalizált érzelmek legmegdöbbentőbb példája (H4 és H5), mely tudatos manipuláció eredménye.** A bizonyítás első lépéseként fel kell tárnom azt a célt, melynek érdekében az instrumentalizáció folyt. A cél ugyanis meghatározza az eszközt.

---

³⁴¹ Victor Klemperer: A Harmadik Birodalom nyelve. Budapest, 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 111. o. Eredeti: „*Ich habe es Ihnen ja schon gesagt: dass wir nach Hause, nach Hause gekommen sind! Und das müssen Sie fühlen, und dem Gefühl müssen Sie sich überlassen, und die Größe des Führers muss Ihnen immer gegenwärtig sein, und nicht die Unzuträglichkeit, die Sie selbst im Augenblick erleiden...*”.

Álláspontom szerint Hitler életének egyik legnagyobb traumáját 1918 novembere jelentette, és ebben az érzésben több millió német osztozott vele. A szkeptikusok erre azt mondhatnák, hogy ez csak az ürügy volt megalomán fantáziáinak kiélésére, ami részben igaz is. De ha az érzelmek szerepét vizsgáljuk a nemzetiszocializmus felemelkedésében és hatékonyságában, akkor ezt az eseményt mindenképpen traumatikus gócként kell kezelnünk. A másik hasonló intenzitású tényező - mely bizonyítottan igen nagymértékben hozzájárult a szélsőséges ideológiák egyre fokozottabb térnyeréséhez - a gazdaságban végbemenő rapid infláció, mely 1923-ra a háborús vereséggel összekapcsolódva drasztikus mértékben rombolta a társadalmi értékek rendszerét. A hiperinfláció nemcsak a pénz elértéktelenedését jelentette, hanem a társadalmi értékek általános nivellálódását, a társadalmi bizalom gyökeres megingását is. A Versailles-ellenes hangulat fokozatosan egy minden társadalmi réteget magába olvasztó szindrómává sűrűsödött.³⁴² A németek úgy érezték a szövetségesek (és legfőképp a franciák) a falatot vonják meg a szájuktól. A katonai vereség tagadásával szorosán összefonódott a le nem győzött hadsereg tézisének propagálása (a tördőfés legendája), mely a morális fogalmak és tudat összezavarodásához vezetett. Az egykori háborús ellenfelekkel szemben egészen más – magasabb rendű – jogok keltek életre, mely a vitákat egyre keményebbé, az erőszak alkalmazásának küszöbét pedig egyre alacsonyabbra tették. Nem véletlen, hogy Adolf Hitler politikai karrierje éppen 1923 novemberében, az infláció tetőzésekor, vette kezdetét.

Hitler célja 1918 után meggyőződésem szerint kizárólag a *bosszú* volt, melynek intenzitása az egyre komorabb események láttán évről-évre nőtt. Ő nem tette volna le a fegyvert, ahogy ezt többször is emlegette, a végső győzelemig harcolt volna. Úgy gondolom ebben ragadható meg a hitleri logika lényege. Ezen állításomat maga Hitler igazolja 1938. november 10-én Münchenben tartott sajtótájékoztatóján, melyben elismeri, hogy a békéről tett nyilatkozatait kizárólag a kényszer szülte. Saját bevallása szerint a német népet előbb lépésről lépésre pszichésen át kellett hangolnia a háborúra, ezért nem propagálhatta kizárólag az erőszakot, hanem bizonyos külpolitikai folyamatokat úgy kellett megvilágítania az embereknek, hogy lelkük mélyén szólaljon meg a hang, mely az erőszak után kiált.³⁴³ **Vagyis Hitler célja röviden a háború, de ezt úgy akarta elérni, hogy ne ő,**

---

³⁴² Martin H. Geyer 1998. 289. o.

³⁴³ „...Der Zwang war die Ursache, warum ich jahrelang nur vom Frieden redete. Es war nunmehr notwendig, das deutsche Volk psychologisch allmählich umzustellen und ihm langsam klarzumachen, daß es Dinge gibt, die, wenn sie nicht mit friedlichen Mitteln durchgesetzt werden können, mit Mitteln der Gewalt durchgesetzt werden müssen. Dazu war es aber notwendig, nicht etwa nun die Gewalt als solche zu

hanem a tömegek kiáltsanak fegyverért. Az érzelmi propaganda hatékonyságának egyik legdöbbenetesebb megnyilvánulását jelentette, amikor 1943-ban Goebbels kérdésére: „*Akarjátok-e a totális háborút?*” a tömeg egy emberként állt fel és üvöltötte „*A Führer parancsa, mi követjük*” (Führer befiehl, wir folgen).

A legfőbb cél tehát az volt hogy a németeket pszichésen áthangolják. A cél eléréshez saját technikákat alakítottak ki, ezek bemutatása következik ebben a fejezetben. Négy olyan technikai súlypontot mutatok be, melyek igazolják azt a tézist, mert szerintem tudatos instrumentalizációval van dolgunk: Az érzelmi kondicionálás egyik sajátos eszköze volt a *polarizáció*, mely nemcsak jók és rosszak pólusait hozta létre, hanem *vezér* és követői között is áthidalhatatlan távolságot hozott létre. Az elemzett beszédek egységes érzelmi orientációját most kiegészítem ezek *érzelmi diszpozíciójának* vizsgálatával is. (E homogén struktúrák szintén a tudatos előkészítés hipotézisét támasztják alá.) Végül a háborúra hangolás különleges technikáját jelenti a *tervezett lélektani műveletek* alkalmazása.

2.3.1 A polaritások kialakítása

Az érzelmek politikai relevanciája Hitler számára is ismert volt. Már a Mein Kampf háborús propagandáról írt fejezetében bárki elolvashatta 1925-ben: „*Épp abban rejlik a propaganda művészete, hogy képes megragadni a tömeg érzelemfelt képzeletvilágát és pszichológiailag megfelelő formában megnyitni az utat a tömeg figyelméhez és szívéhez.*”³⁴⁴ Néhány bekezdéssel később így folytatja: „*A nép a maga nagy többségében annyira nőies beállítottságú, hogy gondolkodásmódját és ténykedését sokkal inkább az érzelmek befolyásolják, mint a hideg értelem. Ez az érzés azonban nem komplikált, hanem egyszerű és zárt. Itt nincs helye a latolgatásnak, csak pozitívnak vagy negatívnak, szeretetnek vagy gyűlöletnek, jognak vagy jogtalanságnak, igazságnak vagy hazugságnak, sohasem lehet félig ilyen, félig olyan, vagy csak valamennyire stb.*”³⁴⁵

---

propagieren, sondern es war notwendig, dem deutschen Volk bestimmte außenpolitische Vorgänge so zu beleuchten, daß die innere Stimme des Volkes selbst langsam nach der Gewalt zu schreien begann;... ” C 1136 DRA.

³⁴⁴ Adolf Hitler: Mein Kampf. Zwei Bände in einem Band. 851-855. kiadás. Zentralverlag der NSDAP., Frz. Eher Nachf., GmbH, München 1943, 198. o. [ford. K.Zs.]

³⁴⁵ Adolf Hitler 1943. 202. o.

A továbbiakban tehát mindenképpen célszerű Hitler gondolatmenetét ezen a szálon követni.³⁴⁶

A politikai érzelmek világát - Hitler elképezéseinek megfelelően - egy tengely osztja ketté, mely a valóságot jó és rossz dolgokra osztja, ez a két pólus azonban tovább differenciálható a szeretet-gyűlölet, jogos-jogtalan, igazság-hazugság ellentétekkel. Ma már tudjuk, hogy az azonos érzelemhez tartozó tartalmak azonos helyen tárolódnak az emlékezetben és ezáltal együtt is mobilizálódnak. Ez nagyon fontos, ugyanis ezáltal válik érthetővé, hogy bizonyos kognitív tartalmak valamilyen érzéshez kapcsolásával - elég egyetlen kogníció előhívása - egy egész érzelmi és kognitív mező mobilizálódik. Az érzelmek egyfajta *kötőanyagként* funkcionálnak.³⁴⁷ A közvetített verbális tartalom értéke akár minimális is lehet, ha a mindez érzelmileg koherens. Vagyis egy propagált ideológia számos ellentmondást, következetlenséget tartalmazhat, de ennek kevésbé lesz jelentősége, ha az egész érzelmileg egyetlen koherens egységet alkot. Kevésbé támadható és a hatása, ahogy ezt maga Hitler is leírja, sokkal erőteljesebb: „*Minél csekélyebb a tudományos ballaszt [a propagandában], és minél kizárólagosabban törekszik a tömeg érzelmeinek megnyerésére, annál nagyobb lesz a siker.*”³⁴⁸ Szeretném megvilágítani, hogy a nemzetiszocialista ideológiában tulajdonképpen két egymással ellentétes valenciájú, de érzelmileg tökéletesen egységes mező jön létre. Érzelmi és értelmi koherencia csak úgy érhető el - állítja Hitler-, ha mindig egyetlen tartalmat közvetít, melyet különböző szempontok szerint megvilágíthat, de a végén mindig vissza kell térnie a vezéreszméhez. Nincs változtatás! –írja.³⁴⁹

---

³⁴⁶ E fejezet megírásához primer forrásként a *Mein Kampf*ot vizsgáltam meg, mégpedig azért, mert leplezetlen kinyilatkoztatásokat tartalmaz minden távolabbi célról, politikai alapvetésről, de legfőképp szerzőjének gondolatvilágáról. A *Mein Kampf*ról köztudott, hogy a legolvasatlanabb sikerkönyv volt a birodalomban és az is, hogy tartalma nem hozható összhangba az 1933-1938 közötti hitleri politikával, ergo nem vonhatunk le belőle következtetéseket a náciizmus népszerűségével kapcsolatban. Jelen esetben a Hitler által közvetített ideológia érzelmvilágának bemutatására használom, bár ma már azt is tudjuk, hogy a náci ideológia korántsem volt egységes. Helyet kapott benne Darré anticivilizációs modellje, Rosenberg és Himmler keresztényellenes, és Goebbels antikapitalista modellje is, ám ezeket Hitler világszemlélete akár egy kapocs tartotta össze.

³⁴⁷ Számos empirikus kísérlet bizonyította, hogy azok az affektusok, melyek azonos – vagy hasonló - érzelemhez kötődnek, az emlékezetben összekapcsolódnak egymással, és egyetlen „tömbként” mobilizálhatóak.

³⁴⁸ „*Je bescheidener dann ihr wissenschaftlicher Ballast ist, und je mehr sie ausschließlich auf das Fühlen der Masse Rück-sicht nimmt, um so durchschlagender der Erfolg*” *Mein Kampf* 198. o. [ford. K. Zs.]

³⁴⁹ „*...So muß das Schlagwort wohl von verschiedenen Seiten aus beleuchtet werden, allein das Ende jeder Betrachtung hat immer von neuem beim Schlagwort selber zu liegen. Nur so kann und wird die Propaganda einheitlich und geschlossen wirken.*” *Mein Kampf* 203. o

Először a *negatív pólussal* kezdem, mert a pozitív tartalmak kizárólag a negatívak ellenpólusaként értelmezhetőek. A gyűlölet első alanya a vezér politikai alapművében a Monarchia. Szerinte a Habsburgok tehetőek felelőssé azért, mert saját kicsinyes érdekeik miatt elárulták a népet. Hozzájárultak a Birodalom elszlávosodásához, a nép nyomorához, és a nemzeti büszkeség hiányához.³⁵⁰ A második ellenfél a szociáldemokrácia, amely a szakszervezeti mozgalmat és a munkásságot saját céljaira használta fel. Gonosz, és ellenséges taktikával győzi le kiszemelt áldozatait.

A „rossz” csoport elsődleges eleme általában a *háborús vereség* és az azt követő 14 év, mely a szenvedés, a gyalázat és a szégyen éveit jelentette. Hitler értelmezésében (bár ez széles tömegek véleményét is jelentette) a német népet csak elvakították az ígéretek, ezért vád nem érheti, hisz ártatlan volt – egy áldozat. Becsületével és szabadságával fizetett az árulók (ld. tördőfés legendája) bűnéért, sőt a Mindenható is elhagyta.³⁵¹

A második érzelmi kulcsfogalom *Versailles* volt, mely a köré szőtt legendákkal - gondolok itt a már említett tördőfésre és a Wilson-legendára – arra is alkalmas volt, hogy a sarkában járó *forradalommal* összekapcsolva újradefiniálta az ellenség táborát. A háború előtt és alatt is jellemző angolellenesség, valamint a napóleoni háborúk óta tapasztalható izzó franciaellenesség 1918. november után a jobboldali propaganda következtében bolsevizmusellenességbe fordul át. Az ellenség már nemcsak kívül, hanem belül is lokalizálható lett. A kommunizmus belföldi megtestesítői a szociáldemokraták és a kommunisták. A marxizmus, a bolsevizmus és a zsidó fogalmak szinonimává olvasztása kétségtelenül hatékony fegyvert jelentett a nemzetiszocialisták eszköztárában mind a zsidók, mind a köztársaság ellen. Persze a kör ennél jóval tovább tágítható, és bárki belekerülhetett, aki nem volt a rendszer híve. Jellemző, hogy minden ellenséget úgy jelenít meg, mintha azok akarnának a németek életére törni. Ez a fenyegetettség adja a gyűlölet legitimációját és egyben feljogosít a minden eszközt bevető harcra.

Evvel szemben ott a „jó”, a lehetőség, hogy a jövő már bizonyosan szebb lesz, és a megalázó korszak örökre a múlté: „...*Boldogok lehetünk, mert tudjuk, hogy a jövő csak a*

---

³⁵⁰ Adolf Hitler 1943. 13 ff. ill. 31. o.

³⁵¹ „...Über vierzehn Jahre sind vergangen, seit dem unseligen Tage, da, von inneren und äußeren Versprechungen verblendet, das deutsche Volk der höchsten Güte unserer Vergangenheit, des Reiches seiner Ehre und seiner Freiheit vergab und dabei alles verlor. Seit diesen Tagen des Verrates hat der Allmächtige unserem Volk seinen Segen entzogen. Zwietracht und Haß hielten ihren Einzug...” részlet Hitler rádiófelhívásából 1933.02.01. forrás: Frankfurt a.M., C 913 DRA

miénk...”³⁵² Ez a kétpólusú gondolat nemcsak Mein Kampfot, hanem a teljes nemzetiszocialista kommunikációt végigkíséri. 1933. május elsején a berlin-tempelhofi mezőn Hitler a legmélyebb elszántsággal harsogja: „*A német nép többé nem becsület nélküli, szegyenkező, önmarcangoló, bátortalan és kishitű nép. Nem, Uram, a német nép újra erős...*”³⁵³ A háborús vereség tehát egy érzelmi kulcsfogalom lett a kommunikációban, csakúgy mint a *hatalomátvétel napja* – ezek jelentik a két pólust. Hermann Göring a hatalomátvétel napját az „Augusterlebnis”-hez hasonlította: „... *egy olyan hangulat, mint ez most, csak 1914 augusztusához hasonlítható, amikor egy nemzet felkelt, hogy megvédje mindazt, amije van. 1933. január 30. lesz az a nap a német történelemben, amikor a nemzet újra visszatér önmagához, mikor felkel, és lerázza magáról az elmúlt 14 év kínját, gyalázatát és szegyenét...*”³⁵⁴ A korszak embere úgy érezhette nagy idők tanúja, sőt ő maga is a kiválasztottak közé tartozik. Különösen fontos szerepet kapott ez az érzés a fiatalok megnyerésében: „*Német Ifjúság! Nagy időket éltek ti. Nektek megadatott, ami más generációknak nem. Mindaz, amit ma átélünk nem a véletlen műve, nem az Ég ajándéka, hanem mérhetetlen erőfeszítések, állhatatos munka, és óriás áldozat gyümölcse....*”³⁵⁵.

A kellemes érzelmek dominanciája azonban már a hatalomátvétel előtt kimutathatóak. Egészen döbbenetes volt számomra a szeretet elem ilyen arányú jelenléte a filoheroizmus érzésében, ezért úgy gondolom érdemes egy kitérőt tenni e kérdés alaposabb vizsgálatához. Vajon mit jelenthetett Hitler szótárában ez a szó? Egyáltalán egy olyan szélsőségesen agresszív rendszer esetében, mint a nemzetiszocializmus beszélhetünk-e egyáltalán szeretetről? A kérdés elgondolkodtató, ám biztos vagyok benne, hogy a kizárólag negatív affektusokra építő argumentáció nem lehet alkalmas a tömegek mozgósítására, ha nincs benne valamilyen kiegyensúlyozó pozitív elem. A „szeretet” Hitler szótárában bizonyosan

---

³⁵² „*Wir können glücklich sein, zu wissen, daß diese Zukunft restlos uns gehört*” Forrás: Hitler beszéde Nürnbergben a birodalmi pártnapon 1934.09.08. Frankfurt a.M. C 1236 DRA [ford.K.Zs.]

³⁵³ „*Das deutsche Volk ist nicht mehr das Volk der Ehrelosigkeit, der Schande, der Selbstzerfleischung, der Kleinmütigkeit, und der Kleingläubigkeit. Nein, Herr, das deutsche Volk ist wieder stark geworden in seinem Geiste, stark in seinem Willen, stark in seiner Beharrlichkeit, stark im Ertragen aller Opfer.*” Deutsches Rundfunkarchiv (DRA), Frankfurt a.M. C 1216 DRA [ford.K.Zs.]

³⁵⁴ „*...eine Stimmung, wie sie nurmehr zu vergleichen ist mit jenem August 1914, da ebenfalls eine Nation aufgebrochen ist, alles was sie besaß, zu verteidigen. Der 30. Januar 1933 wird in der deutschen Geschichte als der Tag bezeichnet werden, da die Nation sich wieder zurückgefunden hatte, da eine neue Nation aufbrach und abtat alles an Qual, Schmach und Schande der letzten vierzehn Jahre.*”, Hermann Göring Berlin 1933.01.30. C 912 DRA [ford.K.Zs.]

³⁵⁵ „*Deutsche Jugend! Eine große Zeit ist es, die Ihr erlebt. Was Generationen oft nicht beschieden ist, wird Euch zuteil! Dies alles, was wir heute erleben, ist kein Zufall, ist nicht ein Geschenk des Himmels, sondern das Ergebnis unermesslicher Anstrengungen, dauernder Arbeit, größter Opfer.*” Forrás: Hitler beszéde a berlini Lustgartenben 1935.05.01. DRA C-892 Frankfurt a. M. [ford.K.Zs.]

nem azonosítható Fromm „törődő cselekvésével”, nem tartalmaz sem altruizmust, sem intimitást, nála ez az érzés kizárólag a „tisztelethez” kapcsolódik: „... *És harcolni csak olyasmért tudok, amit szeretek, szeretni azt tudom, amit tisztelek, és tisztelni azt, amit valamennyire is ismerek.*”³⁵⁶

Plutchik modellje szerint a szeretet érzése két alapérzelem, az öröm, és a bizalom keverékéből létrejövő elsődleges keverékérzelem, így érthetővé válik, hogy a két elem elegyítésekor Hitler az egyik elemet tette dominánssá. A csúsztatás, nem olyan feltűnő, és azt sem állíthatjuk, hogy nincs. Sőt, ha alaposan szemügyre vesszük az érzelmeket megjelenítő szavakat, a szeretetre utaló „szív” (Herz) szó és a vele rokon „szeretet” (Liebe) és „szeretni” (lieben) szavak a Mein Kampf lapjain meglehetősen gyakran fordulnak elő. (De bőségesen találunk példákat a későbbi beszédekben is.) Az előszóban például azt írja, hogy ez a könyv azoknak szól, akiknek szíve a mozgalomé és értelmük a megvilágosodásra vágyik.³⁵⁷ A legmélyebb szeretet érzése Hitlernél saját bevallása szerint német hazájához (és nem szülőföldjéhez) kapcsolódik: „*Csak aki saját testén érzi mit jelent németnek lenni, úgy hogy nem tartozhat kedves hazájához (Vaterlande), csak az képes felfogni azt a mély vágyat, mely az anyaországtól (Mutterlande) elválasztott gyermek szívében izzik.*”³⁵⁸ A két szó Vaterland és Mutterland a német nyelvben nem ellentétes tartalmakat fejez ki, a szülőföldnek a Vaterland felel meg, míg a Mutterlandnak az anyaország, melytől bizonyos részeket elválasztottak. Érzelmileg viszont tökéletes képet fest az anyjától és apjától megfosztott lélek szenvedéséről.

A szeretet szó leggyakrabban a hazához, a néphez és a bajtársakhoz kapcsolódik. A szülőföldjéhez fűzött szeretetéről így ír: „*Már akkor levontam a konzekvenciát ebből a felismerésből: forrón szerettem az én német-osztrák szülőföldemet, mélyen gyűlöltem az osztrák államot.*”³⁵⁹ A szeretet érzése tehát - bár torzított formában -, mégis jelen van a

---

³⁵⁶ „Und kämpfen kann ich nur für etwas, das ich liebe, **lieben nur, was ich achte**, und achten, was ich mindestens kenne.” In: Mein Kampf 34. o [ford.K.Zs.]

³⁵⁷ „Ich wende mich dabei mit diesem Werk nicht an Fremde, sondern an diejenigen Anhänger der Bewegung, die mit dem Herzen ihr gehören und deren Verstand nun nach innigerer Aufklärung strebt.” M.K. Előszó.

³⁵⁸ „Nur wer selber am eigenen Leibe fühlt, was es heißt, Deutscher zu sein, ohne dem lieben Vaterlande angehören zu dürfen, vermag die tiefe Sehnsucht zu ermessen, die zu allen Zeiten im Herzen der vom Mutterlande getrennten Kinder brennt.” Mein Kampf 136. o. [ford.K.Zs.]

³⁵⁹ „Ich hatte schon damals die Konsequenzen aus dieser Erkenntnis gezogen: heiße Liebe zu meiner deutsch-österreichischen Heimat, tiefen Haß gegen den österreichischen Staat.” M.K. 14. o. [ford.K.Zs.]

rendszerben, méghozzá nagyon fontos érzelmet képvisel a polaritás kialakításában, hisz a vele ellentétes gyűlölet kiélésének legitimációját adja.³⁶⁰

A nemzetiszocialista retorikában közvetített érzelmeket rendkívüli intenzitás jellemzi, így az öröm komponens elragadtatásra, a bizalom pedig csodálatra vált. A kettő keverékéből már az „*áhítat*” érzése kristályosodik ki. Ez az áhítat mesterségesen jön létre – ahogy minden más érzés is ebben a rendszerben –, és elsősorban a vezérré koncentrálódik, aki saját bevallása szerint ugyancsak áhítattal fordul a nép felé, így – az „*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*” értelmében tulajdonképpen önmaga felé. Mivel az egyén a nép része, és a vezér iránti „szeretet” azonos a nép iránti „szeretettel”, ezért az egyén és a vezér „szeretete” is tulajdonképpen önmagára irányul – érzelmileg két egymással párhuzamosan futó nárcisztikus kör. Tulajdonképpen ez vezet el minket a rendszer egyik érzelmi magjához, egy erősen emocionalizált „mi”-képhez, melyben természetesen erős dominanciát kap maga a vezér. Az öröm és boldogság alapjait jelentette egy olyan vezető is, aki átveszi a nép gondjait: *„Egy egész nép, egy egész nemzet érzi magát erősnek és boldognak, hisz Ön ennek a népnek nemcsak vezére, hanem megmentője is.”*³⁶¹

2.3.2. A vezér alakjának kiemelése

*„...Rajta kívül nem létezett semmi, ezért volt olyan óriási hatása.”*³⁶²

Számtalan olyan írásos forrás áll rendelkezésünkre, amely a vezér iránti bizalomról, és ragaszkodásról szól. Bärbl Wirrer szülei, Inge és Fred – két meggyőződéses nemzetiszocialista – levelezését dolgozta fel 1942 októberétől 1945 áprilisáig.³⁶³ Bár a levelek többnyire az egymás iránt érzett lángoló szerelmet közvetítik (azt is mondhatnánk a

---

³⁶⁰ A német föld iránti szeretet hivatalos propagálása nem a nemzetiszocializmus találmánya volt - ahogy ez az ideológiai elemek többségére általában is jellemző -, már a weimari korszakban is jelen volt, 1933 után azonban egyre inkább a Blut und Boden mítoszává alakul át. Vö. Heske Henning: „...und morgen die ganze Welt”: Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus. Norderstedt, 2008, Books on Demand.

³⁶¹ „*Ein ganzes Volk, eine ganze Nation fühlt sich heute stark und glücklich, weil in Ihnen diesem Volk nicht nur der Führer, weil in Ihnen dem Volk der Retter erstanden ist.*” Hermann Göring beszéde a Szabadság Birodalmi Pártnapján. Forrás: C444 DRA [ford.K.Zs.]

³⁶² Részlet Wilhelm Plessner az 1935-ös birodalmi pártnap egyik résztvevőjével készített interjúból: „Egyetlen kiáltás tört fel, mintha egy messiás, egy megváltó jött volna a földre. Rajta kívül nem létezett semmi, ezért volt olyan óriási hatása.” (Eredeti: „*Es war ein Aufschrei, als ob ein Messias, ein Erlöser auf die Welt gekommen wäre. Es gab nichts anderes und deshalb war das der große Eindruck.*”) In: Marks 2007, 60. o. [ford.K.Zs.]

³⁶³ Bärbl Wirrer: Ich glaube an den Führer. Eine Dokumentation zur Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland. 1942-1945. Bielefeld, 2003, Verlag für Regionalgeschichte Bd 9.

szerelme affektuslogikája mozgatja őket), Frednél többször is felvillan a Führer iránti végtelen lojalitás: például

„Az én bizalmam a vezetésünk iránt határtalan...”³⁶⁴, vagy másutt „kívánom, sokáig tartsa a Gondviselés a mi Führerünket”³⁶⁵. Egyik 1942-ben írt levelében így ír: „Valószínűleg minden ember számára létezik egy, vagy akár több olyan ember is, akikkel szemben az amit érez és amit számára jelentenek, nem nevezhető már emberinek. Ilyen értelemben a Führer számomra nem ember, és evvel nem akarom azt mondani, hogy Téged összehasonlítalak vele. Az összehasonlítás nem lehetséges; ezek az érzések túlságosan is távol vannak egymástól, mégis oly szorosan összetapadnak, ez egy és ugyanaz az érzés, mégis ég és föld a kettő.”³⁶⁶

Számos további példát találunk Klemperer könyvében, és egyéb kortárs dokumentumokban, de megemlíthetjük akár Goebbels naplóbejegyzését is: „Adolf Hitler ich liebe dich”,³⁶⁷ vagy Robert Ley Adolf Hitler 50. születésnapján tett rádiónyilatkozata: „Hogy miért is szereti a német ember Adolf Hitlert olyan kimondhatatlanul? Mert nála oltalmat³⁶⁸ talál. Ez az, az oltalom érzése, ez az, az oltalom. A Führer átveszi gondjait, és egymaga viszi tovább. A Führer óvja, védi őt, a Führer ad neki erőt.”³⁶⁹ Ugyancsak hálóját, szeretetét és a Führerbe vetett izzó bizalmát nyilvánítja ki 1935-ben a birodalmi pártnapon Hermann Göring: „Mindazt a hálát, szeretetet, és izzó bizalmat, mely Önt illeti vezérem, ma százezer szempár ragyogja vissza. Egy egész nép, egy egész nemzet érzi magát ma erősnek és boldognak, mert az Ön személyében ennek a népnek nemcsak a vezére, hanem megmentője jött el.”³⁷⁰ A megváltó konnotációjával személyét ember feletti kategóriába emelték, ezt példázza egy másik Göring idézet 1943-ból: „ Tekinteteteket

---

³⁶⁴ Ibid. 52.o.

³⁶⁵ Ibid. 88. o.

³⁶⁶ Ibid. 58.o.

³⁶⁷ Elke Fröhlich: Die Tagebücher von Joseph Goebbels. 1926. április 19. napján tett bejegyzés. A magyar kiadásban ez a szövegrész nem szerepel. Idézi: Claus Ekkehard Bärsch: Der junge Goebbels. Erlösung und Vernichtung. München, 2004, Wilhelm Fink. 156. o.

³⁶⁸ Eredeti szövegben „fühlte sich geborgen”, melyhez a magyar nyelvben nincs adekvát fogalom. Egyszerre jelent védelmet, meleg szeretetet, biztonságot.

³⁶⁹ „Weshalb liebt der deutsche Mensch Adolf Hitler so unsagbar? Weil er sich bei Adolf Hitler geborgen fühlt. Das ist es, das Gefühl des Geborgenseins, das ist es, geborgen. Der Führer nimmt seine Sorgen und trägt sie. Der Führer übernimmt seinen Schutz, beschützt ihn, und der Führer gibt ihm Kraft.” DRA, LP 6536

³⁷⁰ „Alles was an Dank, an Liebe, an glühendem Vertrauen zu Ihnen da ist, mein Führer, das ist Ihnen heute aus Hunderttausenden von Augen entgegengeleuchtet. Ein ganzes Volk, eine ganze Nation fühlt sich heute stark und glücklich, weil in Ihnen diesem Volk nicht nur der Führer, weil in Ihnen dem Volk der Retter erstanden ist.” C 444 DRA [ford.K.Zs]

mindig a Führerre vessétek és gondoljatok órá. Mint fénylő óriás példakép lebegjen szemetek előtt [...] Mikor a Gondviselés a német népnek egy ilyen férfi nagyságot küldött mint a Führer, őseink erre még ismerték a szót: Te Isten küldötte."³⁷¹ Az egyes szám második személy ebben az esetben úgy hangzik, mint amikor a hívő megszólítja istenét.

A kortársakkal készített legfrissebb interjúk ugyancsak megerősítik ezt az emberfelettséget: Eugen Ebner³⁷² (szül. 1915) katona és NSDAP-tag volt, többször is látta Hitlert, akinek alakja és főleg „szúrós tekintete” teljesen megigézte őt. Egyszer a tiszti kaszinóban figyelte meg – számol be róla -, amint a Führer tojást reggelizett szalonnával. Nem késsel-villával evett, hanem csak egyszerűen villával, egészen természetesen. Az embereknek akkoriban nagyon szimpatikus volt - mondja -, mert emberként viselkedett. (Ebből arra következtethetünk, hogy nem emberként néztek rá.)

Egy másik interjúalany (Elvira Scheer) így számol be: *„Hitler, te jó ég! Tudja, ő olyan távolinak tűnt. Nem is volt ott. Úgy lebegett mindenki felett, mint a szentek, vagy Jézus és Mária.”*³⁷³ Meg volt győződve róla, hogy Hitler csak a népéért élt, azt hitte nem is házasodik meg. Olyan volt számára, mint egy katolikus pap, aki nem gondol magára, csak a híveire. Tisztelte, bár semmit sem tudott róla - vallja be. A magánélete ugyanis tabu volt. Nem is volt magánélete.³⁷⁴ A papi és a hadvezéri funkció egybeolvadása az egykori istenkirályok modern változatát idézi.

A Führer-kultusz tudatosan felépített stratégia volt. Egyik forrását a propagandagépezet jelentette. Itt ki kell emelni Goebbels tevékenységét, aki mesterien értett ahhoz, hogy a tömegek áhítatát egészen az extázisig fokozza: *„Ő a németek csodája; egyedül ő a megmagyarázhatatlan, a titok és a mítosz.”* Ugyanakkor az érzelmkommunikáció hatékonyságához külső díszletek is fokozták.³⁷⁵ Hitler beszédeinek megszervezése ugyanis

---

³⁷¹ Göring a Birodalmi Légügyi Minisztériumban Berlinben 1943.01.30-án. DRA 52-8920 [ford.K.Zs.]

³⁷² Stephan Marks 2007. 35. o. Marks egy hétéves kutatási projekt (Történelem és emlékezet) eredményeit tette közzé 2007-ben, melyben a náci hívek motivációjára kereste a választ. A team társadalomtudósokból, pszichoanalitikusokból, pszichoterapeutákból, pszichológusokból, történészekből, nevelési szakemberekből, szociális munkásokból, szociálpedagógusokból állt. 19 nő és 24 férfi adott választ azokra a kérdésekre, melyek elsősorban egyéni motivációjukra irányultak, személyenként 1-3 interjú készült. Az interjúalanyok 1906 és 1926 között születtek, és a Hitlerjugend, a BDM vagy az NSDAP tagjai voltak, tehát a mozgalom fiatal, aktív résztvevői.

³⁷³ Ibid. 36.o.

³⁷⁴ Ibid.

³⁷⁵ Erről bővebben ld. Peter Reichel: Der schöne Schein des Nationalsozialismus. Faszination und Gewalt des Faschismus. München-Wien, 1991, Carl Hanser; Christian Schicha-Carsten Brosda (Hg.): Politikvermittlung

Goebbels feladata volt, ő pedig ügyelt arra, hogy a grandiózus fogadtatás mindenütt egységes legyen.³⁷⁶ A Hitler-mítosz esztétikai megjelenítésében részt vett Albert Speer is, aki a pártfelvonulások építményeit tervezte és kivitelezte.³⁷⁷ Hitler körül a propaganda a fellépések során lenyűgöző mitikus teret hozott létre, mely képes volt büvkörébe vonni a hallgatóságot. A hatalomátvétel után aztán a propaganda egy sor újabb médiummal egészült ki.³⁷⁸

A kultusz másik forrását maga Hitler táplálta, aki soha nem fukarkodott az öndicsérő szavakkal. Három legfontosabb tulajdonsága – saját bevallása szerint: a bátorság, a szorgalom és a patriotizmus; mindig úgy festette le magát, mint a német nép elkötelezett, fáradhatatlan harcosa. A jó tulajdonságok sorát gyarapította még a megbízhatóság, nyíltság, igazságosság, fáradhatatlanság és a fanatikus célorientáltság. Beszédeit rendszerint egy hosszabb személyes bevezetéssel kezdte, melyben úgy mutatja be magát, mint a nép fia, az „*egy vagyok közületek*” gondolatát sugallva.³⁷⁹ Később azonban - főleg a peroráció szakaszában (a beszéd befejező részében) - olyan személyes tulajdonságokra hivatkozik beszédeiben, melyek egészen rendkívüli bátorságról, elszántságról és hazaszeretetről tanúskodnak. Evvel olyan magasságokba emelte önmagát, mely a közönséget szükségszerűen az alávetettség állapotába utalta. Mivel állítása szerint csakis a nép sorsa érdekelt, mely célért önfeláldozó harcot folytatott, a hallgató számára a kellemes alávetettség lehetőségét sugallta.³⁸⁰ Pszichoanalitikus szóhasználattal élve a

---

in Unterhaltungsformaten. Medieninszenierungen zwischen Popularität und Populismus. Münster, 2002, LIT, 88-110. o.; Erika Fischer-Lichte: Inszenierung und Theatralität. In: Herbert Willems - Martin Jurga (Hg.): Inszenierungsgesellschaft. Ein einführendes Handbuch. Wiesbaden, 1998, Opladen, 81-90.o.

³⁷⁶ A Führert mindig hatalmas felvonulás keretében fogadták a városok, és egészen aprócska trükkökkel képesek voltak az elragadtatás fokozására. Például a kis horogkeresztes zászlókat a propagandaminisztérium ingyen bocsátotta a gau rendelkezésére, ezek mindenütt megjelennek a korabeli filmdokumentumokon. A Führer pedig ott volt, akár egyszerre három városban is egyetlen nap alatt, ez pedig az omnipotencia érzését keltette az emberekből.

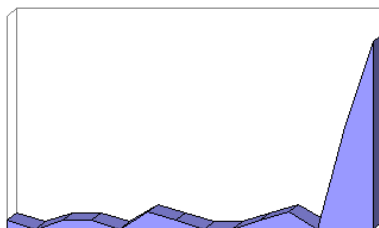
³⁷⁷ Egyik egészen rendkívüli ötlete volt a légvédelmi reflektorok fényoszlopaiból kialakított tér, mely akár egy fénykatedrális vették körül a beszédét tartó vezért. Lásd Albert Speer: Erinnerungen. Frankfurt am Main-Berlin, 1969, Propyläen, 71-72. o.

³⁷⁸ Marcel Atze: „Unser Hitler”. Der Hitler-Mythos im Spiegel der deutschsprachigen Literatur nach 1945. Göttingen, 2003, Wallstein. 29. o.

³⁷⁹ A Vogelsangban a leendő pártvezetők előtt így beszél: „*A legtöbb butaságot – úgy gondolom - én magam követtem el. Mert persze nekem kellett elvégezniem a legtöbb feladatot. Azok az emberek, akik a legtöbbet vállalják, szükségszerű, hogy hibát kövessenek el.*” eredeti: „*Die meisten Dummheiten glaube ich, die habe ich persönlich gemacht. Weil ich natürlich das meiste überhaupt machen musste. Menschen, die sehr viel machen, werden immer Fehlgriffe machen.*”[ford.K.Zs.] In: Ansprache Hitlers vor Kreisleitern <<http://www.lernort-vogelsang.de/PDF-Dateien/Ansprache>>[2010.10.31.] Hitler vor Kreisamtsleitern auf Vogelsang 1937.pdf.

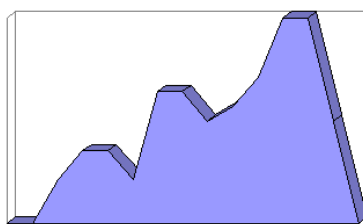
³⁸⁰ Ulrich Ulonska: Ethos und Pathos in Hitlers Rhetorik zwischen 1920 und 1933. In: Walter Jens-Joachim Dyck-Gert Ueding: Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch. Bd. 16. Rhetorik im Nationalsozialismus. Tübingen, 1997, Max Niemeyer.

közösség Felettes-énjének pozíciójára tört. Ulonska Hitler 1922. április 12-i beszédében a vezér önábrázolását vizsgálva következő eredményre jutott:

8. ábra. Hitler önábrázolása 1922.04.22-i beszédében.³⁸¹

Jól látható, hogy a peroráció szakaszában az öndicséret ugrásszerűen nő. Véleményem szerint személye absztrahálódik, és egy férfi és női attribútumokkal felruházott emberfeletti ikonná avanzsálja magát. A férfiasság ábrázolása minden beszédében jelen van. A bátorsághoz kapcsolódó fogalmak, (9. ábra) végig dominálnak és a végső szakaszban ugyancsak csúcsra ugranak. Az érzelmi fokozást segíti, hogy a beszédben előrehaladva egyre agresszívabb szavakat, képeket, és metaforákat használ, egészen a mámorszerű érzésig vezetve hallgatóit, akik nemcsak a vezért tartják dominánsnak, hanem maguk is egyfajta szubjektív erőteltséget élhetnek át.

9. ábra. Hitler saját bátorságának ábrázolása 1922.04.22-i beszédében.³⁸²

Ulonska elemzése alapján a határt 1933 jelenti, ³⁸³ ugyanis a húszas évek vége felé (1927/28) az érzelmileg túlfűtött vad rágalmaszások terjedelme és intenzitása csökken (ezt a dolgot kutatásai is alátámasztják), viszont a bevezető szakaszban alkalmazott öndicséret egyre nagyobb teret nyer - ekkor már a konformizált államférfi beszél. A hatalomátvétel évében az Esz. 1. személy alkalmazása 400-szorosára (!) ugrik a beszédekben a Kampfzeit éveikhez viszonyítva.

³⁸¹ Ulrich Ulonska: Suggestion der Glaubwürdigkeit. Ammersbek, 1990, Verlag an der Lottbek, 255.o.

³⁸² Ulrich Ulonska 1990. 182. o.

³⁸³ Ulrich Ulonska 1990. 291.o.

2.3.3. Retorikai sajátosságok

A karizmatikus vezér képe egy tudatosan alakított kommunikációs folyamat eredménye. Hitler hatásos szónok volt, ez a képessége azonban a vitathatatlan alapadottságokon túl bevallottan is egy tanulási folyamat eredménye volt. Szónoki tehetségét a háború utáni években a Reichswehr müncheni tanfolyamain fejleszthette mesterfokra. A forradalom után a hadsereg a bajor fővárosban gyakorlatilag teljhatalmat kapott, és vezetői meg voltak győződve arról, hogy az ellenpropaganda jelenti a siker kulcsát. Ezért gondoskodtak egy hírszerző osztag felállításáról, melyet propaganda feladatokkal láttak el, és felvilágosító kurzusokat szerveztek.³⁸⁴ 1919 nyarán antibolsevik szónokká képezték ki, és ez év szeptemberében tehetségét felismerve, bizalmi emberré léptették elő (V-Mann).³⁸⁵ Feladata abból állt, hogy a balos pártokról készítsen jelentéseket. Mind a témát, mind a technikát illetően megalapozott ismeretekre tett szert. A Hitlerről szóló szakirodalom egy része (ld. Rauschning, Golo Mann, Bullock, Friedländer) elfogadja azt az álláspontot, hogy Hitler hipnotikus képességekkel rendelkezett, bár ezen állítások tudományos megalapozottságával eddig nemigen foglalkoztak. A mai kutatási eredmények fényében azonban ez tézis inkább tekinthető az emberfelettségének mítoszának továbbélésének, sem mint megalapozott tudományos tézisként. (Ez ismét jó példa arra, hogy a történész nem tehet adekvát kijelentést egy történelmi személyiség pszichéjére vonatkozóan a pszichológia ismereteinek alkalmazása nélkül.) A hipnózis valójában egy *megváltozott tudatállapotra utal*, melyben a figyelem fókusza beszűkül, és a hipnotizőr irányába koncentrálódik. Evvel párhuzamosan a környezetnek szentelt figyelem megszűnik, a tudat beszűkül, az alany passzívvá válik, és regresszióba kerül. Richard Bandler szerint minden, ami egy ember figyelmét képes magához kötni, tulajdonképpen hipnotikusnak nevezhető.³⁸⁶ A kijelentést tehát úgy kell módosítanunk, hogy Hitler szónokként képes volt magára vonni a hallgatóság figyelmét, ám nem volt képes arra, hogy a szó köznapi értelmében hipnotizálja a tömegeket.

---

³⁸⁴ Hitler beszédtehetségét Karl Alexander von Müller - egy referensként alkalmazott müncheni történész - fedezte fel.

³⁸⁵ Ormos Mária: Hitler. Budapest, 1993, T-Twins, 51.o.; Martin H. Geyer: Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne. Göttingen, 1998, Vandenhoeck & Ruprecht, 105 ff.

³⁸⁶ John Grindler-Richard Bandler: Therapie in Trance. Stuttgart, 1987, Klett-Cotta, 18. o. Csíkszentmihályi ezt a jelenséget Flow-nak nevezi, és véleményem szerint, bár valóban a tudat beszűkülését jelenti, nem szerepel benne egy külső személlyel folytatott interakció, ami alapvető különbséget jelent.

Hitler tisztában volt azokkal a technikákkal, melyekkel képes volt hallgatóságának akaratát megtörni, és ezt a tudását nem is rejtette véka alá,³⁸⁷ tapasztalatairól bőszégesen írt a Mein Kampfban. Tudta milyen jelentősége van a napszaknak (egy frenetikus hatású esti beszéd – írja - reggel teljesen használhatatlan és milyen lényeges a hely megválasztása (ha nincs meg a szükséges atmoszféra, soha nem lesz hatásos a beszéd). A rendezvényeken a hallgatóságnak gyakran órákat kellett rá várnia Hitlerre, a beszédek pedig nem ritkán két órára nyúltak. A többség ekkorra már fizikailag kimerült. Grieswelle szerint a hallgatóságot evvel már „félíg öntudatlan” állapotba hozta, aztán a hallgatóság intellektuális ellenálló képességét további kicsapongó leírásokkal bénította meg.³⁸⁸ Végül az andalító állapotból kiragadta hallgatóságot és követelő cselekvésbe ment át, melyet egészen az extázisig fokozott. Ez a technika kétségtelenül rendkívül hatásos volt, de mint írja, a jelenségek okára nem talált magyarázatot, a tapasztalat tanította meg minderre.³⁸⁹ Ez a tapasztalat aztán beépült a náci szónokiskolákban tananyagába is. A tanulókat arra utasították, hogy a politikai gyűlések résztvevőit tekintsék hipnózisobjektumoknak.³⁹⁰ Egy tankönyv azt ajánlotta, hogy a szónok a beszéd végén alkalmazzon éber szuggesziót: „Ahogy a hipnotizőr azt mondja a páciensének: Ébredés után ezt és ezt fogod tenni! – úgy a szónok is azt mondja hallgatóinak: *„Ha most visszatértek az életbe, akkor legyetek ilyenek és ilyenek, és tegyétek ezt és ezt!”*”³⁹¹ Ez a hatás azonban soha nem jöhetett volna létre a megfelelő érzelmi alapozás nélkül – a retorika mesterei evvel is tisztában voltak.

A beszédek hatékonysága a mai korból visszatekintve érthetetlennek tűnik. Hitler mint szónok a maga eltúlzott gesztusaival és mimikájával a mai néző szemével egészen groteszknek tűnik. Ennek elsődleges oka, hogy azok a színházi szakemberek, akik őt tapasztalataikkal segítették, a némafilm világából jöttek.³⁹² A hangmagasság változása is bizonyítottan képes az érzelemteltség állapotának demonstrálására. Schererék kutatócsoportjának eredményei alapján bizonyított tény, hogy a beszélő izgalmi állapotának anticipációja direkt viszonyban áll a hangmagasság variációs spektrumának szélességével. Minél szélesebb a variációk skálája, annál inkább érzékelhető a beszélő

---

³⁸⁷ Vö. Adol Hitler 1943. 195 ff.

³⁸⁸ Detlev Grieswelle: Propaganda der Friedlosigkeit. Eine Studie zur Hitlers Rhetorik 1920-1933. Stuttgart, 1972, Enke, 123. o.

³⁸⁹ Ibid. 530 ff.

³⁹⁰ Ulrich Ulonska 1997. 118. o.

³⁹¹ Uwe Kruse: Die Redeschule. München/Leipzig, 1932, Felsen, 100. o.

³⁹² Wolf Donner: Propaganda und Film im „Dritten Reich”. Berlin, 1995, Tip Berlin, 19. o.

izgalmi állapota.³⁹³ Az akkori közönség számára ez nyilván nem volt olyan szokatlan, mint nekünk. Szónoki profizmusához azonban nem férhet kétség. Robert Coulongre berlini nagykövet (1938-39) később maga is beismerte, hogy Hitler retorikája olyan nagy hatással volt rá, hogy néhány percre ő is egy meggyőzött nemzetiszocialista lett.³⁹⁴

Mégis honnan származhat ez a frenetikus hatás? Hogyan képes hatni az érzelemindukció a meggyőzési folyamatban? Köztudott, hogy az érzelemtelt kifejezésmóddal előadott tartalmat ugyanis az emberek hitelesebbnek tartják - ezt Robert Rosenthal, Paul Ekman és Klaus R. Scherer közös vizsgálatai már bebizonyították.³⁹⁵ Ennek (Scherer vizsgálatai alapján) több oka is lehet: Az egyik nyilvánvalóan az, hogy a hallgatóság a szónokot bizonyos tulajdonságokkal ruházta fel. Ha valakit megérintenek a világ eseményei, akkor egy érző, komoly ember benyomását kelti; másrészt ha az érzelmek hitelesnek tűnik, akkor a hallgatóság hajlamos arra, hogy a szónok által ábrázolt események értékelésének is igazat tulajdonítson; harmadszor pedig bizonyos érzelmek demonstrálása a hallgatóban is hasonló érzelmeket kelt. Ez utóbbit azonban nem sikerült maradéktalanul bizonyítani, de pusztán hipotézisnél mégis többet kell feltételeznünk.

A beszédben alkalmazott érzelmek (pátosz) mindenképpen képesek arra, hogy a figyelmet a szöveg emocionális üzenetére (az e szempontból lényeges tartalmakra), illetve magára a szónokra fókuszálják. Ezen túl csökkentik az információfeldolgozás kapacitását, evvel jelentősen szűkítik a racionális és kritikai gondolkodást, befolyásolják az ítéletalkotás folyamatát. Mint már korábban rámutattam, képesek az azonos érzelmi mezőhöz tartozó emlékezeti tartalmakat aktiválni, illetve erősítik az egyén önvonatkozását.³⁹⁶ Hitler beszédeinek hatékonyságát azonban nem magyarázhatjuk a szómágiával, ugyanis az ékesszólás (elokúció) kifejezéseinek bevetése önmagában nem képes frenetikus hatás kiváltására. A meggyőzést segítő érzelmeket ugyanis nem annyira a beszélő által alkalmazott kifejezések hozzák létre, hanem a befogadók reakciói.³⁹⁷

---

³⁹³ K. R. Scherer 1989.

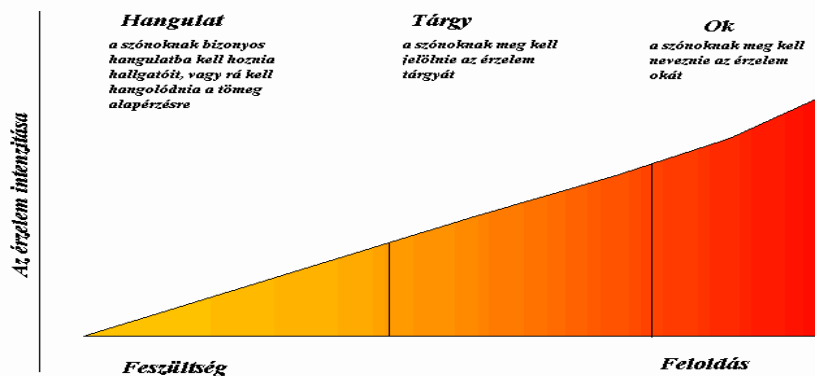
³⁹⁴ Robert Coulongre: Von Moskau nach Berlin 1936-1939. Erinnerungen des französischen Botschafters. Bonn, 1950, Athenäum, 473. o.

³⁹⁵ Klaus R. Scherer – Paul Ekman ed.: Handbook of Methods in nonverbal behavioral research. New York, 1982, Cambridge University Press.

³⁹⁶ Klaus R. Scherer: Emotion und Propaganda. Zur Psychobiologie des Pathos. *Neue Zürcher Zeitung* Nr. 227, 1989.10.01.

³⁹⁷ Markus Wörner: Pathos als Überzeugungsmittel in der Rhetorik des Aristoteles. In I. Craemer-Ruegenberg (Hg.): Pathos, Affekt, Gefühl. Freiburg-München, 1981, Alber, 53 ff.

A választ - Ulonska szerint - sokkal inkább a beszédek érzelmi diszpozíciójában kell keresnünk. Arisztotelész az érzelmek felélesztésének technikáját három pontban foglalta össze a *Rétorikában*:

10. ábra. Arisztotelész Rétorikája alapján a diszpozíció affektív struktúrája

A lépések sorrendjét mindenkor szigorúan betartva a következő struktúrát kapjuk:³⁹⁸

A horizontális tengely mentén a szónok hallgatóit a mesterségesen keltett feszültség állapotából egy kielégülést nyújtó oldott állapot felé tereli. A vertikális tengely mutatja, hogy a peroráció szakaszába érve az érzelmek elérik csúcspontjukat, és a hallgatóban megteremtik a cselekvési potenciált. A haragkeltés példáját említve, az első szakasz a behangolás fázisa (itt a szónok feladata az, hogy a tömeget/csoportot egy bizonyos hangulatba hozza, vagy csak rákapcsolódjon a hallgatóság alaphangulatára), majd második lépésben megjelöli azt az objektum, ami ellen haragot akar kelteni. Végül megadja az érzelem okát, azaz legitimálja az affektust.

Ha Hitler beszédei pontosan ezen séma szerint épülnek fel:³⁹⁹

- I. A beszédek elején Hitler a negatívumokból indul: szükség, háborús vereség, létbizonytalanság, igazságtalanság etc., de ezeket - ahogy az ábra is mutatja, csak ideiglenesen alkalmazza, azért hogy hallgatóit ráhangolja a félelem, szorongás és szomorúság érzésére. Evvel feszültséget kelt (kellemetlen szubmissziót vált ki) a hallgatóban, aki a kiszolgáltatottságot és keserűséget érez. A félelemről azt is tudnunk kell, hogy hatására az érzések és a gondolkodás is nagymértékben beszűkül, ugyanakkor a félelem csúcspontján ennek épp az ellenkezője, a figyelem fókuszának túlzott kitágulása

³⁹⁸ Ulrich Ulonska: Zur Rhetorik der Affekte. *Sprechen* 1995. Nr. II. BVS. Regensburg

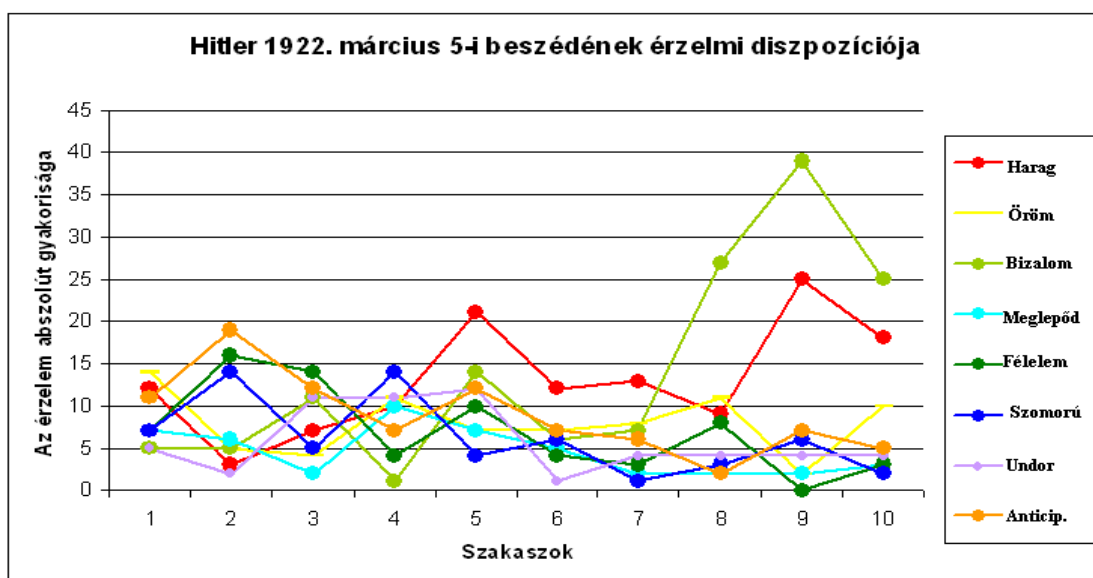
³⁹⁹ Ulonska Hitler korai beszédeire (1920-1933) vonatkozóan tárta fel ezeket a jellegzetességeket (Ulrich Ulonska 1997.), de ezeket a szerző kutatásai is alátámasztják és kiegészítik.

tapasztható. Ettől kezdve a hallgató gondolkodása félelemszelekciónált információkat fogad be.

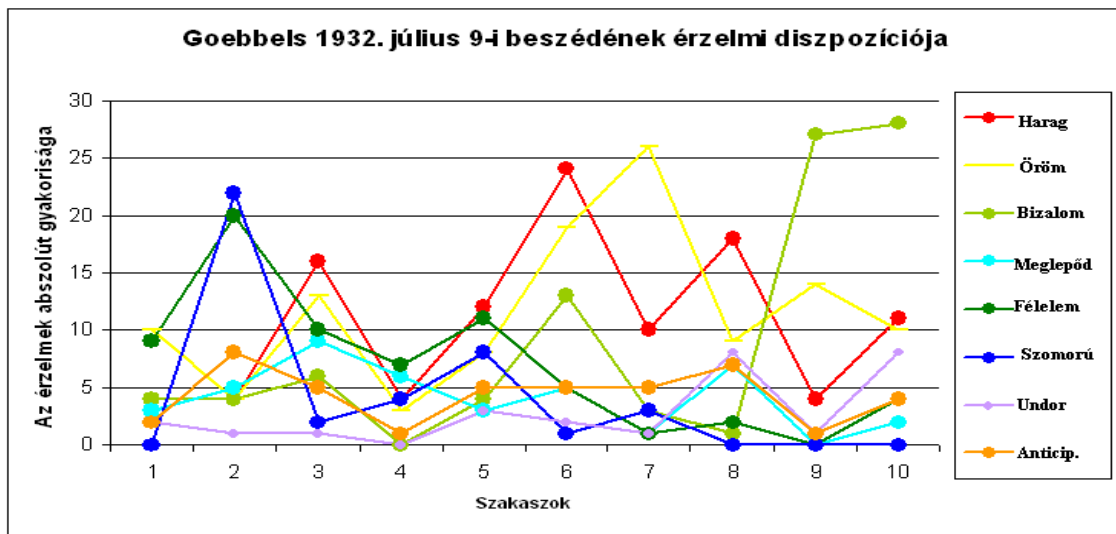
- II. Ezután rágalmozások sora következik, melynek célja harag kiváltása. A hallgató ekkor még meglehetősen „rosszul” érzi magát, de mindenképpen jobban, mint a harag célcsoportjának tagjai (erkölcsileg ui. felettük áll), ráadásul van reménye arra, hogy a szónok keltette feszültség feloldást nyerjen.
- III. A kellemes dominancia mezőjébe érve Hitler a csoportérzelmeket egészen a lelkes harci szándékig fokozza, és egy virágzó, erős Németország vízióját vetíti ki. A célokat, tetteket és az egyre fokozódó agresszivitást erkölcsi alapokkal legitimálja. A hallgató vágyik erre az állapotra, mely őt a **büszke dominancia** érzésével tölti el, ez jelenti a kezdeti feszültség feloldását.
- IV. Az utolsó szakaszban Hitler önmagáról beszél, és olyan magasságokba emeli magát, mely a hallgatót az alávetettség pozíciójába kényszeríti, és elhiteti vele, hogy ő az az ember, aki érte küzd. Így kapcsolódik be harmadik érzésként a **ragaszkodás**, mely a hallgatót a Führerhez, általa pedig saját csoportjához kapcsolja.

Az általam végzett empirikus kutatás eredményei igazolják Ulonska kutatásának eredményeit. A sötétkék vonal mutatja a szomorúság dinamikáját, a sötétzöld vonal pedig a félelem abszolút előfordulásáról informál. Jól látszik, hogy a beszéd vége felé szinte alig fordulnak már elő, a hetedik szakasztól azonban ugrásszerűen nő a bizalom, majd a 8.-tól pedig követi a harag is. A három domináns érzelem keveréke itt a filoheroizmus.

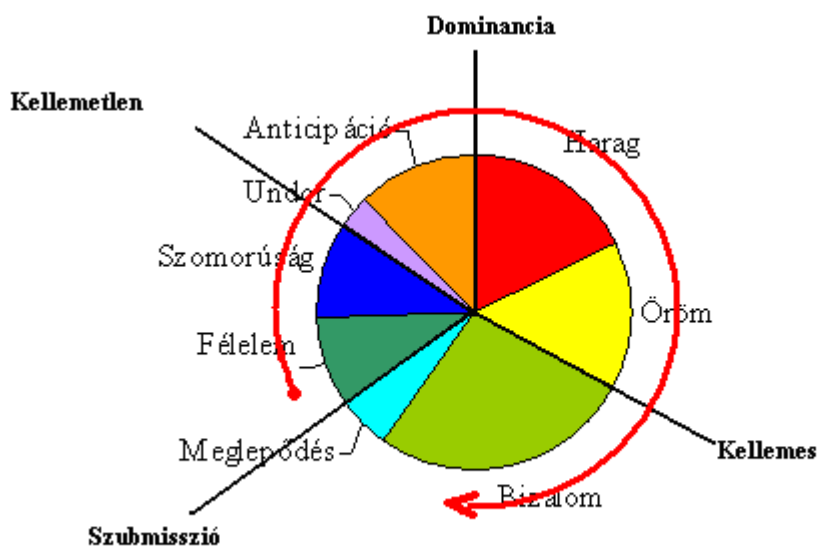
11. ábra. Hitler 1922-es beszédének érzelmi diszpozíciója a szerző elemzési eredményei alapján.

Ez a sajátosság kisebb eltéréssel minden beszédben kimutatható, és ez nemcsak Hitler beszédeire vonatkozik, struktúráként Goebbels beszédeire is áll. A különbséget kettőjük között az jelenti, hogy Goebbels beszédeiben a grafikon vonalai sokkal hektikusabban változnak, az abszolút gyakoriság értékei jóval magasabbak, vagyis jóval nagyobb az érzelemsűrűség és intenzitás a szövegekben.

12. ábra. Goebbels 1932-es beszédének érzelmi diszpozíciója a szerző elemzési eredményei alapján.

A *hallgatóságban* kiváltott érzelmeket az általam készített érzelemtérképre vetítve a következő diszpozíciós dinamika alakul ki:

13. ábra. Hitler beszédeinek érzelmi diszpozíciója az érzelemtérképre vetítve

Az egységes polaritás kialakítása és az érzelmi diszpozíciók struktúrájának és dinamikájának azonossága bizonyítja, hogy tudatosan tervezett érzelem-kommunikációról van szó. A struktúra az általam vizsgált esetek mindegyikében azonos, az előadásmód azonban a mindenkori közönséghez igazodott. Alkalmazkodott a tartományi zsargonhoz, a tömeg szellemi színvonalához és hangulatához. Hitler beszédeinek tömegekre mért tényleges mágikus hatása azonban egyesek szerint csak néhány évben mérhető (1933-tól Lengyelország megtámadásáig), a többi már nagy valószínűséggel a konformitás hozadéka. Ennek ellentmond Stephan Marks kortárs interjúalanyainak⁴⁰⁰ reakciói. Az ő esetükben teljesen nyilvánvaló, hogy a kognitív struktúrákat sikerült felülírni, tehát az alanyok tisztában vannak avval, hogy a rendszer csillogása mögött milyen rémtettek történtek és ezt ők is elítélendőnek tartják, ám az affektív struktúrák úgy tűnik nem változtak. A Führer, az összekovácsolt közösség és a *ragaszkodó büszke dominancia* varázsa - mint az interjúk is bizonyítják – még ma is hat.

2.3.4. Tervezett lélektani műveletek

A lélektani műveletek alkalmazása az ókortól napjainkig ismert. Merőben szokatlan azonban békeidőben a honi lakosságon alkalmazni. Hitler sokat tanult a háborús propaganda tapasztalataiból, ezeket pedig úgy tűnik a német lakosság esetében is sikerült kamatoztatnia.

A legegyszerűbb lélektani műveleteket a hadvezérek már a Krisztus születése előtt is alkalmazták. Mindig törekedtek arra, hogy a saját csapataik győzelembe vetett hitét erősítsék, katonáikat meggyőzzék arról, hogy jobbak, erősebbek, bátrabbak, mint az ellenség. Ehhez kapcsolódott egy sajátos értékrendszer is, mely a bajtársiasság, bátorság, kitartás és az engedelmesség értékeit preferálta.⁴⁰¹ A filoheroizmus értékrendszerében is pontosan ezek az értékek dominálnak. Az ókortól 1914-ig azonban csak „intuitív” lélektani műveletekről beszélhetünk, ugyanis csak az első világháború kezdete után alakulnak ki a tervezett lélektani műveletek (mai szakszóval PSYOP) módszerei, szervezetei és tudományos háttere. Európában a XIX. századra létrejöttek a nemzetállamok. Ezek

---

⁴⁰⁰ Stephan Marks 2007.

⁴⁰¹ Pix Gábor: A lélektani műveletek jellemzőinek vizsgálata. Doktori értekezés (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem). Budapest, 2005, 15. o.

tömeghadseregeket hoztak létre, melynek következtében a hadviselés méretei oly mértékben megnövekedtek, hogy egy hadvezér önmagában már nem volt képes átlátni a hadieseményeket. A katona kikerült a közvetlen kontroll alól, és ennek következtében felértékelődött a megbízhatósága. Az első világháborút megelőző időszak sajátossága, hogy beköszöntött a gépi korszak, a tömeghadseregek létszáma már millióra duzzadt. A katonai vezetés általában avval számolt, hogy a technikai háttérnek köszönhetően a döntő csatákat a háború elején vívják meg, ami gyors befejezéssel kecsegtetett (lásd villámháború), a valóság azonban másként alakult, az állóháború rémére senki sem gondolt.

A tömegbefolyásolás eszközt, a háborús propagandát, először az első világháborúban alkalmazták. Hitlert ez annyira lenyűgözte, hogy a Mein Kampfban külön fejezetet szentelt bemutatásának. Igazat kell adnunk azon véleményének, hogy az antant akkor ezt sokkal ügyesebben alkalmazta. A világháborúban bevetett brit propaganda sikerének tapasztalatai irányították rá Hitler és más kortársak figyelmét is a lélektani hadviselés tudományos hátterének fontosságára. Németországban egyetemek, kutatóintézetek kezdtek foglalkozni a propaganda kérdésével, majd 1933-tól a Goebbels vezette Propagandaminisztérium neve alatt folytak tovább a kutatások. Többek között itt dolgozták ki az ingerküszöb alatti manipuláció technikáját,⁴⁰² a rádióadásokon keresztül történő manipuláció technikáit.⁴⁰³ Hitler és társai nagyon sokat tanultak a britektől, és teszem hozzá a pszichológusoktól! A tömegbefolyásolás hatékonyságát és erejét ugyanis nemcsak a katonai célú propaganda sikerei, hanem a munkásmozgalom agitációs tevékenysége, a modern üzleti reklám eredményei és a már létező tömegpszichológiai koncepciók is bizonyították.⁴⁰⁴ A tömegek megnyerésének kérdése tehát napi téma volt, így válik érthetővé, hogy miért ezt a kerülőutat választotta céljai eléréséhez.

---

⁴⁰² E módszer lényege, hogy ha egy filmszalagba úgy vágnak bele filmkockákat – pl. minden 20. kocka után – hogy az a néző számára észrevétlen marad, akkor a becsempészett kocka számára küszöbalatti ingerként jelenik meg.

⁴⁰³ Goebbels naplójából tudjuk, hogy a rádiónak *hír- és tájékoztatásalapúnak* kell lennie. Joseph Goebbels: Napló. Dunakönyv. Budapest 1994, 224. o. (1940.01.31.) A rövidebb hírek előnye, hogy egyrészt, hogy az objektivitás benyomását keltik, másrészt pedig segítik az információ továbbadását, és kisebb a torzítások esélye. Tisztában voltak avval is, hogy rádióhallgatáskor az információ-felvétel csak korlátozott érzékszervi apparátussal történik, ezért az információ feldolgozása az agyban alacsonyabb (tehát érzelmi) szinten történik. Az egyszerűsített feldolgozáshoz igazodnak az egyszerűsített hírek. De szerepet kapott a zene is, hisz képes nagyszámú hallgatót vonzani, másrészt pedig megteremti az érzelmi alapot az információ befogadásához.

⁴⁰⁴ Pallai László: A nemzetiszocialista propaganda. *Rubicon* 1999/1-2.

Saját és a haditechnika évezredek tapasztalatai is alátámasztották azt a hipotézist, hogy a politikai vezetők, katonák és a polgári lakosság, sőt az ellenfél viselkedése is befolyásolható. A szociálpszichológia szerint az emberek cselekvése akkor válik kiszámíthatóvá és irányíthatóvá, ha elősegítik azon attitűdök⁴⁰⁵ megjelenését és tudatosulását, melyek a kívánatosnak tartott viselkedést indukálják. Németország valójában a tömeges attitűdmódosítás terméke volt, melyet a hihetetlenül hatékony propaganda eszközeivel értek el.⁴⁰⁶ A náci propaganda elsődleges célcsoportja hatalomra kerülésük után a német lakosság volt, és az attitűdváltozást célzó műveletek szinte mindegyikét bevetették.

A tervezett lélektani műveletek egyik igen hatékony csoportja az *attitűdök általános funkcióira* épít. Az attitűdök ugyanis képesek figyelmünket olyan tárgyakra irányítani, melyek céljaink megvalósításában eszközként működnek. Attitűdváltozás érhető el, ha megváltoztatjuk a cél valenciáját vagy az attitűdtárgynak a cél elérésében tulajdonított instrumentalitás szerepét. Hitler a cél valenciáját változtatta meg avval, amikor 1938. szeptember 26-án Berlinben a szudétánémet kérdésre utalva következő párnyilatkozatot teszi: „*Hálás vagyok Mr. Chamberlainnek minden erőfeszítéséért. Biztosítottam, hogy a német nép nem akar mást, mint békét. Csakhogy valahol mégiscsak van egy határ, amelyen túl nem kényszeríthetnek bennünket.*”⁴⁰⁷ A cél a beszéd alapján a béke, az elérésre szolgáló eszköz pedig a háború. Ha a cél valenciáját csökkenti, ebből logikusan következik, hogy a világbéke már nem célja - az eszköz nyer elsőbbséget. A döntést a továbbiakban Benešnek utalja, így Hitler feladata csupán a „jogos” reakció lehet.

Az attitűdök struktúráját alkotó három komponens (kognitív, affektív, konatív) bármelyikének befolyásolása már önmagában is képes attitűdmódosulást eredményezni.⁴⁰⁸ A kognitív információ az attitűd tárgyával kapcsolatos tények vagy hiedelmek rendszerét

---

⁴⁰⁵ Általános megfogalmazás szerint az attitűd egyfajta értékelő viszonyulás valamihez (az attitűd tárgyához). Az attitűd kognitív-affektív-konatív megközelítése alapján az attitűdök struktúráját ez a triász alkotja, más szavakkal: az attitűdöket a tárggyal kapcsolatos *ismeretek, érzelmi viszonyulások és viselkedések* alkotják.

⁴⁰⁶ Robert Zajonc: A kogníció és a szociális kogníció. Történeti áttekintés. In: Hunyady György (szerk.): Szociálpszichológia. Budapest, 1984, Gondolat, 544–579. ff.

⁴⁰⁷ „*Ich bin Mister Chamberlain dankbar für all die Bemühungen. Ich habe ihm versichert, daß das deutsche Volk nichts anderes will als Frieden. Allein, daß es irgendwo eine Grenze gibt, über die man uns nicht zurücktreiben kann.*” [ford. K.Zs.] 52A-2619 DRA.

⁴⁰⁸ Bővebben az attitűdmódosításról Carl. J. Hovland-Irwing L. Janis-Harold H. Kelley: A véleményváltozás kísérleti kutatásának összefoglalása. In Pszichológiai szöveggyűjtemény a „Bánásmód pszichológiája” című speciális kollégiumhoz. II. rész. (szerk.) Dr. Trunkli László, MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság Pedagógiai – Módszertani tanszék, 94-111. o.

jelenti, ezért más szóval sztereotipikus összetevőnek is nevezik. Ha erre a komponensre irányul az attitűd megváltoztatásának stratégiája,⁴⁰⁹ akkor az attitűdtárgyról szóló új vagy ismételt információk adásával változtatható meg egy attitűd. Hitler élete – saját bevallása szerint – nem volt más, mint folyamatos rábeszélés.⁴¹⁰ Tehát a sztereotípiák terjesztése már önmagában is hatékony eszköz. Ezek egyaránt lehetnek pozitívak vagy negatívak, és célozhatnak a saját csoportot, de az ellenséget is. Az attitűdtárggyal kapcsolatban fogalmi káosz is kialakulhat, mely lehet szándékos, vagy éppen „rendszertermék”. Ilyen zavaros fogalmakkal főleg a fajelmélet területén találkozunk. Jó példa erre a „*deutschblütig*” (német vérű) szó, mely keveredik az árja, fajrokon vérű fogalmakkal. A „nem zsidók” jelölésére ugyanis a német törvényhozásban és közigazgatásban szükség volt egy egyértelmű, jól használható fogalomra, ha a faji törvényt maradéktalanul be akarták tartatni a polgárokkal. Ezért a nürnbergi törvényekben az árja megjelölést felváltotta a „német és fajrokon vérű személyek” (Personen deutschen und artverwandten Blutes) megnevezés, mely még mindig nem tudta kielégíteni a közigazgatás kívánalmait, hisz nekik egy rövid melléknévre volt szükségük, így jött létre a „*deutschblütig*” megnevezés (lásd Függelék 4. ábra). Bár a fogalom használata 1935 után általánossá válik, a mögötte rejlő fogalmi káosztól nem igazán sikerült megszabadulnia.

A befolyásolás eszközeinek második csoportját alkotják azok a technikák, melyek az emberi szükségletek manipulációjára építenek. Maslow óta tudjuk, hogy a szükségletpiramis⁴¹¹ bármely elemének „akadályozása vagy akadályoztatásának pusztán lehetősége, vagy azon védekező eszközöknek a veszélyeztetése, amelyek óvják azokat, vagy pedig azon feltételek korlátozása, amelyeken ezek a célok alapulnak, pszichológiai fenyegetésnek tekintendő,”⁴¹² alkalmazásuk ezért rendkívül hatékony lehet. A fiziológiai szükségletek minden ember legalapvetőbb szükségleteire vonatkozik. Ide sorolható az

---

⁴⁰⁹ Ez az ún. nézetorientált megközelítés, melyről bővebben Albert Bandura: Milyen következményekkel járnak a viselkedési és affektív változások az attitűdökre nézve? (In Halász László-Hunyady György-Martón L. Magda (szerk.): Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 331-359. o.) tanulmányában olvashatunk.

⁴¹⁰ Henry Picker : Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942, (szerk.) Percy Ernst Schramm, Stuttgart 1963, 156. o. magyarul: uő: Asztali beszélgetések. Budapest, 1999, Ármádia, o.

⁴¹¹ Maslow szükséglet-hierarchia-modellje szerint legalább öt olyan emberi szükséglet van, amelyeket alapvető szükségletnek nevezhetünk: a fiziológiai szükségletek, a biztonság, a szeretet, a tisztelet, és az önmegvalósítás iránti szükséglet. Ez azért fontos, mert ezek a szükségletek befolyással bírnak az emberi viselkedésre, képesek irányító szerepet betölteni. Ezek a szükségletek egymással hierarchikus viszonyban állnak, tehát egy szükséglet megjelenése általában egy másik (erőteljesebb) szükséglet ezt megelőző kielégítésétől függ.

⁴¹² A. H. Maslow, : Elmélet az emberi motivációról. In Oláh Attila – Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény az általános és a személyiségpszichológiához. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 391. o.

evés, az alvás, a levegővétel etc., tehát az emberi szervezet működéséhez elengedhetetlen faktorok. A második szint a biztonság iránti szükséglet, ha ez a vágy kielégítetlen, akkor az egyén fenyegetettnek érzi magát. Fontos felhívunk a figyelmet arra, hogy ez a veszélyérzet nem feltétlenül objektív tényezőkön alapul. Az egyén szubjektíve is érezheti magát fenyegetettnek, ez pedig a propaganda sikerének szempontjából mindig lényeges mozzanat.

14. ábra. Abraham Maslow szükséglet-hierarchia modellje

A szeretet iránti szükséglet az egyén társas kapcsolataira vonatkozik. A pszichopatologikus elméletben általános nézet az, hogy a szeretetigény kielégítésének korlátozása döntő a környezettel való meg hasonlás kórképében.⁴¹³ A szeretetigény a szeretet adását és elfogadását is magában foglalja. Ha az első három szint igényei kielégítettek, akkor az igények egy új csoportja merül fel: a tisztelet iránti szükséglet. *„Az önbecsülés igényének kielégítése az önbizalom, érték, erő képesség érzéséhez, valamint ahhoz az érzéshez vezet, hogy hasznosak és szükségesek vagyunk a társadalomban. Ezen igények kielégítésének akadályoztatása viszont a kisebbség, gyengeség és elesettség érzését keltik”*.⁴¹⁴ Végül a legfelső szint az önmegvalósítás iránti szükséglet, vagyis az a vágy, hogy az ember képességeit kiteljesítve megvalósítsa önmagát. Maslow szerint egy felsőbb szükséglet akkor kelthető fel, ha a hierarchiában alatta állók már kielégítést nyerte, de ez a szükséglet-hierarchia átszervezésével módosítható. A célcsoport *manipulálható a szükséglet felkeltésével, vagy felkeltődésének megakadályozásával, illetve a szükséglet kielégítésével vagy kielégülésének akadályozásával.*

⁴¹³ Mező Ferenc: Az emberi szükségletekre irányuló lélektani műveletek (PSYOPS). *Hadtudomány* 2007/1. <http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2007/1/2007_1_15.pdf> [2010.10.31.] 6. o.

⁴¹⁴ A. H Maslow: Elmélet az emberi motivációról. In Oláh Attila – Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény az általános és a személyiségpszichológiához. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó, 382. o.

A szükségletek manipulálásának tehát négy lehetősége adódik, de ezekből funkciójukat tekintve két pár alkotható:

- 1) a szükséglet felkeltése és/vagy kielégülésének megakadályozása: mindkettő lényege az adott szükséglet viselkedés-meghatározó szerepének érvényesítése. Ezeket nevezhetjük összefoglalóan a szükséglet aktiválásának.
- 2) a szükséglet kielégítése és/vagy felkeltődésének megakadályozása: mindkettő lényege az adott szükséglet „deaktiválása”, azaz viselkedésirányító szerepének megszüntetése.⁴¹⁵

A fiziológiai szükségletek kielégítését a rendszer alapvető fontosságúként kezelte, a propagandának nem ez jelentette a súlypontját. Sokkal inkább a három középső szükségletet célozta, ezeket aktiválta (és itt tegyük hozzá, hogy a szükséglet kielégülésének megakadályozásáról szóló kommunikáció önmagában is hatásos lehet, ha a kielégítési lehetőség fenyegetettségét állítja), majd kielégítésükre nemcsak javaslatot tett, hanem valóban ki is elégítette.

A szükségletek fajtái	Szükséglet kielégülésének akadályozása	Szükséglet felkeltése	Szükséglet kielégítése
ÖNMEGVALÓSÍTÁS	--	-	DEAKTIVÁL +
TISZTELET	+ AKTIVÁL	+	+
SZERETET	+ AKTIVÁL	+	+
BIZTONSÁG	+ AKTIVÁL	+	+
FIZIOLÓGIAI	--	-	DEAKTIVÁL +

15. ábra. Szükségekre irányuló lélektani műveletek a nemzetiszocialista propagandában

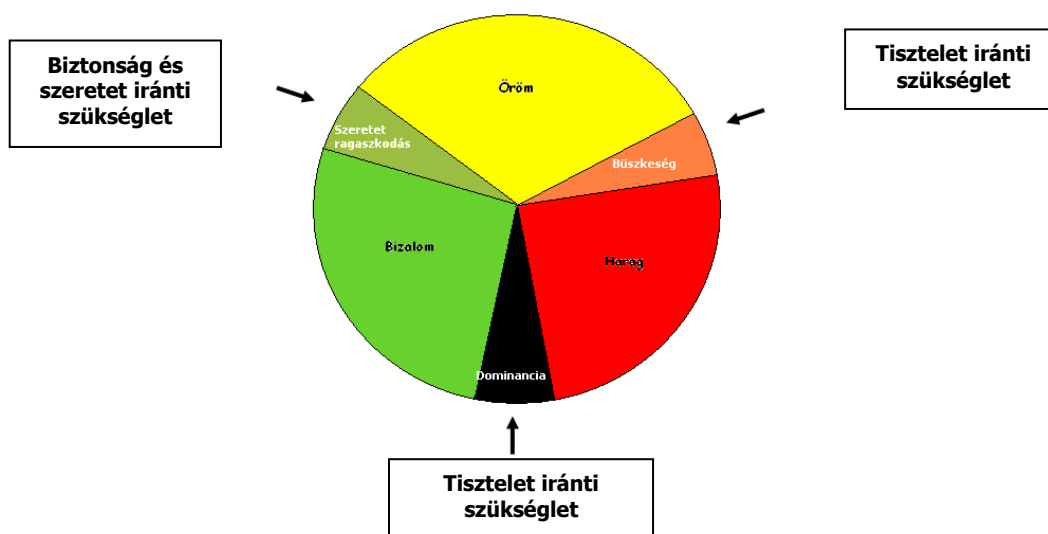
A rendszer a három szükségletet egyszerre kelti fel, összekapcsolja őket, és mindháromra egyetlen „kompakt” ideológiával reagál. Az is nyilvánvaló, hogy a rendszer látszólag minden szükségletet kielégít, ám teljesen elzárja az önmegvalósítás lehetőségét, hisz ez csak egyetlen embernek adatik meg, a Führernek. Ezt úgy éri el, hogy egyrészt alacsonyabb szintű szükségleteket aktivál, és ezeket tartja fenn, illetve uniformizál, és a „csak egy porszem vagy a gépezetben”, a „mindenki pótolható és feláldozható” tudat súlykolásával deaktiválja ezt a szükségletet.

⁴¹⁵ Mező Ferenc 2007. 9. o.

Céljukat tekintve a tervezett lélektani műveletek irányulhatnak az ellenséges és a saját csoportra is, ám ez esetben kizárólag a második csoport lényeges. A nemzetiszocialista vezetés a lélektani műveletek szinte összes típusát alkalmazta, de a háborúban alkalmazott PSYOP nem tartozik ezen értekezés vizsgáldási területéhez. Itt és most annak vizsgálata és bizonyítása lényeges, hogyan kapcsolja e három szükséglet kielégítéséhez a központi érzést. Az általam a nemzetiszocialista rendszer alapérzéseiként posztulált **ragaszkodó büszke dominancia** érzését alkotó emocionális komponensek kibontásával bemutatom, hogyan használja fel a rendszer ezeket az érzelmeket az egyes szükségletszintek kielégítésére.

A következő ábra kizárólag a három domináns alapérzelem, az *öröm*, a *harag* és a *bizalom* keverékéből állítottam össze. Az alapérzelmek keverékeiből létrejövő szekunder érzelmek jelentik a három szükséglet kielégítését. Az ábrán az is jól látszik, hogy jóval nagyobb szerep jut a tisztelet iránti szükséglet kielégítésének, mint a biztonság és szeretet iránti vágyaknak.

16. ábra. A ragaszkodó büszke dominancia és a hozzá kapcsolódó tervezett lélektani műveletek

Tehát a három aktivált szükséglet a biztonság, a szeretet és a tisztelet, melyhez három érzést kapcsol: a dominanciát, a ragaszkodást és a büszkeséget.

A biztonság iránti szükségletre irányuló műveletek

A lélektani műveleteket a háború előtt főleg a saját oldal befolyásolására alkalmazták.⁴¹⁶ Egyik közismert módszer a (1) *saját csoport neurotizálása*, avval a céllal, hogy 1.) veszélyérzetet, fenyegetettséget alakítson ki, és evvel az embereket könnyebben mozgósítsa a háborúra, illetve 2.) potenciális ellenségképet alakítson ki, mely ugyancsak fokozhatja a harci kedvet. A fenyegetés mítoszával állandó félelemérzést hoz létre, melynek feloldását a hősi ellenállás (harc) jelentette.

A biztonság érzése szorosan összefügg a fenyegetettséggel, mely nyilvánvalóan lehet objektív és szubjektív, bár ez az egyén szempontjából teljesen irreleváns. A félelem és a szorongás véleményalakító szerepe régóta ismert. Pszichológiai kutatások kimutatták, hogy ha a vizsgálati alanyt a halálra emlékeztetjük, erősödik a saját csoporthoz való tartozás érzése és a külső csoportokkal szembeni ellenségessége.⁴¹⁷ A dogmatikus gondolkodást Rokeach a szorongás érzésével magyarázza, ugyanakkor Wilson a konzervatív szemléletmódot a fenyegettség, és a halálfélelem érzéséből eredeztette.⁴¹⁸ Az intolerancia egyik legfőbb kiváltó oka a fenyegettség érzése,⁴¹⁹ mely közvetlenül is szerepet játszik a tekintélyelvűség kialakulásában, és képes aktiválni a tekintélyelvűség és az intolerancia közötti kapcsolatot. Egy tekintélyelvű egyén nem feltétlenül intoleráns, de ha fenyegetettsége nő, képes azzá válni.⁴²⁰ Kétségtelen, hogy a fenyegettség emocionális légkörében az egyén sokkal jobban motiválható a háborúra.

A fenyegettség érzése mind politikai mind gazdasági szempontból nem volt alap nélküli a korszak Németországában. A politikai fenyegettség érzése a bekerítési fantáziákban (Einkreisungstheorie) lokalizálható, melynek egy kortárs történész, Hermann Kantorowitz⁴²¹ már 1929-ben részletes leírását adta. A kortárs történész keményen bírálta

---

⁴¹⁶ Lásd T. Dupuy– F. D. Margiotta– C. Johnson– J. B. Motley– D. L. Bongard ed.: *International Military and Defense Encyclopedia*. Vol. 5. P-S. Washington- New York, 1993, Brassey's, 2214. o.

⁴¹⁷ Enyedi Zsolt: *Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia* Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle* 2004/4, 15. o.

⁴¹⁸ *Ibid.*

⁴¹⁹ John L.Sullivan - James Piereson- George E. Marcus. *An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases 1950's–1970's*, *American Political Science Review* 1979/73. évf., 781–794.

⁴²⁰ Stanley Feldman-Karen Stenner: *Perceived Threat and Authoritarianism*. *Political Psychology* 1997. Vol. 4. sz., 741–769. o.

⁴²¹ Hermann Kantorowitz: *Der Geist der Englischen Politik und das Gespenst der deutschen Einkreisung*. Berlin, 1929, Rowohlt.

és tételesen cáfolta az elméletet, mert ez a „mese” szerinte a háború kiváltó okaként nevezhető meg. Véleménye szerint bekerítési elméleteknek három fajtája létezett:⁴²²

1. egy „tengeri stratégiai”,
2. egy „kontinentális variáns” (ez esetben az európai kontinentális nagyhatalmak, Anglia „zsoldosaiként” lépnek fel Németország ellen), és
3. az ún. *Ausschaltungstheorie*, amelynek két alváltozata létezett:
  - 3.1. a „mattadás koncepció” (*Mattsetzungstheorie*), amely a hármasszövetséggel (Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország) szemben egy katonai-stratégiai szempontból mindig erősebb tömböt alakít ki, és
  - 3.2. az „elszigetelési variáns”, amely lényegében a hármasszövetség gyengítését célozta, egyes tagjainak (pl. Olaszország) a leválasztásától sem riadva vissza.⁴²³

Lényeges, hogy a bekerítési fantáziák oly mélyen gyökereztek a politikai köztudatban, hogy ezek a félelmek az első világháború után sem szűntek meg. A múlt század első évtizedének végén az angol-német viszony romlását fokozta, hogy a sajtóban és a közvéleményben a pángermán és *allddeutsch* radikalizmus képviselőinek aknamunkája nyomán olyan ellenséges érzület harapódzott el, mely teljesen kicsúszott a kormányzati ellenőrzés alól. Az ellenségről alkotott kép igen lényeges a mozgósíthatóság szempontjából.

Az 1920/30-as években a világháborút korántsem kezelhetjük lezárt múltként. Emléke elevenen élt a kortársakban, akik arról is gondoskodtak, hogy ezek az emlékek ne vesszenek a feledés homályába. A közvélemény-formálás autentikus dokumentumaiként tekinthetünk a korszak történelemtankönyveire. Rainer Bendick tanulmánya⁴²⁴ igen sok tanulsággal szolgál számunkra e szempontból. Az aktualitások mindig megjelennek a tankönyvekben, és ez nem csak akkori sajátosságnak tekinthető. Az első világháború veresége után a tankönyvekben újraíródott a háború előtti történelem is. Minden tankönyvszerző egyetértett abban, hogy a franciák mélyen gyökerező bosszúvágya, az oroszok mérhetetlen hódítási vágya és az angolok hideg, számító kalmárszelleme lett

---

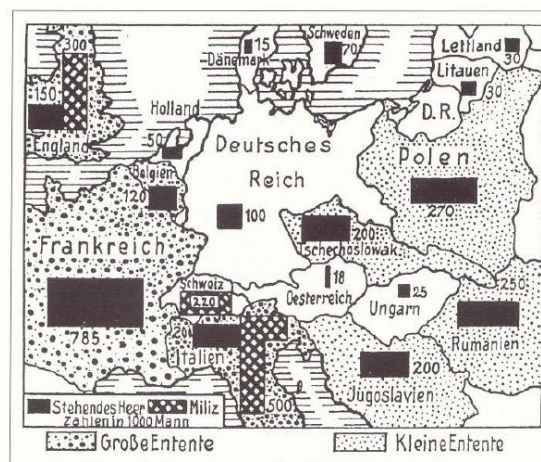
⁴²² Lásd Joó András: Három nagyhatalom diplomáciai háromszöge, 1900-1914 Nagy-Britannia, Németország és Ausztria–Magyarország kapcsolatai és ezek háttere. Doktori disszertáció. Budapest, 2000, Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, 433 f.

⁴²³ Hermann Kantorowicz 1929. 345-407. o.

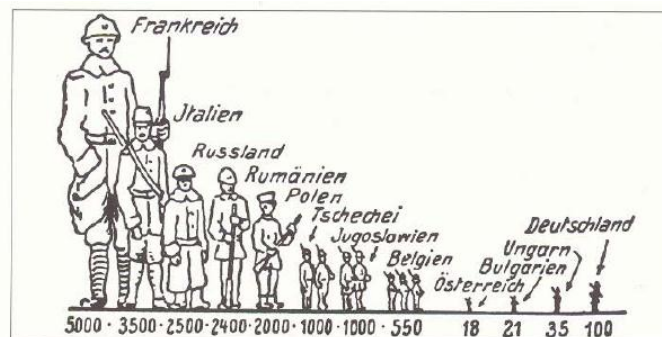
⁴²⁴ Rainer Bendick 1997. 403-423. o.

egymásra, hogy a német birodalmat darabjaira zúzza.⁴²⁵ Németország, ellenfeivel szemben, pusztán a létéért küzdött a világháborúban, és az angolok, oroszok és franciák által folytatott tervszerű bekerítési politikát jelöli meg a háború okaként. A gondolat csak az első világháború alatt szűrődött be a tankönyvekbe, de általa olyan paradigma született, mely a tankönyveket egyetlen fonálra fűzte a háborútól kezdve a Weimari Köztársaságon át a nemzetiszocializmusig (sőt Bendick szerint egészen napjainkig). Ebből a perspektívából szemlélve a Versailles-i szerződés joggal tűnhetett a szövetségesek továbbra is folytatódó háborújának, és egyben a német magyarázatot is igazolni látszott.

Egy 1926-ból származó tankönyvi szemléltető ábra, mely az európai hadsereg létszámáról informál, hatásosan sugallja a bekerítettség érzését (lásd 17. ábra), míg egy másik az ország fenyegetettségét érzékelteti (18. ábra):

17. ábra. Tankönyvi ábra 1925-ből.
 Forrás: A. Henche (Hg.): *Geschichte in Tatsachen*

18. ábra. Tankönyvi ábra 1926-ból.
 Forrás Arnold Reimann: *Geschichtswerk für höhere Schulen*

⁴²⁵ Friedrich Neubauer: *Lehrbuch der Geschichte für höhere Lehranstalten*. 18. Aufl. Halle a.d.S., 1916, Waisenhaus, 220. o.

A náci által folytatott revíziós propaganda már oly mértékben radikalizálódott, hogy a hatalomátvétel előtti időszak valóban a szolgaság idejének, Hitler külpolitikája pedig szabadulásnak tűnhetett. Összegezve elmondhatjuk, hogy a fenyegetettség képzetének fenntartása és politikai instrumentalizációja nem kizárólag a Hitler-korszak jellegzetességei közé tartozott. A „mumus” készen volt, csak ébren kellett tartani. A külső fenyegetettség érzésének folyamatos fenntartása mellett azonban megjelent (illetve felerősödött), és egyre nagyobb érzelmi töltetet kapott a belső ellenség képe, melyet Hitler retorikai képességeinek köszönhetően a végletekig tudott stilizálni.

A lélektani műveletek biztonság iránti szükségletet célzó csoportjának második elemét (2) *a saját oldal lelki egyensúlyának elősegítése*⁴²⁶ jelentette. Ennek legegyszerűbb eszköze a buzdító, bátorító, lelkesítő kommunikáció illetve szónoklat. A saját oldal önbizalmának fokozására szolgálnak a katonai erődemonstrációk, katonai díszszemlék, a titkos szuperfegyverekről mesterségesen terjesztett pletykák és minden olyan praktika, mely az erő, a hatalom nagyságát hivatott közvetíteni. Az „alattvalók” biztonságérzetét fokozza, ha vezetőjük legmélyebb elszántságát látják, és Hitler ehhez mesterien értett. Az előző fejezetben már bemutattam azokat a technikákat, melyekkel a róla alkotott képet katalizálni tudta. A Hitler-beszédeknek szóló taps jórészt az általa nyújtott sport-, politikai- és emocionális teljesítményének szólt. Ez a szónok erőt demonstrált testileg, mert mint állította a végsőkig beveti magát; szellemileg, mert sziklaszilárd elszántságot, fanatikus hitet, kérlelhetetlenséget és az akarat hatalmát demonstrálta. A néző azt láthatta, hogy az előadó ily módon is elég erőfeszítést tett érte.⁴²⁷

Egy másik eszköz, melyet a náci vezetés a háború előtt és alatt alkalmazott, az ellenség lekicsinylő bemutatása volt. Bár Hitler a Mein Kampfban ennek a technikának a veszélyét ecseteli⁴²⁸, az általa instruált német vezetés a gyakorlatban mégis ugyanabba a hibába esett, amikor a Barbarossa-hadművelet során a szovjet T-34-es tankok megjelenése sokkolta a német katonákat, akik a propaganda sulykolására elhitték, hogy egy primitív néppel van dolguk.⁴²⁹

---

⁴²⁶ Vö. Mező Ferenc 2007.

⁴²⁷ Wanda von Baeyer-Katte: *Das Zerstörende in der Politik. Eine Psychologie der Grundeinstellung.* Heidelberg, 1958, Quelle & Mayer, 133. o.

⁴²⁸ Hitler az osztrák és német vicclappropaganda negatív hatásait kárhóztatja azért, mert a katonák a valóságban más ellenséggel szembesültek, mint amit vártak. Lásd Adolf Hitler 1943. 198 f.

⁴²⁹ Mező ferenc 2007. 22. o.

A szociális szükségletekre irányuló műveletek

A szociális szükségletek körébe tartoznak azok az emberi kapcsolatok, melyek személyes életünket meghatározzák. A lélektani műveletek célja lehet ezek aktiválása, vagy épp deaktiválása. A szeretethez kapcsolódóan már a második fejezetben bemutattam, hogy a rendszer nem nélkülözte, hanem instrumentalizálta ezt az érzést, és ugyanezt tette a szocializációs szükségletekkel és folyamatokkal is. A nemzetiszocializmus rendszere tulajdonképpen csoportokban működött, és ezekben a kis- és nagycsoportokban érvényesülő dinamikákat messzemenően kiaknázta.

Stephan Marks egyik interjúalánya, Maria Federn (szül. 1921) egykori BDM-tag, így elragadtatással mesél ifjúkori éveiről és a szervezetről.⁴³⁰ A barátság, az együttlét és a vidámság minden fiatal lányt magával ragadott - meséli. A Heimabendeket barkácsolással, énekléssel és tánccal töltötték, nyáron biciklitúrára vagy strandra mentek. Mindenki lelkesen vett részt programokon, mert mindig szép dolgokat csináltak; boldogok voltak, hogy együtt lehetnek. Felléptek a nürnbergi pártnapon, erre sokat gyakoroltak, ez is mint felemelő élmény maradt meg benne. Teljesen lenyűgözi még ma is az a kép, amit felidéz: a zene, a ruhák, a színek, az egyszerre mozduló gyerektömeg. Különösen tetszett neki, hogy senki sem lógott ki a sorból. Mindenki egyforma volt, nem lehetett különbség a munkásfiú és professzor fia között. A ruha uniformizált, de nem „gleichschaltolt” – mondja. Nem volt közöttük sem irigység, sem rosszindulat.

A szocializációs folyamatokban komoly szerep jut a konformitásnak. Solomon Asch kísérlete bizonyította milyen nagy szerepe van a csoportnyomásnak az egyén engedelmességére.⁴³¹ Egy ilyen típusú rendszerben kétségtelenül fontos szerep jut a konformitásnak, melynek alapja mindig a közösség bizalmának elvesztésétől való félelem. Marks egy másik interjúalánya, Friedrich Tanner (szül. 1919), aki sem a nemzetiszocializmust, sem a háborút nem támogatta, mégis önként jelentkezett a harcra. A franciákon aratott győzelem után rendezett katonai parádé kapcsán határozta el ezt a lépését. A szülővárosán át masírozó tüzérsztagot az emberek ujjongva fogadták: *„ők voltak a hősök, és mi, akik nem voltunk ott, csak álltunk mellettük, mintha mi semmik*

---

⁴³⁰ Stephan Marks 2007. 163. o.

⁴³¹ S. E. Asch (1951): Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgement. In H. Guetzkow ed.: Groups, leadership and men. Pittsburgh, PA: Carnegie Press; (1956) Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. Psychological Monographs, 70.

volnánk [...] a lányok minden katonát virágcsokorral és csókkal köszöntöttek. Ha nem voltál benne, szinte szégyellted magad. [...] Akkor azt gondoltam: Hát akkor neked is ott kell lenned, és bár egyáltalán nem akartam háborúzni, mégis önként jelentkeztem.”⁴³²

Egy másik esetben a döntés nem egy belső folyamat érlelődésének eredménye, hanem durva külső fenyegetés következménye: Josef Ackert (szül. 1925) egy területi vezetőiskola tagja volt, ahol sebesült SS-szakaszvezetők végezték a kiképzést kegyetlen keménységgel. Társai anyámasszony katonájának csúfolták, ha otthonról levelet kapott, a szobatársak nyilvánosan felolvasták és megalázták. Egy napon egy SS-tiszt jött, hogy önkénteseket toborozzon a Waffen-SS-be, ám senki sem jelentkezett, ekkor lehordta őket, hogy hazaárulók és az idősebbeknek a sorozáshoz le kellett vetközniük, már minden elő volt készítve. Ő is ott állt anyaszült meztelenül a reflektorfényben, majd közölték vele, hogy hol írja alá az önkéntes belépésről szóló papírt. Érdekes módon ez a szégyen röviddel ezután büszkeségbe csapott át, de ez már a harmadik – és véleményem szerint a leginkább kihasznált - szükségletet érinti, az ember tisztelet iránt érzett szükségletét.

Mint már említettem, a szükséglet felkeltése, majd a kielégülésének akadályozása a szükséglet aktiválását jelenti. A szeretet, a kötődés kialakulásának megakadályozása a nemzetiszocializmus új ember programjának egyik lényeges elemét jelentette. *Sigrid Chamberlain* kötődéseméleti alapokról indulva két nevelési tanácsadó könyvet vizsgált a nemzetiszocializmus korszakából:⁴³³ *A német anya és első gyermeke* (Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind) illetve a *Kisgyermekeink* (Unsere kleinen Kinder), mindkét könyv szerzője *Dr. Johanna Haarer* volt. Ezek a tanácsadó könyvek nemcsak a náci korszakban terjedtek el igen széles körben, hanem a háború után átdolgozott, politikai tartalmaktól mentesített formában továbbra is kereskedelmi forgalomban maradtak. A Haarer által javasolt praktikák az anya és a gyerek között mesterségesen tartják fenn a távolságot, elsődleges céljuk, hogy megakadályozzák a biztos kötődés kialakulását. Csak néhány tanács ezek közül: a gyereket közvetlenül a születés után 24 órán át távol kell tartani az anyától; a „kis házi zsarnokot” hagyjuk sírni; helyezzük el külön szobában; kerüljük a

---

⁴³² Stephan Marks 2007. 86. o.

⁴³³ Sigrid Chamberlain: Adolf Hitler, die deutsche Mutter und ihr erstes Kind. Über zwei NS-Erziehungsbücher. 3. Kiadás, Gießen, 2000, Psychosozial Verlag (1. Kiadás. 1997). Rövidített összefoglaló Sigrid Chamberlain: Zur frühen Sozialisation in Deutschland zwischen 1934 und 1945. In Winfried Kurth-Ludwig Janus (Hg.): Psychohistorie und Persönlichkeitsstruktur. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung Bd. 2. Heidelberg, 2001, Mattes Verlag.

szem- és testi kontaktust.⁴³⁴ Ezen praktikák célja, hogy a kötődést bizonytalanná tegyék. A napirendtől való eltérést keményen büntették, mert a gyerekek meg kellett tanulnia, hogy minden utasítást feltétel nélkül kövessen. A gyerekek születése pillanatától kezdve meg kellett mutatni, hogy mindaz, ami benne spontán jelenség, alapvetően hibás.⁴³⁵ Evvel tulajdonképpen a gyermek ösbizalmát rombolta szét a világgal, és önmagával szemben. Chamberlain szerint a cél a bizonytalan-elkerülő típus kinevelése, ez jelentette a kulturális normát a nemzetiszocializmusban. Vajon mit jelent a kötődés nélküliség a gyakorlatban? Ez jelenti az alapot egy olyan típus kineveléséhez, amelynek nincs lelkiismerete, nem ismeri az értékeket és az erkölcsöt, nem kötődik igazán sem emberhez, sem hazához, bármely célra bevethető, és tegyük hozzá bármikor lecserélhető.⁴³⁶ Kötődésének hiánya jelenti a „fasisztoid karakter” első és legkorábbi zavarát, minden későbbi hiányossága - „idomíthatósága”, nyughatatlansága és telhetetlensége, a makulátlan, acélozott test (sőt néptest >Volkskörper<) iránti megszállottsága, az ambivalencia elviselésének képtelensége - mind-mind ennek a korai zavarnak a funkciói.⁴³⁷ A nemzetiszocialista szellemben nevelt gyermek arra kényszerül, hogy destruktív szimbiotikus kapcsolatokba meneküljön, ezért oldódik oly könnyen a tömegben, itt ugyanis látszólag sok más emberhez kötődik.⁴³⁸ Normál esetben a csoportban működő társas, együttműködő magatartás (így a barátság is) az egyén kötődésrendszerének egész életet végigkísérő érési folyamata, mely nem igényel egy vezéralakokhoz való egyoldalú kötődést. Bizonyos esetekben azonban egy csoport összetartozás-érzése egyetlen személyhez (vezérhez/intézményhez/szimbólumokhoz) való affektív kötődésben nyilvánulhat meg. Ez a vezér által közvetített csoportmagatartás azonban inkább egy hiányosságra utal és olyan embereknél figyelhető meg, akiket gyermekkorukban megfosztottak a biztos kötődés lehetőségétől. Winfried Kurth szerint ezt a kötődési hiányt valamivel kompenzálni kell – egy vezér, egy zászló, egy ideál iránti affektív kapcsolattal.⁴³⁹

A tisztelet iránti szükséglet aktiválása

Amint az alapérzésről készített diagramm is mutatja, a tisztelet iránti szükséglet aktiválásának a rendszer jóval nagyobb figyelmet szentelt, mint a biztonsági és a szociális

---

⁴³⁴ Sigrid Chamberlain 2001. 30 ff.

⁴³⁵ Ibid. 139. o.

⁴³⁶ Winfried Kurth 2001. 261-314. o.

⁴³⁷ Sigrid Chamberlain 2000. 127. o.

⁴³⁸ Ibid. 168. o.

⁴³⁹ Winfried Kurth 2001. 292. o.

szükségleteknek. E ponton kutatásaink igazolni látszanak Marks tézisé, mely szerint a nemzetiszocializmus pszichoszociális dinamikája a szégyenérzetből táplálkozott.⁴⁴⁰ Idealizációval, nagyságfantáziákkal, ígéretekkel (Németország becsületének helyreállítása), a más népekkel szembeni cinizmus és megvetés projekciós eszközeivel biztosította e szégyen elhárítását.

A rendszer felkelti, és ki is elégíti a tisztelet, önbecsülés iránti szükségletet. Technikailag ezt a szükségletet táplálják a „hőssé vagy hősi halottá válást” jutalmazó katonai, társadalmi elismerések, jutalmak, kitüntetések ígéretei is. Ezek legkorábbi megnyilvánulási szintén több évezredes múltra tekintenek.⁴⁴¹ A militarizmus ügyének preferálása szintén ebbe a kategóriába sorolható. Bibó szerint „a militarizmus társadalmi jelenség, s egy társadalmat militaristává nem az tesz, hogy katonái hogyan gondolkodnak a háborúról és magukról, hanem az, hogy a társadalom hogyan gondolkodik a hadseregről...[a közösség] azonban normális lelkiállapotban [arra] nem kapható, hogy a nagy, az erős, a félelmes hadsereg minden igazi veszedelemtől függetlenül, önmagáért, gyönyörűséggel és büszkeséggel töltse el. Hogy ebbe a lelkiállapotba kerüljön, ahhoz az kell, hogy az illető társadalom átélte legyen a teljes bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a lefegyverzettség, a hadsereg-nélküliség történeti élményét.”⁴⁴²

A Versailles-jal foglalkozó fejezetben bemutattam azt az affektív töltetet, mellyel ezt a toposzt az ideológiai rendszerbe integrálták. A sajátoldal megalázó helyzetbe hozása, a múltbéli események felhánytorgatása és a vereségek felnagyítása egyértelműen azt a célt szolgálta, hogy az adott szükségletet aktiválja, majd javaslatot tegyen a szükséglet kielégítésének, a „becsületen és önbecsülésen esett csorba kiköszörülésének” módjára.

A sajátoldal önbecsülésének rombolására és szégyenérzetének felkeltésére építő jellegzetes üzenet általában valahogy így hangzik: „Hogyan nézhetsz szembe a tükörképeddel, ha nem ragadsz fegyvert és véded meg a hazát! Ragadj fegyvert! Lépj a seregbe!”⁴⁴³ Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy ez a harc „nem babra megy”, hanem a létért, később pedig a világ megváltásáért folyik.

A heroizmust köztudottan nemcsak a náci rendszer propagálta, hanem a monarchia is, bár abszolút értéket csak 1933 után kapott. Mindenképpen lényeges, hogy a háborús kultúra

---

⁴⁴⁰ Stephan Marks 2007. 167. f.

⁴⁴¹ Mező Ferenc 2007. 27. o.

⁴⁴² Lásd 463. lábjegyzet.

⁴⁴³ Mező Ferenc 2007. 28. o.

Németországban egészen másképp alakult az első világháború után, mint például Franciaországban. A barbár németek ellen folytatott civilizációs küzdelem teóriája a franciáknál az 1930-as évekre pacifizmussá alakult át, a háborút mint civilizációt romboló jelenséget visszautasították. Evvel egy időben a német vezetés szerint a pszichésen és fizikálisan tönkrement katonák kiiktatásával egy új ember, új Németország születik majd meg, és az áldozat nem lehet hiábavaló.⁴⁴⁴ A háborúhoz való viszony e pozitív alakulásánál azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a vesztes szemszögéből minden másképp fest.

A heroizmus azonban egyfajta nárcisztikus felértékelődéssel függ össze. A rendszer számos lehetőséget kínált híveinek ahhoz, hogy önértékelésüket növeljék. Azt az érzést közvetítették, hogy látják, észreveszik őket, teljesítményeiket értékelik. Ez egy nagyon komoly tényező, és rendkívül hatékony eszköze az érzelmi manipulációnak. Az emberek lelkesen tették a dolgukat egyrészt azért, mert új és szebb jövőt építettek, másrészt mert biztosak lehetettek benne, hogy a megérdemelt jutalom nem marad el. Ezt a technikát ma multinacionális vállalatok használják, mert evvel úgy tarthatják meg a legjobb dolgozóikat, hogy nem kell vagyonokat fizetniük. A felértékelődés a csoporthoz tartozással, és vezérrel való azonosulás útján jött létre. A Harmadik Birodalomban (majdnem) mindenki számára nyitva állt a lehetőség, hogy dicsőséget szerezzen magának, hogy végigjárja a karrierlétrát, kitüntetések gyűjtőjét. Ezt persze nem egyéni akciók keretében lehetett véghezvinni, hanem a csoportokon belül. Az SS-hez tartozás minden tagot büszkeséggel töltött el, mert mindenki tudta, hogy ez egy elit alakulat. Josef Acker (szül. 1925.) egykori SS-tag teljes elragadtatással beszél erről az érzésről. Amikor felvette az uniformist, mindig büszkeség töltötte el. Az utcán civilben és a kaszárnyában sem keltett volna különösebb feltűnést, ám ha társaival egyenruhában az utcára léptek és énekelni kezdtek, különösen mámorító érzés fogta el, mintha drog hatása alatt lett volna - meséli. A lányok megfordultak utána, az emberek észrevették – ez csak fokozta addigi lelkesedését. „*A kisebbségi érzés, amivel addig küzdöttem, egy csapásra eltűnt. Hirtelen én is valaki lettem.*”- vallja be.⁴⁴⁵ A büszkeség érzése Marks interjúalanyainál kivétel nélkül központi szerepet játszik. Csak néhány példa:

Wilhelm Plessner (szül. 1918.) mondja: „*Hitler alakjába természetesen mindent belesűrítettünk, amit egy fiatal ideálként, ragaszkodásának tárgyaként elképzelt, szóval amit*

---

⁴⁴⁴ Rainer Bendick 1997. 423. o.

⁴⁴⁵ Stephan Marks 2007. 107 f.

át akar élni.” Aztán elmeséli milyenek voltak egy olyan fiatalember hétköznapijai, aki a mezőgazdaságban dolgozott. Az élet egyszerű és szerény volt. Rengeteget dolgoztak késő estig, és hajnalban keltek, hogy az iskolai anyagot megtanulják. Aztán jött a Harmadik Birodalom: sáttortáborok, állami ifjúsági nap, szombatonként nem volt iskola, csak sport. A fiatalságnak hirtelen értelme lett, kiszakította őket az egyhangúságból. A fiatalokat ez motiválta, anélkül hogy észrevették volna, e mögött politikai szándék van. Az ember hirtelen büszke lehetett rá, hogy német fiatal. És persze egy német fiatal teljesen másképp érzett, mint egy francia.⁴⁴⁶

Hubert Schweitzer (szül. 1925.) nyugalmazott történelemtanár meséli mennyire büszke volt rá, hogy a Hitlerjugend első önkéntes tagjai közé tartozott. Aki kiállta a *pimpf*-próbát, már saját töre lehetett, nyakkendőt és csomókat kaphatott. Minden reggel tíz jelmondatot (Fahnspruch) kellett felmondaniuk, mint például: „*Fekete vagy fehér, a szürke nem járja. Hideg vagy meleg, a langyos kizárva*”.⁴⁴⁷ Nagyon tetszett neki a HJ jelszava: „*Fürge mint az agár, kemény mint a Krupp-acél, szívós mint a cserzett bőr*” (Flink wie Windhunde, hart wie Kruppstahl, zäh wie Riemenleder).⁴⁴⁸

Nagyon gyakori az elithez tartozás kiemelése is,⁴⁴⁹ bár érdekes módon ha ilyen sokan érezték magukat egy elit tagjának (kiválasztottnak), akkor ennek a fogalomnak logikusan végiggondolva valahol inflálódnia kellett volna. Paradox módon ennek épp az ellenkezője történt, azaz mindenki az elithez akart tartozni. A megoldást itt az egyén nárcisztikus felértékelődésében kell keresnünk, a szubjektív érzés a lényeg, nem a valós tartalom.⁴⁵⁰

Az önbecsülés sajátos módon akkor is fokozható, ha nem a saját oldal presztízsét emelik, hanem az ellenfelet kisebbitik, dehumanizálják. Ha valaki háborút akar – márpedig ez volt a cél –, akkor mindenképpen „ápolnia” kell az ellenségképet. Ha az ellenséget, mint általánosított „másikat” jelenítik meg, akire a kevésbé kedvező tulajdonságok és diszpozíciók vetíthetők, akkor ez a folyamat emberibbé teszi a saját oldalt, miközben az ellenség egyre kevésbé lesz az. Egy lélektani művelet esetén az ellenséget lekicsinylő vagy

---

⁴⁴⁶ Ibid. 75. o.

⁴⁴⁷ „*Schwarz oder weiß, nur nicht grau. Kalt oder heiß, nur nicht lau*” [Szlávecz Ádám egy. hallg. ford.]

⁴⁴⁸ Stephan Marks 2007. 113. o.

⁴⁴⁹ Mafred Präger tengeralattjáró-vezető, Josef Acker SS-tag, Elvira Scheer az NSDAP-ról etc. In Stephan Marks 2007. 113. o.

⁴⁵⁰ Ibid. 113. o.

felmagasztaló ellenségkép kialakítása egyaránt cél lehet.⁴⁵¹ Ha sikerül az ellenségről alkotott képet dehumanizálni, az ellenséget „embertelen szörnyetegként”, „állatként”, „alsóbbrendű fajként” prezentálni, akkor a katona úgy ölhet, hogy önbecsülése („jó ember létében” való hite) megmaradhat. Sir Ian Hamilton,⁴⁵² a mediterrán expedíciós erő főparancsnoka szerint az ellenségről szóló propaganda arra szolgál, hogy az ellenség egy hatalmas szörnyetegnek tűnjön, amely megfosztja őt az emberi lét jogától. Így érzelmileg könnyebbé válik elpusztítása. Hamilton további észrevétele, hogy mivel az ellenség képtelen becsületsértési pert indítani, a propagandának „nem szükséges fennakadni minden apróságon”⁴⁵³

Az attitűdök megváltoztatásának technikája tehát mindenképpen hatékony eszköznek bizonyult. A hatékonyság mértékéről azonban meglehetősen nehéz objektív adatokat produkálni. Az érzelmi befolyásolásnak természetesen számos más technikája is létezik, a szerző azonban a dolgozat adta keretek okán erre nem vállalkozhat. Az a hipotézis azonban, hogy a náci háborús cél megvalósításában komoly szerepet kapott az érzelmek instrumentálása mindenképpen igazolást nyert.

2.3.5 A hatékonyság lehetséges magyarázata

Avval azonban, hogy megállapítjuk az érzelmi manipuláció tényét még nem válaszoltuk meg azt a kérdést, hogy ezek a technikák miért voltak sikeresek, miért tudtak hatni a németekre. A társadalom megosztása, a vezérkultusz, a jó retorika és néhány psyop-technika bevetése már elég ahhoz, hogy bármely civilizált társadalmat háborúra bírjon? Bár a technikák hatékonysága önmagában véve is nagyon komoly potenciált képvisel, ám a szociálpszichológia paradigmája szerint az érzelmi manipulációra adott válaszreakció (egyéni és kollektív szinten egyaránt) nagymértékben függ a befogadó saját affektív-kognitív struktúrájától, vagyis érzelmi előhangoltság nélkül az akció nagy valószínűség szerint meg fog bukni. Bar-Tal szerint az érzelmi orientáció ismétlődő tapasztalatok nyomán jön létre és a társas kommunikáció csatornáin keresztül közvetítik.⁴⁵⁴ Ez az orientáció a

---

⁴⁵¹ Mező Ferenc: Az attitűdváltozást, -konzerválását céló lélektani műveletek (PSYOPS). *Hadtudomány* 2008/3-4. 78. o.

⁴⁵² Ian Hamilton: *The Soul and Body of an Army*. London, 1921, Edward Arnold.

⁴⁵³ Mező Ferenc 2008. 78. o.

⁴⁵⁴ Daniel Bar-Tal 2001.

csoport tagjait a társas szituációk meghatározott jelzéseire hangolja, és hajlamossá teszi őket ezen helyzetekben meghatározott érzelmi reakciók átélésére.⁴⁵⁵

Hasonló következtetésre jutott egy svájci pszichológus, Luc Ciompi is, aki azt állítja, hogy az észlelést oly mértékben befolyásolják az érzelmek, hogy képesek ún. affektuslogikák kialakítására,⁴⁵⁶ hiszen az emberi aktivitás bármely formája egyszerre tartalmaz kognitív és emocionális komponenseket is.⁴⁵⁷ Már az emberi élet első hónapjaiban kialakulnak olyan kognitív és affektív sémák, melyek mentális struktúrákat és programokat hoznak létre. Ciompi szerint úgy kell elképzelnünk ezeket, mint egy úthálózatot, melyben a későbbiekben a használat által az egyén maga építi, szélesíti az utakat. Van néhány olyan „főútvonal”, melyek már korábban kiépültek (bejáródtak) és ezeket első-, másod-, harmad- és n-edik rangú utak komplex rejtett hierarchiája köti össze. Vannak ösvények, csapások, és az is lehetséges, hogy idővel egy teljesen jelentéktelen kis mellékútból egy egyre gyakrabban használt érzelmi-, gondolkodás- és „magatartás-főútvonal” lesz. Ez a mentális

⁴⁵⁵Fülöp Éva - László János: *Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban – a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyozása.* Magyar Pszichológiai Szemle (közlésre elfogadva), 2011.

⁴⁵⁶A kollektív fraktális affektuslogika alap gondolatai már Ciompi elméletét megelőzően is felmerültek a szociológiában, illetve az érzelemszociológiában. *Ludwick Fleck és Thomas Kuhn* bár más terminológiát használtak, már a harmincas években kimutatták a kulturális befolyás hatását – beleértve az affektív komponenseket is - a mindenkori kollektívum gondolkodására. Már *Durkheimnél* is megjelenik a gondolat, mely szerint az érzelmek a szociális valóság bármely konstrukciójának fundamentális elemét jelentik, sőt az öngyilkossággal kapcsolatban úgy véli, hogy az érzelmi cselekvés erősen függ a szociokulturális konstellációktól.

Georg Simmel szerint az emocionális konnotációk tagolják a szociális teret. Például a közelség és szimpátia érzése kötőanyagként jelenik meg a szolidaritáson alapuló közösségekben, ez a csoportot befelé stabilizálja és egyidejűleg kifelé is lehatárolja. Az érzelmek azonban nemcsak kohéziós erőt tudnak kifejteni, – ahogy *Max Weber* írja⁴⁵⁶ - ha nincsenek megzabolázva diszruptív hatást fejthetnek ki.

Elias közismert civilizációs elméletében⁴⁵⁶ a nem kívánatos affektusok feletti társadalmi kontroll civilizációformáló faktorrá alakul. Sikra száll a tudományos vizsgálódásban alkalmazott egyéni és kollektív szintek dichotomikus felosztása ellen. *Elias* szerint az emberi psziché, az emberi társadalom és az emberi történelem struktúrái egymástól elválaszthatatlan komplementer jelenségek, csak egymással összefüggésben vizsgálhatóak. *Jürgen Gerhards* (német szociológus), bár nem vonja kétségbe az emóciók kultúrára kifejtett hatását, *Elias* tézisének a növekvő affektuskontrollra vonatkozóan cáfolja. A posztmodern érzelmekultúra - szerinte – ma épp az affektuskontroll ellenében hat, hedonisztikus célja a negatív érzések elkerülése, és a kellemes élmények gyűjtését szabja meg társadalmi normaként.

Niklas Luhmann az érzelmek és a társadalom közötti összefüggéseket kompakt rendszerelméletben fogalmazta meg, mely a társadalmat nem mint egyének halmazát, hanem mint egy zártkörű kommunikációs folyamatot posztulálja. Az érzelmeket elsősorban kulturálisan kódolt tranzakciós elemeknek tekinti egy önszervező társadalmi kommunikációs rendszerben. Ebben az értelemben tehát a szeretet médiuma nem egy érzés, hanem egy kommunikációs kód, melynek szabályai az érzelmek kifejezését, kialakítását, szimulációját, tagadását etc. határozzák meg.⁴⁵⁶ Következésképp *Luhmann* nem az affektusok kollektív gondolkodásra kifejtett hatásával, hanem a társadalmi rendszerek kommunikációs- és értelmi rendszerként, ill. problémamegoldó-, vagy a külvilág komplexitását csökkentő értelemadó szelektív rendszerként betöltött szerepével foglalkozik. *Randall Collins* is a társadalmi mikro- és makrostruktúrák érzelmi meghatározottsága mellett érvel. Szimpátia és antipátia, gyűlölet és szeretet, érdeklődés és közöny *Collins* szerint a társadalmi teret vertikálisan és horizontálisan tagolják (a fent-lent, barát-ellenség, kívül-belül tengelyek mentén). Nála jelenik meg *Ciompi* energetikai szemlélete, mely az érzelmeket mint a társadalmi energia egyik megjelenési formáját értékeli.

⁴⁵⁷ *Ibid.* 47. o.

úthálózat tehát egyáltalán nem statikus, hanem folyton változik, formálódik és az életünk minden területét felöleli, benne az egész környezet (család, szociális körülmények stb.) integrálódik, hiszen egyén és környezete között folyamatos cirkuláció hat. Azonban minél gyakrabban bejárt útról van szó, ez annál inkább a tudattalan réteg felé süllyed. (Az elmélet azonban hangsúlyozza, hogy a velünk született, örökölt magatartásformák nem akcióként kondenzálódnak.) Az érzelmek tehát ebben a rendszerben nemcsak funkcionális szerepet töltenek be, hanem kezdettől fogva meghatározó szerepet játszanak a mentális struktúrák teljes kiépítésében.

Az affektív programok egy része tehát velünk született és önszervező módon működik, másik része viszont úgy jön létre, hogy meghatározott kogníciós- és magatartási szekvenciákhoz meghatározott affektusokat rendel hozzá, majd a tapasztalatokat ismétléssel megerősíti, átírja vagy újrakonstruálja. Az affektuslogikában a „logika” szó arra utal, amit az egyén (vagy kollektív szinten a közösség) ténylegesen gondol: beszélhetünk háborús logikáról, félelemlogikáról, a bosszú logikájáról, a hétköznapi logikájáról etc. A logika alatt azt a módot kell értenünk, ahogyan a kognitív tartalmak egymással összekapcsolódnak, vagyis a logika felelős a kognitív elemek összekapcsolásáért. Ezen logika mentén jönnek létre az affektív-kognitív pályák. Ciompi elmélete fraktális alapú, vagyis a folyamatokat önzonos struktúrák és folyamatok alakítják, ez magyarázná az érzelmek gondolkodásra és magatartásra kifejtett operátorhatását mikro- és makroszinten egyaránt. Az affektusok szervező és integráló hatása az egyén szintjén is kimutatható. Makroszinten azonban az érzelmeket fokozó, erősítő mechanizmusok lépnek működésbe, melyek az egyén szintjén nem mutathatók ki.⁴⁵⁸ Erre a jelenségre más Le Bon is és Freud is felhívta a figyelmet.

Az affektív kommunikáció alkalmazása képes arra, hogy affektuslogikát alakítson ki, ennek magját mindig egy központi, domináns érzelem jelenti. A nemzetiszocialista kommunikációban sikerült kimutatni egy centrális érzelmet, a filoheroizmust. Ha ez az érzelmi meghatározottság folyamatosan jelen van a kommunikációban, akkor jogunk van azt is feltételezni, hogy az affektushoz egy logikai rendszer is kapcsolódott: a *filoheroizmuslogika*. Ez a logika képes volt arra, hogy szelektálja az emlékezeti tartalmakat

---

⁴⁵⁸ Luc Ciompi 2005. 247. o.

(lásd a náci szelektív történelmi emlékezete), az észlelést, de képes volt a cselekvések befolyásolására is.

A folyamatos affektív kommunikáció eredményeként jönnek létre a csoport ideológiájához kapcsolódó affektív-kognitív főcsatornák is, melyek ebben a komplex rendszerben hatékony attraktorként működnek. A filoheroizmus logikájához tehát *affektív-kognitív főcsatornák* kapcsolódnak. Ezek azonban mindenképpen a korszak sajátosságaiban keresendők, a külső körülmények tapasztalata hozhatta létre őket. Az előző fejezetben már bemutattam néhány érzelmi kulcsszót, mely a korszak emberének érzelmi reakcióit mindenképpen befolyásolta. Az első főcsatornát (1) úgy vélem a háborús vereség és az azt lezáró békerendszer jelenti. A dominancia érzése szorosan kapcsolódik a *vereség, megalázottság és szégyen elutasításához* (a vereség tagadása egyébként minden történész számára ismert tény), tulajdonképpen az erre *adott választ jelenti*.

A második főcsatorna (2), mely egy kiszámíthatatlan, bizonytalan korszak emberének biztonság iránti vágyát elégíti ki, a *vezérbe vetett abszolút bizalomban* nyer értelmezést, ezt az összekapcsolódást, kötődés támogató szeretet érzése közvetíti.

Végül a harmadik elem (3), a büszkeség, az értékesség gondolatiságához kapcsolódik. Egy olyan válságos korszakban, amikor minden elveszti az értékét (a pénz, az emberi élet, a vezetőkbe vetett hit, a régi bevált társadalmi keretek széthullanak) *az elértéktelenedés fenyegető réme* a mindennapok tapasztalata, *a büszkeség érzése itt mentőövet nyújthat*. Az emberi teljesítménybe, munkába vetett hit új értéket állított a bomlásnak indult társadalmi értékrendszerben. Végül hozzá kell tennem, hogy a bizonytalanság elviselésének képtelensége affektuslogikai szempontból minden komplex szellemi építményrendszer legerőteljesebb gyökerét jelenti.

Az affektív kommunikáció további hatása, hogy az affektív-kognitív csatornák bejáratásával érzelmi függőség alakítható ki, ez pedig Hitler értelmezésében sokkal hatékonyabb, mint az egyszerű meggyőzés. Nem titkolt célja volt az ifjúság ilyen irányú befolyásolása (erről a következő fejezet szól bővebben). Ciompi szerint ha az affektív kommunikáció egy vezető irányából indul, akkor rapid érzelmi infekció megy végbe.⁴⁵⁹ A következmény mindig kollektív affektus-logika (harag-, félelem-, öröm- vagy bánatlogika)

---

⁴⁵⁹ Például, ha az izgatottság, félelem, derűtség vagy gyász egy domináns figura (pl. egy vezető) irányából indul, akkor ezek az érzelmek a hozzájuk kapcsolódó kognitív tartalmakkal és magatartási készségekkel együtt (bizonyos körülmények között) képesek villámgyorsan a csoporttagok széles körét érzelmi függőségbe vonni (versklaven).

elharapódzása, a logikákhoz tartozó sajátosságos operátorhatásokkal együtt, pl. agresszív kirekesztés, félelemmel telt eltávolodás, társas közeledés vagy fájó leválás. A médiumokon keresztül ez az emocionális fertőzés képes nagy tömegekre gyorsan átterjedni, mint azt Hatfield⁴⁶⁰ és munkatársai Reagan elnök televíziós bejelentéseit kísérő arckifejezésének hatásvizsgálatában kimutatták.⁴⁶¹ Vagyis a tömegmédiumok képesek arra, hogy a hatékonyságot nagyságrendekkel fokozzák. Az így mozgósított kognitív tartalmak mindig az egész csoportra vonatkoznak (pl. az egész nemzetet, vagy annak történelmét érintik), így kétségkívül a társadalom- és gondolkodásformálás legerőteljesebb eszközét jelentik. A csoportban működő mi-érzések ugyanis a tapasztalatok szerint sokkal erősebbek, mint bármely formális logika vagy ésszerűség. Az érzelmi komponensek minden szóbeli kommunikáció hordozói és kísérői, ugyanakkor az emberi együttműködés alapfeltételét is jelentik. Különösen erős összekötő hatásuk az olyan intenzív érzelmekkel dúsított kognitív megismerési- és identitásbeli sajátosságokból ered, mint például az anyanyelv, a dialektus, az öltözködés, nem is beszélve a közösségalapító szimbólumokról (pl. címerek, zászlók). Persze a kognitív tartalmak súlya és jelentősége az egyén és a kollektívum szintjén eltérhetnek, de formai és dinamikai szempontból a hozzájuk kapcsolódó érzelmek a kollektivitás szintjén ugyanolyan fraktálszerű hatást fejtenek ki, mint az egyén szintjén.

Az affektuslogikákhoz - Ciompi szerint - operátorhatások is kapcsolódnak, melyek a mindenkori központi érzelmmag függvényében alakulnak ki. Ezt a filoheroizmus esetében a három komponens együttesen hozza létre. A haraghoz kapcsolódó operátorhatás az agresszió és a kirekesztés (a harag ui. a mind az emberek, mind az állatok világában a személyes határok védelmét szolgálja), az örömhöz az öröm és az optimizmus, a bizalomhoz pedig a társas kapcsolatok keresése, a közeledés kapcsolódik. A filoheroizmus központi érzésében tehát koncentráltan jelennek meg a korszak értékelképzelései és a hozzájuk kapcsolódó érzelmi válaszok. Stephan Marks interjúi között találtam rá egy olyan esetre, amely nagyon jól példázza az öröm és harag operátorhatásának kölcsönhatását a mindennapok gyakorlatában. Dr. Kurt Friedrich, egykor pilóta és Hitler lelkes híve, a vele készített interjúban elmondja, hogy az 1938. novemberi pogromokról semmit sem hallott. A „külső” dolgok őt egyébként sem érdekelték. A háború előtti évekről, mint egy

---

⁴⁶⁰ E. Hatfield-J.T. Cacioppo-R.L. Rapson: Emotional Contagion. New York, 1994, Cambridge University Press, 24. o.

⁴⁶¹ A vizsgálatokból kiderült, hogy a meggyőződéses republikánusok és demokraták az esetek döntő részében teljesen eltérően reagáltak. A republikánusok - anélkül hogy ennek tudatában lettek volna - átvették vezetőjük érzés- és gondolkodásmódját, míg az ellenzék tagjai témától függően az esetek nagy részében ettől teljesen eltérően reagáltak.

csodálatos, mozgalmas lelkesedésteli időszakról számol be, de ebbe a képbe véleménye szerint egyáltalán nem illettek bele azok, akik kételkedtek a rendszerben. Teljesen logikusnak tartotta, hogy ezeket az embereket koncentrációs táborba zárták. Mint elmondja, ha egyesek az ilyen örömteli fejlődés útjában állnak, akkor ki kell vonni őket a forgalomból,⁴⁶² ők akkor ezt *szükségesnek* tartották. Megdöbbentő az a hétköznapi normalitáslogika is, mellyel egyik dezertáló bajtársának kivégzését magyarázza. Azt állítja fogalma sincs róla miért dezertált a bajtársa (akivel egyébként jó barátságban volt) és lehetséges magyarázatként azt mondja? „*Talán mert túlságosan unalmasnak találta.*”

Persze minden kor „abnormalitása” a korszak normalitásaiban nyer értelmet, ezek pedig – Ciompi elméletét követve - valójában *hosszan ható affektív-kognitív rendszerek*. Bár korántsem tekinthetőek statikus struktúráknak, hisz változásuk ma is tetten érhető, ez a változás azonban inkább „mutációt” jelent és nem gyökeres módosulást. Meggyőződésem, hogy Hitler és társai nem kerülhettek volna hatalomra, ha nincsenek meg azok a társadalmi-mentális feltételek, de nevezzük ettől kezdve affektív-kognitív struktúráknak, melyek a befogadók észlelését megnyitják e politikai tartalmak felé. Ha egy kis csoport képes volt arra, hogy érzelmi orientációját széles tömegekre terjessze ki, akkor ezt csakis úgy érthette el, ha ez az érzelmi orientáció valamiképpen a nagycsoportban is jelen volt.

---

⁴⁶² „*Dass viele Leute dagegen waren und auch schon in Konzentrationslager kamen, das hat man teilweise zur Kenntnis genommen und hat sich gesagt: >Das muss wohl so sein. Wenn Leute gegen diese neue Entwicklung sind, dann müssen sie wahrscheinlich aus dem Verkehr gezogen werden.< Wir haben das für notwendig gehalten, um diese neue Entwicklung nicht zu stören.*” Idézet helye: Stephan Marks 2007. 146. o.

2.4. Az érzelmi és gondolati alapok vizsgálata

Abból a hipotézisből indultam ki, hogy a politikai kommunikációban bevetett érzelmek csak akkor tudnak hozzájárulni a politikai tartalmak interiorizációjához, ha a megszólított közösségben ezeknek az érzelmeknek és a hozzájuk kapcsolódó értékelképzeléseknek kontinuitása van (H 6). A filoheroizmusnak tehát feltételezhetően történelmi gyökerei vannak. Vajon honnan ered? Csak Hitlerhez kapcsolható, vagy előzményei fellelhetőek a nemzetiszocializmust megelőző korszakokban is? A kérdésekre adható választ tematizáltam, mert mint látni fogják, a gyökerek valóban messzire nyúlnak, de nem azonos időben keletkeznek, és néha képesek bűvópatakként viselkedni, hol a periférián, hol a gondolkodás középpontjában lelünk rájuk, az atavizmus jelensége itt egyértelműen tetten érhető.

2.4.1. A vereség szégyene – Versailles és affektív következményei

„Komoly tömegérzelem csak indulatból származhat, indulat pedig csak valóságos élményből. A zavaros filozófiák féligazságai csak akkor hatnak egyénekre vagy közösségekre, ha nagy intenzitással átélt félelmes és félrevezető élmények hajlamossá teszik őket féligazságok és hazugságok elhívására, mert azok alapján öncsalásaikat igazolhatják, hiú reményeiket táplálhatják, hamis képzeteikben megrögződhetnek, és bizonyos indulataiknak kielégülést szerezhetnek.”⁴⁶³

E sorok Bibó István tollából születtek, aki bár nem volt képzett pszichológus, olvasottsága és szenvedélyes érdeklődése a társadalomlélektan iránt olyan felfedezések felé vitte, melyet ma már képesek vagyunk empirikus kutatásokkal is alátámasztani. Bibót különösen érdekelték a közép- és kelet európai kis államok fejlődésének torzulásai, a „politikai hisztériák,” közöttük a traumák következményei. A Versailles hatására kumulálódó manipulált tömegérzelmek kapcsán látható, hogy nemcsak könnyen instrumentalizálhatóak, hanem még örökíthetőek is. Bibó szerint a társadalmi folyamatok alakulásában sokkal nagyobb szerepet játszanak a társadalmi értékrendszerek, mint az

---

⁴⁶³ István: Válogatott tanulmányok I. kötet, Az európai politikai fejlődés. <<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/60.html>> [2010.10.31.].

érdekek. Versailles az elveszett érték (Németország nagysága és becsülete) szimbólumává vált, s így senki nem kérdőjelezte meg azt a tényt, hogy visszaszerzése teljesen jogos és legitim.

Az 1914. augusztus 1. előtti és utáni napok a kortársak számára felejthetetlenek maradtak. Az egyik oldalon patrióta ujjongás, a másik oldalon szerb kémekről, titkos aranyzállítmányokról, és megmérgezett vízvezetékekről szóló pletykák. Mintha a középkor tért volna vissza talizmánjaival, égi üzenetekkel, mindenféle spirituális hókuszpókusszal. Egy olyan kor, melyben az érzelmek teljesen háttérbe szorították az értelem hatalmát. Az első világháború korszakát jellemző két nagy érzelmi pólus a *becsület és a szégyen* volt,⁴⁶⁴ melyhez szorosan kapcsolódtak a *jogos versus jogtalan* legitimitást szolgáló kategóriái. A nép egysége, az új kor hajnala, a külső igazságtalan fenyegetés, Németország szabadságának elrablása és a rákényszerített háború jelszavai politikai klisévé merevedtek. (Thomas Mann még a háború késői szakaszában is hitt a német kultúra más, ellenséges civilizációkkal szembeni küldetésében.) A háború a becsület és a jog érdekében indult, de a szégyen és a jogtalanítás Versailles-ban rögzített állapotával zárult. Ennek következtében pillanatok alatt érzelmi kulcsfogalommá, a későbbiekben pedig a fundamentális revizionizmus kiindulópontjává vált. Valószínűleg nem volt olyan német, akit ne érintett volna meg a békeszerződés igazságtalansága. Annak a tézisnek, mely szerint Németország a háború kitörését illetően ártatlan (Kriegsschuldlüge) az új weimari demokráciában az érzelmi kapocs szerepét szánták a fiatal köztársaság széthúzó politikai és társadalmi erőivel szemben.

Versailles-t sok mindenért felelőssé tették: gazdaságilag Németország szolgáratlanításával azonosították és a gazdasági kizsákmányolás megtestesítője lett, külpolitikailag a szövetségesek háborújának folytatását jelentette más eszközökkel, belpolitikailag pedig minden probléma gyökereként emlegették. A „kenyeret a jóvátétel helyett” jelszava széles rétegek mindennapi problémáját kapcsolta össze a nagypolitikával. Látszólagos integráló hatása mellett azonban kitűnő eszközt jelentett mindazok számára, akik nem tudtak megbékélni a köztársaság rendszerével. Aki úgy gondolta, hogy a versailles-i béke tulajdonképpen a szövetségesek háborújának folytatása más eszközökkel, ebből könnyen levezethette az ellenállás jogosságát nemcsak a nemzetközi rend, hanem a

---

⁴⁶⁴ E két kategória születését azonban nem köthetjük magához háborúhoz, hanem sokkal inkább a porosz militarizmusban és wilhelmi hatalomkultuszban találjuk meg hagyományait.

belső államrend ellen is. A jogra, igazságra és erkölcsre való hivatkozás volt a fegyver azon törvények ellen, melyek az „egészséges néperzésnek” már nem feleltek meg, és melyeket a fennálló állami rend képviselt.

A békeszerződések ténye már önmagában is egy olyan faktort jelent, mely igazságtalanságával, irracionálisával csakis negatív következményekkel járhatott; közismert e tárgyban John Maynard Keynes ostromozó írása,⁴⁶⁵ melynek szavai kegyetlen valósággá váltak. A békeszerződésekkel olyan döntések születtek, melyek az angol közgazdász prófeciáinak megfelelően Németországot túlterhelték, a közép-európai térség gazdasági együttműködését szétzilálták, és hozzájárultak a sérelmi politika fenntartásához és elmélyítéséhez.

A Versailles-ellenes hangulat Münchenben, a náci mozgalom „fővárosában”, csak fokozatosan alakult át egy majdnem minden társadalmi réteget magába foglaló szindrómává.⁴⁶⁶ Több szakasz határolható el: az első 1919. május 7-én, amikor a német küldöttség átvette a békefeltételeket, ekkor tiltakozáshullámot vártak, ami egy héttel később be is következett. Evvel szemben 1919 nyarán, a szerződéskötéskor - a várakozásokkal ellentétben - meglepő nyugalom volt. A második szakaszban, amikor a szövetségesek a háborús bűnösök kiadatását kérték (1920. január és február) újra felizzottak a kedélyek. Ebben a nehéz gazdasági és politikai helyzetben a Völkischer Schutz- und Trutzbund és a nemzetiszocialisták igen sikeres tömegmegmozdulásokat szerveztek a zsidók, a marxizmus, Versailles, és a kamatrabzolgaság ellen. A francia határközeli városok elfoglalása és a Spa-i konferencia (második Versailles 1920. július 4-17.) újra a nemzeti agitátorok malmára hajtotta a vizet. A harmadik szakasz 1921 januárjában kezdődött a szövetségesek párizsi döntéseivel, melyek nemcsak a jóvátétel mértékéről, hanem a lefegyverzésről, a lakossági önvédelmi szervezetek feloszlításáról szóltak az év júniusáig. A londoni diktátummal a szövetségesek Németországot szankciókkal fenyegették meg arra az esetre, ha nem tesz eleget a követeléseknek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a Versailles-ellenes tiltakozások terén Münchenben ekkor már Hitler uralta a terepet. A londoni diktátum ékes bizonyítékként szolgált az Antant Németország ellen vezetett gazdasági háborújához. A kortárs tudományos irodalom

---

⁴⁶⁵ John M. Keynes: *The Economic Consequences of the Peace*. New York, 1920, Harcourt Brace, and Howe (első kiadás 1919).

⁴⁶⁶ Martin H. Geyer 1998. 289. o.

az infláció kezdetét az 1921-es év döntéseivel hozta összefüggésbe.⁴⁶⁷ A jóvátételt eltúlzottnak tartották, és úgy vélték Németország a Nyugat rabszolgája lett. A nacionalistákat extrém szórakalmazás jellemezte, és maximálisan kihasználta a helyzet kínálta lehetőségeket. A magasabb morális jogokra való hivatkozás az egykori háborús ellenfelekkel szemben a belpolitikai vitáknak extrém keménységet kölcsönzött. Az ellenség már nemcsak a határ túloldalán leselkedett, az országban is voltak szövetségei, a teljesítő politikusok (Erfüllungspolitiker) és a novemberi hazaárulók (Novemberverbrecher) személyében. Az agresszió alkalmazásának küszöbe egyre lejjebb csúszott a belpolitikai vitákban.

A háború alatt a nemzet fundamentális mobilizálása erősödött. Noha a nacionalizmus integratív ereje ekkor vitathatatlan, ezek a kísérletek csak ideiglenesen terelték közös táborba a németeket. A háború utáni időkben a véres harcokra való emlékezéssel, a vereség, és forradalom emlegetésével a sebek állandóan felszakadtak, és a bűnbakkeresés lázában született meg az a gondolat, hogy a társadalom egyik része önfeláldozó volt és hazafias, a másik része pedig teljesíti a versailles-i diktátumot, sőt a forradalommal hátra dőfte a fronton harcoló hadsereget. A megosztásnak létezett egy másik dimenziója is, mely már a háború alatt terjedt (1916/1917-ben): nevezetesen az az elképzelés, hogy a gyenge, feminin hátszország (a nők, anyák, akik nem voltak képesek felőni a feladat nagyságához és demoralizálták a fronton küzdő hősöket) rossz hatással van a fronton harcoló (férfias) katonákra.⁴⁶⁸ A háború és a forradalom korszakának politikai, társadalmi és kulturális polarizációja rányomta bélyegét a háború utáni évekre is. A Weimari Köztársaságot beárnyékolta az elvesztett háború traumája és a „béke belső elszabotálása”. A húszas években a nemzethez kapcsolódó rítusok újraélesztése ismét azt a célt szolgálta, hogy a mély társadalmi, politikai és kulturális megosztottságot áthidalja. A nemzet fogalma most az osztály alternatívájává stilizálódhatott.⁴⁶⁹ A nemzetre és a nemzeti érzésre való hivatkozás jelentősége ezért igen lényegesnek tűnt, így minden párt nemzeti jelszavakat vett elő. A kommunisták nacionalista retorikája (nem csak 1923 óta) ennek ugyanolyan bizonyítéka, mint a Völkischer Block 1924-es sikere a lakosság széles köreiben.

---

⁴⁶⁷ Ibid. 290. o.

⁴⁶⁸ Ezt a gondolatot a Mein Kampfban is megtaláljuk (lásd 208. f), de megjelenik a nyelvi nacionalizmus gondolatvilágában is, már a 19. század végén. A nemzeti érzés hiányos átplántálásáért a német anyákat tették felelőssé. lásd. Anja Stukenbrock: Sprachnationalismus. Berlin, 2005, Walter de Gruyter, 345.o.

⁴⁶⁹ Martin H. Geyer 1998. 397.o.

A Weimari Köztársaság pártjainak rendszerében patriotizmus és szocializmus pólusai között Hitler képes volt arra, hogy mindkét irányzat szimpatizánsai számára vonzóvá tegye pártját. Saját értékrendszerének ábrázolását illetően két szakaszt különíthetünk el 1920 és a hatalomátvétel időpontjai között.⁴⁷⁰

1. 1920-tól 1927/28-ig: a baloldali szavazókat akarja megnyerni. Ebben a korszakban gyakran hivatkozik a jogosságra, és a társadalmi igazságosságra saját személyének bemutatásakor. Bár ezekben az években kétségtelenül gyakorlottabb szónok lett, a választási eredményekben ez a fejlődés mégsem hozta meg a várt eredményt.

2. 1927/28-tól 1933-ig már a polgári szavazók felé fordul, arculatot vált és a nemzetiszocialista pártideológiában a szocialistáról a nemzetire helyezi a súlyt. A toposzok a patriotizmus értékei köré csoportosulnak.

A váltással viszont az a veszély fenyegetett, hogy elveszíti a baloldali szavazókat, ezért önábrázolását úgy alakította, hogy mindkét szavazói bázisnak megfeleljen. A beszédek elején olyan értékeket szólaltat meg, melyek a baloldali szavazóknak kínáltak azonosulási lehetőséget, a beszédek vége felé viszont inkább a patriotizmus felé terelte hallgatóit. 1927/28 óta a beszédeket a társadalmi igazságosság toposzaival kezdi, de ez ekkor már a válság által egzisztenciálisan fenyegetett polgárság számára is egyre fontosabbá vált. 1922 és 1932 között a németiség gondolata egyre nagyobb teret nyert beszédeiben, ő lett „minden német képviselője.” Goebbels és Hitler között 1932-ben a 6. Reichstag választási harcában már megfigyelhető a két pozíció megosztása: Goebbels képviselte a jól teljesítő nemzetiszocialistát, ő vette át a heccelő demagóg szerepét, Hitler pedig a harcos, mindenre elszánt **nemzetiszocialista**.⁴⁷¹

Az az elképzelés, hogy a versailles-i béke Németországot szolgaságba taszította, mely minden belpolitikai probléma gyökerét jelenti, a nacionalizmusnak a háború előtti időszakokkal szemben új alapot adott, és fontos lépést jelentett a tömegek nacionalizálásának irányába. A nemzetet ért traumáról egy kortárs, Wilhelm Plessner (1918-ban született, a Hitlerjugend lelkes tagja volt) a következőképpen nyilatkozik:

---

⁴⁷⁰ Ulrich Ulonska 1990. 289.o.

⁴⁷¹ Ibid. 291.o.

„Olyanok voltunk a többi nép között akár a páriák⁴⁷², tudtuk, hogy a versailles-i diktátum miatt tengersok rosszat kellett elszenvednünk. És hogy el voltunk adósodva [...]. Mindenki tudta, hogy Németországnak, Európa szívének, újra vernie kell. Ezért Hitler nélkül is olyan folyamatok indultak, melyek Németországot újra egy értékes európai állammá akarták tenni. De a 3. Birodalom és a nemzetiszocialista propaganda sokat tett azért, hogy mindez gyorsabban történjen. Már nem kérték, hanem követelték, hogy ismerjék el Németország nagyságát. És Hitler ennek a gondolatnak volt a megtestesítője...⁴⁷³

Eduard Gebhard, aki négy évvel a háború befejezése után született (egykor Napola-diák és a Waffen-SS tagja volt), hasonlóképp nyilatkozik Versailles-ról:

„Apám az első világháborúban maga is kivette részét a fronton, súlyosan megsebesült, Flandriában, és ez engem mélyen megindított. Számomra Versailles mindig is a kulcsot jelentette, és erre újra és újra felhívták a figyelmünket, még jó anyám is, aki ettől szenvedett. Németországot védtelenné tették, bizonyos értelemben megfosztották a becsületétől [...] Úgy éreztem megaláztak bennünket, Németországot [...] Ez járt akkoriban a fejemben, és egymás után faltam a háborús könyveket. A versailles-i szerződés miatt nem lehettek repülőink, nem így körös-körül a szomszédjainknak, nekik voltak harci repülőik egy csomó, meg bombázóik, nekünk semmi, nem lehettek páncélcsoviink - már a hadseregnek. A többieknek bezzeg lehetett, és csak ez járt a fejemben, ezt iszonyúan igazságtalannak és megalázónak tartottam. Aztán így nőttek fel, és teljesen belelkesedtem, mikor a Hitler szavai eljutottak a tudatomig, ő megígérte, hogy a németeknek visszaadja a becsületüket és jogaikat. Akkor teljesen belelkesültem. Versailles

---

⁴⁷² Tipikus fogalom Versailles megaláztatásaira, mely a nemzetiszocialista propaganda szövegeiben fordul elő.

⁴⁷³ Eredeti: „Wir waren wie Parias unter den Völkern, wir wussten, dass durch das Versailler Diktat wir vieles vieles vieles Böses erleben mussten. Und dass wir verschuldet waren mit x-Milliarden Goldmark, Zahlungen und dergleichen mehr, und wussten auch, dass es schon Bestrebungen gab im Völkerbund durch Stresemann, dass Deutschland irgendwie wieder in die Familie der europäischen Völker eingegliedert werden musste, weil es nicht als Herz Europas ein Hungerland sein konnte, das von den anderen Völkern andauernd unterstützt und ausgehalten werden musste. Man wusste, Deutschland, das Herz in Europa, musste wieder schlagen. Und das führte auch dazu, dass auch ohne Hitler Bestrebungen in Gang waren, Deutschland wieder zu einem wertvollen Staat in Europa zu machen. Aber das Wachsen des Dritten Reiches und die Propaganda der Nationalsozialisten hat natürlich vieles bewirkt, dass es rabiater und schneller gehen sollte. Man hat nicht mehr darum gebeten, jetzt verlangte man, dass Deutschland eine Größe werden sollte. Und Hitler war die Inkarnation dieses Gedankens...” Iézet forása: Stephan Marks 2007. 76. o. [ford. K.Zs.]

*végigkísérte az egész későbbi életemet, és ez volt a hajtóerő ahhoz, hogy a szülőföldünknek visszaszerezzük elvesztett jogait. Így az én utam már elejétől fogva meg volt határozva.*⁴⁷⁴

A vastagon kiemelt részben jól látszik, hogyan kapcsolódik össze a Versailles-ról alkotott elképzelésben a *jog és jogtalanság* gyakran hangoztatott kategóriája, mely elsősorban az 1920-as évek inflációval és gazdasági válsággal terhelt időszakának politikai zsargonjából származik, (és mint láttuk Hitler számára elsősorban a baloldali szavazók megnyerését szolgálta), illetve a *patriotizmus*, mely mint láttuk a nacionalista beállítottságú szavazók megnyerését szolgálta, és Hitler retorikájában különösen 1927 után kap hangsúlyt. Emellett persze tetten érhető az interjúalanyoknál az ún. Kriegsschuldfrage, mely tagadja Németország kizárólagos bűnösségét az első világháborúban. Feltűnő továbbá, hogy a két férfi nem saját élményeiről beszél, hisz a békeszerződés aláírásának évében vagy meg sem született, vagy gyerek volt még, mégis nagyon intenzív érzelmekkel festik le a hazájukat ért tragédiát. Akárcsak a magyar Trianon esetében egy nemzeti traumával állunk szemben.

A trauma forrását azonban nemcsak Versailles jelentette, hanem maga a háború is, az 1914. augusztusának mámorító lelkesedése után jött a kegyetlen kijózanodás. A katonák nagy része komoly traumát szenvedett el, és a legkülönbözőbb tüneteket produkálta (székelési zavarok, bénulások, pszichogén vakság, sükettség, süketnémaság, etc.). Ezért a háború vége felé létrehozták a frontpszichiátriát, bár tegyük hozzá a kezelési módokat ma ugyancsak brutálisnak neveznénk. Az is nyilvánvaló, hogy a 11 millió hazatért katona között szép számmal voltak olyanok is, akik ugyanúgy traumatizálódtak, mégsem kerültek a hivatalosan vezetett nyilvántartásba, mivel ők látszólag épen vészelték át a háború borzalmaikat.

---

⁴⁷⁴ Eredeti: „*Mein Vater war selber im Ersten Weltkrieg maßgeblich an der Front beteiligt, schwer verwundet, in Fladern, und das hat mich schon bewegt. Und für mich war immer Versailles ein Schlüssel, und so sind wir auch immer wieder darauf aufmerksam gemacht worden, sogar meine sanftmütige Mutter, die hat darunter gelitten. Man hat Deutschland wehrlos gemacht, gewissermaßen ehrlos. [...] Ich sah uns gedemütigt, unser Deutschland, [...]. Das ging mir damals alles durch den Kopf, ich hab auch Kriegsbücher verschlungen damals. Durch den Versailler Vertrag durften wir keine Flugzeuge haben, drüber, unsere Nachbarn ringsum, die haben Kampfflugzeuge gehabt noch und noch und Bomber, wir nichts in der Richtung, keine Panzer durften wir haben, die deutsche Armee. Die anderen haben sie alle gehabt in Massen, und das ging mir alles durch den Kopf, das empfand ich furchtbar ungerecht und demütigend. Und so bin ich dann aufgewachsen und war dann begeistert, wie dann der Hitler in mein Bewusstsein gedrungen ist und versprochen hat, den Deutschen wieder zu ihrer Ehre und zu ihrem Recht zu verhelfen. Und da war ich dann engagiert und begeistert. Versailles, das hat mich immer begleitet, den ganzen späteren Lebensweg, und das war dann der Drang, dem deutschen Land, dem Vaterland wieder zu seinem Recht verhelfen. Und da war eigentlich für mich der Weg schon vorgezeichnet.*” Idézet forrása: Ibid. 88. o. [ford.K.Zs.].

A traumák megnyilvánulásának több formája is ismert, esetünkben azonban a legnagyobb csoportot a *trauma elhárítását célzó mechanizmusok* jelentik. Wutka és Riedesser⁴⁷⁵ az első világháború résztvevőinek legjellemzőbb trauma-elhárítási módjait vizsgálták, és arra a következtetésre jutottak, hogy ennek tipikus formája a *heroikus háborús tudat* kialakítása volt, mely többek között az első világháborút követő hősi háborús irodalomban érhető tetten (a szerzők elsősorban Ernst Jünger⁴⁷⁶ írásait vizsgálták). A trauma elhárításának oka, hogy az egyén az átélt helyzetet elviselhetetlennek értékeli. Megpróbál tőle „megszabadulni”, azaz eltávolítja az eseményt (derealizálja) így minden fájdalom egyetlen képpé sűrűsödik össze.⁴⁷⁷ Ezt az érzelmekutatók vizsgálatai is alátámasztják, ugyanis extrém körülmények között, halálos veszélyben a csatamezőn, a katonák érzelmei kikapcsolnak. A jelenséget normálisnak nevezhetjük, probléma akkor keletkezik, ha ez a blokkolás krónikussá válik. Ekkor az egyén egyfajta érzelmi páncélba burkolózik.⁴⁷⁸ Az egyéni fájdalmat lehasítja, és valami emberfelettivé idealizálja: egy heroikus érzéssé. Ahogy Wutka és Riedesser elemzéseiből bebizonyították, az alany a traumát azáltal uralja, hogy a hősi grandiózus Én-t egy elképzelt magasabb mozgalom részévé emeli. Ez felvértezi az egyént az együttérzés fájdalma ellen. Ernst Jünger így ír erről: „*Aki a háborút csak tagadásként élte meg, kizárólag mint egyéni szenvedést, és nem mint igenlést, egy magasabb rendeltetést, az rabszolgaként élte meg. Annak nem volt belső, csak külső élménye*”.⁴⁷⁹ Tizenkét évvel a háború után Jünger két párhuzamos világról számol be: az egyik egy heroikus világ, a másik az érzékenység világa. Mindkettőnek sajátos viszonya van a fájdalomhoz: az érzékenység világában a cél a fájdalom lezárása, és eltüntetése, a heroikus világ egyénei viszont úgy élik az életüket, hogy mindig fel vannak vértézve a fájdalommal szemben, mindig bevetésre készek.⁴⁸⁰ Vagyis ezen világ alanyai a megélt traumát nem dolgozzák fel, és ez nyilvánvalóan nem is szűnik meg magától. Elhárítják, és - Marks tézise szerint - a következő generációra testálják, tehát egy transzgenerációs

---

⁴⁷⁵ Brenhard Wutka-Peter Riedesser: Ernst Jünger: Heroisierung und Traumasucht. In Wolfram Mauser-Carl Pietker (Hg.): Trauma. Freiburger Literaturpsychologische Gespräche. *Jahrbuch für Literatur und Psychoanalyse*. Bd. 19. Würzburg, 2000, Königshausen & Neumann, 151-163. o.

⁴⁷⁶ Ernst Jünger német író, aki első világháborús élményeit 1920-ban *In Stahlgewittern* (Acélvihar) címmel egy napló formájában jelentette meg. Két évvel később adták ki *A Harc mint belső élmény* című kötetét, egy évvel ezután pedig a *Vihart*. Heroikus írásai lenyűgözték a fiatal olvasókat, írásai példaképet jelentettek.

⁴⁷⁷ Jünger naplójában is megjelenik ez a képleírás, mely objektív, érzelmentes - így képes a fájdalmat leválasztani: „A szétlőtt gerendák közül egy beszorult emberi test meredt. A fej és a nyak le volt vágva, fehér porcok villantak elő a vöröses fekete húsból.” [ford. K.Zs.] Ernst Jünger: In *Stahlgewittern*. In *Sämtliche Werke* Bd. I. Der erste Weltkrieg. Stuttgart, 1978, Klett, 31. o. Idézi Stephan Marks 2007, 135.o.

⁴⁷⁸ Ezt az érzelmi vakságot alexitímiának nevezik. Henry Krystal háborús veteránoknál, és Holocaust-túlélőknél figyelte meg, akik PTSD-ben szenvedtek, gyakran alexitímek is voltak.

⁴⁷⁹ Ernst Jünger: *Kampf des inneren Lebens*. *Sämtliche Werke* Bd. 7. Stuttgart, 1987, Klett, 103. o.

⁴⁸⁰ Ernst Jünger: *Über den Schmerz*. *Sämtliche Werke* Bd. 7. Stuttgart, 1987, Klett, 159. o.

folyamat indul be. Ezt a jelenséget a szakirodalomban transzpozíciónak, externalizációnak, projekciónak nevezik. Az átadott tartalmak gyakran rejtettek, a hétköznapi normalitása alatt húzódnak meg. *A trauma továbbadásának szempontjából Grünberg⁴⁸¹ szerint nem a verbalizálás a lényeges, hanem azok a formák, melyekben a megtapasztalt szenvedés megnyilvánul.* Ahogy Harvey A. Barocas és Carol B. Barocas⁴⁸² - két pszichoanalitikus - rámutattak, a Holocaustot elszenvedők gyermekei gyakran olyan szimptomákat mutatnak, mely inkább attól várható el, aki a Holocaustot átélte. A náci tettesek gyermekeinél és unokáinál is megfigyelhető a tapasztalatok továbbadása, bár a két csoport között nem vonható párhuzam.

Erre a jelenségre már Bibó is felhívta a figyelmet Trianon kapcsán, a trauma következményeként fellépő hisztériáról így ír: *“Hiába pusztítunk el minden „gonosz” embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családanyákban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit.”*⁴⁸³

Példaként említem Marks Karl Reebbel készített interjút. Reeb úr 1909-ben született, és nacionalista beállítottságát - teszi hozzá - otthonról hozta.⁴⁸⁴ Apja első világháborús veterán volt, a háborúból erős nemzeti tudattal tért haza, és gyermekeit is ebben a szellemben nevelte. Ennek köszönhetően a kis Karl is minden érdekelte, ami a háborúval függött össze, falta a háborúról szóló könyveket. Fontos volt számára, hogy a katonákat senki se becsémélje, hanem tiszteljék őket. Ő is, akárcsak számos kortársa, Ernst Jünger könyvein nevelkedett. Lenyűgözte a katonák verduni helytállása és Hitler elszántsága. Később belépett a Werwolfba, majd az SA-ba, és mivel ezt kevésnek érezte, az SS-be lépett át. Büszke arra, hogy milyen keménységgel és elhivatottsággal vitte véghez a feladatokat, és hogy egy elit alakulat tagja lehetett.

A fentebb már említett Eduard Gebhardnak amikor a német csapatok Flandriába értek, elmondása szerint apja jutott az eszébe, és arra gondolt, hogy most majd másképp lesz

---

⁴⁸¹ Kurt Grünberg német pszichoanalitikus az ezredfordulón megjelentetett munkáiban a Holocaust traumájának transzgenerációs továbbadását vizsgálta. Kurt Grünberg: Zur Tradierung des Traumas der nationalsozialistischen Judenvernichtung. In *Psyche* 2000. Nr. 54. 1002-1034. o.

⁴⁸² H.A. Barocas-C.B. Barocas: Wounds of the Fathers: The Next Generation of Holocaust Victims. *International Review of Psycho-Analysis* 1979. Vol. 6. 331-340. o.

⁴⁸³ Bibó István: Válogatott tanulmányok I.kötet, II. fejezet: A politikai hisztériák természetrajza. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/60.html#70> [2010.10.31.]

⁴⁸⁴ Stephan Marks 2007. 141. o.

minden, számára ez a jogos kiegyenlítés lehetőségét jelentette. Rettegett attól, hogy kimaradhat a háborúból, és ujjongva fogadta a Szovjetunió elleni támadás hírért, mert így biztos lehetett benne, hogy a háború elég hosszú ideig fog tartani, és ő is harcolhat még.⁴⁸⁵

Az ifjúság történelemértelmezését szolgáló tankönyvekben az első világháború kitörésének okát a franciák bosszúvágyával, az oroszok mérhetetlen hódítási vágyával, és az angolok hideg, számító kalmárszellemevel magyarázták. Velük szemben Németország létéért és szabadságáért küzdött. A bekerítés elmélete a tankönyvekben csak a háború alatt jelent meg, attól kezdve viszont egy paradigmává vált. A náci ezt persze tovább élezték. Amikor Tübingiában 1932 októberében hatalomra kerültek, egy rendeletet adtak ki, mely szerint a hét utolsó tanítási óráján a tanárnak fel kellett olvasnia a Versailles-i szerződés 231. cikkelyét a következő bevezetéssel: „*Hallgassátok meg azt a cikkelyt, melyet Németország ellenségei forraltak ki, hogy bennünket örökre megalázzanak.*” *Erre az osztálynak kórusban kellett válaszolnia: „A német szégyen lelkünkben égjen a becsület és szabadság napjáig.”*⁴⁸⁶ A rendelet 1935-ig volt hatályban, azután viszont a Wehrmacht felépítése lett a történelemórák anyaga. Versailles történetének bemutatása a történelemoktatásban tulajdonképpen a fegyverkezés igazolására szolgált.⁴⁸⁷ A háborúról alkotott kép, mely többnyire az ellenség kegyetlenségéről és a hősként harcoló német katonákról szólt, töretlenül élt a Weimari Köztársaság ideje alatt is. A változást a nemzetiszocialista ideológia beszűrődése jelentette, mely az új ember megszületését hirdette.⁴⁸⁸ A történelem tankönyvek tulajdonképpen a Mein Kampf didaktikai változatait jelentették, mert a nemzetiszocialisták számára a háború különös pedagógiai jelentőséggel bírt. A háború átélésével válhatott az ember igazi nemzetiszocialistává.⁴⁸⁹ A tanulónak nem eseménytörténetet közvetítettek, hanem *a háború élményét*, melynek valós szándéka a következő háborúra való pszichológiai felkészítés volt. Így az 1914 és 1945 közötti

---

⁴⁸⁵ Stephan Marks 2007. 89. o.

⁴⁸⁶ Der Versailler Vertrag in den Thüringer Schulen. Verfügung vom 10.10.1932, idézi Dörte Gernert (Hg.): Schulvorschriften für den Geschichtsunterricht im 19./20. Jahrhundert. Köln-Weimar-Wien, 1994, Böhlau, 242. o.

⁴⁸⁷ Rainer Bendick: Zur Wirkung und Verarbeitung nationaler Kriegskulturen. Die Darstellung des ersten Weltkriegs in deutschen und französischen Schulbüchern. In Gerhard Hirschfeld et. al.: Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges. Essen, 1997, Klartext, 416. o.

⁴⁸⁸ Egy tankönyvi idézet 1937-ből így ír az új ember megszületéséről: „*A modern háború a harcosokkal szemben fizikailag, de főképp lelkileg emberfeletti (übermenschlich) követelményeket támasztott, a hétköznapi ember itt csődöt mondott. Mássá, nagyobbá kellett válnia. Túl kellett nőnie önmagán, hogy hős lehessen. A csaták olvasztókemencéje újjáformálta az embert, megkeményítette akár az acél, szinte földöntúli higgadsággal és hideg fejjel ruházta fel a fegyverek tűzviharában.*” [ford. K.Zs.] In Hohmann/Schiefer: Lehrbuch der Geschichte für höhere Schulen, Oberstufe, Bd. 3. Deutsche Geschichte vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart. 10. Auflage, Frankfurt am Main, 1937, Diesterweg, 12-13. o.

⁴⁸⁹ Rainer Bendick 1997. 403-423. o.

korszak egyetlen egységes 30 évre nyújtott lelki háborús állapotnak tekinthető. Marks szerint a derealizálás, az empátianélküliség, az idealizálás és a heroizálás jelentették a nemzetiszocialista program sarokpontjait, ezeket emelte politikai programmá,⁴⁹⁰ mely *lélektani szempontból a világháború és Versailles traumájának elhárításából születhetett meg*. Hogy egy megrázkódtatás miatt haladja meg valamely közösség teherbíró képességét, annak – Bibó szerint - igen sokféle oka lehet. Az egyik, hogy ilyenkor *“a gondolkodás, az érzelmek és az aktivitás betegesen hozzákötődik egyetlenegy élmény egy bizonyos értelmezéséhez, és az ilyen hamis helyzetben élő közösség mindinkább ferde viszonyba kerül a realitással”*.⁴⁹¹ Ciompi szavaival egy (mesterségesen bejáratott) affektuslogika áldozata lesz.

2.4.2. „Patologikus” jelenségek a társadalomban - a tömegek és a forradalom

A 19. század egy pszichologizáló korszak, mely nemcsak az értelmiség berkeiben folyt, hanem popularizálódása révén képes volt a tömegek gondolkodását, világnézetét is formálni. A pszichológiai aspektus nemcsak a lelkeség, az érzelmek (és ezáltal a lényeg) előtérbe helyezését jelentette, hanem magában rejtett bizonyos fokú elitizmust, a tömegjelenségekkel szembeni szkepticizmust, és a belső, morális tényezőkre való összpontosítást.

A korszak tömegtársadalomról folyó vitáit a 19. század óta burjánzó általános kultúrkritikai viták háttérében kell látnunk, melyek a tömeget a hanyatlás jelenségeként értékelték. Bár a tömegpszichológiai témájú irodalom legtermékenyebb időszakának tekinthetjük a háború utáni Németországot, és a tömegek természetével foglalkozó tudományos ismeretterjesztő könyvek tucatjaiból válogathatott a kíváncsi olvasó, mégis Le Bon könyve volt az, amely teljesen rányomta bélyegét a korszak tömegemberről alkotott elképzeléseire. Az általa közvetített redukcionista kép maradt az uralkodó, mely szerint a tömeg buta, egoista, feminin, ingatag, kritikátlan, döntésképtelen, és gátlástalan érzelmek jellemzik. Ennek megfelelően a tömeglélekről alkotott kép hasonlóan primitív, egyszerű és strukturálatlan volt. Az intellektuálisan nivellált tömeg, mely gondolkodás nélkül vezérének lába elé veti magát, és pusztán a propaganda eszközeivel megzabolázható,

---

⁴⁹⁰ Stephan Marks 2007. 168. o.

⁴⁹¹ Bibó István: Válogatott tanulmányok I.kötet, II. fejezet: A politikai hisztériák természetrajza. Lásd 483. lábjegyzet.

széles körben elterjedt tematizációt kapott.⁴⁹² Így vált a tömeg a kultúrpeszsimista interpretációban a hanyatlás megtestesítőjévé. A tömegről alkotott szemlélet persze nem német találmány volt, Lenin nagyjából hasonlóan szemlélte és kezelte a tömeget mint Hitler.

Nem tudjuk bizonyosan, hogy Hitler olvasta-e Le Bon vagy McDougall írásait, de hatásuk kétségtelenül jelen van propagandájában. Hitlernek bőven akadt lehetősége arra, hogy ezen ismereteket a kor tudományos ismeretterjesztő irodalmából felszedesse. Paul Gerhard szerint⁴⁹³ nagyon valószínű, hogy Hitler ismerte és olvasta Roßbach müncheni pszichiáter *Die Massenseele*⁴⁹⁴ című munkáját, sőt az is, hogy ennek kapcsán kezdett el érdeklődni a tömegpszichológia iránt. Ez az írás ugyanis 1918/19-ben igen elterjedt olvasmány volt a müncheni polgári és nacionalista körökben. Paul szerint Hitler tömegpszichológiájában minden olyan elemet megtalálunk, mely a kortárs tudást jellemezte: a tömegről alkotott negatív kép, befolyásolhatóságába vetett hit, a propaganda érzelmi fókuszálásának hatékonysága, a propagandaeszközök hierarchiája, a szónoki és képtelt propaganda elsőbbsége, a forma dominanciája a tartalommal szemben, a tömeg mint lojalitásra vágyó nyáj, a tömeg mint nő, aki ösztönösen vezére lábai elé veti magát. A tömegpszichológiai irodalom az első világháború után nemcsak népszerű volt, hanem a német kulturális identitás része is, hiszen lehetővé tette, hogy a katonai vereséget a hadviselésen kívüli okokra vezessék vissza, azaz a kíméletlen ellenséges propagandára.⁴⁹⁵

A tömegpszichológia mellett, a háborús neurózisokról folytatott viták orvosi körökben és a nyilvánosság előtt is kezdettől fogva politikai tartalmakkal szövődtek át. A katonai vereség fényében ezek most még nagyobb hangsúlyt kaptak. Emil Kraepelin⁴⁹⁶ szerint az egyre nagyobb számban érkező fásult katona (Kriegsmüden) és „csökkentértékű” a katonai kórházakban demoralizálta környezetét. A hátszági eseményeket illetően a nők sem tekinthetőek ártatlannak, hisz ők sem voltak képesek felnőni a háborús feladathoz, leveleikkel és siránkozásukkal elbizonytalanították a frontkatonákat. Ezért a hátszágban az embereknek sajnos egy olyan szelekciója maradt - vezetői le -, akik nem akartak, vagy

---

⁴⁹² Martin H. Geyer 96. o.

⁴⁹³ Paul Gerhard 1992. 31. f.

⁴⁹⁴ Julius R. Roßbach: *Die Massenseele. Psychologische Betrachtungen über die Entstehung von Volks-, Massen-Bewegungen, Revolutionen.* München, 1919, Müller & Steinicke, 21, 25 o.; Emil Kraepelin: *Lebenserinnerungen*, Berlin, 1983, Springer, 193. o.

⁴⁹⁵ Michael Kunczik: *Public Relation – Konzepte und Theorien.* Köln, 2002, Böhlau & Cie, 147. o.

⁴⁹⁶ Emil Kraepelin (1856-1926) müncheni egyetemi professzor. A pszichés zavarok mai osztályozásának alapjait ő fektette le, egyben a modern empirikus pszichopatológia megalapítója.

nem voltak képesek a háborúban harcolni, avval érzelmileg azonosulni.⁴⁹⁷ Így a hátszágban végbemenő negatív szelekció, a csökkentértékűek felszaporodását eredményezte. Ez olyan problémának tűnt, melynek megoldása nem tűrt halasztást. A háború veszélyei, és a gazdasági nehézségek ezeknél a főleg akaratgyenge embereknél azt a hajlamot erősítette, hogy saját egoista vágyaikat mások kárára elégítsék ki. A tömeg cselekedeteit tehát egoista megfontolások vezérlik.

A vesztes háború okait firtatva a jobboldal az összeomlást egyrészt a politikai baloldal árulására, másrészt a honi propaganda sikertelenségére vezette vissza. Széles körben elfogadott volt az a nézet, mely szerint a *pszichológiai hadviselés legalább olyan fontos, mint a katonai*.⁴⁹⁸ Ez alól maga Hitler sem volt kivétel, hisz ő is azt a következtetést vont le, hogy az angol és amerikai propaganda pszichológiailag jól irányzott volt, sőt zseniális.⁴⁹⁹ A katonák kitartásának hígulását e verzió szerint az ellenség készítette elő, de a hátszág tette lehetővé. Az angolok érdeke kezdettől fogva az lett volna, hogy forradalmat robbantsanak ki. Ennek bizonyítéka, hogy a forradalom jelszavai az ellenséges propagandából származtak, evvel sikerült a baloldalnak a lakosság többségét elcsábítania. Ez az elmélet a jobboldal meggyőződését tükröző vélemény, egyben azt is mutatja, hogy a hangsúly a háború alatt uralkodó angolelenségéről az 1918. november óta előtérbe kerülő bolsevizmusellenes alldeutsch mobilizálás irányába tolódott el.

A forradalom és vereség körüli vitákba egyre inkább bekapcsolódtak a pszichiáterek, és az orvosok is. A 31 éves Hans von Henting szerint - aki jogot és orvostudományt tanult, doktorált és újságíróként élt Münchenben, a későbbi kriminálpszichológia és viktimológia egyik alapítója -, a katonai apparátus ilyen gyors felbomlása csakis „pszichotikus mazochizmussal” magyarázható. Az az önlealázás, ami 1918/19-ben végbement a legkomolyabb tömegbetegségek közé sorolható, melyet a történelem valaha ismert: „*A sorrend önmagunk bemocskolása, megkárosítása, öncsonkítás, öngyilkosság*”.⁵⁰⁰ Argumentációjában Henting a háborút és a forradalmat a történelemben ciklikusan visszatérő atmoszférikus és tellurikus (földből eredő) zavarokra vezette vissza. Az okok

---

⁴⁹⁷ E. Kraepelin: Psychiatrische Randbemerkungen zur Zeitgeschichte, In *Süddeutsche Monatshefte* 1919. Nr. 16. Heft 2. 172. o.

⁴⁹⁸ 1922-ben Kurt Hesse főhadnagy a *Der Feldherr Psychologos* c. munkájában hiányolta a császári hadseregben a pszichológiai szakértelmet, LeBonra és Freudra hivatkozva követelte a teljes német lakosság tudatos átképzését. (ld. Michael Kunczik 2002. 147. o.)

⁴⁹⁹ Adolf Hitler 1943. 196 ff.

⁵⁰⁰ Hans von Henting: *Über den Zusammenhang von kosmischen, biologischen und sozialen Krisen*. Tübingen, 1920, JCB Mohr, 76. o.

tehát csak látszólag vezethetőek vissza belső tényezőkre, a valódi okok ez esetben is külső tényezőkben keresendőek. Véleménye szerint a tömeglélek évszázadok alatt sem változik, alapstruktúrája állandó. A vereséggel és az azt követő forradalommal szembeni mély ellenérzés és értetlenség magyarázatot követelt, és erre a „hiányra” a pszichiátria is reagált.

A pszichiáterek a forradalomra, mint tömegpszichózisra tekintettek, melynek feltételeit a szövetségesek propagandája (értsd: aknamunkája) teremtette meg, véleményük szerint csak így volt lehetséges, hogy egyes személyek meghallgatásra és egyetértésre találtak. A forradalmiság állítólagos pszichopatológiájának elméletét, nem utolsósorban e vélemény miatt, nagy érdeklődés övezte. A Kraepelin professzor körül formálódó körökben különösen élénk vita folyt. A pszichiátriai klinika igazgatójaként elismert szaktekintély volt, akit az átlag ember az alkoholizmus elleni harc vehemens harcosaként ismerhetett meg. Kraepelin szerint Németország tragédiája azért következhetett be, mert a forradalom pszichopata vezetői képesek voltak arra, hogy a lakosság körében - a nyomor és szűkölködés hosszantartó nyomására kialakuló - hisztérikus tömegpszichológiát a maguk érdekei szerint befolyásolják. Ez a pszichózis pedig infekcióként terjedt a továbbiakban.⁵⁰¹

Eugen Kahn pszichiáter főorvos Münchenben a pszichiáterek éves konferenciáján „*Pszichopáták, mint forradalmi vezetők*”⁵⁰² címmel tartott előadást. Hatvanhat forradalmi vezető közül példaként tizenötöt ragadott ki, és személyiségüket elemezve a következő kategóriákat állította fel: etikailag hiányos, fanatikus pszichopata, hisztérikus, mániás depressziós. Mindegyikre jellemzőek szerinte, az érzelmi élet zavarai, az akaratérő gyengesége, az önzés, a tárgyilagosságra való képtelenség, a játékosság, és bizonyos tekintetben a társadalomellenesség. A forradalmárok tehát afféle *antipolgárok* voltak. Kahn szemében ennek ellentéte az igazi vezér, aki kiemelkedő alkotói és kritikai intelligenciával rendelkezik, akarata szilárd, tévedhetetlen, érzelmeit tökéletesen uralja.

A forradalmiság állítólagos pszichopatológiájának vitáját nagy érdeklődés övezte; egyrészt, mert politikailag kitűnően instrumentalizálható volt, másrészt tudományosan megalapozott nézeteket jelentett, hisz a szakma krémje állította mindezt. A szociális és morális rend zuhanása a forradalom alatt, az orvosi interpretációk középpontjába került.⁵⁰³

---

⁵⁰¹ Emil Kraepelin 1919. 172. o.

⁵⁰²Eugen Kahn: Psychopathen als Revolutionäre Führer. In *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 1919. Bd. 52. 90-106. o.

⁵⁰³ Kraepelin 1919 nyarán jelentette meg a *Süddeutsche Monatshefte*-ben a „*Pszichiátriai megjegyzések a jelenkorhoz*” c. cikkét. A nagyvárosok szerinte a degenerációk melegágyát jelentették.

Julius Roßbach müncheni ideg orvos szerint a politikai vezetés nemcsak alkalmatlan volt arra, hogy a tömegpszichológia technikáit alkalmazza, de túl nagy volt a távolság közte és nép között. A monarchiának hiányzott a bázisa, és ennek az volt a következménye, hogy elveszítette a kontrollt az emberek felett. A patológiás tömegjelenségek kezelésére alkalmatlan vezetés kritikájában aztán rendre megjelenik a „Führer” utáni vágy.

A pszichiátria tömegemberről alkotott képe gyökeresen ellentmondott a liberális emberképnek, mely az egyént értelmesen cselekvő, racionális, józan lényként feltételezte. Kezdeményezésük terápiás célú volt, de vizsgálódásaik objektuma korántsem az individuuum volt, hanem a „nép teste”. Az okok boncolgatása kezdettől fogva pragmatikai szempontokkal kapcsolódott össze. Julius Roßbach, Kraepelin és a többi pszichiáter szemében a *demokrácia* (azaz a tömeg uralma) tulajdonképpen a *tömegmanipulációs stratégiák* szinonimája volt.⁵⁰⁴ A háború utáni korszak jelenségeit patogénnek minősítették, és arra keresték a választ, hogyan lehetne az ilyesfajta pszichés tömegfertőzéseket megakadályozni, milyen eszközökkel lehet a tömegeket kordában tartani.

Az egyik megoldás, a csökkentértékűek kiiktatása és elkülönítése lett volna – egy olyan téma, melyről a fajhigiéniai vitákban hevesen diskuráltak. Az ellenforradalmi vitákban mindenütt jelen van a szociáldarwinista terminológia, de ennek gyökerei inkább a vilmosi német birodalomban keresendőek, erre a későbbiekben még visszatérek. Megerősítette azt a széles körben elterjedt felfogást, mely szerint a forradalmat külföldiek, zsidók, irodalmárok, a polgári társadalom kívülállói okozzák, és ez a háborúban fásultak (Kriegsmüden) és csökkentértékűek (Minderwertigen) forradalma volt. Azok a határvonalak, mely a szociáldarwinista és a rasszista-biológiai felfogás között húzódtak és a forradalom bűnét a zsidók nyakába varrták, meglehetősen bizonytalanok voltak. Még ha ezen orvosoknál az antiszemitizmus nem is játszott központi szerepet, nem kerülték meg a faji jegyekre való utalást.⁵⁰⁵

---

⁵⁰⁴ Roßbach 1919. 21, 27. o.

⁵⁰⁵ Martin H. Geyer 1998. 102. o. Fontos felhívnom a figyelmet az orvosi és a politikai diskurzusok közötti párhuzamokra. A modernitás állítólagos patogén jelenségeit orvosi és szociáldarwinista eszközökkel elemezték. Az elfajzottak körébe azonban nem feltétlenül bűnözők, prostituáltak, anarchisták, és örültek kerültek be, hanem írók és művészek is. A forradalmárok számlájára írták az erkölcsi dekadenciát. A modernitás patogenezise (művész avantgard) bekerült a radikális jobboldal nyelvébe. Hitler a Mein Kampfban a kubizmust és a dadaizmust örült és züllött emberek beteges kinövéseinek nevezte.

A másik út a tömegpszichológia alkalmazása, mely a tömeg pszichológiai befolyásolására szolgáló lehetőségek csodálatán alapult. A tömegek kiszámíthatatlanságától és agresszivitásától való félelem következtében a tömegműködések szerepe messzemenően felértékelődött, és az első világháborúban bevetett propaganda tanulságaként ezeknek korlátlan hatáspotenciált tulajdonítottak. Amerikában 1923-ban jelent meg Edward L. Bernays *Crystallizing Public Opinion* című könyve, mely a propaganda (a mai PR) elméleti alapjait fektette le. Öt évvel később került az érdeklődő olvasók kezébe *Propaganda* c. munkája. Ebben azt a hipotézist állította fel, mely szerint az emberek a tömegpszichológia eszközeivel manipulálhatóak. Ennek feltétele a csoporttudat mechanizmusainak és motívumainak megértése, mert így a tömeget anélkül lehet irányítani és kontrollálni, hogy ennek tudatában lenne.⁵⁰⁶ Bernays nevét azért fontos megemlítenünk, mert bár saját állítása szerint 1933-ban Hitler egyik bizalmas embere személyesen kérte fel náci propagandatevékenységre, ő ezt akkor visszautasította, de elméleti munkássága és a nemzetiszocialista gyakorlat között mégis nagyon sok hasonlóságot találunk. Goebbels nemcsak olvasta a *Crystallizing Public Opinion*-t, de fel is használta a zsidók elleni hecckampányban - evvel Bernays már 1933 nyarán tisztában volt.⁵⁰⁷ A Harmadik Birodalom kezdeti külpolitikai törekvése volt, hogy propagandával foglalkozó cégeket bízjon meg Németország imázsának javításával az Egyesült Államokban. Ivy Leet 1934-ben heves politikai támadások érték a náci Németországnak tett szolgálatai miatt. Évi 3.000 dollárért az I.G. Farbenindustrie amerikai leányvállalatának dolgozott, Hitler hatalomátvétele után pedig az anyavállalatnak. Lee többször is ellátogatott Németországba és találkozott Goebbelsszel, Papennel, von Neurathal, Carl Schmitt-tel és személyesen Hitlerrel is. Médiaorientált német külpolitikát javasolt, és Ribbentropot amerikai látogatása alkalmával tanácsaival segítette a médiakampányokban. Leet honfitársai árulónak kiáltották ki és a Poison Ivy gúnynevet ragasztották rá, mert elárulta az amerikai érdekeket.⁵⁰⁸

2.4.3. A vezér utáni vágy megjelenése

A patológiásnak vélt jelenségek felszaporodása mindenképpen beavatkozást sürgetett. Az állam gyengeségének és széles rétegek egoizmusának megidézése szembenőn

---

⁵⁰⁶ Michael Kunczik 2002. 9. o.

⁵⁰⁷ Ibid. 148. o.

⁵⁰⁸ Ibid. 158. o.

összekapcsolódott a karizmatikus vezér és az autoriter típusú megoldások gondolatával. 1920 elején a bajor tartományi propagandaközpont 4. számú csoportparancsnokságának⁵⁰⁹ havi jelentésében ez jól tükröződik: „*Széles rétegek az igazi nagytőke – mely fokozatosan mindent befolyása alá von - elleni határozott fellépésben látják az egyetlen kiutat. Hogy ez bolsevizmussal, államcsóddal vagy a háborús- és inflációs nyereszkedők, a nemzetközi pénztőke elleni kíméletlen beavatkozással, tehát egy völkisch szellemiségű mozgalommal valósítható meg, erről sokféle és élénk vita folyik. Újra és újra egy olyan diktátor után kiáltanak, aki rendkívüli keménységgel lép fel a siberek ellen, egészen a legfelsőbb körökig, és az élelmiszer beszerzésével és **igazságos** elosztásával az élelmiszerhiánynak és az ehhez kapcsolódó megfizethetetlen áremelkedéseknek is gátat szab.*”⁵¹⁰

A diktátor, a tettek embere utáni vágy a háború óta az élelmiszerellátással összefüggésben rendszeresen felbukkant a közvéleményben, akadémiai körökben pedig 1923 tavasza óta mindenütt a diktatúra lehetőségéről, sőt szükségességéről beszéltek.⁵¹¹ A konzervatív forradalom képviselői is hangot adtak ezen véleményüknek. *Spengler* a tekintélyelvű államot (porosz szocializmus), a „cezarizmust” tartotta a legkívánatosabb uralmi formának, de ez nem egy párt diktatúráját jelentette nála, hanem egy vezető diktatúráját minden párt fölött, legfőképp a saját pártja fölött – ahogy ezt már Mussolini kapcsán megírta. 1919-ben megjelentetett *Preußentum und Sozialismus* című könyvének nyomán viták indultak a német értelmiségi körökben, melyek a német kultúra és a nyugati civilizáció ellentéteiről szóltak. Az általa felvázolt kép lenyűgözte a forradalmi konzervatívokat. A porosz szocialista állam egy futurisztikus, totális, utópisztikus rend volt, melyben az egyén feletti, nemzeti közérdek teljesen eltársadalmasítja az egyént. A német forradalomból szerinte hiányzott egy olyan nagy ember, aki a társadalom mélyéről tör fel, és akit az egész nép követ.⁵¹² *Spengler* – csakúgy mint sok kortársa - egy új politikai és gazdasági elit mellett

---

⁵⁰⁹ Ez volt Mayr százados osztaga, mely a hadseregen kívüli, polgári pártok és szervezetek megfigyelésével foglalkozott, és itt dolgozott V-Mann Hitler is. Bövebben Ormos Mária 1993. 53. o.

⁵¹⁰ „*Weite Kreise erblicken im tatkräftigen Vorgehen gegen das wirkliche Großkapital, das allmählich Alles (sic!) unter seinen Einfluß gebracht hat, die einzig mögliche Rettung. Ob dies auch durch den Bolschewismus, durch den Staatsbankrot oder durch rücksichtsloses Einschreiten gegen die Kriegs- und Revolutionsgewinnler, internarionales Bankkapital, also im Sinne einer völkischen Bewegung möglich ist, das bildet den Gegenstand vielseitiger und lebhafter Erörterungen. Immer wieder wird der Ruf laut nach einem Diktator der mit der äußersten Schärfe gegen das Schiebertum, das bis in die höchsten Kreise reicht, vorgeht und durch Beschaffung und **richtige** Verteilung der Lebensmittel sowohl der Lebensmittelnot an sich als auch den damit verbundenen unerschwinglichen Preissteigerungen entgegentritt.*” [ford. K.Zs.] Monatsbericht der Bayerischen Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 vom 5.3.1920/BayHStA, Abt. II, RwGrkodo 4 Nr. 47 – kiemelés az eredetiben.

⁵¹¹ Martin H. Geyer 1998. 310.o.

⁵¹² Ibid. 109. o.

érvelt, és egy Napóleon eljövételét várta, aki képes a forradalmat végleg legyűrni. *Moeller van den Bruck* elképzeléseiben nem egy cézár szerepelt, ő úgy tekintett a vezérre, mint eszközre, mely a nemzet célját szolgálja. Hasonló volt Hans Freyer német szociológus-történész álláspontja is, aki több korai szövegében szolt a „Führerről”, de ennek szerepe szerinte korlátozott, csakis arra irányulhat, hogy a népet az állam szolgálatába állítsa. A konzervatív forradalmárok – más interpretációkban völkisch szemléletű gondolkodók - közül Ernst Jünger állt legtávolabb a „Führer-elvtől”, az egyes embert ugyanis felválthatónak gondolta, szemében az egyszemélyi diktatúra csak átmeneti állapotnak tekinthető.⁵¹³

Hans von Henting, a háborús generáció tipikus képviselője, aki képtelen volt elfogadni a vereség gondolatát, számára, a francia forradalom jelentett példát.⁵¹⁴ A „nemzeti forradalmat” tartotta példaértékűnek. 1923-ban jelent meg „*A hatalomvágy pszichopatológiája*” c. tanulmánya, melyben Robespierre vezérségét állítja példaként. Alakját szellemileg jelentéktelen, szexuálisan gátlásos, édességmániája ellenére is aszkétikus emberként rajzolta meg, aki félelemmel, megvetéssel, és irigységgel tekint a nála sikeresebb forradalmártársaira, mégis sikerül a népet megszólítania, és kitűnően játszik a tömeglélek hangszerén. A tömeg úgy tekintett rá mint a messiásra, aki kivezeti őt az éhezés és nyomor világából. Erényessége és nőtlensége nagy hatással volt a tömeg alapvetően negatív beállítottságára. Henting szerint Robespierre története kitűnő példa arra, hogy vezérként gyengébb képességű egyéniségek is szóba jöhetnek. Robespierre alakja egyébként kísértetiesen hasonlít Hitlerre. Henting számára a francia forradalom a példa arra, hogy a demokrácia saját fegyvereivel kényszeríthető térdre. Az „überdemokráciában” minden legális, amit a tömeg tesz.⁵¹⁵ A tömeg, és főleg a nők mindig is a forradalmak bukását segítették és a tábornokokat akár a királyokat ünnepezték.⁵¹⁶ Vannak korszakok – újra, amikor a kapitalizmus csakis kommunizmussal, a rend csakis anarchiával menthető meg. Evvel megtalálta az utat a nemzeti bolsevizmushoz.

---

⁵¹³ Bővebben Karácsony András: A konzervatív forradalom utópiája a két háború közötti Németországban. *Századvég* 2005/1 (Új Folyam 35) 69-104. o.

⁵¹⁴ Rainer Zitelman német történész és publicista szerint Hentingnek a francia forradalom nagy alakjairól írt munkái körül kialakult viták toposzai jelennek meg Hitler francia forradalomról szóló megnyilatkozásaiban. Bővebben erről Rainer Zitelmann: *Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs*. 2. Aufl. Stuttgart, 1986, Klett-Cotta.

⁵¹⁵ Hans Von Henting: *Die Entartung der Revolution. Neue Aufsätze*. Leipzig, 1920, KF Koehler, 66. o.

⁵¹⁶ Martin H. Geyer 1998. 111.o.

Az akadémiai és értelmiségi körökben folyó viták egy egészen másfajta változata jelent meg az utcákon. Nemcsak a karizmatikus vezérek korszaka ez, hanem a mezítlás profétáké is, akik szerte az országban zárandokoltak, üdvöt és megváltást ígértek. Közülük a legismertebbek Muck-Lamberty a „turingiai messiás” (lásd Függelék 5. ábra), és Max Schulze-Sölde, az „Ifjúság Jánosa”, de mindenek előtt az egykori pezsgőgyárosból lett vándorprédikátor Ludwig Christian (Louis) Haeusser⁵¹⁷ (lásd Függelék 6. ábra). A karizmatikus üdvözítők ezen csoportjához tartozott Rudolf Steiner, az antropozófia megalapítója, a pénzreformer Silvio Gesell, és a földreformer Adolf Damaschke. Ezen alternatív mozgalmak közül sok a háború előtti polgári (élet)reformmozgalom szellemiségéből eredeztethető.⁵¹⁸ Az egykori outsiders most az infláció éve alatt előtérbe léptek, és megmozgatták a nyilvánosság fantáziáját. Már a kortársak is felfigyeltek Hitler és a kor mezítlás profétái közötti hasonlóságra, akik az országban zárandokoltak üdvöt és megváltást ígértek. Ezek a proféták az emberek hangulatának adtak hangot, egészen extrém formában, az akció, a fanatikus akarat sugárzott belőlük. Haeusser és Hitler agitációs módszerei sok hasonlóságot mutattak, erre már a kortársak is felfigyeltek. 1923 májusában a közrendért felelős birodalmi megbízott így ír a jelenségről: *„Egyrészt az a mód, ahogy egyeseket a középpontba állítanak, és üdvözítőként tisztelnek, másrészt a »mindenáron cselekvés« szükségességének hangsúlyozása szuggesztív hatást vált ki, melyet mindkét mozgalom felhasznál tömegpropagandájában. A jelszavak és a szónokok szóbeli és írásbeli megnyilatkozásaiban megjelenő bombasztikus, és drasztikus kifejezőmód mögött, illetve az állandó tette készség hangsúlyozása mögött a program tartalma, az argumentáció szegénysége, és az összkép tisztázatlansága háttérbe szorul”.*⁵¹⁹ Ulrich Linse tanulmányában joggal jegyzi meg, hogy Hitler valójában az inflációpróféták egyik mutáns típusa volt. Hitler is ugyanabból a válságérzésből profitált, és ugyanazokat a metaforikus képeket és jelszavakat használta.⁵²⁰ Antiszemita és nacionalista megnyilvánulásai a vallásos próféciákra hasonlítottak. Hitlert valamiféle mágikus köd lengte körül, amit még tudatosan fokoztak is. Minden inflációpróféta kiindulási pontja a pártok kiiktatása volt. Haeusser szerint a parlamentarizmus képtelen arra, hogy olyan vezért állítson ki, aki képes a kor szükségén úrrá lenni, mottója: *„Le a pártokkal”.* Hasonlóan gondolkodott Silvio Gesell és Gottfried Federer is. Az erkölcsiség és az erények megújítása iránti követelések

---

⁵¹⁷ Bővebben erről Ulrich Linse: Barfüßige Propheten. Erlöser der zwanziger Jahre. Berlin, 1983, Siedler.

⁵¹⁸ Martin H. Geyer 1998. 312. o.

⁵¹⁹ Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung, Bericht Nr. 90, 1923.05.11. BA Koblenz, R 134 Nr. 20, BI. 60.

⁵²⁰ Ulrich Linse 1983. 40. o.

rendszeresen 1923-ban jelentek meg. Mindenütt egy új általános értékrend lehetőségeit kutatták, ennek egyik megnyilvánulása az új társadalom utópisztikus vezéralakjaiban testesült meg, de az infláció végével a sok inflációs próféta is eltűnt. Senki sem gondolta, hogy az 1923-ban bukott puccsista Hitler még nagy jövő előtt áll. Hitler 1925-ös szabadulása óta München város kuriózumai közé tartozott, akárcsak Karl Valentin az ismert komikus és a sörházak slágfertig pincérnői. Egy útikalauz szerzője szerint nem volt más, csak egy „szezonális jelenség”: „*Hagyták beszélni, hagyták puccsolni – vége! A müncheni városkép, melyet meg akart tisztítani az idegenektől, elnyelte és megemésztette őt. Ma már pusztán történelmi ürülék.*”⁵²¹ A történelem sajnos másképp alakult.

2.4.4. A válság hatásai

Detlev Peukert szerint a Weimari Köztársaság bukásáért a premodern diszpozíciók és a tradicionális elitek uralma kevésbé tehetősek felelőssé, sokkal inkább a modernizáció gyors áttörését és a válságtényezők felszaporodását kell vizsgálódásaink előterébe helyezni.⁵²² Szinte minden történelmi magyarázathoz hozzátartozik, hogy Hitler karrierjének felívelését a válság és az infláció tette lehetővé.⁵²³ A kortárs osztrák közgazdász, *Josef Schumpeter*, arra a következtetésre jutott, hogy a nemzeti fizetőeszköz romlása közvetlen hatással van a nemzeti karakterre, az erkölcsre és a kultúra összes területére.⁵²⁴ Kétségtelen, hogy a pénz válsága – már a kortársak szerint is - szorosan összefonódott ebben a korszakban a társadalmi élet más értékeinek devalválódásával is, gondolok itt a magán és politikai élet rendjének, értékeinek és céljainak elértéktelenedésére. Ezeket az értékvesztési folyamatokat a kortársak a katonai vereséggel és a forradalommal hozták kapcsolatba. A közéletben négy év háború és a monarchia összeomlása után a politikai outsiders és a művészi avantgárd képviselői vették át a domináns szerepet.⁵²⁵ Geyer szerint a válság azért is volt olyan romboló hatású, mert intézmények, és társadalmi viszonyok komplex rendszerét aknáztta alá.⁵²⁶ Az infláció adta bizonyítékát annak, hogy a pénznek milyen nagy jelentősége volt és van a modern társadalmakban. Habermas a pénzmédium által differenciált gazdaságot a modern társadalmak karakterisztikumának nevezi, mely egy

⁵²¹ P. Scher- H. Sinzheimer: Was nicht im Baedeker steht: München. München, 1928, Piper, 99. o.

⁵²² Detlev J.K. Peukert: Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne. Frankfurt am Main, 1987, Suhrkamp, 271. o.

⁵²³ Vö. Ormos Mária: Németország története a 20. században. Budapest, 2008, Rubicon, 150. o.

⁵²⁴ Josef Schumpeter: Das Wesen des Geldes. (Hg.) F. K. Mann, Göttingen, 1970, Vandenhoeck-Ruprecht, 3. o.

⁵²⁵ Martin H. Geyer 1998. 19. o.

⁵²⁶ Ibid. 23. o.

erkölcsileg semleges cselekvési rendszert takar, és közvetlenül a polgári magánjogban intézményesült.⁵²⁷

A kortársak úgy érezték valami egészen kézzelfogható intézett ellenük támadást: a pénz. Spengler szerint a kapitalista pénzrendszer kiterjesztése rombolta szét a régi társadalmat.⁵²⁸ Nagyon fontos az a tény, hogy a pénz, lépésről lépésre elveszítette addigi neki tulajdonított semleges értékmérő szerepét. A kortársak az értékek megfordulásáról beszéltek, hisz a rájuk maradt értékrendszerek használhatatlannak tűntek. 1923-ban az infláció csúcspontján az ember teljes joggal juthatott arra a következésre, hogy a társadalom kizárólag a pénznexus alapul, mintha a társadalom kizárólag pénzemberekből állt volna, ez alól pedig senki sem vonhatta ki magát. Az emberek arról panaszkodtak, hogy minden a pénz körül forog.⁵²⁹ Az infláció radikális konfrontációt jelentett a kapitalizmus torzójával, mely (mint több kritikusa is figyelmeztetett) kizárólag a pénznexuson alapult.

A leszerelés után beindult a bankóprés. Az eljárás haszna bár kétséges, mégis nagyon hatékony eszköz volt ahhoz, hogy a gazdaságot újra lendületbe hozza. A normalitásokhoz való visszatérés sine qua nonja a gazdasági fellendülés és a munkanélküliség megszüntetése a volt. A háború utáni inflációval együtt járt az az önbecsapás, hogy Németország folytathatja a háború előtti évek prosperitását, ám ezt igazából csak 1927-re sikerült elérni. 1922-ben a márka külkereskedelmi értéke a háború előttinek csak a 360-ad részét érte. 1923-ban a hiperinfláció évében ugyanez az érték a 21.204-re zuhant!⁵³⁰ Munkalehetőség ennek ellenére volt bőven, de szakképzett munkaerőből hiány volt. Az inflációs korszakra jellemzőek a ciklikusan visszatérő nagy reálbérérték-vesztések 1921 tavaszán és nyarán. A mezőgazdaságban dolgozók jártak a legjobban, mert ők természetben kapták a fizetésüket.

Egészen rendkívüli és figyelemreméltó jelenség a pénz elértéktelenedését megelőzően a tradicionális autoritások rapid hanyatlása. A katonai vereség híre többnyire meglepetésként érte az embereket, és bár az éhezés és a halál a háború alatt katalizátorként hatottak,

---

⁵²⁷ Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. 2 Bde. Frankfurt am Main, 1981, Suhrkamp, Bd. 1. 265.o.

⁵²⁸ Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya*. 2. köt., Budapest, 1994, Európa, 136 ff. Németül uő: *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* Bd. 2. München, 1919-1922, 603. o.

⁵²⁹ Martin H. Geyer 1998. 384. o.

⁵³⁰ *Ibid.* 131. o.

mégsem vezettek szükségszerűen a forradalomhoz. A forradalom kezdetén a katonai csőd állt. Ahogy nőtt a helyzet kilátástalansága, úgy csökkent az állam legitimitásába vetett hit, mindenütt az állami keretek olvadása figyelhető meg. A forradalmárok tulajdonképpen hatalmi vákuumba ütköztek, ezt bizonyítja az ellenállás szinte teljes hiánya az állami szervek részéről.

A forradalom azonban nemcsak az utcákon, hanem a fejekben is lezajlott. Virágzott a kubizmus, és az expresszionizmus. Uralkodó volt az a nézet, mely szerint az új jövő kezdetét vette. Bár ez a jövő homályos volt és a fennálló rendszer tagadása dominált, az emberek mégis azt várták, hogy az új államban széles tömegek helyzete fog javulni. Munka és Szocializmus az új jövő szinonimái voltak. A munka és a teljesítmény a háború utáni társadalomban új rangot kapott. A forradalommal a munkásmozgalom domináns hatalommá vált, mely megvédte alkotását, a köztársaságot. Az infláció utáni társadalom - mint arra Carl-Ludwig Holtfrerich német közgazdász felhívta a figyelmet – sokkal egalitáriusabb lett.⁵³¹ A munka a munkásmozgalom számára egyrészt a megingott társadalmi és morális rend újraalapozását jelentette, másrészt Németország gazdasági felemelkedése a versailles-i szerződés revíziójának feltétele volt.⁵³²

Egy kizárólag a munkán alapuló társadalom képe kétségtelenül széles tömegek számára jelentett vonzó alternatívát. A két háború közötti időszak kedvelt és népszerű elképzelése volt, hogy az új egalitárius társadalom a dolgozók társadalma lesz.⁵³³ Ez a gondolat a forradalom óta a polgárellenes ressentiment-ből is támogatást kapott.⁵³⁴ A nemzetiszocialista propaganda része volt, hogy egy államilag kontrollált „munkavalutával” az ipari termelés a végletekig fokozható. A válságnak tehát olyan hatása is volt, mely a egyenlőség gondolatának terjedésével egyfajta homogenizáló hatást fejtett ki. Ez számunkra abból a szempontból nyerhet jelentőséget, hogy a nagy létszámú homogén embercsoport együttes mobilizálásának lehetősége ugyanilyen mértékben növekszik. A homogenizációt célzó törekvések közül azonban ez csak az egyik lehetőség volt, a másik a németek egyetlen faji alapú nemzethez kapcsolása jelentette, de erről a nacionalizmus radikalizálódásánál lesz lehetőség bővebben szólni.

---

⁵³¹ Carl-Ludwig Holtfrerich: Die deutsche Inflation. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive. Berlin-New York, 1980, Walter de Gruyter. 271 ff.

⁵³² Martin H. Geyer 1998. 389. o.

⁵³³ Ernst Jünger: Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt Hamburg, 1932, Hanseatische Verlagsanstalt.

⁵³⁴ Martin H. Geyer 1998. 389. o.

Mindez magyarázatul szolgál az 1918 november utáni forradalmi retorika mindenhol előbukkanó pátozára. Morális megújulás, belső átalakulás, újjászületés, nevelés – ilyesfajta jelszavak közvetítették ezt a hangulatot és szöttek át újra és újra a beszédeket – főleg az USPD politikusokét. Ez magyarázhatja egy és ugyanazon személyek lelkesedését a háborúért és aztán a 1918/19-es politikai átalakulásért. Az új jövő pedig az új ember megjelenésének próféciáját is magával hozta.

Minél tovább tartott a háború, annál rövidebbek lettek a szoknyák és az erkölcsök. A szexualitás kérdései már a háború előtt is heves vitákat váltottak ki, a háború után azonban a forradalom itt is kifejtette hatását. A határok jóval szélesebbre tolódtak. Konjunktúrájukat élték az ún. felvilágosító filmek, bár mindenki tisztában volt vele, hogy igazából már nem is a felvilágosítás volt a cél. Virágzott a francia sadista és mazochista irodalom, a cenzúra pedig csak az olvasók táborát szaporította. A korszak paradoxona volt: az egyik oldalon a mély nyomor, a másikon pedig szórakozás utáni fékezhetetlen vágy tombolt. Széles tömegek pénzhez való viszonya változott meg, hisz a pénzre nem lehetett már számítani, értékét veszítette. A tegnap elmúlt, a holnap bizonytalan, így a jelen nyert extrém relevanciát. A háború utáni egészen extrém táncórület ennek az életérzésnek egyik kifejeződése. Ez volt az ifjúság kora, hisz ennek a korcsoportnak a jelen nem csak a nélkülözést és a pesszimizmust jelentette. Mindenki fiatal akart lenni, legalábbis fiatalosan kinézni. Az ifjúság úgy tűnt az új korszak privilégizáltja. A kor általános toposza volt, hogy csak az tudja megállni a helyét ebben a korszakban, aki felejt és mentálisan nem kötődik a múlthoz.⁵³⁵ *Man lebt kurz und ist so lange tot* - szölt a korszak refrénje.

Berlin, a Weimari Köztársaság fővárosa, maga volt a babiloni keveredés. George Grosz és Otto Dix műveiben gyakran találkozunk a visszataszító Berlin világával. Szembeötlő volt az élet és a társadalmi viszonyok extrém kommercializálódása, mely nagyon könnyen kapcsolható a spekuláns képével. A prostituált a megvásárolhatóság, a rövidéletűség az emocionális viszonyok cash-nexusának szimbóluma volt. Általános volt az a nézet, hogy Németországban pénzért minden megkapható. A pénz elértéktelenedésével párhuzamosan formálódó inflációs tiltakozások rányomták bélyegüket a politikai nyelvre, sőt a politikai észlelésre is hatással voltak. Zavaros képek, asszociációk és magyarázó sémák jellemezték a kortársak fejét.

---

⁵³⁵ Ibid. 271. o.

Az emelkedő árak és a pauperizálódás markáns kontrasztot mutatott egyes társadalmi csoportok újjgazdagságával és a luxusával. A *spekuláns* alakját mindenek előtt külső megjelenése és fellépése határozta meg: vagy egy külső megjelenésre adó társaság tagjaként, szmokingban (nem tradicionális frakkban!) monoklival, új autóval, bubifrizurás barátnővel képzeltek el, vagy egy olyan gazdának, aki nem tudta mit csináljon a rengeteg papírpénzzel; esetleg amerikai külföldiként, akinek a nyakába ugranak a nők, de lehetett lengyel feltörekvő zsidó is, aki képzetlen és ravasz. Belső tulajdonságait tekintve jóval nagyobb konszenzus uralkodott. Ezt a figurát mindenképpen az élvezetek utáni vágy jellemezte, aki nem ismert határokat. A háborús- és inflációs nyereszkesedő par excellence a feltörekvőt testesítette meg. Sikerét a szerencsére alapozta, magatartásával a hűség és hit, az etika és a moralitás hanyatlását gyorsította. (Gyakran a nyomorban élő tömeg ellenpontjaként jelenik meg.)

1915/16 óta folyamatosan hangot kaptak azok a követelések, melyek igazságos béreket, a túlzott nyereségre szert tevő gazemberek ellen drákói fellépést követeltek. Főleg a hétköznapi fogyasztók voltak azok, akik a luxus és a demonstratív fogyasztás ellen tiltakoztak, ők a közérkölcsök helyreállítását követelték, ha kell diktatórikus eszközök bevetésével. Az infláció korát a nyelvi és társadalmi kommunikáció komplikálódása jellemezte. Ennek toposzai azok a mindenütt felmerülő változatos nyelvi formák, melyek az egyén és csoportok jogát és cselekedeteik jogossá minősítését követelték. A spekulációs tőke megjelenése, az a tény, hogy kemény munka nélkül, ügyeskedéssel (értsd: tőzsde) is lehet pénzt keresni, felvetette azt a kérdést is, hogy az ilyesfajta tulajdonszerzés nem lopás-e? Mivel a jogalkotók nem győzték a nyereszkesedők elleni büntetéseket az inflációhoz igazítani, ezért a bírósági határozatok értelmüket veszítették, ez pedig a jogba vetett bizalmat nagymértékben rombolta.

Bár gazdasági válság 1929-ben is volt, a kriminalitás és agresszióra való hajlam mégis egészen más képet festett. Ha a városiak úgy gondolták, hogy a paraszt nem megfelelő áron adja a portékáját, sokan közülük a szűkségre való hivatkozással az önbíráskodást választották. A városkörnyéki erdők számos bűntény színhelyéül szolgáltak. E korszak egyértelmű jellemzője, hogy az agresszió nem maradt a verbalitás szintjén. A háború óta megfigyelhető az önsegítő mentalitás megszületése, és vele az önsegítő társadalom formálódása a politikai és a társadalmi életben egyaránt. A gyengének minősített központi

hatalommal szemben az ön hatalom jogosságára hivatkozva szerveződnek meg a militarizált politikai önvédelmi szervezetek is.⁵³⁶

A korszak számos ellentéttel terhes világa a társadalomban húzódo mély ambivalenciákat tükrözi: tradíció versus modernitás, közösség versus társadalom, nemzet versus osztály, német versus zsidó, hős versus csökkentértékű, férfi versus nő, produktív versus inproduktív, etc. Az ellenségképek között ki-ki megtalálhatta a számára megfelelőt. Csak a nemzetiszocialistáknak sikerült ezt a sokféle ellenségképet egységesíteni. A háború fordulatot jelentett az antiszemitizmus történetében is. Ami addig üres frázis volt és csak egy-két esetben volt sikeres, az most látszólag valós tartalommal töltődött fel, az antiszemitizmus a politikai viták középpontjába került. A háború előtt az uzsorás és zsidó összekapcsolása a termelők által fenntartott toposz volt, ám a háború után az antiszemitizmus nem korlátozódott az agrártermelőkre és a kézművesekre.⁵³⁷ Ahogy 1923 októberében a birodalmi kormány képviselője Münchenben megállapította, *az antiszemitizmus gazdasági téren kifejtett propaganda*, és az uzsora elleni agitáció nyomán magától alakult ki.⁵³⁸

Az uzsora jelenségét a háború után a politikai propaganda egy jóval szélesebb szemantikai mezőbe illesztette, megfogalmazódott az improduktív tőke/ember/hátország gondolata. Ez a szemantikai mező kapcsolta össze a drágulás, a nyereszkedés, a spekuláció, a feketézés, a munka nélkül (értsd: lopással) szerzett vagyon fogalmait egyetlen negatív pólussá. Az improduktív kategóriához aztán egyenlőségjellel hozzárendelhetők a földjádékot, a tőzsdét, a kölcsöntőkét és a kapitalizmust, az egyenlőségjelekből alkotott képlet elejére pedig csak oda kellett illeszteni a „főbűnöst”: a zsidókat. A drágulásért a zsidókat tették felelőssé, mert állítólag szándékosan visszatartották készleteiket. A gyűlölettel, primitív kampányok visszatérő motívuma, hogy a zsidók a felelősek a vereségért, ők a háborús nyereszkedők, kiiktatásuk az állami és gazdasági újjáépítés záloga.⁵³⁹ Von Epp vezérőrnagy a vágató infláció időszakában Hitler agitációjára vonatkozóan jegyezte meg, hogy az áremelkedés az emberek fülét nyitottabbá, alaphangulatát agresszívabbá tette: *„Ebbe a hangulatba mindig be kell csempészni a zsidót. Akár igaz, akár nem. A drágulás*

---

⁵³⁶ Ibid. 27. o.

⁵³⁷ Ibid. 280. o.

⁵³⁸ A Reich müncheni képviselője a birodalmi kancellárnak 1923.10.28. – BA Koblenz R 431, Nr. 2218, Bl.250.

⁵³⁹ Martin H. Geyer 1998. 281. o.

és a zsidó legyen két összetartozó fogalom.”⁵⁴⁰ Az alldeutsch vezetők az antiszemitizmusban a háború vége óta egy jól bevált eszközt láttak a tömegek antimarxista mobilizálásához, és ez alól úgy gondolom Hitler sem kivétel. Egyes esetekben nagyon nehéz megmondani hol húzódott a határ az antiszemita meggyőződés, és a propagandaszámítás között. Heinrich Claßtól - az alldeutschok szövetségének elnökétől - származik az a gyakran idézett kijelentés, mely szerint a zsidók villámhárítóként használhatók minden jogtalanságért.⁵⁴¹ Az elvetett mag szárba szökken: egy 1920-as müncheni hangulatjelentés arról tudósít, mennyire megerősödött a zsidógyűlölet. A villamoson, a vonaton, mindenütt szidják a zsidókat.⁵⁴²

A háborús trauma összekapcsolása a nemzetközi marxizmus elleni mozgalommal azután még átütőbb erőt kölcsönzött a zsidókérdésnek. Legfőképp a nemzetiszocialisták használták a marxizmus=bolsevizmus=zsidók fogalmakat szinonimaként. A propaganda egészen a második világháborúig azt sulykolta, hogy az orosz lakosság a kommunisták zsidó terrorjától szenved. Ez kétségtelenül egy érzékeny pontra tapintott, mert a „zsidó forradalmat”, és a „zsidó köztársaságot” asszociálta. A munkásság marxista „fertőzöttsége” és a munkásvezetők „elzsidósodása” összekapcsolódott a 19. század óta elterjedt internacionalista, nemzetellenes, birodalomellenes munkásmozgalom képével. Von Epp szerint (1922/23) szerint a vezető zsidó réteg mind a munkásokat, mind a külföldet felhasználta. Ezt a kapcsolatot nem lehet szétzúzni csak aláaknázni. Hitler módszerét von Epp épp megfelelőnek találta.⁵⁴³ Az antiszemitizmus, mely eddig csak afféle politikai frázis volt, most a spekuláns alakjában hús-vér testet öltött. Benne egy klisévé torzult absztrakt típus született meg, mely magába sűrítette a pénz és modernitás szülte problémákat. Kísértetiesen emlékeztet az amerikai közellenség, a gengszter figurájára. Az ellenzék a kelet-európai zsidókat, az inflációs és háborús nyereszkedőket a köztársasági korrupció díszpéldányaivá stilizálta.⁵⁴⁴ Úgy tekintettek rájuk, mint kártevőkre. Az éhség és nélkülözés szülte helyzet pedig jogalapot adott ahhoz, hogy bármilyen eszközzel

---

⁵⁴⁰ ismeretlen feljegyzés ca. 1922/23 BA Koblenz, NL Epp Nr. 7/7.

⁵⁴¹ Uwe Lohalm: Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes 1919-L923, Hamburg, 1970, Leibniz, 198. f., ill. 295. o.

⁵⁴² Bayerische Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 an das Gruppenkommando 4, 1920.03.05. (BayHStA, Abt. IV. RwGrkodo 4 Nr. 47.). 1923-ban a következő utcai jelenet bizonyítja, mennyire hatékony volt ez a propaganda. Szeptemberben München neuhausen városrészében egy dachaui földbirtokos lova elszabadult és nem tudta megzabolázni. A ló elvágatott és közben elsodort egy idős férfit. A gyalogosok lerántották a kocsist, megverték, és azt ordították, hogy feketézők (síberek), uzsorások, zsidók.

⁵⁴³ Martin H. Geyer 1998. 288. o.

⁵⁴⁴ Ibid. 386. o.

fellépjenek ellenük. A jogi korlátok egyre kevésbé érdekelték az embereket. Egy müncheni ügyvéd a Gustav von Kahr főkormánybiztos megrendelésére készített hangulatjelentésben a diktatúra vágyát általános jelenségként írja le: A kártevőknek oda kell csapni, a nép céltudatos lépéseket akar látni. A jogi korlátok senki sem érdekelnék tekintettel az éhség szülte szükséghelyzetre. Az olyanok mint Hitler nem hátrálnának meg afféle jogi frázisok előtt.⁵⁴⁵

Az emberi észlelés krízishelyzetekben szükségszerűen megváltozik. Amikor az általános értékek fenyegetetté, és az addig általánosan elfogadott intézmények és magatartásformák kétségessé válnak, a bizonytalanság és a félelem veszi át az uralmat. Az ilyen helyzetekben egyre nagyobb szerepet kap a válságretorika, mely a racionális problémamegoldás helyett a „pszichodráma” eszközához nyúl és az erős kéz (apai autoritás) után kiált. A tehetetlenség érzése az embereket az archaikus megoldások felé tereli, észleléseik sztereotipizálódnak, megindul a bűnbakkeresés. Ezek a kollektív illúziók egyrészt mobilizálnak, másrészt pedig elaltatják a felelősség érzését, és megakadályozzák az új tapasztalatok feldolgozását.⁵⁴⁶

2.4.5. *Identitás és alteritás*

A náciizmus sikerének egyik fontos tényezője a kollektív önértékelés és nemzeti identitásérzés fokozásán alapult. Úgy gondolom identitás–alteritás és a hozzá kapcsolódó nacionalizmus viszonyainak vizsgálata nagymértékben hozzá fog járulni a nemzetiszocializmusban érzelmi potenciál jobb megértéséhez, és rávilágíthat arra is, hogy a Hitler-beszédekben felbukkanó toposzok nem mindig Hitler saját pszichéjéből erednek, hanem gondolati, érzelmi struktúrái már a 17. századi nacionalista diskurzusokban is fellelhetők.

Általános ismereteink szerint a nacionalizmus fogalmát először Herder használta 1774-ben, ez azonban nem azt jelenti, hogy ez időpont előtt ne létezett volna a fogalom. Stukenbrock nyelvi nacionalizmusról írt disszertációjának a korpuszában már fél évszázaddal korábban felbukkant Keresztély Frigyesnél (Menantes).⁵⁴⁷ A formálódó nemzettudat vonatkoztatási pontja Németországban - eltérően Angliától vagy Franciaországtól - sokáig nem az

---

⁵⁴⁵ Dr. Ottmar Putz, 27.10.1923 (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abt. II, Generalstaatskommissariat Nr. 43).

⁵⁴⁶ Bedrich Loewenstein: Massenpsychologie und Nationalismusforschung. In Eva Schmidt-Hartmann (Hg.): Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. München, 1994, Oldenburg, 93. o.

⁵⁴⁷ Christian Friedrich Hunold: Die Allerneueste Art Zur Reinen und Galanten Poesie zu gelangen. Hamburg, 1722, Fickweiler, 500. o.

államnemzet, hanem az állami partikularizmust áthidaló kultúrnemzet volt, ezért a nemzeti identitáskonstrukció legfontosabb premisszáit a *nyelv* és a *történelem* jelentette. A nyelvhez kapcsolódó nacionalizmus vizsgálatából így értékes információkat nyerhetünk a nacionalista gondolkodásról, illetve az identitáskonstrukciós folyamatokról is.

A kollektív önkép megalapozása a *17. században* veszi kezdetét, az alteritás megtapasztalása a *nyelvi különbözőség megtapasztalásában* nyilvánult meg, ám a nyelvi diverzitásból fakadó ellenségesség és gyűlölet elképzelése csak a 19. században ontologizálódott. Az identitás a barokk nyelvpatríóta diskurzusaiban egyrészt negatív módon, az idegenséggel szembeni elhatárolódásban, másrészt pozitív módon a történelemben való nemzeti önmeghosszabbítással konstruálódik.⁵⁴⁸ A kitalált identitás megalapozását és az önbizalom fokozását szolgálta: a német nyelv eredeztetése a babiloni nyelvkeveredésből, az Askenázhoz kapcsolt eredetmítosz, a német nép nevének levezetése az igaz isten nevéből, és a birodalom, a nyelv, és a nép kontinuitásának állítása.⁵⁴⁹

Míg a *17. században* az alteritás problematikája szinte kizárólag a nyelvek másságára koncentrálódott, addig a *18. században* az önmeghatározás konstrukciója kétféle alteritás-tapasztalatból táplálkozott. Az egyik az idegen nyelvű kultúrák vizsgálata volt, a másikat pedig azon diskurzusok folytatása jelentette, melyeket a nyelvművelés elődei folytattak az idegenségről, történelemről, és a németiségről. A *18. században* a kollektív identitás erősítését szolgáló múltba fordulás és az idegenséggel való konfrontáció jelenik meg újra, változatos formákban. A nemzet iránti érzékenységet a germán múltba való hivatkozással,

---

⁵⁴⁸ A jelen bizonytalanságával szemben biztosságot adott a múlt hőseire való emlékezés. Az isteni eredetet már nem fogadták el, hanem új eredetmítosz született, mely a németeket Noé három fiának egyikétől, Jafettől származtatta, ennek legitimáló forrása a Biblia volt. Schottelius verziója szerint Noé az özönvíz után felosztotta gyermekei között a földet. Ázsiát Sém kapta, Afrikát és Líbiát Hám, Európát pedig Jafet. Unokája Askenáz a babiloni káoszából egész nemzetségével Kis-Ázsián keresztül vándorolt Európába, ahol letelepedett, és a kelta népek atyja lett. Askenáz hozta magával Babilonból az ősi kelta és német (Teutsche) nyelvet. Ezen népek nyelvei közül csak a német maradt meg tiszta formájában, tehát a szabad németeknél a nyelv ellenállt a változásának. A kelta nyelv azonosítása a némettel, illetve a németek azonosítása az askenáziakkal így úgy tünteti fel eredetüket, mint Askenáz kizárólagos legitim leszármazottai. Ezen túl a névhez és a nyelvhez is kapcsoltak egy eredetmítoszt: a babiloni időkben a nyelvvel együtt az igaz isten tisztelete is feledésbe merült. Ez isten hitének maradványa egy olyan szó, mellyel az ég és a föld istenét jelölték, kelta kiejtés szerint ez TEUT volt. A németek ősei ezt a szót - mellyel a népek mindenütt istenükre utaltak -, a németeknél maradt meg legpontosabban, így magukat istenük neve alapján Teutnak ill. Teutischnak nevezték. Ez volt az igaz isten neve. Tehát teutisch annyit jelent, mint istenes/isteni. (In Schottelius: *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache* [...] Braunschweig, 1663, Wolfgang Hecht, 32 ff) Ezek szerint nemcsak a német nyelv, és a német nép a legősibb és legtisztább a többi nép között, hanem politikai tekintetben is - a *translatio imperiine* köszönhetően - a legrégebbi birodalom birtokosa is. (a Német-Római Császárságot Nagy Károly birodalmával azonosítja).

⁵⁴⁹ Anja Stukenbrock 2005. 153. o.

és a régóta ápolt hősi történetekkel kívánták felébreszteni. A hősi irodalom egyik darabja volt az Arminius-mítosz, mely a 18. századi drámában rendkívüli reneszánszát élte. A mítosz nemcsak azonosulási lehetőséget kínált a hőssel, hanem ellenségképet is. Az ilyesfajta történetek célja mindig a közösségi tudat lehorgonyozása egy távoli, konszenzusos időben, miáltal a közösségi gondolkodás, az érzelmek és a célok egységesítése érhető el. Az elkövetkező korok számára meghatározó, hogy ettől kezdve az egyéntől kvázi-vallásos hozzáállást várnak el a szülőfölddel szemben, ennek következménye lett a 19. században a nemzet fogalmának szakralizálódása. A 18. századra jellemző a túlfűtött nemzeti büszkeség megjelenése (melyet Zimmermann a nemzeti büszkeségről írt⁵⁵⁰ munkájában egyenesen a haza iránti „majomszeretetek” nevez), és hozzá kapcsolódóan egy diszkurzív polifónia, mely a 19. századra a tömegnacionalizmus monofóniájában oldódik fel.⁵⁵¹

A napóleoni háborúkkal és Európa nacionalista radikalizálódásával kapcsolható össze, hogy a 19. században az anyanyelv és idegen nyelv, azaz identitás és alteritás szembeállítására újra virágkorát élte. Csakúgy, mint a 17. században (akkor a 30-éves háború okán) az idegen befolyást a nemzeti identitást fenyegető veszélynek értékelték. A külső fenyegetés valósága a belső (a nép- és a nyelv szellemét támadó) fenyegetettség érzésében reflektálódott. A 19. század elején két érzelm határozta meg a patrióta nacionalisták (mint pl. Jahn) világszemléletét: az egyik a lángoló hazaszeretet, a másik az ellenséggel szembeni gyűlölet. Saul Ascher – zsidó filozófus, publicista - Germanomaniájában⁵⁵² hevesen bírálta azon patrióta honfitársait, akik a németiség feltámasztását kizárólag akkor vélték megvalósíthatónak, ha minden idegen elemet eltávolítanak német földről. Az idegenséggel szembeni gyűlöletet a germanomán gondolkodás gyökerének nevezte.⁵⁵³

A jéna-auerstedti vereség után (1806/07) a porosz patrióták között élénk vita folyt a vereség okairól. Az egyik változat szerint a vereség az állami és katonai struktúrák hiányosságaira és a fejedelmek hazaárulására vezethető vissza, míg a másik változat szerint a bukás oka az erkölcsök hanyatlásában és a hiányzó vallásos és nemzeti érzületben keresendő. Mindkét irányzat hosszú pályát futott be a német nacionalista diskurzusban. A legfőbb cél a vereség után kétségkívül az ősellenség, azaz a franciák visszaszorítása volt. Ennek elérésére három feladatot tűztek ki: az első a hadsereg alapvető reformja és az

---

⁵⁵⁰ Johann Georg Zimmermann: Vom Nationalstolze. Karlsruhe, 1783, C. G. Schmieder.

⁵⁵¹ Anja Stukenbrock 2005. 240. o.

⁵⁵² Saul Ascher: Die Germanomanie. Skizze zu einem Zeitgemälde. Berlin, 1815, Achenwall & Co.

⁵⁵³ Ibid. 16. o.

általános hadkötelezettség bevezetése; a második a politikai, gazdasági és társadalmi lemaradás lefaragása, azaz modernizáció; a harmadik pedig a nemzeti szellem és érzelmek erősítését jelentette, de tegyük hozzá legfőképp a franciák ellen. A patriotizmus ui. ez esetben elsősorban *franciaellenességet* jelentett, tehát a szülőföld iránti szeretet szorosan összefonódott a haza ellenségeivel szemben táplált mesterséges gyűlölettel. A nemzeti érzés felélesztését elengedhetetlennek tartották, ennek érdekében patrióta-nemzeti háborús propagandát folytattak.⁵⁵⁴

A bizalom és öröm keverékeként létrejövő (haza)szeretethez tehát a 18. század végén a francia fenyegetettség okán tudatosan keverik hozzá az ellenséggel szemben táplált haragot. Vagyis a filoheroizmus kollektív érzésében kimutatható szeretet érzése eredetileg a *hazaszeretet* érzését jelenthette. Ha ehhez kontrasztív ellenpontként bekapcsolódik az alteritással szembeni harag, akkor létrejöhet a dominancia érzése. Véleményem szerint *ez az érzéskomplexum valójában a nacionalizmus univerzális érzelmi alapstruktúráját rejt.* Az elemek arányának változása eredményezheti a dominancia, a büszkeség, vagy a mi-érzések előtérbe kerülését. A német történelem kapcsán ez az alapstruktúra először az izzó franciagyűlöletben mutatható ki, ennek hatása jelenik meg a későbbi ellenségképekben, és pedig radikalizált formában. Ezen érzelmi struktúra hatékonyságához kétségtelenül hozzájárulhatott, hogy a hivatalos politika szintjére emelkedett. A nemzeti érzés felélesztése ugyanis az ellenséggel szembeni harc lényeges elemét jelentette. Így a 19. század első dekádja után a nemzetről, népről, szülőföldről alkotott kép egyre inkább átpolitizálódott, az addigi más népekről alkotott sztereotípiákat felváltották a politikai töltettel rendelkező *nemzeti ellenségképek*. A német nemzeti identitás, vagy ahogy akkoriban nevezték a német nemzeti karakter (*der teutsche Nationalcharakter*), konstrukciója kifelé a franciákkal, befelé pedig minden „nem némettel” (főleg franciabaráttal és zsidóval) szembeni elhatárolódásban nyilvánult meg.⁵⁵⁵

A pszichologizáló 19. század nem kerülte el az alteritások vizsgálatát sem. Az anyanyelv és *a nemzeti identitás* nemcsak politizálódott, hanem már *pszichológizálódott* is. Mivel e diskurzusokban jelentős lökést kapott a patologizáció, ezért pontosabban fogalmazva *az idegenség pszichopatologizálásáról* beszélhetünk. Az a logika, mely az

---

⁵⁵⁴ Karen Hagemann: Aus Liebe zum Vaterland. Liebe und Hass im frühen deutschen Nationalismus. In Birgit Aschmann: Gefühl und Kalkül. München, 2005, Franz Steiner Verlag, 107. o.

⁵⁵⁵ Ibid. 108. o.

individuálpszichológiai megfigyeléseket kritikátlanul viszi át a nyelvre és a nemzetre, abból a feltételezésből indult ki, hogy létezik olyan nyelv-, nép- vagy nemzeti karakter, melyhez valamiféle szellemiség is kapcsolható (nemzeti szellem, nyelvi szellem). Ez a szemlélet nyilvánul meg a nemzeti sztereotípiák propagálásától egészen a Völkerpsychologie, mint önálló tudomány megalapításáig. A pszichologizálással együtt járt az ész szerepének háttérbe szorítása, helyébe az érzés lépett. Az anyanyelv és a haza iránti szeretet a felvilágosodás korával szemben nem az észen alapul, hanem az egyéni életút és az anyanyelv ill. szülőföld között érzett viszonyban. Az anyanyelvhez fűződő *affektív viszony* az egyén számára érezhetővé tette az erkölcs (istenről, a világról és az emberről alkotott) törvényeinek megragadhatóságát.⁵⁵⁶

A 19. században megjelenő szociáldarwinizmus a faji alapú közösség elméletét vetette fel, melynek következtében a nyelv primátusát a nemzetalkotásban a 20. századra a faj vette át, e trónfosztás előtt ugyanis a nyelv minden más közösségi forma alapfeltételét jelentette. Az a gondolat, mely szerint *a nyelv maga nép*, nem volt újdonság, sokkal inkább az a politikai irányvonal, mely a kizárólagosság elvét akarta érvényre juttatni. Ez a politika az 1871-es birodalomalapítással kezdődött és tetőzését a századfordulón, ill. az első világháborúban érte el. A nacionalizmusban egyes történeti jelenségek, koncepciók és értékek ontologizálódtak. Abból a hittételből, hogy a nyelv egy nép legfontosabb jellemzője, levezethető volt a nyelvi közösség természetes joga az összekapcsolódáshoz, ez természet adta joga, vagyis e logika mentén haladva egy nyelv érvényességi területe egy nép természetes határait jelenti. Ennek megfordítása, mely szerint egy területen csak egyetlen nyelvet lehet beszélni, politikai programmá nőtt, és a kényszergermanizálás alapjául szolgált.⁵⁵⁷

A kollektív identitásfogalom változásával az *alteritás* fogalma is változott, mely a 19. század óta már kizárólag *ellenséges idegenséget rejtett*. A külső ellenség mellett egyre inkább virágzott a belső ellenség képe, mely a napi politikától függően tetszőlegesen behelyettesíthető volt. 1871 után a belső ellenségről alkotott ideológia ugyanolyan fontosnak bizonyult, hisz a kényszeres homogenizáció eszköze lett. A birodalom ellensége

---

⁵⁵⁶ Anja Stukenbrock 2005. 247. o.

⁵⁵⁷ Ez leginkább Elzászt és Kelet-Lotharingia részeit érintette, ahol az annektált területek lakóinak a német nyelv kötelező bevezetését kellett elviselniük. A kényszergermanizálás áldozatai voltak a szorbok Lausitzban, a lengyelek Posen és Nyugat-Poroszország keleti területein, Schleswigben és Holsteinben pedig a dánok.

- a „Reichsfeind” - fogalma alatt Bismarck nemcsak külső ellenséget értette, hanem a társadalom különböző csoportjait is, így szociáldemokratákat, liberálisokat, katolikusokat, elzásziakat, lengyeleket és zsidókat.⁵⁵⁸ E minősítés következményeképp ezek a csoportok nemcsak marginalizálódnak, hanem ki is záródnak a nemzet közösségéből. Arra szolgált, hogy a politikai ellenfeleket és konkurenciát stigmatizálja és kikapcsolja. Az emancipált zsidók személyében az idegenség túlburjánzásának veszélyét látták,⁵⁵⁹ az emancipáció ui. épp az *alteritás szaliens jegyeinek hiánya miatt* vált gyanússá. Az asszimiláció a xenofóbia szemében a túlidegenedés veszélyét fokozta, ezért komolyan foglalkoztatta őket a mimikri jelensége.⁵⁶⁰

*A szociáldarwinizmus a faj fogalmával a nemzet elképzelt rendjét egy biológiailag determinált egységként felfogható formához kapcsolta. A biológiai szemléletű nemzetfelfogás ezért arra kényszerült, hogy állítólagos magasabbrendűségét az idegenektől való elhatárolódásban találja meg. A faj fogalma itt, mint differenciálkategória jelenik meg, mivel hiányoztak a pozitív meghatározást segítő kategóriák. A másik, és önmaguk észlelésének dialektikája egy egészen extrém differenciáláshoz vezetett, melynek tartalmi elemei - mint már utaltunk rá - variálódhattak, de dinamikája az ellenségképek radikalizálódását hozta magával.⁵⁶¹ A faji értelemben konstruált örök Németországgal (*das ewige Deutschland*) szemben megjelent az örök zsidó alakja (*der ewige Jude*), mint (világtörténelmi) antipólus, akár egy rekurzus az Ahasver-alakra.⁵⁶²*

Hitler faji alapon bírálta a germanizálást, szerinte ugyanis a német nyelv átvétele csak külső kényszer. Mivel a nemzetiség alapja szerinte a faj és nem a nyelv, a nyelv pedig nem alakítható vérré, ezért germanizálni sem szabad.⁵⁶³ Ez a momentum véleményem szerint nagyon lényeges a nemzetiszocializmusban megjelenő nacionalizmus

---

⁵⁵⁸ Thomas Nipperdey: Deutsche Geschichte 1866-1918. Bd. 2. München, 1993, 314 ff.

⁵⁵⁹ Lothar Böhme: Deutschunterricht und Nationalsozialismus. *Zeitschrift für Deutschkunde* 1933. Nr. 47 396. o.

⁵⁶⁰ Anja Stukenbrock 2005, 425.o.

⁵⁶¹ Peter Walkenhorst: Der „Daseinskampf des Deutschen Volkes”: Nationalismus, Sozialdarwinismus und Imperialismus im wilhelminischen Deutschland. In Jörg Echternkamp-Sven Oliver Müller (Hg.): Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760-1960. München, 2002, R. Oldenburg, 139. o.

⁵⁶² Az örök zsidó (a bolygó zsidó) alakja a keresztény legendákból származik, melyek a Kr. u. 13. században keletkeztek. Eredeti alakjában Kartaphilost (Pilatus ajtonállóját) nevezik meg, aki Jézust kigúnyolta, és ezért kapta büntetését. A XVI. században a legenda más alakot öltött. E szerint Ahasver jeruzsálemi csizmadia nem engedte meg Krisztusnak, hogy ez az ő ajtaja előtt megpihenjen, mikor vállalja a kereszttel a Golgotára ment. Ezért Krisztus azzal az átokkal sújtotta őt, hogy ő se pihenhessen meg, hanem mindaddig bolyongjon, míg a megváltó vissza nem tér.

⁵⁶³ Adolf Hitler 1943. 428. o.

értékelésében. Mégpedig azért, mert *elszakad az addigi alteritásalapú identitástól* (azaz az önmeghatározás alapját nem a másiktól való elhatárolódásban definiálja), *és a nemzeti identitás meghatározását a saját oldalra helyezi át, melyet erőteljes pozitív értékekkel ruház fel.*

2.4.6. A nacionalizmus radikalizálódása

Az első világháború cezúráját jelentett a politikai ideológiák területén is. A liberalizmus és konzervativizmus sokat veszítettek vonzerejükből⁵⁶⁴, helyüket a nacionalizmus és a marxizmus vette át. A háború után ugyanis a marxizmus volt az egyetlen világvilágkép, mely a háború és a forradalom adekvát értelmezését ígerte, és ezen túl kiforrott jövőképpel rendelkezett, ennek köszönhetően tömegeket vonzó hatását. Achilles sarka azonban továbbra is az internacionalizmus volt, mely nem mérhető a nacionalizmus vonzerejéhez, ez 1914 augusztusa óta nyilvánvaló volt. A német nacionalizmus történetében 1914 óta a világháború válsága, a háborús célok eufóriája, a vereség, a forradalom, a Versailles-i rendszer, a területvesztés keleten és nyugaton, a leszerelés, a jóvátétel „szolgasága”, a gazdasági válság jelentette a cezúráját. Egy vérszivataros háború után a hétköznapi logika azt súgta, hogy a gépesített tömegiszonyat kellő elrettentő erővel bírt ahhoz, hogy mindenki elutasítsa a fegyverek primátusát. Ehhez képest a pacifista gondolat a háború után kisebbségben maradt.

Mint minden ideológia, a nacionalizmus is egy közfogyasztásra készített kulturális konstrukció, sőt olyan konstrukció, mely érzelmileg töltött orientációs mintaként a tömegek mobilizálására is alkalmas.⁵⁶⁵ Különleges természetét az a képessége adja, hogy könnyen kapcsolódik össze más világnézeti rendszerekkel és e kapcsolódások összehatásaként képes hatványozott politikai hatást kifejteni. Egészen sajátos

---

⁵⁶⁴ A konzervatív eszmék hatását csökkentette, hogy Németországban a háború után valójában nem létezett konzervatív párt, pontosabban fogalmazva csak átmeneti jelenségként, és mindig csekély politikai súllyal. A Német Konzervatív Párt (Deutschkonservative Partei) utódpartja a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale

Volkspartei) 1933-ban megszűnt, és a tagok nagy része az NSDAP-be lépett át. A konzervatív gondolkodás azonban továbbra sem szorult háttérbe, épp ellenkezőleg. A húszas évek elejétől a konzervativizmus egyre határozottabban és a nyilvánosság egyre szélesebb körében jelentkezett újra, ám ez a konzervativizmus ugyancsak eltért a 19. századi konzervativizmustól. Az újféle konzervativizmus képviselőit szokás konzervatív forradalmároknak nevezni, de szakirodalomban többféle elnevezéssel is illették őket, így előfordulnak az újkonzervativizmus, nemzeti forradalom és népi forradalom kifejezések is. Mindenesetre e konzervativizmus nem épült be a pártok világába, és mindössze másfél évtizednyi helyet foglal el a politikai ideológiák tálcáján. Bővebben Karácsony András 2005. 69 ff.

⁵⁶⁵ Vö. Peter Alter: Nationalismus. Frankfurt am Main, 1985, Suhrkamp, 202. o.

pszichomotorikával rendelkezik, mely az első világháború után minden európai autoriter rendszerben kimutatható. A radikális nacionalizmus minden fasizmus része, de emellett megfigyelhető más, lojalitást követelő eszmékkel való tipikus összekapcsolódása (ld. nagybirodalmi mítosz), és extrém marxizmus- és zsidóellenessége.⁵⁶⁶

Az a radikális német nacionalizmus, melynek csúcspontját a hitleri rendszer jelentette, véleményem szerint három szakaszra osztható: kezdetét a napóleoni háborúkban kell keresnünk, következő lépcsőjét II. Vilmos politikája jelentette, majd az első világháború nyomán figyelhető meg a radikalizálódás harmadik hulláma. Ez utóbbi kettő közül úgy gondolom a vilmosi etap jelentősége jóval nagyobb, mégpedig azért, mert itt a szociáldarwinizmus bekapcsolásával alakul ki egy olyan kognitív szűrő, mely a politikai észlelést strukturálta, a tapasztalatokat interpretálta és a politikai cselekvést tartósan meghatározta.⁵⁶⁷

A *szociáldarwinizmus* II. Vilmos Németországának egyik centrális háttérmegegyezése volt, az imperialista eszmék befogadására alkalmas *ideológiai mátrix*. A szociáldarwinizmus tulajdonképpen egy világnézeti szemléletet is magában rejtő tudományos elmélet. Sikerének titka, hogy a társadalmi és politikai eseményeket feltételezett biológiai okokra vezette vissza. Polivalenciával rendelkező metaforikája, mint például a „*létért folytatott harc*” és a „*természetes szelekció*”, lehetőséget biztosított arra, hogy az elméletet más kollektív jelenségekre is alkalmazzák. A szelekciós elmélet egy új, dinamikus nemzetfelfogás kiindulópontja lett. Általa a társadalmi jelenségek is magyarázatot nyerhettek, így a nemzet fejlődésének diszkontinuitásait a közösségformálódás feltételének tekintették, a társadalmi válságokat pedig a faj fejlődésének lépcsőiként értelmezték. A faji degeneráció a fajbiológiai elképzelésekkel összekapcsolva döntő érv lett a nemzet jövőjének alakulása szempontjából.⁵⁶⁸ A biológiai degeneráció elfogadása pedig az etnikai alapú nemzetfelfogás alapfeltétele volt. A *szelekciós elv* és a *haladás* fogalmainak összekapcsolása az imperializmus fejlődésének szempontjából alapvető jelentőségű volt, hisz az emberiség evolúciójából azt a következtetést vonták le, hogy vannak fejlettebb és kevésbé fejlett (azaz csökkentértékű) fajok, ebből pedig egyértelműen következett, hogy eltérő fejlettségű fajok eltérő

---

⁵⁶⁶ Hans-Ulrich Wehler: Radikálnacionalismus und Nationalsozialismus. In Jörg Echternkamp-Sven Oliver Müller (Hg.): Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760-1960. München, 2002, R. Oldenburg, 207. o.

⁵⁶⁷ Peter Walkenhorst 2002, 141. o.

⁵⁶⁸ Ibid. 135. o.

bánásmódot érdemelnek. Továbbá ugyanezen elv átruházása a nemzetekre, népekre és fajokra döntő jelentőségű volt a szociáldarwinista értelmezési minták népszerűsítésében és mentális lehorgonyzásában.

A faj fogalma a nacionalista szemantika legtöbb jelentéssel bíró terminusa volt. A faji antropológia és faji higiénia kutatásai a fogalomnak új legitimációt adtak, a „faj” ráadásul rengeteg kapcsolódási pontot kínált a társadalom teljesítmény és hatékonyság szerinti radikális újraszervezéséhez, melynek célja a homogén népközösség utópiájának megvalósítása. Ez nemcsak az idegen népelemek ellen irányult, hanem a betegek és a képességeikben korlátozott személyek ellen is. Sarkítva a gondolatot, tulajdonképpen csak azok tartozhattak a népközösséghez, akik a közösség szempontjából hasznosak voltak, a többi csak ballaszt lehetett. Tehát a nemzetiszocializmus ideológiai alapjai már II. Vilmos Németországában is megvoltak. A faj védelme egy polivalenciával rendelkező érvelési minta lett, mellyel csaknem minden társadalmi követelést alá lehetett támasztani. A faj fogalmának e körvonalazatlansága hozzájárult a nacionalizmus egyre fokozódó radikalizálódásához.⁵⁶⁹ A Vilmos-kori imperializmus központi axiómája volt, hogy a német nép számára az egyetlen esély a létért folytatott harcban, ha erőteljes világpolitikát folytat. Uralkodó volt az a nézet is, mely szerint a versenyben Nagy-Britannia, Oroszország és Amerika falánkságukkal minden kisebb államot el fognak nyelni.⁵⁷⁰ A nemzetek harca a létért folytatott harccá emelkedett, melyben csak az erősebb joga érvényesülhetett. Ez a gondolat nemcsak legitimizálta az imperialista ambíciókat, hanem mint egy szűrő működött a politikai észlelésnél. Axiómaként kezelték azt az ideológiai premisszát, mely szerint az expanzió szükségessége létkérdés. Ezt az elméletet aztán tudományosan alapozta meg a Lebensraum-koncepció, mely a századforduló óta a német imperializmus további centrális értelmezési mintájává avanszálódott.⁵⁷¹

Az imperializmus szószólói közül sokak számára a német nép élet-halál harca valójában az élettérért folytatott küzdelem volt. Az imperialista szemantikában fontos fordulat következett be. A kolónia helyét átvette a „tér”, tehát egy konkrét fogalmat, egy általánossal váltottak fel, így vált „a tér” a nemzeti nagyság jelszavává. A századforduló

---

⁵⁶⁹ Ibid. 136. o.

⁵⁷⁰ Gustav Schmoller: Die Wandlungen in der europäischen Handelspolitik des 19. Jahrhunderts. In Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Bd. 24. 1900, 373-382. o.

⁵⁷¹ Peter Waklenhorst 2002. 142. o.

után a Német császárság képtelen volt új gyarmatokat szerezni. Mivel a politikai elvárások horizontját a nemzethalál és az élettér szükségletének paradigmái határozták meg, ezt minden bizonyal (a létet) fenyegető stagnálásként észlelték. 1911-re megtörtént az illúziókkal való szembesülés, csak hogy az a paradigma, mely szerint a hódítás létszükséglet, nem változott. Így terjedt el az a felfogás, mely szerint egy katonai konfliktus elkerülhetetlen. A háborús konfliktus elkerülhetlensége a korszak toposza lett.⁵⁷² A nemzethalál prófécijának összekapcsolása a haladással, és a fajfogalom változása miatt végbemenő extrém differenciálás a nemzetről alkotott elképzeléseknek sajátos dinamikát kölcsönzött, és a nacionalizmus primer radikalizálódásához vezetett.

A német nacionalizmus 1918-ig szilárd világképet jelentett, és erős hatással bírt a tömegekre, ám a variációk meglehetősen széles spektrumát ölelte fel az antiszemita és szlávellenes *allddeutschoktól*, a rövidéletű *Vaterlandsparteitól* - mely egy plebisziter katonai állam mellett érvelt, élén a népcsászárral -, a faji elemektől mentes Max Weber körül kialakult Heidelbergi Körön át a baloldali Eduard Bernstein és a béke Nobel-díjas Ludwig Quidde és az USPD nacionalizmusáig. Ráadásul mindvégig egyfajta fluid aggregátállapotban maradt.⁵⁷³ A társadalomnak egy sajátos rétegét tömörítették a háború után is tovább működő katonai egyletek, melyek a militarista mentalitást már 1914 előtt is nacionalizmussal, antiszemizmussal és kommunistagyűlölettel kapcsolták össze. A háború befejezése alakult egyleteknél pedig ez még radikalizáltabb formában jelent meg. A jobboldali és baloldali katonai egyletek nacionalizmusa között azonban markáns választóvonal húzódott: *a háború heroizálása, a frontkatonák idealizálása és a bajtársiasság (Kameradschaftsmythos) kizárólag a jobboldali egyletek sajátossága volt.*⁵⁷⁴ A filoheroizmus értékrendjébe tehát a heroizálás a jobboldali nacionalizmus retorikájából került át.

A tradicionális nacionalizmus 1918 után a bismarcki birodalom status quo-jához ragaszkodott, ez a nosztalgia a DNVP-től egészen az SPD-ig élt. Az új jobboldal radikalizált nacionalizmusa azonban ezt csak rövid távú célként határozta meg, nem elégedett meg a bismarcki birodalomhoz való visszatéréssel, hanem új társadalom- és államrendet akart kialakítani egy fajilag tiszta német birodalomban. Az új, radikális

---

⁵⁷² Stig Förster: Angst und Panik. „Unsachliche“ Einflüsse im politisch-militärischen Denken des Kaiserreiches und die Ursachen des Ersten Weltkriegs. In Birgit Aschmann 2005. 76. o.

⁵⁷³ Hans-Ulrich Wehler 2002. 207. o.

⁵⁷⁴ Sven Reichardt 2002, S. 179. o.

nacionalizmus kiváltója a háború és a vereség volt, annak minden következményével együtt. A dezintegráció, a sértettség és a megalázottság érzése oly meghatározó volt, hogy a nacionalizmus hagyományos átívelő elemei már nem bizonyultak elégségesnek. Ez nyomon követhető a változás korának (Umbruchzeit, Zeitwende) mindenütt felmerülő toposzaiban, mely egy új világ születését jövendölte. Ezért mondhatta Gottfried Benn 1933 tavaszán a Harmadik Birodalomról, hogy ez az új ember születésének korszaka, a fehér faj talán utolsó nagy koncepcióinak egyike.⁵⁷⁵ Az új nacionalizmus dinamikáját elsősorban az új rend elképzeléséből, a nép és a nemzet faji alapú átértelmezéséből nyerte. A *Volksnation*et völkisch és faji szempontok alapján értékelték át, sokkal intenzívebben, mint azt az alldeutschok és a szociáldarwinisták faji apostolai 1914 előtt tették. A világtörténelmi jelentőséggel bíró nép hagyománya Schillertől Gottfried Bennig és Hitlerig terjedt. A megújulás képességének mítosza (a nemzeti reneszánsz) tovább élt, hisz 1871-ben már sikerre vezetett – legalábbis így gondolták, ám most mint völkisch újjászületést képzelték el. A nacionalizmus biztosította a nemzet akaratán alapuló politikai legitimitációt.

2.4.7. *A nacionalizmust kísérő nyelvi toposzok*

Hardtwig szerint az ideologizációs folyamatok nem szükségszerűen függenek össze a reáltörténelmi viszonyokkal, azaz a nyelvi folyamatok nem biztos, hogy párhuzamosan futnak a reálgazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokkal, tetemes időbeli csúszásokkal is számolnunk kell.⁵⁷⁶ Már jóval a politikai nacionalizmus megszületése előtt nyomon követhető a nyelvi nacionalizmus jelensége. A korai (nyelvi) nacionalisták ugyanis a nemzetformálás lehetőségét elsődlegesen a nyelvben látták. Stukenbrock igazolta azt a hipotézist, hogy a nyelvi nacionalizmus Németországban megelőzte a politikait, és akár egy szeizmográf előre jelezte a politikai nacionalizmus formálódását. A nyelvi nacionalizmus ideje csak négyszáz év után járt le, amikor közösségformáló funkcióját nemzetiszocialisták hatékony közreműködésével átvette a faj fogalma, a nyelv pedig ennek pusztán egy derivátuma lett. Ez jelentette a nyelvi és politikai nacionalizmus

---

⁵⁷⁵ [es gehe] „um eine neue Vision von der Geburt des Menschen, vielleicht die letzte großartige Konzeption der weißen Rasse überhaupt”, Benn idézi Mommsen: Nationalismus in der Weimarer Republik. In Otto Dann (Hg.): Die Deutsche Nation. Geschichte, Probleme, Perspektiven. Vierow bei Greifswald, 1994, SH-Verlag, 93.o.)

⁵⁷⁶ Wolfgang Hardtwig: Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500-1914. Ausgewählte Aufsätze. Göttingen, 1994, Vandenhoeck&Ruprecht, 11. o.

párhuzamos folyamatainak szinkronba kerülését.⁵⁷⁷ A nyelv tehát olyan indikátor, mely egy közösség gondolkodásbeli, mentális és akaratú diszpozícióit jelzi, ezért mindenképpen értékes információkkal szolgálhat egy társadalom az érzelmi diszpozícióinak feltárásában. Mivel a nyelvi nacionalizmus toposzai sajátos kontinuitással rendelkeznek, és Hitler beszédeiben is nagy számban kimutathatóak, a nacionalizmus és a filoheroizmus közötti kapcsolat általuk válik igazán megragadhatóvá. A következőkben, ezeket a közös pontokat mutatom be.

1. *jogi metaforika*: a nyelvi nacionalista diskurzusban a 17. században jelennek meg az első joggal, jogossággal, jogtalansággal kapcsolatos metaforák. A nyelvi nacionalisták – megelőzve politikai eszmetársaikat - már nemcsak arról vitáztak, hogy mit lehetne tenni a német nyelvet méltó idegen szavakkal, hanem arról is, hogy milyen szankciókat kellene bevezetni használók ellen (pénzbírság, börtön), vagyis az idegen szavak használata kriminalizálódott. A 19. századtól kezdve a jogi metaforák használata a tolerancia mértékének jelzője is lett, mely tegyük hozzá a későbbiekben egyre inkább visszaszorult. Ez a tendencia tovább erősödött a 20. században, itt már avval fenyegették meg a „nyelvi tőkésüket” eltékozló (idegen szavakat használó) polgárokat, hogy törlik őket a nemzet emlékezetéből. A 20. században a német nyelvhez való jogot a születéshez kötötték. A német nyelv lelki alapja (Seelengrund) a faji lélek pszichológiai konstrukcióján keresztül ideológiailag visszakapcsolódott a vér és a faj szomatikus konstrukcióihoz. *Vagyis a nyelv a faji lelken keresztül kapcsolódott a testhez (vér és faj).*⁵⁷⁸ A törvény megsértését a náciizmus sokkal keményebben büntette, mint azt a nyelvi nacionalisták valaha is elképzelték. Hitler számára a nyelv tisztasága már értelmét veszítette, csakis a faj tisztaságának megtartása volt már lényeges.

2. *biologizáló-patologizáló metaforák* (növények, test, betegségek): A nyelvet védő nacionalista diskurzusban már a barokk idején megjelentek a növényi metaforák, melyek a következő századok folyamán különösen gazdagodtak. A pszichologizáló 19. század jellegzetessége a tudattalan elemek előtérbe helyezése. Csak az anyanyelv biztosíthatott

---

⁵⁷⁷ A saját közösség sovínizta abszolutizálásnak útját Fichte készítette elő, míg Arndt és Jahn a humboldti elképzelés völkisch-nemzeti verzióját, mely szerint a nyelvek karakterbeli eltérései a gondolkodásmódban és az érzelmekben manifesztálódnak. Ez a xenofób, kirekesztő, ismeretelméleti szempontból a romantikusok nyelvi idealizmusát determinációvá alakító diskurzus a 20. században tovább fejlődött, míg végül rasszista dimenzióba transzponálódott. Bővebben lásd Anja Stukenbrock 2005. 382. o.

⁵⁷⁸ Ibid. 338 f.

közvetlen hozzáférést az egyén számára az alkotó tudattalanhoz és az érzelmekhez.⁵⁷⁹ Markáns változást jelent továbbá a két megelőző évszázaddal szemben bizonyos jelenségek animalizálása, a patologizáló metaforák radikalizálódása és a test területéről a szellemi-lelki térbe való átlépés. A nyelv, akárcsak a nemzet, egyre inkább mint élő organizmus jelenik meg.⁵⁸⁰ A növényi metaforika lényege, hogy azt a meggyőződést közvetíti, mely szerint minden természetes módon, organikusan fejlődik, önmagát szabályozza. Arndt burjánzó nyomokról beszél, melyek kiirtása a következő nemzedékek feladata lesz.⁵⁸¹ A szerzőknél alkalmazott leggyakoribb kifejezések a nyelvrontók ellen: *kiirtani/gyökerestül kiirtani, kitépni, száműzni, elpusztítani, megsemmisíteni*. Az ellenintézkedésekhez választott igék arról tanúskodnak, hogy az idegenség legyőzése rendkívüli erőfeszítést követel. A *kiűzni* szó kétségtelenül magára az ördögre utal. Ezek a szavak afféle indikátorok, melyek azt jelzik, hogy a démonizálással a fizikum transzcendentálódik, és a rossz, mint a szellem fenyegetője jelenik meg. Az idegenség pszichopatologizálódása megy végbe. A betegség makacssága a fertőzés veszélyével is párosult. A pestis, járvány, rüh, lepra olyan betegségek, melyek a hétköznapiakban a legnagyobb fizikai távolságot követelik meg, és megjelenik a rák is, melyet szintén fertőzőnek gondoltak, bár ennek a betegségnek inkább gyors burjánzása ragadhatta meg a metaforaalkotó képzeletét.

A nyelvi jelenségek patologizálása a 20. században egész képi komplexumot alkot, mely alig bontható már fel egyedi metaforamezőkre. Az egyedi és mezőt alkotó képek átfedése együtt járt a szövegek és a diskurzus sűrítésével is, ennek nyomán pedig egy komplex metafora- és asszociációs terület jön létre. A növényi és a betegségmetaforák összekapcsolásával (pl. gyökeret ver + rákos daganat= burjánzó rákos daganat) végül a burjánzó gyomokról szóló kizárólag növényi metaforákat alkalmazó beszédben a pusztító betegség asszociációja mint a gyom paradigmatisz alternatívája közvetlenül együtt előhívható.⁵⁸² Ez a módszer, mely bizonyos erős emocionális töltettel rendelkező elképzeléseket és asszociációkat nem direkt módon mond ki, hanem hatásos metaforák útján ülteti el a beszélő tudatában, nem csak a nyelvi ábrázolásokra korlátozódik. Az

---

⁵⁷⁹ Ibid. 264. o.

⁵⁸⁰ Vö. Wilhelm von Humboldt: Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung (1820) In: uő: Reden vor der Akademie. (Hg.) J. Trabant. Tübingen, Basel, 1994, Francke, 11. o.

⁵⁸¹ Ernst Moritz Arndt: Über deutsche Art und über das Welschtum bei uns, In E. M. Arndts ausgewählte Werke in sechzehn Bänden. (Hg.) H. Meisner-R. Geerds. Bd. 12.: Geist der Zeit IV. Leipzig. 162. o.

⁵⁸² Anja Stukenbrock 2005. 359 f.

egyik legkedveltebb stíluseszköz, mely reflektálatlan félelmeket kelt, a politikai-társadalmi viszonyok és folyamatok ábrázolása biológiai-patologizáló metaforákkal: *parazita nép, parazita élet, vegetálás, higiéniai megelőzés, és faj*.⁵⁸³ A nyelv patologizálásához átmenet nélkül csatlakozik a nép szellemének, és a hozzá kapcsolt emberek patologizálása is. A rákhoz és a járványokhoz kapcsolódó képek a testről a pszichére viszik át a patologizálódás lehetőségét. A testi és lelki betegségeket tehát egyaránt vonatkoztatták az egyénre és a kollektívumra is, bár a metaforák fő vonatkozási pontja a kollektívum maradt, melyet konzekvens analógiával - akár az egyént - egy sebezhető testtel ruháztak fel.

Az első világháborútól kezdve a betegségek metaforikája egyre erősebben tolódik a szomatikusról a néppszichológiai szintre. A biológiai-patologizáló metaforák átvitele a nyelvről a beszélőre a halálos ellenségnek kikiáltott zsidók dehumanizálásához vezet, akiknek „túlburjánzásától” a náci Németország fenyegetve érezte magát, sőt úgy gondolták megmérgezik az országot. A Herder óta uralkodó elképzelés mögött a népről, mint élő organizmusról, mely csírázik, virágzik és elvirágzik, már nem a humanitás eszméje húzódik, hanem kizárólag a nemzeti rendkívüliség gondolata.⁵⁸⁴ Mivel ez a topikus mező jelenti a Hitler-beszédek legjellemzőbb területét, ezért bizonyításképp a Mein Kampf-ból összegyűjtöttem néhány példát:

- *Burjánzik:* (wuchern) egyrészt a hátszágban visszamaradottakra (akiket csökkentértékűeknek nevez) vonatkoztatva használja a „túlburjánzik” igét,⁵⁸⁵ másrészt pedig a zsidóság gazdasági és politikai hatalmának növekedésére.⁵⁸⁶
- *Kiirtani:* (ausrotten) az igét egyrészt a németséggel kapcsolatban használja, amelyet a kiirtás veszélye fenyegetett,⁵⁸⁷ másrészt pedig a kommunista heccelőkkel és marxista pestissel szemben nyers erőszak alkalmazását javasolja, mindezek kíméletlen kiirtását.⁵⁸⁸
- *Elpusztítani:* (vertilgen) a hátszágban maradt férgeket el kell pusztítani.⁵⁸⁹

---

⁵⁸³ Peter von Polenz: Geschichte der deutschen Sprache. Berlin/New York, 1978, 169.o.

⁵⁸⁴ Anja Stukenbrock 2005. 363 f.

⁵⁸⁵ A rossz túlburjánzása. Adolf Hitler 1943. 115. o. és 583. o.

⁵⁸⁶ Ibid. 704. o.

⁵⁸⁷ Ibid. 13. o, 102. o, 103. o, 155. o., 743. o.

⁵⁸⁸ Ibid. 185. o., 186. o.

⁵⁸⁹ Ibid. 186. o.

- *Elűzni:* (vertreiben) a zsidókkal kapcsolatban megjegyzi, hogy nagyon nehéz őket onnan elűzni onnan, ahol már letelepedtek, mert olyanok mint a paraziták, mint a bacilusok, melyek ha megfelelő táptalajra lelnek, akkor onnan nem mozdulnak.⁵⁹⁰ Az elűzés nehézségére többször is utal. A kiűzés, mely inkább az ördögűzésre utal, szintén megjelenik: a zsidó bolsevizmus elleni harcban egyértelmű álláspontot követel a szovjetekkel szemben, mert mint mondja az ördög ellen nem lehet Belzebubbal szövetekezni.

A 19. századra jellemző patologizáló metaforák közül a *pestis* és a *megfertőzés* (Verpestung) Hitlernél különleges szerepet kap. Huszonhatszor fordul elő a Mein Kampfban, többnyire a szociáldemokráciával, marxizmussal kapcsolatban,⁵⁹¹ de ez a mező tovább terjed a vérre is, így bevonja a kor pestisének nevezett szifiliszt is. A szomatikus terepen túl a néplélek, tehát a pszichikum is veszélyben forog, mert a prostituálódás a néplelket is elérte.⁵⁹² A szifilisz metaforikus használata véleményem szerint a 19. századi biológiai patologizáló metaforák mezőjéhez tartozik - csakúgy mint a rák, a pestis, a rüh -, mely a faj alapjára helyezett nemzet esetében a vér tisztaságát félti, képességét pedig a háború utáni korszak könnyed erkölcsisége⁵⁹³ és valószínűleg a szifilisz gyors terjedése hívta elő. Ezt támasztja alá Hitler azon vélekedése, hogy a szifilisz oka az erkölcsök és faji ösztön hanyatlása.⁵⁹⁴ Ez a jelenség a nacionalizmus alteritásképének pszichopatologizálásába illeszkedik, amikor az idegenség a lélek, a szellem megmérgezésével a testet is pusztulással fenyegeti. És persze a nemzetvesztés víziója sem tartozik az újdonságok közé. Az új metaforák megjelenése azonban mindig társadalmi és politikai változásokat jelez.

3. *szakralizáló és démonizáló metaforák szentségekről és ördögökről:* A saját ügy szakralizálása és az idegen démonizálása a 19. században egy és ugyanazon vallásos metaforakomplexum két oldalát jelentik. Míg az idegenség metaforikus démonizálása a 20. században háttérbe szorul, a saját oldal szakralizálása metaforikus karakterének

⁵⁹⁰ Ibid. 334. o.

⁵⁹¹ Ibid. 85. o., 170. o., 413. o.

⁵⁹² Ibid. 272. o.

⁵⁹³ A könnyed erkölcsökhöz, ahogy Hitler nevezi „Szodoma és Gomora” tapasztalatához nyilvánvalóan egy egész asszociációs mező kapcsolódott, gondolok itt a fent már említett „német gengszter” típusára, mely alapjában véve egy erkölcsi alapokon álló ellenségképet konstruált.

⁵⁹⁴ Ibid. 280. o.

széleskörű elmosásával csak fokozódik és a genetikai dimenzióban transzponálódik. Az anyanyelv vallásos fetiszizálása a nyelvet metafizikai vércsodává emelte. Egy vallásos asszociációs mezőt hoz létre, mely a hétköznapiaságon túli, a transzcendentalitás látszatát kölcsönzi neki, és hit alapúvá teszi, melynek imperatívjai ugyanis megkérdőjelezhetetlenek, csakúgy mint ő maga. A szakralizálás mindig arra szolgál, hogy az ember lelkiismeretét aktiválja. Ha valamit szentté emelnek, akkor e szent ügy védelmezőit mindenek fölé emeli. A nyelv szentségének szerepét a 20. században átvette a faj tisztántartásának szent ügye. Az egyén *legszentebb kötelessége* a vér tisztántartása, *legszentebb joga* a földhöz való jog, a *legszentebb áldozat*, melyet a földért hozhat, a vér jelenti, melyet a földért ontott. Az *ördög* Hitler „Harcában” természetesen az ellenséget jelenti, bár főleg a belső ellenséget nevezi sátáninak, így a szakszervezeteket,⁵⁹⁵ a marxistákat⁵⁹⁶ és a megtestesült sátánt, azaz a zsidókat.⁵⁹⁷

4. *militarizáló metaforika*: A nyelvi nacionalisták úgy gondolták, hogy a német nyelv ősnyelvjogát győztes háborúkban bizonyítja majd. A militarizáló metaforák (*kard* és a *toll*) már a 17. század óta folyamatosan jelen voltak, de az első világháború idején ugrásszerűen megsaporodtak. A hadsereg nyelve vált mintaképpé,⁵⁹⁸ a katonai erények a nemzeti magatartás mintájaként szolgáltak. A német militarizmust a legjobb stílusiskolaként⁵⁹⁹ üdvözltek, a háborútól ugyanis azt várták, hogy megtisztítja a nyelvet és feléleszti az emberek (nyelvi) lelkiismeretét. Hagen Schulze szerint a wilhelminus és a Harmadik Birodalom militarizmusa között azonban van egy alapvető különbség. A hadsereg érték- és normarendszerét már II. Vilmos uralkodása idején átvitték a civil szférára, de a kettő közötti határ mindig egyértelmű volt. A náci Németországban viszont a civileket katonai alapelvek szerint szervezték, így a civil lenézett helyzetéből maga is katonává válhatott.⁶⁰⁰ Wendula Dahle – német nyelvész - szerint itt már a teljes társadalmi és kulturális közéletet pszichológiailag militarizálták, melyet mint nemzeti életetoszt jelenítettek meg, tehát ennek nem kellett feltétlenül konkrét hatalmpolitikai

---

⁵⁹⁵ Ibid. 52. o.

⁵⁹⁶ Ibid. 67., 68., 294., 351. o.

⁵⁹⁷ Ibid. 340. o., 355. o.

⁵⁹⁸ Ugyanez a trend figyelhető meg a Harmadik Birodalom nyelvének változásakor. Nagyon sok szó a hadsereg nyelvéből kerül át a hétköznapi használatba. Erről bővebben Klemperer 1984. LTI c. fejezet.

⁵⁹⁹ Ewald Geißler: Der Krieg als Sprachenzieher. *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins*. 30, 4, Apr. 1915, 99 f.

⁶⁰⁰ Hagen Schulze: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München, 1994, Beck, 310 f.

célokra irányulnia, mert mint a német hősiesség önmegvalósítása, akár apolitikusan is működhetett.⁶⁰¹

Az elemzett beszédek és a Mein Kampf leggyakoribb metaforatípusát a militarizáló fogalmak jelentik, ám ezek metafora jellege már elvész, hisz itt – véleményem szerint – már valós harcra hívásról van szó, vagyis a gondolkodás szimbolikussága megszűnt. A *háború* szó a Mein Kampf leggyakoribb főnevei közé tartozik (309-szer fordul elő) és evvel a leggyakoribb toposzok közé sorolható.⁶⁰² A nacionalista harc 17. század óta javasolt eszköze, *a kard* (Schwert) Hitler Mein Kampfjában 24-szer fordul elő⁶⁰³, az általánosabb jelentésű (Waffe) azonban mintegy 120 helyen szerepel. A radikális nacionalizmus gondolköréhez tartozó toposzok szinte mindegyikét megtaláljuk a szövegekben, a militarizmus toposzai azonban Hitler minden megnyilvánulását uralják.

5. *Nyelv, nép, népkarakter*: Tacitus Germaniájának újrafelfedezése óta a németek kollektív identitásának részét képezte az őszinte, erős és bátor germánok toposza. A nyelvi nacionalisták a 17. században összekapcsolták ezeket az ősi német nyelv (*Hauptsprache*) pozitív tulajdonságaival. A 18. században aztán nyelv és nemzet egyetlen konstrukcióban kapcsolódott össze, a *nemzeti karakterben*. A népet úgy jelenítették meg, mint e romlatlan, ősi tulajdonságok rezervátuma. A 19. században a nép fogalmának felértékelődését jelzi, hogy a nemzet fogalma mellett (totális fogalomként) egyre inkább a „nép” kerül előtérbe.⁶⁰⁴

Herder 18. századi gondolata, mely szerint egy nép karaktere a nyelvben is fellelhető, a 19. században standardizálódott, a nemzeti karakter fogalma egyre erősebben átpolitizálódott.⁶⁰⁵ Ugyanakkor tovább élt a germán sztereotípa is, népszerűségét nem veszítette el sem a 18., sem a 19., sem a 20. században. Ebben központi szerepet kapott a

---

⁶⁰¹ Wendula Dahle: *Der Einsatz einer Wissenschaft. Eine sprachinhaltliche Analyse militärischer Terminologie in der Germanistik 1933-1945*. Bonn, 1969, Bouvier, 37. o.

⁶⁰² A leggyakoribb szavak közé tartoznak a zsidó (Jude-jüdisch), ez 467 esetben fordul elő, a vér és derivátumai ill. az összetételek száma 188, a faj (Rasse) pedig 162 esetben azonosítható.

⁶⁰³ Már az első oldalon a közös vér alapján egyesített birodalom kapcsán megjegyzi, hogy ha minden német egyetlen birodalomba kerül, akkor a kenyéréhség ad majd jogalapot arra, hogy a németek kard által szerezzék meg az élethez szükséges területet.. ld. Mein Kampf (1943) 1. o. A továbbiakban a kard szó főleg a területszerzéssel kapcsolatban, az új harcos ideológia eszközeként (Ibid. 189.o.), illetve a fojtogató zsidó uralom lerázásnak eszközeként jelenik meg. (Ibid. 738. o.).

⁶⁰⁴ Anja Stukenbrock 2005. 300. o.

⁶⁰⁵ Ennek jellegzetes gondolati megjelenése, amikor a nemzeti karaktert egy bizonyos alkotmányos formához rendeli. Fichte szerint a német nemzet az egyetlen, mely republikánus alkotmányra képes.

németekre jellemző tisztesség (Ehrgefühl), és az erő (Siegfried ereje). A németiség ennek az erőnek köszönhető, hogy mindig talpraállt és a megalázottság korszakait át tudta vészelni.⁶⁰⁶ A német jellemről szóló elképzelések az igazi német alakjában (kerndeutscher Mann) érték el csúcspontjukat.⁶⁰⁷ A filoheroizmust alkotó dominancia egyik gyökere egyértelműen ezekre a germán sztereotípiákra vezethető vissza.

A 19. század végi germán-német népkarakter megalkotásánál természetesen nem maradt el a római ellenképre való utalás. A rómaiakat gyenge felfogásúnak, ridegnek, és kitartónak tartották. A német népet Petzold szerint ennek épp az ellenkezője jellemzi: bensőségesség és érzelmi mélység.⁶⁰⁸ (Ezek a jellemvonások fellelhetőek a népszellem produktumaiban: jogrendszerben, államszerkezetben, nyelvben, szokásokban, művészetben és írásbeliségben.) Ezeket olyan sajátosságoknak tartották, melyek kizárólag a német nép a jellegzetességei.⁶⁰⁹ A nemzeti identitás illetve a nemzetiség megváltoztathatatlansága a nacionalisták szerint a *népszellemből* (Volksgeist) fakad. Ez a fogalom a 19. században egyre inkább kiszorította nemzeti szellem (Nationalgeist) elnevezést, a mellőzés oka a „national” előtag idegensége volt. Ez a népszellem nemcsak a nemzeti identitás magját jelentette, hanem a nép szellemi produktumainak alkotóját is.⁶¹⁰ A népszellem tehát a legfőbb (egyén feletti) instancia, mely a többi „részszellemet” (ld. német nyelvi szellem, belső jogszellem) egymással összekapcsolja és egy magasabb szinten egyesíti.⁶¹¹

A nyelvi nacionalizmus toposzainak bemutatásával bizonyítást nyert, hogy Hitler nacionalista retorikájában ezek a struktúrák egyértelműen kimutathatóak, és ugyanez az érzelmi konstrukció kimutatható a filoheroizmus érzésében is. Az affektív kommunikáció hatékonyságának lehetséges magyarázatát azonban e metaforák kapcsán ki kell egészítenem néhány megjegyzéssel. A metaforák lényege, hogy általuk olyan elvont fogalmakat érthetünk meg, melyek tapasztalataink alapján csak homályosan

---

⁶⁰⁶ K. Schulz: Vom deutschen Ehrgefühl. *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins* 1887, 172. o.

⁶⁰⁷ Ibid.

⁶⁰⁸ A. Petzold: Der Deutsche und sein Recht. *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins* 1925, 131. o.

⁶⁰⁹ Ibid. 131. o.

⁶¹⁰ Ibid. 129. o.

⁶¹¹ Anja Stukenbrock 2005. 301. o. El kell különíteni azonban az antiszemita völkisch mozgalmat, mely a 19. század eszméiből, Paul de Lagarde körül és August Langbehn köreiből eredt, illetve a Volkstum gondolatát, mely a weimari kor nacionalista krédójának általános kísérője volt, és nem az antiszemitizmusra, hanem Herder és Fichte ideológiai vonalára épült. (Hans Mommsen 1994. 89. o.).

körülhatárolhatóak, mint például az idő, vagy különféle érzelmek,⁶¹² de kitűnő terepet jelent a metaforikus gondolkodás számára a nemzet homályosan körülhatárolható fogalma is. Egy metafora létrejöttékor mindig jelentés-kondenzáció megy végbe. Az ideológiák és a politika absztrakt fogalmainak megragadásában és rendszerezésében a metaforák oly módon segítenek, hogy konkrét fogalmak, fizikailag megtapasztalható jelenségek leképezésével érthetővé teszik azokat.⁶¹³ Az analógiaelmélet szerint a metafora tudatosítja a dolgokban lévő hasonlóságot. Felidéz egy bizonyos sémát, melyhez bizonyos elvárások kapcsolódnak, és a jelenség érzelmi többletjelentést kap. Max Black amerikai filozófus szerint amikor értelmezzük egy metaforát, a keret (kontextus) jelentésbővülést idéz elő a fókuszban, mely az „asszociált közhelyek rendszeréből” és az „állandósult hiedelmek készletéből” ered. Így egy *metafora nemcsak közli a hasonlóság tényét, hanem teremt is azt!*⁶¹⁴ Ez nagyon fontos megállapítás, hisz így válik világossá milyen hatást fejthettek ki a Hitler-beszédek metaforái. A képek, képi mezők használatával ugyanis a mögöttük rejlő gondolkodás önállósul és az ítélet egy belső logika szerinti dinamikát fejt ki: összefüggéseket hoz létre, végkövetkeztetéseket sugall, bár tartalmilag mindez hamis lehet, ugyanis az ismeretek és *az ítéletek meg nem kérdőjelezett átviteléből, azok logikájából, és nem valós ismeretekből származik.* A metaforikus gondolkodás logikájából eredő hibás ítéletek önállósulnak, mert őket a már megalapozott metaforika hitelesíti, és aztán újabb hibás következtetések levonásához vezet. A zsidókról, mint parazitákról szóló érvelés egy jó példája annak, hogyan konstruálják a metaforák a valóságot. Ehhez a szóhoz kifejezések egész hálózata kapcsolódik. Parazita, élősködő, bacillus, kártevő, féreg, mely aggasztóan szaporodik. Ezeket az élőlényeket nem bűn elpusztítani, hanem kötelesség, sőt létszükséglet. Ugyanez a logika kapcsol be, amikor az életet adó vért kell megtisztítani. A vér különlegessége azonban - és erre a pszichoanalízis hívta fel a figyelmet -, hogy szemben a test más részeivel sosem válik a szimbolizáló tevékenység kiinduló pontjává. A vér az álmokban minden álca nélkül jelenik meg,⁶¹⁵ a szimbolizáció folyamatát gátló tényező – a vér tehát *mindig csak vér.* „*A náci tanok esetében a testtel és a vérrel összefüggésben nem szimbolikus gondolkodásról, hanem konkrét, egydimenziós gondolkodásról kell beszélnünk, mivel nincs többé eltérés a tárgy, az alany vagy éppen a kettő közötti akadály és azok helyettesítői között. A test és a vér így semmi másra nem utal,*

---

⁶¹² Mark Johnson-George Lakoff: *Metaphors We Live By*. Chicago, 1980, The University of Chicago Press, 115 f.

⁶¹³ Jakusné Harnos Éva: A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar nyelv* 2002/98, 4. 446. o.

⁶¹⁴ Max Black: A metafora. *Helikon* Budapest 1990/4, 432-447. o. Idézi: Jakusné 446. o.

⁶¹⁵ Janine Chasseguet-Smirgel: A szimbolikus tevékenység elvesztése a náci gondolkodásban. *Thalassa* 1999/2-3, 45-60. o.

*mint önmagára. Mindkettő jelen van, kétségbevonhatatlanul, egy a hentes pultjára helyezett húsdarab bizonyosságával.*⁶¹⁶ Chasseguet-Smirgel szerint a szimbolikus tevékenység elvesztése összefüggésbe hozható a romantikában megjelenő érzéssel, mely a Nagy Egésszel való egyesülésben a harmadik kizárását sugallja.

Összegzés

A filoheroizmus, és hozzá kapcsoló értékrendszer történelmi gyökereit a következő pontokban határozom meg:

1. A háború és az azt követő békerendszer traumájának elhárítása hozzájárult a *heroikus tudat* népszerűségéhez. Ernst Jünger és katonaeigyeklet tevékenysége mindenképpen táplálta azt a folyamatot, melyben a háború pozitív valenciát kapott. (*büszkeség*)
2. Az a gondolat, mely szerint a hősökkel (erős, értékes, a háború után pedig produktív emberek) szemben a társadalomnak van egy olyan része is, amelyik *csökkentértékű* (nők, fásultak, nyereszkezők, azaz improduktív emberek) pszichodinamikailag a dominancia érzését fokozta. (*dominancia*)
3. A válságézésből született meg az *erős kéz utáni vágy* (*kellemes alávetettség*), mely garanciát jelentett a jog, a széthulló értékrendszer és a felbomló társadalmi keretek helyreállítására, mely egy munkaalapú, egalitárius társadalom örömteli víziójában öltött testet. (*öröm*)
4. A filoheroizmus és a nacionalizmus érzelmi struktúrájának hasonlósága arra utal, hogy a náci ideológia központi érzelme valójában szorosán kapcsolódik a németiség identitáskonstrukciós folyamatához. Az identitás homogenizációs folyamatával párhuzamosan fut az alteritás radikalizálódása (*harag*). Hitler ezt a folyamatot nemcsak tovább erősítette, hanem a nemzeti identitás pozitív meghatározásának lehetőségére is ráébresztette a németeket. (Paula von B. megvilágosodása éppen erről a folyamatról szól.) Az identitás alapját jelentő nyelv leváltásával (a nyelv ugyanis bárki által elsajátítható) a faj olyan kategóriába emelte a német identitást, amely a konkurens alteritásokat végérvényesen kiszorította.

---

⁶¹⁶ Ibid.

Összefoglalás

Dolgozatomat arra az alaptézisre építettem, hogy a történelemben vannak olyan politikai, gazdasági és társadalmi konstellációk, melyek a pszichológia ismereteinek bekapcsolása nélkül nem érthetők meg, ezért szükségesnek látom a történeti pszichológia beemelését a történelmi kutatásba. Alapvetésemben a történeti pszichológiát leválasztottam a pszichohistóriáról, ennek alapját az aspektusok fundamentális különbsége jelentette. A pszichohistória rigid posztulátumaival szemben, melyek akár afféle gravitációs centrumok hatnak, a vizsgálatok nagy része ezen elméletek alátámasztására szolgál, így a történelemnek csupán a díszlet szerepe jut. A történeti pszichológia tudománya viszont nem szakítja el gyökereit az őt életre hívó történettudománytól, vizsgálódásainak célja mindig a jobb történeti megértés, ezért nem egy metaelmélet igazolását tűzi ki célként, hanem a vizsgálatok eszköztárának kibővítését, az egyéni és kollektív motivációk feltárását. Továbbá a történeti pszichológia kutatási eszköztárát mindig a cél határozza meg, mivel a pszichológia teljes forrásvidékéről meríthet, ezért lehetővé teszi a többsíkú, és több szempontú elemzést is. A pszichohistóriával szemben az egyedi jelenség érdeklí (úgymond *de-generalizál*), ez azonban nem zárja ki azt, hogy vizsgálatai alapján elzárkózna általános érvényű következtetések megalkotásától, vagy elfogadásától. A jövő feladata olyan módszerek kidolgozása, melyek megnyitják az utat a kutatás számára, ezért elengedhetetlennek tartom történészekből és (szociál)pszichológusokból, esetleg nyelvészekből álló kutatócsoportok szervezését. A közös projektmunka keretében feltárt ismeretek rendszerezése azután lehetővé teheti az egyes területekhez tartozó egységes terminológiai rendszer kialakítását, a szakterületek között folyó diskurzusok megnyitását. Az érzelmek tanulmányozása csak nagyon kis szeletét jelenti a lehetséges kutatásoknak, viszont nagyon izgalmas területet jelent, ezt talán sikerült felvillantanom.

Eddigi kutatásaim alapján három olyan területet azonosítottam, melyek kétségtelenül hatással vannak az emberi rendszerek alakulására: *az érdekek, az érzelmek és az értékek*. A három „É” kutatásának összekapcsolása véleményem szerint már ma is rendelkezik olyan módszerekkel, mellyel elindulhatunk ezen a szálon. A politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák analízise mellé jó lenne beemelni egy negyediket is, az affektív-kognitív struktúrák vizsgálatát. A pszichológiai jellemzőkbe ágyazott értékek szerepe ugyanis a 19. század óta egyértelműen növekvő tendenciát mutat, és azt is tudjuk, hogy egy fokozott

komplexitású világban a politika az ember számára szükségszerűen érzelmekre és mítoszokra épül. A nemzetiszocializmus példáján okulva el kell fogadnunk Murray Edelman megállapítását, miszerint politikai tudásunk elsősorban nem ismeretekre épül, hanem hiedelmeken és meggyőződéseken alapul. E meggyőzések, és a hozzájuk kapcsolódó érzelmek feltérképezése mindenképpen lényeges egy történelmi korszak jelenségeinek értelmezésében. *A politikai tudás funkciója ugyanis általában nem a valóság leírása, hanem identitási lehetőségek teremtése és a cselekvések vezérlése.*⁶¹⁷ A politikában központi szerepet játszó szimbólumok, kormányzati döntések oly sokféleképpen értelmezhetők, hogy a szavazók ezekre korlátlanul vetíthetik ki politikától független érzelmeiket.⁶¹⁸ Ebből következően a pártoknak lehetősége van arra is, hogy a pszichológiai beállítottsághoz, azaz politika előtti normákhoz és értékekhez kapcsolódjanak.

Enyedi szerint ugyanis *„az ideológiák egyes elemeit összeforraszthatja, ha hasonló pszichológiai szükségletet (mint amilyen például a dominanciára vagy az alávetettségre való igény) elégítenek ki. Ugyanakkor az ideológiák koherenciájának kognitív alapja is lehet. A szociálpszichológia egyik klasszikus felismerése szerint nehezen viseljük, ha érzelmeink és meggyőződéseink feszültségben állnak egymással. Ha például ellentétet érzékelünk a kapitalizmus és a nacionalizmus eszméje [vagy éppen a szocializmus és a nacionalizmus eszméje – a szerző megjegyzése] között, akkor az egyik iránti lelkesedésünk halványodni fog. Azonban az, hogy mely gondolatok vannak összhangban egymással és melyek nem, ritkán következik magukból a gondolatokból. Az ideológiák panelemei nem saját maguktól forrnak össze. A köztük lévő harmóniák és ellentétek konstruáltak, mindenekelőtt az elitek által.*”⁶¹⁹

A történelmi kutatás és elemzés alapvetően a külső történések kutatására irányul, a közöttük lévő oksági kapcsolatok létrehozásával születik meg a magyarázat. E mögött egy olyan kimondatlan paradigma húzódik, mely szerint az ember és az általa formált történelem kizárólag racionalitásokon alapul. Épp a pszichoanalízisnek köszönhető, hogy rámutatott az emberi személyiség irracionális oldalára, így megkérdőjelezte a racionalitás paradigmájának fenntarthatóságát. A náci rendszer tudatosan használta ki ezt a látszólag irracionális tényezőt. Az instrumentalizált érzelmek motiváló hatásának a szakma eddig

---

⁶¹⁷ Murray Edelman: *Politics as Symbolic Action. Mass Arousal and Quiescence*, Chicago, 1972, Markham Publishing Company.

⁶¹⁸ Murray Edelman: *Constructing the Political Spectacle*, Chicago: The University of Chicago Press 1988

⁶¹⁹ Enyedi Zsolt 2004.

egyáltalán nem szentelt figyelmet. A Frankfurti iskola szerzői már felhívták a figyelmet a diszkrépancia jelenségére, mely az egyén érdeke és valóságos választásai között mutatható ki. A racionalitások vizsgálata *mellé* tehát mindenképpen be kell emelnünk olyan faktorokat is, melyek a jelenségek mögött húzódó látszólag irracionális motívumokat is érzékelhetővé teszik. A nemzetiszocializmus tizenkét éve és a holokauszt valósága szolgáltatja a legmeggyőzőbb bizonyítékát annak, hogy ezek a tényezők igenis léteznek.

A dolgozat második, gyakorlati részében a nemzetiszocializmus jelenségére adott pszichológiai aspektusú munkákat vizsgáltam meg. A következő kérdésem az volt, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le ezekből, és mennyire használhatóak a történeti kutatás számára. Hitler örültségére vonatkozóan el kell vetnünk azokat a nézeteket, melyek a német kancellárt „örültnek”, azaz pszichésen beteg emberként kezelik. Véleményemet a következőkre alapozom: Hitler személyiségére vonatkozóan források hiányában, utólag, személyes kontaktus nélkül szinte lehetetlen az analízis. Egyelőre ugyanis nincs olyan feltáró módszer, amellyel ezeket a diagnózisokat *bizonyosan* igazolni lehetne. A klinikai zavarokkal kapcsolatban az a véleményem, hogy ezek hatására a személyiségnek oly mértékben torzulnia kellett volna, hogy a vezér számára a mindennapi döntések meghozatala, a rutinfeladatok elvégzése szinte lehetetlen legyen. A téma „megerősokolását” látom abban, hogy mivel ez így nem igazolható, akkor a szkizofrénia egy különleges fajtáját állapítsák meg nála, aminek előfordulási aránya némi iróniával „egy a millióhoz”. A személyiségzavarok esetében a leggyakrabban említett antiszociális személyiségzavar diagnosztikai elemei mint láttuk megváltoztak, és több elem, így a szeretetre való képtelenség, büntudat-nélküliség, én-központúság kikerültek a diagnosztikai kritériumokból, ez pedig újabb helyzetet teremt. A tankönyvszerű, rigid diagnózisok helyett sokkal több figyelmet kellene szentelnünk a háború traumatizáló hatásának, annak, hogy milyen volt Hitler személyisége 1914 előtt és a háború befejezésekor. Újabb szakaszt jelent természetesen a kancellárság is. Ezek olyan külső hatások, melyeket nem hagyhatunk figyelmen kívül. Ha több millió katona traumatizálódott a háborúban, akkor Adolf Hitlerről miért gondoljuk azt, hogy egy modern „embergép” volt, akinél a háború semmiféle nyomot nem hagyott. A háború tehát olyan faktor, amelyet az érzelmek vizsgálatakor hiba lenne figyelmen kívül hagyni.

Az érzelmek vizsgálata azt az eredményt hozta, hogy Hitler és Goebbels beszédei egységes érzelmi orientációt tükröznek. A filoheroizmus érzését megtestesítő nemzetiszocialista

emberkép - az új, háborúban acélozódott ember applikációs mintája -, komoly érzelmi attraktor lehetett, csakis ennek *átélésével* válhatott valakiből igazi nemzetiszocialista. Hitler nem fejezte be a háborút 1918-ban, hanem a következő tíz évet arra használta fel, hogy felkészítse az embereket a befejezésre. Úgy gondolta, és ebben sok kortársa is osztozott, hogy a vereséget a pszichológiai felkészületlenség okozta. Ezt a csorbát kellett kiküszöbölnie. Rájött arra, hogy az embereket nem kognitív ismeretekkel lehet meggyőzni, hanem az érzelmeikre kell hatni. Ám hozzá kell tennem, azt nem tudta miért működik a „dolog”, csak azt hogyan lehet alkalmazni. A propaganda célja tehát nem a meggyőzés volt, hanem az érzelmi függőség kialakítása, vagyis a rendszer „érzelemkommunikált.”

Hitler a németeket a győztes háborúra akarta felkészíteni. Mai szemmel egészen különös, hogy ezt a célt nem a hatalmi pozíció kihasználásával akarta elérni, hanem emberek millióit akarta rábírní arra, hogy maguk követeljék a háború megindítását. Magyarázatot erre csakis a korszak logikáiban találunk. A pszichológiai hadviselés hatékonyságába vetett abszolút hit arra vezette, hogy a cél csakis tervezett lélektani keretek keretében valósítható meg. (Ám félreértés ne essék, ezt akkoriban kizárólag pszichológiai propagandaként ismerték, a fogalom mai keltezésű.) Ennek eszköztára részben az ókor óta ismert, más része viszont sajátosan nemzetiszocialista találmány. A rendszer az öt alapvető emberi szükségletből a biztonságra, szeretetre, és tiszteletre vonatkozó szükségleteket egyszerre keltette fel, összekapcsolta őket és mindháromra egyetlen „kompakt” ideológiával reagált, felhasználva ebben a folyamatban az érzelmeket is. A rendszer látszólag minden szükségletet kielégített, ám teljesen elzárta az önmegvalósítás lehetőségét. A három aktivált szükséglethez három érzést kapcsolható: a dominancia, a ragaszkodás és a büszkeség. Ezek kombinációja jelentette a nemzetiszocialista ideológia három affektív főcsatornáját, ezeket az érzelmeket instrumentalizálták.

Ha a náciizmus sikerének titkát lélektani szempontból akarjuk tisztázni, akkor premisszaként kell kezelnünk azt a megállapítást, mely szerint a meggyőzési technikákra adott válaszreakció nem kizárólag az információtól függ, hanem legalább annyira a befogadó saját affektív-kognitív struktúrájától. A kollektivitás területén ugyanis vannak olyan affektív meghatározottságok, melyek tipikus attraktorként működnek, ahogy fent már utaltam erre. Az egyén szintjén mindig megvannak azok az egyedi élettörténeti mozzanatok, melyek magyarázatot adhatnak egy politikai rendszer melletti döntésre, ám ezek egy kritikus ponton túl legfeljebb peremfeltételként működnek azokban a rendkívüli

attraktorhatásokban, melyek a csoport magatartását meghatározzák. A náciizmus esetében ilyen rendkívüli erejű attraktor volt *Versailles drámája*, az *új ember ideálja*, mely a háború élményén alapult, és a *megmentő utáni vágy*, aki rendet tesz és igazságot oszt. Mindezek együttes célja a félelem csökkentése.

Talán feltűnt az, hogy mennyire alacsony a félelem aránya az érzelmi orientációt meghatározó alapérzelemben. Ehhez azt a logikus magyarázatot fűzöm, hogy egyetlen tömegideológia sem válhat népszerűvé a félelem vagy a szomorúság érzéseinek középpontba állításával. A gondolatot azonban ki kell egészítenem avval, hogy a filoheroizmus egy olyan háritás következtében született meg, mely épp a félelem kiküszöbölésére jött létre, ezért nem is fog megjelenni a közvetített érzelmekben, hisz a cél épp a fájdalom és a tőle való félelem tagadása. Más kérdés viszont, hogy Hitler és a rendszer csodálatához hozzá tartozott a tőle való félelem is. Ez azonban leginkább azokat érinthette, akik nem értették meg az alapüzenetet, illetve nem akartak érzelmileg azonosulni avval. A követők „jutalma” a kiemelkedés, a kiválasztottság. Ciompi szerint a kiválasztottság eszméjének eredője a haláltól való félelem, az érzés tehát szükségszerűen rejtve marad a szemlélő számára. Noha az egyén számára mindenképpen biztonságérzetet ad, ez sajnos csak „optikai csalódás”. A félelem kompenzációját szolgálta a tévedhetetlen vezérbe vetett feltétlen hit - így jöhetett létre az a bizonyos védettségérzés (Geborgenheit), melyről Ley Hitler 50. születésnapján beszélt.⁶²⁰

Az érzelmek vizsgálatával úgy gondolom sikerült bebizonyítanom mennyire izgalmas terepét jelentheti ez a kutatásoknak. Megfelelő módszertani eljárások kialakításával biztos vagyok benne, hogy a társadalmi folyamatoknak egy új dimenzióját sikerül feltárni. Fény derülhet azokra a társadalomban ható mentális, emocionális struktúrákra, melyek a mi mindennapjainkat is meghatározzák. *A történelmi pszichológia egyedülálló lehetőséget kínál arra, hogy ezek történelmi dinamikájára is rálássunk.* Lehet, hogy ezek a „korszakos érzelmek” nem állnak meg az országhatároknál, hanem jóval nagyobb területeket fognak át. Ha Sztálin beszédeiben esetleg ugyanaz az érzelmi struktúra munkál, mint a náci filoheroizmus esetében, akkor ez végre választ ad arra a sejtett, de nem bizonyított álláspontra, hogy a két rendszer mélyén valamiképpen ugyanazon dinamikák hatnak. Ugyanakkor - a náciizmus példáján okulva - azt is feltételeznünk kell, hogy egy

---

⁶²⁰ Lásd fentebb 2.3.2 fejezet.

társadalmon belül több különböző érzelmi orientáció is feltárható. A vizsgálatok által képet kaphatunk a bennük és közöttük végbemenő folyamatokról, kölcsönhatásokról, ezáltal pedig új paradigmák kerülhetnek a régiak helyébe. Az emberi cselekvés eddig irracionálisnak vélt motívumai így végre értelmes keretbe illeszthetők.

Záró gondolatok

A dolgozat legnagyobb eredménye, hogy Hitler és Goebbels beszédeinek elemzésével sikerült egy olyan egységes érzelmi mintázatot kimutatni, amely a nemzetiszocialista ideológia központi érzelmeként határozható meg. A *filoheroizmus* azonban csak egy szűk csoport érzelmi orientációjaként azonosítható, és nem vonatkoztatható a német társadalom egészére. (E témában a szerző nem is tehetne kijelentéseket, hisz e kérdést nem vizsgálta.) A kutatások fényt derítettek arra, hogy ennek az érzelmenek megvannak a történelmi gyökerei, ahogy ezt László történelmipálya-érzelmekről kialakított új koncepciója előre jósolta. Ugyanakkor ezen érzelmi orientáció előtérbe kerülése nem vezethető le kizárólag abból az érzelmi előhangoltságból, amely a történelmi pálya kollektív emlékezeti reprezentációja során konstruálódik. A nemzetiszocialisták érzelmi válasza ugyanis a korszakban megjelenő konkurens érzelmi válaszok közül csak egy *lehetséges* volt. A náciizmust ebből a szempontból sokkal inkább tekinthetjük „az akarat diadalának”, mint történelmi és érzelmi faktorok spontán összjátékának. A filoheroizmus érzelmi orientációjának terjesztésében komoly szerepet kapott az intencionalitás. Ám azt egyelőre nem tudjuk feltárni, hogy ez az érzelmi mintázat milyen széles körben volt képes elterjedni, jelen esetben csak a manipulatív szándék ténye bizonyítható. Az érzelmi előhangoltság és az érzelmek instrumentalizálásának összekapcsolásával a hatékonyság mindenképpen fokozható, ám ennek is megvoltak a határai, mint azt a németek választási szavazatai jelzik.

Az érzelmi orientációk vizsgálata ugyanakkor választ adhat *a náciizmus és a holokauszt „elgondolhatóságának”* kérdéseire is. A brutalitás számunkra szokatlan mértéke és kíméletlensége, valamint az agressziókészség egészen nyilvánvalóan a háború élményére vezethető vissza. Az érzelmek vizsgálatával azonban most az is láthatóvá vált, hogy a külső körülmények traumatizáló hatása a félelem és a bizonytalanság korszakos érzelmeit hozta felszínre. Az affektuslogika elmélete szerint ezek az érzelmek képesek olyan attraktorhatást kiváltani, amely az észlelés folyamatát szűkíti és a befogadható információkat erősen szelektálja, sőt megszabja a fenyegetésre adható válaszok minőségét is. Más szavakkal: a traumák élményére jellemző, hogy olyan alacsony szintű kognitív és érzelmi folyamatokat mozgósítanak, melyek a csoportot a helyzet megszüntetésének szempontjait szolgáló szelektív értékelésre, cselekvésre és egyfajta állandó készenléti

állapotra készítetik.⁶²¹ Automatikus megoldási módok jelennek meg, melyek részben a korszak „elgondolhatóságaiból”, részben az emberi psziché univerzalitásaiból fakadnak. A két szempont együttes vizsgálata és a komponensek elkülönítése egy történelmi pszichológia feladata. A korszakos jegyek és az univerzalitások kölcsönhatásainak feltárása, dinamikáik megismerése - a náciizmus jelenségén túl is – reményeim szerint egy „mélyebb”, az emberi természet sajátosságai iránt nagyobb érzékenységet mutató történetírás alapjait jelenti majd. *A történelem kulcsa ugyanis maga az ember.* Ha megértjük hogyan „működik”, akkor azt is megértjük majd hogyan alakítja történetét, és története hogyan formálja őt – akár az egymást rajzoló kezek.

---

⁶²¹ László János – Fülöp Éva 2011.

Függelék

N. N. I. 96-1942

ISSUED BY THE INTELLIGENCE DIVISION
OFFICE OF CHIEF OF NAVAL OPERATIONS
NAVY DEPARTMENT

INTELLIGENCE REPORT

51 4280
RESTRICTED
 O.S.S.
 C.I.D. 31,863

Serial 24-43 Monograph Index Guide No. _____
(Start new series each year, i. e. 1-10, 2-40) (To correspond with SUBJECT given below. See O. N. I. Index Guide. Make accurate report for each main title.)

From Intelligence Officer at HCB, Iceland Date March 21, 1943
(Ship, fleet, unit, district, office, station, or person)

Reference _____
(Directive, correspondence, previous related report, etc., if applicable)

Source German refugee in Reykjavik Evaluation BBB, F-3
(An official, personal observation, publication, press conversation, etc., identify when practicable, etc.) (As reliable, doubtful, unverified, etc.)

Subject GERMANY Hitler Psychiatric study
(Nation reported on) (Main title as per index guide) (Subtitles) (Make separate report for each title)

SUMMARY—(Here enter brief summary of report, containing substance succinctly stated; include important facts, names, places, dates, etc.)

The following report on Hitler, prepared by Dr. Karl KROTOR, a German refugee living in Reykjavik, and a former nerve specialist in Vienna, is forwarded for information. A tentative evaluation of B-3 has been placed on the report. Dr. KROTOR is supposed to have been present at the original medical examination of Hitler.

ADOLF HITLER'S BLINDNESS.
(A psychological study.)

When the first World War came to an end Private Adolf Hitler, as he then was, was not at the front. He was in a military hospital in the small town of Passau in Pomerania. According to the version given in the Nazi literature of the 1920's, he had gone blind as a result of gas-poisoning. We are not told, however, how long he remained in hospital after the amputation. It cannot have been long, for soon after he turned up in Munich, where he was employed as a sort of spy of the military leagues, to report to them the activities of the working-class political movement. We are also not told what after effects, if any, on his eyesight were left behind by the blindness.

Paper is recycled for additional pages. Forward to ONI an original and a Ditto Master. It remains the property of the Navy. Submit copies of all pages. Make reproductions.

1. ábra. Az OSS 1943-as jelentésének részlete Hitlerről.
 In: OSS Research Analysis Branch, „Regular” Reports, 7i6 31963 [entry 16] Record Group 226, National Archives Washington.

Rater's Mean T Scores and Consensus Means (SDs)

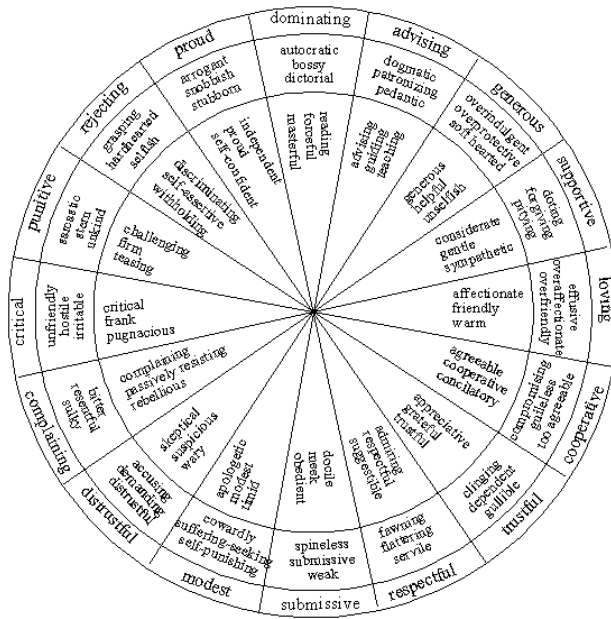
Axis I Scales	Informant					Mean	SD
	1	2	3	4	5		
Posttraumatic Stress Disorder	82	77	77	60	82	76	9.1
Psychotic Thinking	80	76	80	53	74	73	11.3
Schizophrenia	77	75	67	54	74	69	9.4
Major Depressive Disorder	73	63	59	61	72	66	6.5
Generalized Anxiety Disorder	67	64	59	52	68	62	6.6
Withdrawal	68	56	45	62	65	59	9.1
Social Phobia	52	55	47	41	64	52	8.6

Personality Disorder	Informant					Mean	SD
	1	2	3	4	5		
Paranoid	90	75	75	68	85	78	8.8
Antisocial	81	75	77	67	89	78	8.1
Narcissistic	79	86	67	67	85	77	9.3
Sadistic	74	81	68	74	83	76	6.0
Schizoid	73	65	54	85	61	67	11.9
Schizotypal	78	61	66	62	68	67	6.8
Borderline	75	56	71	50	76	66	11.8
Passive-Aggressive	82	75	38	52	70	64	18.0
Depressive	72	69	56	50	61	62	9.1
Obsessive-Compulsive	66	59	51	59	63	60	5.6
Avoidant	63	62	55	48	65	59	7.0
Dependent	52	61	64	36	62	55	11.6
Histrionic	54	45	73	44	54	54	11.6
Self-Defeating	59	44	51	40	59	51	8.6

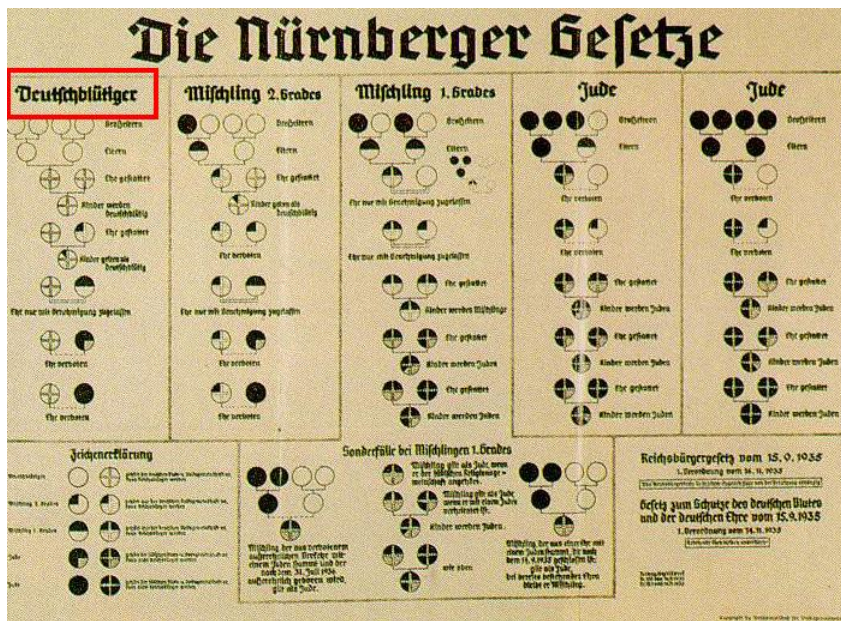
Neuropsychological Scales	Informant					Mean	SD
	1	2	3	4	5		
Neurosomatic Complaints	70	80	80	67	73	74	5.9
Overall Executive Functions	62	55	63	49	62	58	6.1
Decision-Making Difficulties	54	59	70	46	62	58	9.0
Planning Problems	57	50	57	61	57	57	4.0
Task Completion Difficulties	67	50	46	39	53	51	10.4
Language Dysfunction	52	49	63	39	49	50	8.6
Overall Neuropsych. Dysfunction	55	49	58	41	51	43	6.5
Memory & Concen. Problems	51	36	44	36	46	43	6.5

2. ábra. A CATI elemzés eredményei.

Forrás: F. L. Coolidge, F.L. Davis, D. L. Segal: Understanding Madmen: A DSM-IV Assessment of Adolf Hitler. Individual Differences Research 2007

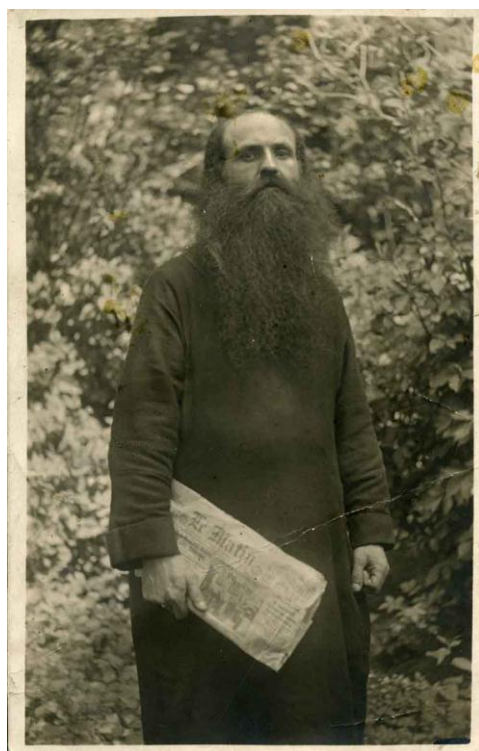
3. ábra. A 16 interperszonális érzellem rendszere Timothy Leary és munkatársai alapján.

4. ábra. A nürnbergi törvényekről tájékoztató plakát „deutschblütige” jelöléssel

5. ábra. *Friedrich Muck-Lamberty, a türingiai messiás*

6. ábra. *Louis Haeusser, a bönningheimi üdvözítő*

Mellékletek

1. sz. melléklet: A Hitler és Goebbels beszédein végzett tartalomelemzés katalógus szerinti érzelmeinek komponensekre bontása

	Harag	Öröm	Bizalom	Anticipáció	Undor	Meglepődés	Szomorúság	Félelem
<i>Harag</i>	2							
<i>Büszkeség</i>	1	1						
<i>Dominancia</i>	1		1					
<i>Agresszió</i>	1			1				
<i>Lenézés</i>	1				1			
<i>Felháborodás</i>	1					1		
<i>Irigység</i>	1						1	
<i>Öröm</i>		2						
<i>Szeretet</i>		1	1					
<i>Optimizmus</i>		1		1				
<i>Morbiditás</i>		1			1			
<i>Élvezet</i>		1				1		
<i>Bűn</i>		1						1
<i>Bizalom</i>			2					
<i>Fatalizmus</i>			1	1				
<i>Kíváncsiság</i>			1			1		
<i>Engedelmesség</i>			1					1
<i>Szentsimentalitás</i>			1				1	
<i>Anticipáció</i>				2				
<i>Cinizmus</i>				1	1			
<i>Aggódás</i>				1				1
<i>Pesszimizmus</i>				1			1	
<i>Undor</i>					2			
<i>Szégyen</i>					1			1
<i>Lelkifurdalás</i>					1		1	
<i>Meglepődés</i>						2		
<i>Csalódottság</i>						1	1	
<i>Hódolat</i>						1		1
<i>Szomorúság</i>							2	
<i>Kétségbeesés</i>							1	1
<i>Félelem</i>								2
<i>Vér</i>	1	1	1					

2. sz. melléklet: A tartalomelemzéshez kapcsolódó katalógus

Kategória	A kódolás szabályai	A lehorgonyzás példái
Harag	Alapérzelem. Plutchik értelmezésében az <i>akadállyal</i> függ össze. Az agresszív érzelmek alapeleme, ezek felszínre kerülését fokozza, így energetizáló hatása van. További funkciója, hogy az egyén és a kollektívum pszichológiai (identitás) és térbeli határainak védelmét támogatja a reakcióként fellépő agresszivitással. Funkcionálhat le- ill. elválasztó érzelmeként is. A megvetéstől és felháborodástól elhatárolja, hogy nem tartalmaz undort, és nem reakcióként jelenik meg.	Verfluchen – átkozni valakit, az Feind/Erbfeid - (ős)ellenség említése, Hölle – a pokol említése das Volk pocht die Tore – a nép a kapukat döngeti
Öröm	Alapérzelem. Plutchiknál a potenciális társhoz kapcsolódó érzelem. Az örömteli, pozitív érzelmek tartoznak ide. (Pszichodinamikailag az összekapcsolódást segíti.) A boldogság és öröm szemantikai mezőjébe tartozó fogalmak alkotják ezt a kategóriát. Ide kapcsoltam a <i>szabadság</i> , és <i>béke</i> említését is, az ezek miatt érzett öröm okán. Ide tartoznak a sikerrel kapcsolatos élethelyzetek is.	Ein Wunder steigt da aus einem kleinen Häuflein – a párt létszámának örömteli gyarapodása, Er rettet das Volk – megmenti a népet Freiheit - szabadság Glück/beglücken – boldogsággal kapcsolatos kifejezések, öröm okozása
Bizalom	Alapérzelem. Összekapcsol. A kollektivitás és a csoportérzelmek alapja. Ide olyan szekvenciák kerülhetnek, melyek a hallgatóság bizalmát akarják megnyerni. Például arra utal mennyire őszinte és jó szándékú. Szavak, kifejezések, melyek a bizalomról szólnak, pl. rám bízta. Vagy a szónok kéri a nép bizalmát, vagy ő biztosítja a népet teljes bizalmáról. Lényeges, hogy itt csak a bizalomról van szó, nem a mi- érzésekről. Az elszántság mértékének, és a követők nagy számának emlegetése is ide tartozik.	Wir wollen nicht lügen/schwindeln – nem akarunk hazudni, Mir wurde die Führung anvertraut – a vezetést rám bízta, Wir wollen dem deutschen Geist der Möglichkeit seiner Entfaltung sichern – vissza akarjuk adni a német szellem fejlődésének lehetőségét, Hunderttausende stehen hinter uns – százezrek állnak mögöttünk.
Anticipáció	Alapérzelem. Új territórium. Következmény elővetelezése. Ide elsősorban azokat szekvenciákat kapcsoltam, melyek a jövőre vonatkoznak, de nem kapcsolódik hozzá más érzelem. A szép jövő ui. már az optimizmus kategóriájába esne, a szomorú pedig a pesszimizmushoz tartozik.	Zukunft – a jövő, mely el fog jönni
Undor	Alapérzelem. Förtelmes tárgy. Funkciója az eltávolítás. Tiszta formájában olyan szavakra vonatkozik, melyek nem tartalmaznak további érzelmekomponenseket. Olyan érzelmi távolságot jelent, melyet az illető nem szándékosan hozott létre.	Faulig - rothadó, Kadaver – tetem, Verrotten - korhadó
Szomorúság	Alapérzelem. Ide tartoznak a fájdalmat, veszteséget, gyászt tartalmazó szekvenciák. A szomorúság funkciója az egyén leválasztása a szeretett tárgyról. Eltávolítás. Kapcsolat felbomlása, nehézség, szenvedés, a halál attribútumai, az értékvesztés erőtlenség tényének megállapítása. Egy tragikus, szomorú helyzet konstatálása.	schweres Opfer – nehéz áldozat, Tote – halottak, elesett katonák, bajtársak, Grab – a sír, Leiden - szenvedni, Mühsam - gyötrelmes, Bitter - keserű, Verlust - veszteség, Opfer bringen áldozatot hozni, die Nation ist kraftlos – a nemzet erőtlen
Félelem	Alapérzelem. Fenyegedettséget kifejező fogalmak. Energetizál és távolít. Veszély (a biztonság elvesztésének) észlelésével kapcsolatos reakció.	bedroht sein – fenyegetve érzi magát, ängstlich - félős, zittern- reszketni
Meglepődés	Alapérzelem. Hirtelen új tárgy felbukkanása. Mindenképpen váratlan az alany számára.	staunend - csodálkozva , Schock – váratlan sokkhatás, Erstaunen - csodálkozik, Verblüffung - meghökkenés, Verwunderung – csodálkozás Den Gegnern ist das Lachen gründlich vergangen – az ellenfeleknek lefagyott a mosoly az arcáról
Büszkeség	Az öröm és a harag komponenseiből létrejövő keverékérzelem. Kapcsolódhat egyéni vagy kollektív teljesítményhez. A múlt nagy alakjaira való hivatkozás. A nemzeti büszkeség, a párt vagy vezérének, tagjainak	von sieben Mann zu diesen zwölf Millionen zu kommen – 7 emberből 12 millió; Fähigkeit der Einzelpersönlichkeit – az

	teljesítménye. Ezek a szekvenciák gyakran kapcsolódnak Hitler saját személyéhez, az ősök, a párt, a katonák teljesítményére.	egyéniség képessége; Wert der Persönlichkeit – a személyiség értéke, groß, größte – a nagyság kifejezései Geister der Vergangenheit – elmúlt korok hősei, das hat die Nation uns zu verdanken – ezt a nemzet nekünk köszönheti, radikal – radikálisan cselekszik, kompromisslos – kompromisszumot nem ismer, zielbewusst - céltudatos, schaffende – a társadalom produktív része
Dominancia	A harag és a bizalom keverékéből létrejövő keverékérzelem. Ide kapcsolódik a náci ideológia sajátosságából fakadóan az egészség, az erő, az edzettség, az értékes kisebbség (a faji) tisztasághoz kapcsolódó szemantikai mező (kivéve a vér), mely a németek számára biztosította volna a dominanciát. Az érzelem leggyakoribb kifejeződése az erőhöz kapcsolódik. Ide tartozik egy helyzet sikeres megoldása is, a győzelem valami vagy valakik felett.	Kraft – az erő említése, Gesundung unseres Volkes – a nép újra egészségessé válik, Stark/stärken - erős, Ingenium – a zsenialitás, Siegen - győzni, Diktatur - diktatúra, Rücksichtslosigkeit - kíméletlenség, arische Führerschaft – árja vezetés, Mut - bátorság, gigantische Gewalt – gigászi erő/hatalom, Männlichkeit - férfiaság, wir sind jung - fiatalság
Agresszió	Keverékérzelem: anticipációval kevert harag. Ide tartozik minden olyan kifejezés, mely az agressziót a környezettől vagy ellenségtől elővételezi, illetve támadásra készítet. Ennek dinamikája vezethet a saját oldalról az ellenfelére, és visszafelé is. A tiszta haragtól abban különbözik, hogy az aktivitást, a reakciót is magába foglalja. Ide tartoznak a háború, a harc szemantikai mezőjéhez tartozó szavak, az agresszió elhárítása is, és a fenyegetések és a rágalmazás is. A haragtól az inherens aktivitás különíti el.	Zerstören - szétzúzni, Kampf/kämpfen – harc, harcolni, Beseitigen – kiiktatni (más pártokat), vernichten - megsemmisíteni, ausrotten – kiirtani, hetzen - heccelni, Widerstehen - ellenállni Drohen - fenyegetni, Marschieren - masírozni, Sie verleumden uns – rágalmaznak minket
Lenézés	Az undor és a harag vegyülésével létrejövő keverékérzelem. Mindenképpen ide kell sorolni az idegenséghez, az ellenfelekhez kapcsolódó attribútumokat, magukat az ellenfeleket, és persze a rájuk vonatkozó személyes névmásokat (ők, ti). Ezeket nem a haraghoz kapcsoltam, ha a velük szemben érzett harag alapja, hogy fajuk nem tartozhat a domináns körbe, vagy megvetendő cselekedetek kapcsolhatók hozzájuk. A dominancia ellentéte. A produktivitással szemben ide tartoznak az improduktív tényezők. A politikai ellenfelekkel kapcsolatban ez esetben nem az indulatkeltés a cél (lásd felháborodás), hanem az ellenfelek értéktelenségének, hiteltelenségének emlegetése.	Fremd/Fremdling – az idegenség és attribútumai, „phantastisch(e)” Parteiprogramme) – ironikus idézőjelbe tett megjegyzések, Revolution/November – a forradalmárok tevékenységének elemzése, unproduktiv – a társadalom nem produktív/értéktelen tagjai, schwach – gyengeség emlegetése, de a másik félre vonatkozóan, nem saját szomorú helyzetét írja le.
Felháborodás	A harag és meglepődés keverékéből létrejövő érzelem. A jogtalansághoz, igazságtalansághoz kapcsolódó szemantikai mező fogalmai tartoznak ide. Lehet kérdés formájában is megfogalmazott, ha a sugallt válasz felháborodást kelt és a kérdés nem tartalmaz gúnyt.	Misshandeln – valamivel visszaélni, Unrecht – jogtalanság emlegetése der Jude ist nicht Ärmer geworden – a zsidó bezzeg nem lett szegényebb, den Volkskörper als Mistbeet benutzen – a nemzet testét melegágyként használja (zsidók), der Jude leidet nicht – a zsidó nem szenved, Ausbeutung – a kizsákmányolás témaköre
Irigység	A szomorúság és a harag keverékérzelme. A szövegrész arra utal, hogy a beszélő szomorúsággal és haraggal konstatálja a másik oldalán megjelenő értékeket, nem azonos a felháborodással, mert itt csak megállapítja a tényeket. Ide tartoznak azok a pozitív tartalmú közép fokú melléknevek, melyek a másik félre vonatkoznak. Ez az érzelem azonban nagyon ritkán fordul elő, inkább a felháborodás jellemző.	besser, höher, - jobb, magasabb (például az angoloknak jobb volt a propagandája)

Szeretet	Keверékérzelem. Az örömteli, pozitív érzelmek felszínre kerülését fokozza. Funkciója: összekapcsol. Ide soroltam a kollektív érzelmeket, melyeket mi-érzéseknek is neveznek. Mivel két alapérzelmet kapcsol össze: a bizalmat és az örömet, ezért a csoport iránt érzett bizalmat és a benne lelt öröm kifejeződését jelenti. A szó konkrét megjelenési formáin túl ide soroltam minden olyan szekvenciát, amely a saját közösség iránt érzett szeretetet jelöli. Többes szám első személyű személyes névmással kapcsolt elemeket, a szívhez (értsd szeretet szemantikai mezőjéhez) kapcsolt kifejezéseket. Pozitív kötődésre utaló fogalmak, pl. gyökerek, megbékélés, a német rög, illetve altruisztikus kifejezések, megbékélés, törődés.	Meine liebe Volksgenossen – kedves néptársaim (gyakori megszólítás), Herz – amikor a szónok mély szeretetéről, ragaszkodásáról beszél. deutsche Scholle - A német rög, melyhez mélyen kötődik, ich tat es um deiner selbst willen, ich tat es nicht um Gehalt und um Lohn – ezt érted tettem (nép) nem fizetésért vagy bérért. Ide soroltam a törődő cselekvésre utaló megnyilatkozásokat, amelyeket a nép érdekében tesz. Pl. Vigaszt nyújt a népnek
Optimizmus	Az öröm és az anticipáció keверékérzelem. A jövővel kapcsolatos pozitív elvárásokhoz kapcsolódik, mely okán örömet érez. Elveszett nagyság, pozitív tényező visszaszerzése is ide sorolható.	Aufbau – felépülés, Wiederaufstieg – a nép újra felemelkedik, Wiedergewinnung – visszanyeri erejét, er rettet das Volk – a vezér megmenti népét
Morbiditás	Az undor és az öröm keверékérzelem. A morbiditáshoz kapcsolódó fogalmak a testi, és lelki betegségek körében keresendők. Erkölcsi hanyatlás, megbetegedés, fertőzés.	Krebsgeschwür – rákos daganat, Verfall – hanyatlás, potenciavesztés, Pestilenz – pestis, fertőzés, Parasit - parazita
Élvezet	A meglepődés és az öröm keверékérzelem. Pozitív érzelem funkciója összekapcsol. Könnyedség, játékoság és a humor kifejezései, megnyilvánulásai tartoznak ide. A beteljesedés felett érzett öröm, és az életöröm tartozik ide. A megszerzett hatalom vagy dolog miatt érzett meglelégedettség.	Erfüllung - beteljesedés, Lebensfreude - életöröm Gerechtigkeit – az igazság győzedelmeskedése die erworbene Beute –a megszerzett zsákmány miatt érzett öröm, Macht haben/genießen – a hatalom birtoklása és a vele járó elégedettség, der Fleiß wird mit einer gerechten Verteilung belohnt - a szorgalmat igazságos elosztással jutalmazza
Bűn	A félelem és az öröm keверékérzelem. Olyan nyelvi formákban manifesztálódik, melyekben a bűn, bűnhődés, a lelkiismeret felébresztése a cél. Ide tartozik a hazugság, a 14 év lehetőségeinek elmulasztása, hazaárulás, kapituláció, rossz politikai és gazdasági helyzet előidézése, az emberek becsapása.	Schuld der Novemberverbrecher – a novemberi árulók bűne, Lüge – hazugság, Verraten – elárulni a nemzet érdekeit például
Fatalizmus	Az anticipáció és a bizalom keверékérzelem. A fatalizmus olyan nyelvi formákban realizálódhat, melyek a sors elkerülhetetlenségére utalnak, kényszerpályára, vagy helyzet elkerülhetetlenségére. A pesszimizmussal ellentétben ez nem tartalmaz szomorúság komponens, vagy reményvesztettséget.	solange mich der Allmächtige leben lässt – míg a mindenható élni hagy Widerstand, der alleine retten kann – csakis az ellenállás menthet meg, Die heutige Linke ist gezwungen – a mai baloldal kényszerpályán van
Kíváncsiság	Keверékérzelem, mely a meglepetés és a bizalom keверedésével jön létre. Az új territórium meghódításával függ össze. Célja a szubjektív vágy kielégítése. Elsősorban azok kifejezések sorolhatók ide, melyek az információ megszerzésére vonatkozó vágyat jelenítik meg. A szövegekben szinte alig fordul elő.	Sie sind neugierig/erwartungsvoll/ gespannt, – kíváncsiak
Engedelmesség	A félelem és a bizalom keveréke. A fatalizmustól elhatárolja, hogy ez esetben a külvilágból jövő hatást a szemlélő, vagy beszélő félelemmel anticipálja. A hódolattal szemben az alávetés oka nem a tisztelet.	demütig(alázatos), sich beugen vor, richte und urteile über uns – nép ítélj felettünk, die Herren gehorchen denen, die befehlen – az urak engedelmeskednek azoknak, akik parancsolnak, (Frankreich droht,) Deutschland wird erfüllen – (Franciaország fenyeget), Németország teljesít
Szentszentalitás	A szomorúság és a harag elegyéből létrejövő keверékérzelem. Túlzott érzelmesség, elragadtatás. A beszélő a helyzetet érzelmileg intenzíven, ugyanakkor a cselekvés szempontjából passzívan éli meg, aláveti magát. Egyfajta pseudo-ekszztatikus vitalizmus. Ide soroltam azokat a szekvenciákat, melyek vallásos jellegűek.	Amen – ámen a szöveg zárásaként, Ich predige – prédikálok, Glaube an Gott/an das Volk – hit istenben vagy a népben, das ist eine Mission – ez egy misszió,

Cinizmus	Az undor és az anticipáció keverékérzelme. Olyan érzelmi távolságot teremt, melyet az illető szándékosan hoz létre. A másik felet nem tiszteli, lenézi, nyelviileg ez a gúnyos színezett szövegrészeket jellemzi. A másiktól alkotott képet tudatosan rombolja, a kommunikáció határozottan dekonstruktív. Vagy az ellenfél által róla alkotott minőséget gúnyolja ki. Gyakori formája az irányított kérdés, mellyel a hallgató egyetértését provokálja ki. Jól megkülönböztethető a megvetéstől, ha a közönségben derűtséget vált ki, ezt a leírt szövegekbe ékelt hangulatleírások közlik.	sie wollen sich plötzlich nicht mehr erinnern – hirtelen nem akarnak emlékezni; sogenannte Revolution – az ún. forradalom (irónikus idézőjelbe tett kifejezések utalnak rá), sog. Wiedergutmachung – az ún. jóvátétel das angebliche Selbstbestimmungsrecht als Lockspeise – az állítólagos örendelkezési jog a csalétek
Aggódás	Az anticipáció és a félelem keverékérzelme. Ide tartoznak azok a kifejezések, szócsoporthok, melyekkel a beszélő az általa szeretett tárgy miatt érzett aggodalmát fejezi ki. Az elemzett szövegeket illetően ez leginkább a haza, a faj tisztasága, a jövő miatti aggódás kifejeződését jelenti. A fenyegetést azonban nem a sorsnak, hanem konkrét csoportoknak tulajdonítja. Legfőképp az alapszükségletek, vagy a biztonság iránti szükséglet felkeltésekor alkalmazza, mint retorikai technikát. Ide tartoznak azok a szavak és kifejezések, melyek a pusztulásra, romlásra utalnak, értékvesztéstől való félelem jellemzi.	Die Nation ist ohne Kraft – a nemzet gyenge, dass Deutschland nicht verkommt – Németország elveszhet, Zerfall – széthullás fenyeget,
Pesszimizmus	Az anticipáció és a szomorúság keverékérzelme, vagyis egy anticipált szomorúság. A jövőben tehát valamilyen szomorú dolog történhet. A kétségbeeséssel szemben a jövőbeni helyzetet a beszélő nem félelemmel éli meg, hanem elszomorítja. Szélsőséges formájában a beszélő aktivitására is bénítóan hat, mert elveti a lehetőségek pozitív alakulásának lehetőségét. A kudarc potenciális lehetőségére utal.	die neue Regierung wird Belastungsproben ausgesetzt - az új kormányra nehézségek várnak, Krisen werden vielleicht Deutschland hereinbrechen – Németországot talán válságok sújtják majd, denken Sie nicht an einen Wiederaufstieg (wenn es um die heutigen Parteien geht) – nem reménykedjenek a felemelkedésben, (ha ez a mai pártoktól függ)
Szégyen	A félelem és az undor keverékérzelme. Leggyakrabban Versailles-jal, a német vereséggel, forradalommal kapcsolatban merül fel, főleg a beszédek első szakaszaira jellemző.	Kolonie des Auslandes – Németo. A külföld kolóniája, wir hinken nach – mi csak bicegünk a többi ország mögött, Verfall der deutschen Ehre - Németo. becsülete hanyatlott Die deutschen Bettler – Németo. mint koldus
Megbánás	A szomorúság és az undor érzelmek keveréke. A szövegben erre utaló szavak lehetnek: sajnós, soha többé, de lehet ez egyfajta fogadalom, mely egy korábbi téves döntéshez, cselekedethez köthető. (nem jellemző a szövegekre)	nie wieder November 1918 – soha többé 1918. november
Csalódottság	Amikor az egyén mást várt, mint ami történt. Így természetesen a meglepődés és szomorúság keverékérzelme. Ide tartozhatnak a becsapásra, átverésre, és hazugságra vonatkozó tartalmak. Ezek tagadása viszont a bizalom megnyerését célozza.	Enttäuschung – a hazatérő katonák csalódtak Versprechen nicht erfüllt - Az ígéretek nem váltak valóra
Hódolat	Hitler és az ideológia értékrendszerében kétségtelenül az egyik legfontosabb érzelmek keverék, mely a <i>félelem</i> és a <i>meglepődés</i> kombinációjával áll elő. A tisztelettel összefonódó félelemre utal. Mindig valamilyen transzcendens fogalomra utal (ez lehet valós, vagy fiktív). Lehet egyéni vagy kollektív. Ezen érzelmek átélés általában erénynek számít. Ide tartozik amikor az egyén életét adja egy magasabb célért (haza, mozgalom).	Ehrfurcht/Ehre/ Achtung – hódolat, tisztelet emlegetése, Hingabe dem Vaterland – áldozat a szülőföldért, Nationale Pflicht – nemzeti kötelesség, Für das Volk sterben – meghalni a népért, sich aufopfern – feláldozza magát, meghal
Kétségbeesés	A félelem és a szomorúság keverékérzelme. Nagyon közel áll az aggodáshoz, de itt a fokozott kiszolgáltatottság konnotálódik. Tulajdonképpen a félelem oly mértékű felfokozódását jelenti, mely bénítóan hat az egyénre. Retorikai eszközként igen gyakran jelenik meg, legtöbbször az aggodalomra okot adó események fokozásakor vetik be.	Was soll das Ende sein? – mi lesz ennek a vége? Dem Volk ist jeder feste Glaube abhanden gekommen – a nép elvesztette minden hitét, das Volk ist im Inneren zermürbt – a nép belül felőrlődött, Die Körper gehen zugrunde – az emberek teste tönkremegy, die Menschen sterben ab - az emberek

<i>Vér</i>		elsorvadnak Das ganze Nationalvermögen verbraucht – a teljes nemzeti vagyont elfogyott Die Menschen sind verzweifelt - az emberek kétségbe vannak esve
	Különleges kódolást igényel, mivel az összetartozás szimbólumát jelenti, ugyanakkor benne testesül meg az árjaság, ezért három elemre kell bontani: bizalom, harag és öröm. Nem kell a kódolást alkalmazni, ha melléknévi jelzőként szerepel, és nem ezekre a tartalmakra utal. Ilyenkor a mindenkori szövegkörnyezet határozza meg a kódolást. A blutig (véres) ui. fokozást is kifejezhet, ezért inkább sorolható a szentimentalizmushoz.	Gemeinsames Blut verbindet – a közös vér összeköt,

3. sz. melléklet. Hitler **1930. szeptember 10-én Berlinben** tartott beszédének tartalomelemzése

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
1	1	Megszólításban a mi-érzés dominál, baráti viszony	Szeretet/Mi-érzés	
	2	A háborúból hazatérő katonák csalódtak	Csalódás	
	3	a helyzet nem a katonák bűne - a másik oldal bűnös		Bűn
	4	H. szerint a politikusoknak bőven volt idejük, hogy továbbfejlesszék azt, amit apáik hagytak hátra, mégis gyenge teljesítményt hoztak. -- csalódtunk a politikusokban. -- a politikusok hibája	Csalódás	Bűn
	5	Eddig hallgattunk, és ez a mi bűnünk	Bűn	
	6	Most aktívan szót kér (H) abban a reményben, hogy most a politikai ellenfelek kényszerülnek hallgatásra. -- optimista a jövőt illetően - remény, optimizmus -- az ellenfelet hallgatásra kényszeríti majd - agresszió -- az ellenfél aláveti magát a mi akaratunknak - alávetés	Optimizmus Agresszió	Engedelmesség
	7	A hazatérők számára a legnagyobb tragédia az volt, hogy a forradalom minden erejével a nemzet szétzúzását célozta. -- a helyzet tragikus volt, mert - szomorúság, -- a forradalmárok el akarták pusztítani a nemzetet.	Szomorúság	Agresszió
	8	A nemzet létjogosultsága vitathatatlan, ám hiányzik az ereje. -- a nemzet helyzete aggasztó - aggodás -- a nemzet erőtlén - szomorúság	Aggodalom Szomorúság	
2.	9	A mozgalom helyzete hasonló -- előző példa alapján ugyanazon érzelmek	Aggodalom Szomorúság	
	10	Minden eszközzel harcolni fog ellene -- ő nagyon elszánt - bizalom -- harcolni fog - agresszió	Agresszió Bizalom	
	11	Bismarck bár összekovácsolta a német törzseket(sic!) -- Bismarcknak sikerült - öröm -- összekovácsolta, fegyverre utal - agresszió	Öröm Agresszió	
	12	szellemileg mégis kezdetét vette a bomlás -- mégsem sikerült - csalódás -- a bomlás megindult - aggodalom	Csalódás Aggodalom	
	13	Most színház zajlik a politikában -- az ellenfelek hazudnak - bűn -- a helyzet felháborítja - felháborodás	Felháborodás	Bűn
	14	3-400 évvel ezelőtt ezt sikerült már áthidalni ilyen helyzetet -- siker - öröm	Öröm	
	15	A katolicizmus és protestantizmus ellentéte a népet kifelé erőtlenné, védtelenné tette -- kiszolgáltatottság - aggasztó helyzet -- az erőtlenség gyengeség - szomorúság	Aggodalom Szomorúság	
	16	megosztották a nemzetet -- a politikai ellenfelek bűne		Bűn
	17	A helyzet ma hasonló, a polgári nacionalizmus és a nemzetközi marxizmus uralma a népet két táborra szakítja a népet -- az analógia kapcsán ugyanazon érzelmeket kell hozzárendelni, de ki kell egészíteni egy agresszióval a kettészakít ige miatt	Aggodalom Szomorúság	Bűn Agresszió

	18	egy új eszme véget vet ennek, egyesíti a nemzetet	Optimizmus	
3.	19	Sem a nacionalizmus, sem a marxizmus nem képes arra, hogy beváltsa ígéreteit -- a politikai ellenfelek csalódást fognak okozni		Csalódás
	20	A nagy célokat, még ha nem is árulták el, mindenképpen kudarcba fulladtak. -- elhallgatták az információkat, azaz becsaptak minket - bűn -- mi csalódtunk - csalódás	Csalódás	Bűn
	21	A népet mindig ígéretekkel osztják meg, melyek nem válthatók be, mert nincs mögöttük hatalom -- az ellenfelek megosztanak, becsapnak - bűn -- ígéreteik elkerülhetetlenül nem válhatnak valóra - csalódás	Csalódás	Bűn
	22	A hatalom (nem azonos a fegyverekkel, hanem) akarat -- a hatalom akarat kérdése nem kell hozzá fegyver - optimizmus	Optimizmus	
	23	Ha 60 millió emberbe belesulykoljuk (eingeämmert) a szabadsághoz való akaratot, akkor az akarat hatalmi tényező lesz. -- az emberekbe bele kell verni - erőteljes eljárás - agresszió, -- szabadságra tanítjuk őket, ez az öröm beteljesülése - élvezet	Agresszió Élvezet	
	24	Ha a nép megosztott és mindkét tábor többre becsüli más népek másként gondolkodóit, akkor nem lesz hatalomképes és a nép pusztulásához vezet. -- a nép megosztott állapotában - aggodás -- más népek gondolkodóit többre értékeli, vagyis magát kevesebbre - alávetés, engedelmisség, -- nem lesz hatalomképes - gyenge lesz - szomorúság -- pusztulás felé halad a nép - kétségbeesés	Aggodalom Engedelmisség Szomorúság Kétségbeesés	
4.	25	A háború után "rendbe tették" a gazdaságot, mégpedig úgy, hogy a nemzeti vagyon eszmei és anyagi értékeit eltékoztolták. -- cinikus értékelés - cinizmussal reagál -- a politikusok eltékoztolták a vagyonunkat - bűn -- értékeink elvesztek - kétségbeesés	Cinizmus Kétségbeesés	Bűn
	26	Mára nem maradt semmi -- a helyzet kétségbeesítő - kétségbeesés	Kétségbeesés	
	27	ez a rendszer össze fog omlani -- ez elkerülhetetlen - fatalizmus	Fatalizmus	
	28	Most pitiáner hazugságokkal védik magukat és tagadnak -- a politikusok pitiánerek - megveti őket -- hazudnak - Bűn	Lenézés	Bűn
	29	ezek a pártok hazudnak, nekimennek ellenfeleiknek -- a pártok hazudnak - bűn -- nekimennek a politikai ellenfeleiknek - agresszió	Felháborodás	Bűn Agresszió
	30	Ezek lennének a " nagy szempontok"? -- ezek nagy dolgokat ígértek, de nem úgy van - csalódás	Csalódás	
	31	Ígérni mindenki tud, de számunkra ez lelkiismereti kérdés -- mi megbízhatóak, becsületesek vagyunk - bizalom	Bizalom	
5.	32	a nemzetiszocialista gyűléseken először van együtt a német nép (viharos taps) --végre egyesült a nép - beteljesülés - élvezet -- ez a mi gyűlésünkön valósult meg - bizalom	Élvezet Bizalom	
	33	A nemzetiszocializmus nem fogja más pártok útját járni -- bennünk bízhattok - bizalom	Bizalom	

	34	Mi nem a nép egy részének ígérünk anyagi javulást, hanem a nemzet egészének -- mi jobbak vagyunk mint a többiek - dominancia -- nekünk mindenki fontos - bizalom	Dominancia Bizalom	
	35	Mi nem anyagi gyarapodást ígérünk, hanem a nemzet erejének növekedését -- mi ígéretet teszünk nektek - bizalom -- a nemzet erős lesz - dominancia	Bizalom Dominancia	
	36	Nekünk mindenki boldogulása fontos -- nekünk fontos, hogy ti boldogulni tudjatok - szeretet -- nekünk mindenki fontos -- bizalom	Szeretet/ Mi- ézés Bizalom	
	37	ez az egyetlen út, amely a hatalomhoz és evvel az egész nép szabadulásához vezet. -- ez az egyetlen út, nincs más - fatalizmus -- hatalomra kerülünk - optimizmus -- mindenki felszabadul - élvezet	Fatalizmus Optimizmus Élvezet	
	38	Nem remélheti, hogy a nemzetet egy utolsó erőfeszítésre bírja, ha nincs mindenki meggyőződve arról, hogy ez az utolsó erőfeszítés nem csak egy rend javát szolgálja, hanem egy egész népét. -- utolsó erőfeszítést akar - áldozat kell - szomorúság -- ez az utolsó - optimizmus -- az erőfeszítés mindenkiért történik - közösségi érzés - szeretet	Szomorúság Optimizmus Szeretet/ Mi- ézés	
	39	Ha nem sikerül a nacionalizmust és a szocializmust ily módon egyesíteni, akkor vége a nemzetnek. -- ha a terve kudarcba fullad, akkor mindennek vége - fenyegető végzetes kudarc - kétségbeesés	Kétségbeesés	
6.	40	A nemzetközi konferenciák csak lélegzétvételnyi időt jelentenek a világpolitikai konfliktusok előtt -- háború lesz - aggodalom	Aggodalom	
	41	Ha a német nép nem újítja meg erőit, akkor végérvényesen elveszik -- a nemzethalál fenyeget - kétségbeesés	Kétségbeesés	
	42	A mai pártok nem tartják egyesíthetőnek a nacionalizmus és a szocializmust, hanem saját osztályukért harcolnak. -- a pártok csak saját érdekeiket nézik - önzők - bűn -- harcolnak - agresszívok		Bűn Agresszió
	43	A nemzetiszocialista mozgalom egyesíti a kettőt, hisz mindkettő alapja az egyén odaadása a közösségért. -- mi meg tudjuk csinálni - bizalom, -- az ideológiánk alapja: az egyén odaadása a közösségért - hódolat	Bizalom Hódolat	
	44	jobboldali politikai ellenfelei azt mondják rá, hogy fantasztá, bolond -- megvetik őt - megvetés		Lenézés
	45	akkor tisztelt uraim, önök soha nem voltak nacionalisták -- tisztelt uraim - gúny - cinizmus -- ők csak mondják, hogy nacionalisták - nem mondanak igazat - bűn	Cinizmus	Bűn
	46	ők nem értik miért esett el 2 millió katona a háborúban -- nem értik miért áldozza valaki az életét - érzéketlenek - bűn -- 2 millió katona odaadta életét a hazájáért - hódolat	Hódolat	Bűn
7.	47	azok a milliók meg voltak győződve, hogy nem frázisokért, hanem Németországért és néptársaikért áldozzák fel életüket. (vastaps) -- a katonák feláldozták magukat egy magasabb ügyért - hódolat	Hódolat	

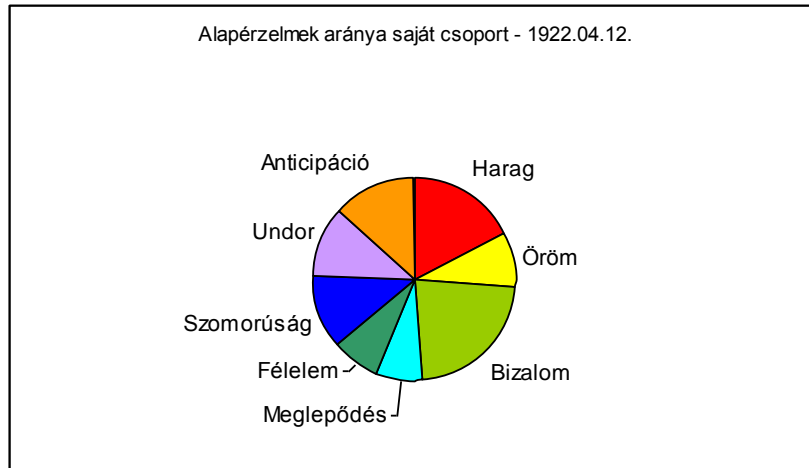
	48	a világharc (antiszemita) fogalma soha nem született volna meg, ha ezt az emelkedett gondolatot (Dominancia) nem emberek milliói osztanák -- világharc jött létre a zsidók ellen - agresszió -- ez egy magasabb gondolat - dominancia -- sokan elhiszik - bizalom	Agresszió Dominancia Bizalom	
	49	a nacionalizmus nem csak véráldozatot, hanem anyagi áldozatot is követel -- áldozat kell - szomorúság	Szomorúság	
	50	de minden üzleti nyereség felett ott áll toronymagasan az utolsó muskétás élete. -- üzleti nyereség nem ér annyit, mint az emberi élet - megvetés -- az élet mindenképpen felett áll - dominancia -- az utolsó muskétás, aki életével szolgálja a magasabb ügyet - hódolat	Lenézés Dominancia Hódolat	
	51	az élet nem egy mechanikus számítási példa -- az életet tisztelni kell.	Hódolat	
	52	Bizonyos, hogy minden idealizmus mögött a legvalóságosabb életigenlés áll. -- életigenlés - életöröm	Élvezet	
	53	Olyanok vagyunk, akár egy nagy fa levelei -- a közösséghez tartozunk - közösségi érzés - szeretet	Szeretet/ Mi- ézés	
	54	Fontos, hogy törzseink egészségesek, nemzetünk egységes legyen -- erő, potencia megjelenítése - dominancia	Dominancia	
	55	nem csak a törzsnek, hanem az egész nemzet vérének tisztasága is fontos -- vér - vér -- tisztaság, egészség - dominancia	Vér Dominancia	
8.	56	a szociális ellentéteket csakis egy magasabb eszmével lehet kiiktatni -- csakis egy magasabb eszme segít - egyetlen lehetőség - fatalizmus -- ki lehet iktatni a szociális ellentéteket - optimizmus	Fatalizmus Optimizmus	
	57	ellenfeleink azt állítják, hogy ők ugyanezt akarják -- azt állítják - kételkedés - nem mondanak igazat - bűn		Bűn
	58	az ő ideológiájuk azonban idejélmúlt, halálra van ítélve -- ideológiájuk korszerűtlen, értéktelen - szomorúság -- biztos halál vár rá - fatalizmus		Szomorúság Fatalizmus
	59	reményt csak az jelenthet, ha jön egy friss erő -- kétségbeesés a helyzet - kétségbeesés -- a megváltás lehetséges - Optimizmus	Kétségbeesés Optimizmus	
	60	a helyzet jelenleg katasztrofális, ebből a felemelkedés is törvényszerűen katasztrofális lesz -- katasztrofális a helyzetünk - kétségbeesés -- katasztrofális áldozatot kell hoznunk - szomorúság	Kétségbeesés Szomorúság	
9.	61	Ha a mozgalmak nem tudják felrázni a népet, parancssal nem lehet. -- ez az élet törvénye - fatalizmus	Fatalizmus	
	62	Ha a nép továbbra is a piti kis hazugságoknak hinne, akkor kétségbe eshetnénk, de akár egy csoda emelkedik a mi mozgalmunk. -- a nép nem fog a piti kis hazugságoknak hinni - optimizmus -- a politikai ellenfelek piti hazudozók - megvetés a saját oldalon, hazugság - bűn a másik oldalon -- a mozgalom a többi fölé kerekedik - dominancia	Optimizmus Lenézés Dominancia	Bűn

	63	Egy csodaként emelkedik a mozgalom az élet minden viszontagsága ellenére -- gyarapodás -- öröm	Öröm	
	64	a mozgalom egyre nőtt 60 - 3000 - 30000 - és még tovább -- egyre erősödik -- öröm	Öröm	
	65	itt a nép, aki segíteni fog -- mi bízunk benne - bizalom	Bizalom	
	66	és ma hol a nép? Válasz a tömegeből: Itt van! (üdvívalgás , vastaps) -- az egész nép itt van - mára a nép van mellette - legerősebb lett - dominancia	Dominancia	
	67	Ha szólít a sor, hát szólítson, de az utolsó kiáltásunk nem az lesz osztály vagy szakma, hanem mindig az lesz: Németország ébredj! -- A végzet nem kerülhető el - fatalizmus -- utolsó kiáltásunk - készek feláldozni az életüket a hazáért - hódolat -- mi egész Németországot szólítjuk - közösségi érzések - szeretet	Fatalizmus Hódolat Szeretet Mi- érzés	
	68	Mi a népet az élet leghatalmasabb törvényére emeljük, és ezt úgy hívják erő. Hatalom és végül harc. -- fel fogjuk emelni a népet - ígéret - bizalom -- az élet legmagasabb szintjére, az erőre - dominancia -- hatalom - dominancia -- harc - agresszió	Bizalom Dominancia Dominancia Agresszió	
	69	Mi ismerjük a háborút saját tapasztalatból, és nem háborút akarunk, hanem, hogy éljen a nép. -- mi már ismerjük a háborút - tapasztaltak vagyunk - bizalom -- mi nem akarunk háborút - jót akarunk - bizalom -- azt akarjuk éljen a nép - jót akarunk - bizalom	Bizalom Bizalom Bizalom	
10.	70	Egy nép, amely túlságosan tisztelettudó, a külpolitikában is csak a Genfben és Locarnóban vezető utat fogja ismerni. -- az eddigi külpol túl illedelmes volt - hiba - bűn -- ha ez továbbra is így megy, továbbra is rossz megoldások lesznek - pesszimizmus	Pesszimizmus	Bűn
	71	Ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy a népet megtanítja arra, hogy senki előtt ne tisztelegjen -- ünnepélyes fogadalom - bizalom -- senki előtt nem tiszteleg - túlzott büszkeség	Bizalom Büszkeség	
	72	hanem a kalapja helyett más vegyen a kezébe (viharos taps) (valószínűleg a fegyverre céloz) -- a nép ne tisztelegjen mások előtt, hanem vegyen a kezébe fegyvert - agresszió	Agresszió	
	73	Ha a nép erős, meg fogja oldani napi gondjait is. -- optimizmus	Optimizmus	
	74	szept 14-én nem kérjük maguktól szavazataikat -- mi nem kuncsorgung szavazatokért - büszkeség	Büszkeség	
	75	aki hisz bennünk az legyen harcos -- higgyenek benne - bizalom -- vállalják a harcot - agresszió	Bizalom Agresszió	
	76	mi harcosokat gyűjtünk, nem szavazócédulákat -- előző gondolat ismétlése	Bizalom Agresszió	
	77	A mi feladatunk , hogy a népnek szabadságot és kenyeret hozzon -- szabadságot és kenyeret ígér - bizalom	Bizalom	
	78	Feladata, hogy a nép éljen és az elmúlt korok mérhetetlen áldozata ne legyen hiábavaló. -- vállalja, hogy a nép életét biztosítja - bizalom -- a múlt nehéz áldozatokkal terhes - szomorúság -- az áldozat nem lesz hiábavaló - beteljesülés ígérete - élvezet	Bizalom Szomorúság Élvezet	
	79	Más pártok csak a szavazatokra vadásznak -- csálók - bűn		Bűn
	80	Őm a népért küzd - bizalom	Bizalom	

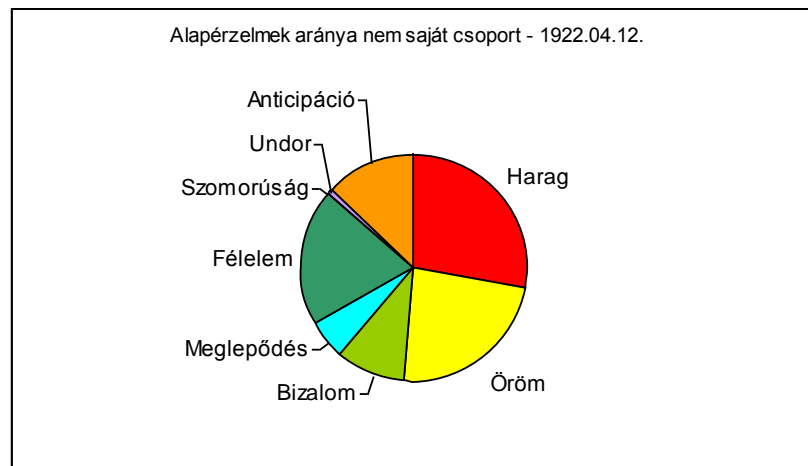
81	nem nyugszik, míg az erőt hatalomra nem juttatja -- nagyon elszánt - bizalom	Bizalom	
82	Talán a jövő generációk már nyugalomban élhetnek	Optimizmus	
83	de most harcra fel!	Agresszió	

4. sz. melléklet Hitler beszéde **1922.04.12.** – Az igazság heccerei – elhangzott az NSDAP gyűlésén Münchenben

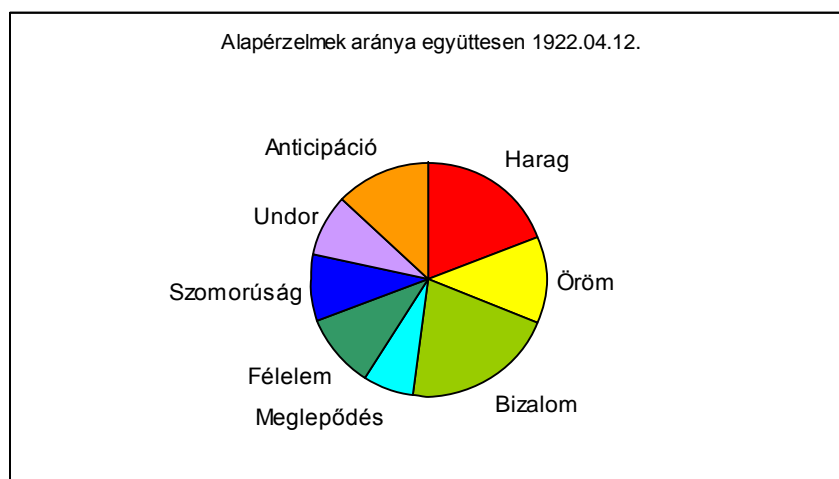
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya. **AGR. DOMINANCIA**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **BŰN**

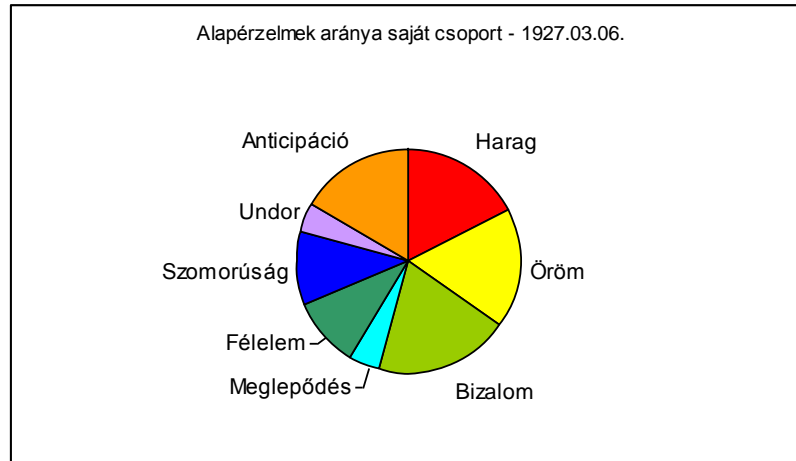
3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **AGR. DOMINANCIA**

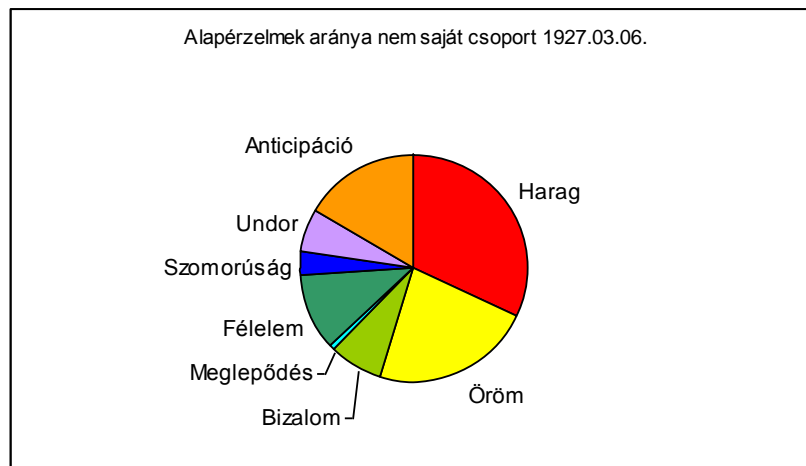

5. sz. melléklet Hitler beszéde **1927.03.06.** – Jövő vagy bukás! – elhangzott az NSDAP gyűlésén Vilsbiburgban

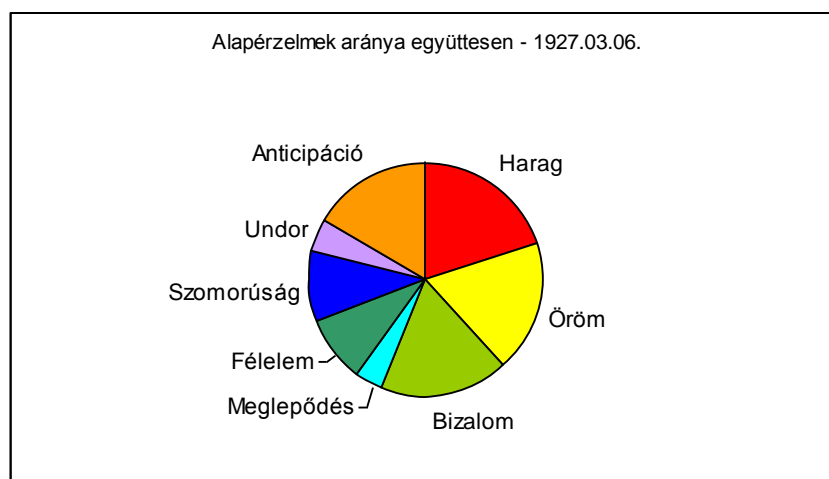
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya. **FILOHEROIZMUS**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **BÜSZKESÉG**

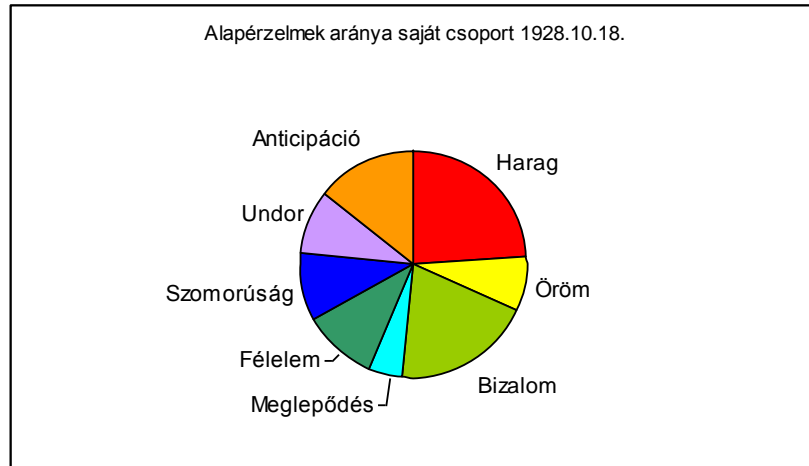

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **FILOHEROIZMUS**

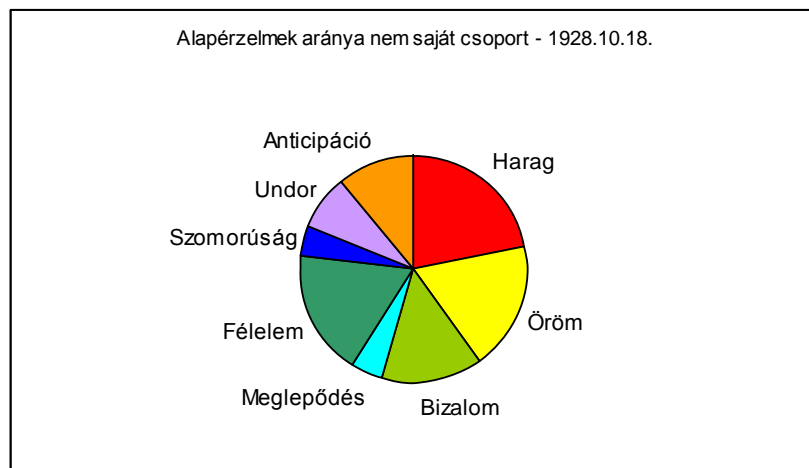

6. sz. melléklet Hitler beszéde **1928.10.18.** – Amit mi akarunk! – elhangzott az NSDAP gyűlésén Oldenburgban

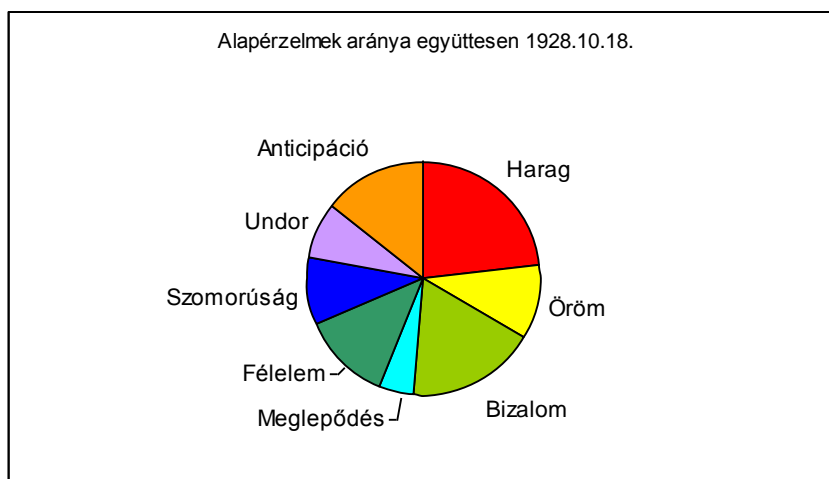
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya. **AGR. DOMINANCIA**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **FILOHEROIZMUS**

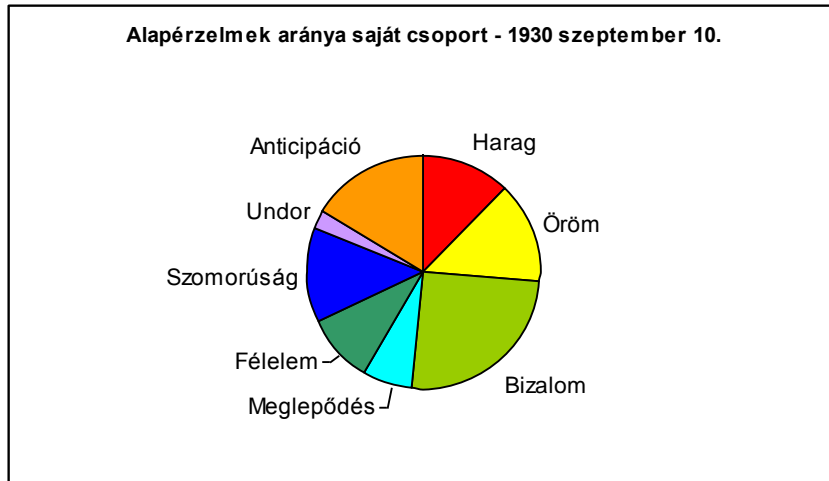

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **AGR. DOMINANCIA**

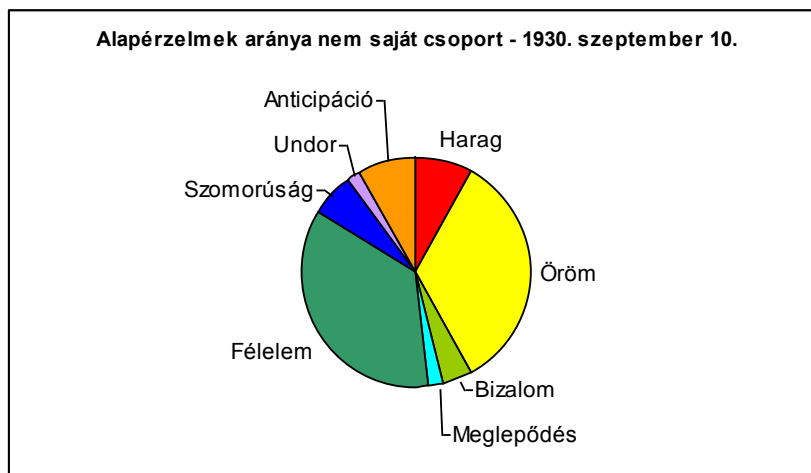

7. sz. melléklet. Hitler beszéde **1930.09.10.** - Végző leszámolás! Németország ébred – elhangzott az NSDAP gyűlésén Berlinben

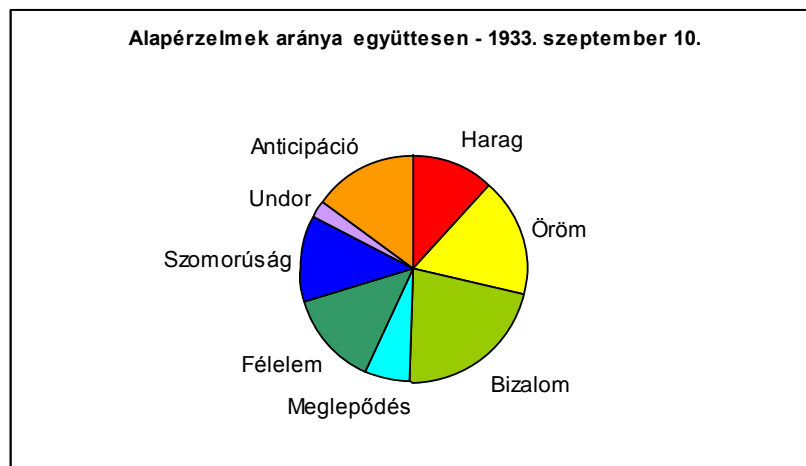
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya. **FATALIZMUS**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **BŰN**

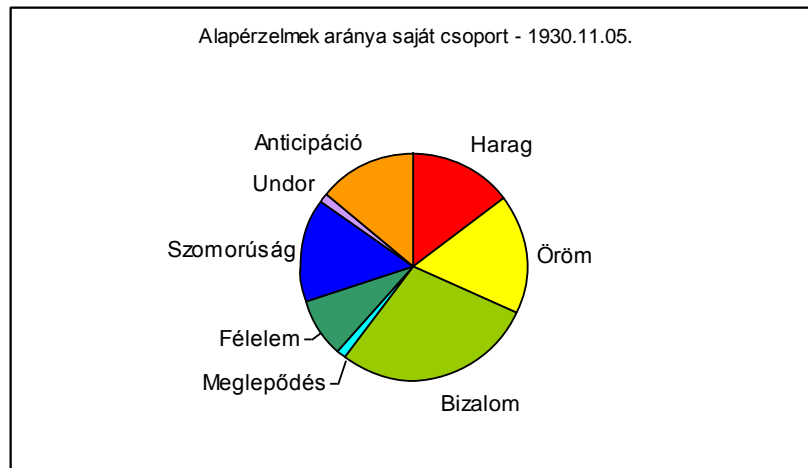

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **MI-ÉRZÉS/SZERETET**

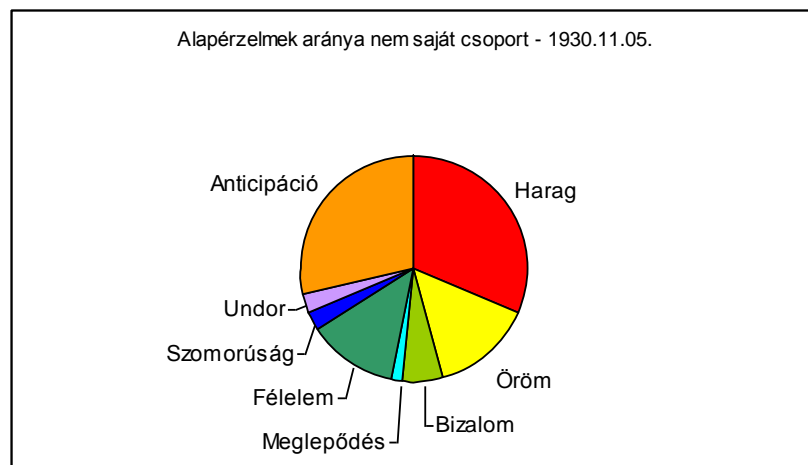

8. sz. melléklet Hitler beszéde **1930.11.05.** – elhangzott az NSDAP gyűlésén
Mannheimban

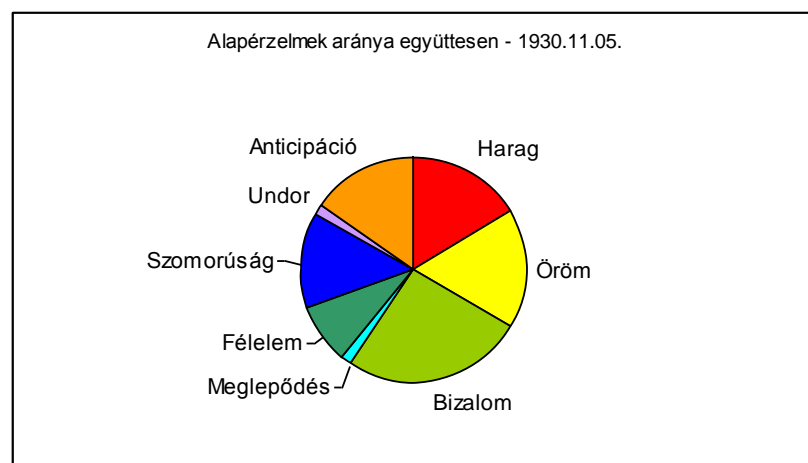
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **FILOHEROIZMUS**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **AGRESSZIÓ**

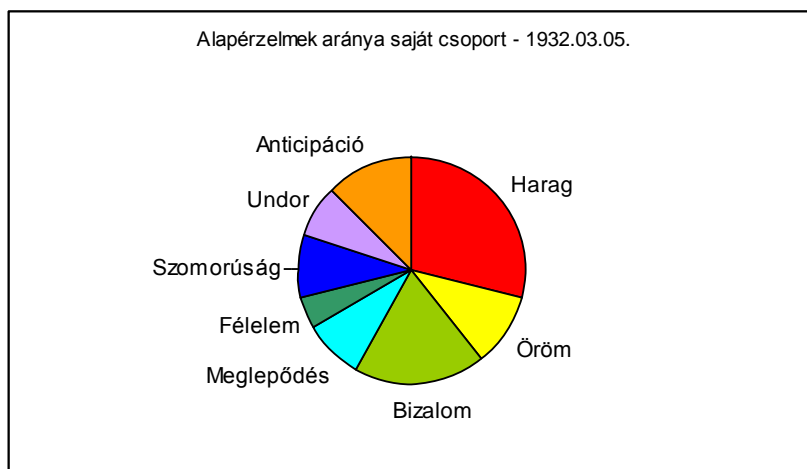

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **FILOHEROIZMUS**

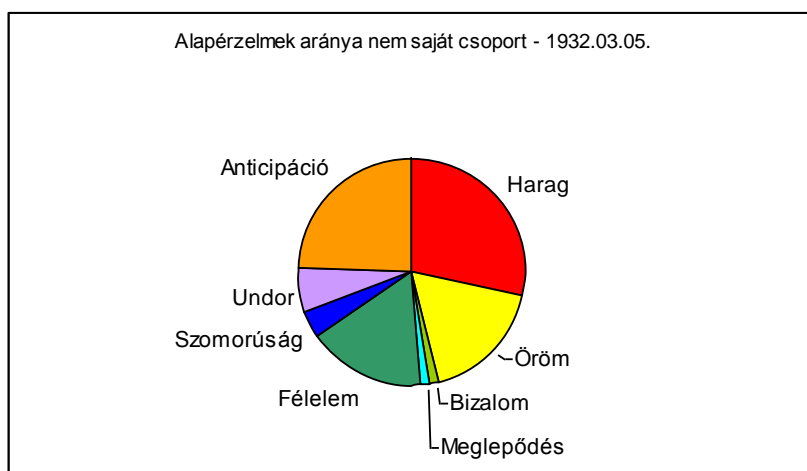

9. sz. melléklet Hitler beszéde **1932.03.05.** – elhangzott az NSDAP gyűlésén Bad Blankenburgban

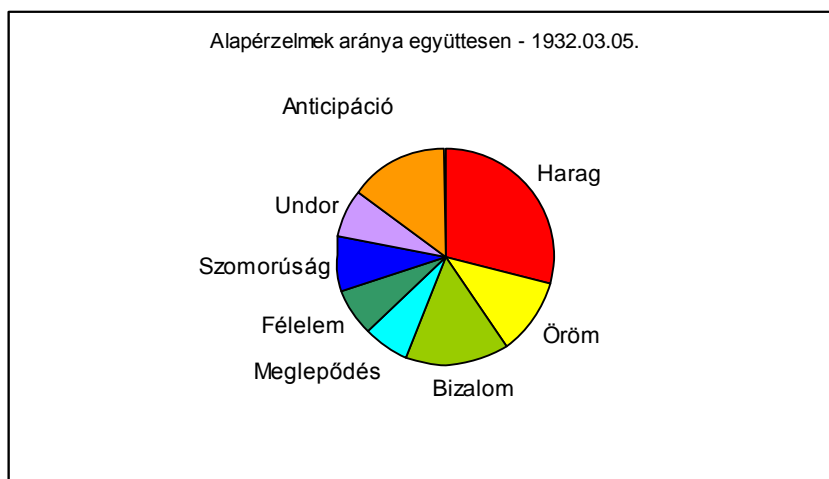
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **AGR. DOMINANCIA**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **AGRESSZIÓ**

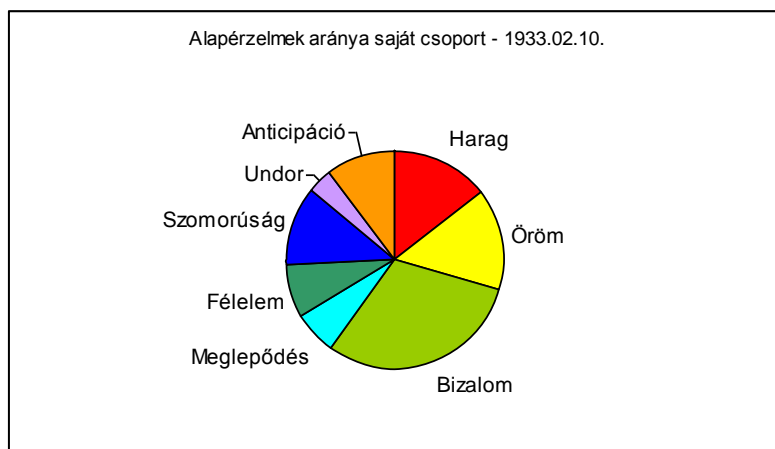

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **AGR. DOMINANCIA**

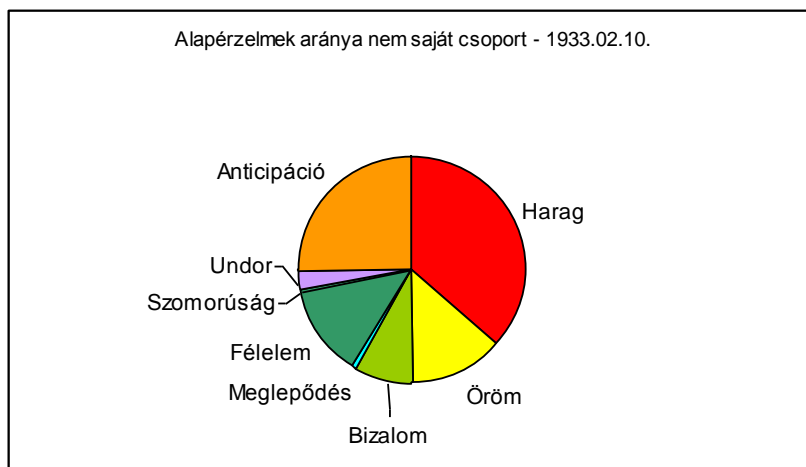

10. sz. melléklet Hitler beszéde **1933.02.10.** – elhangzott a Berlieni Sportpalastban
(az első beszéd, amelyet rádió közvetített)

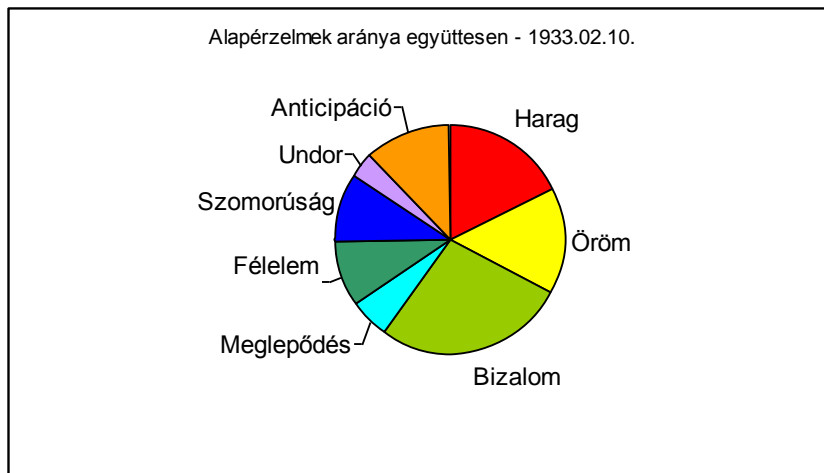
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **FILOHEROIZMUS**

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: **AGRESSZIÓ**

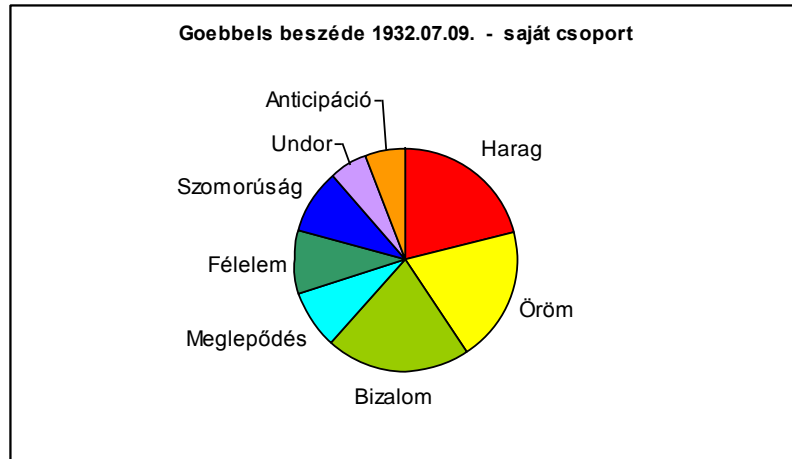

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: **FILOHEROIZMUS**

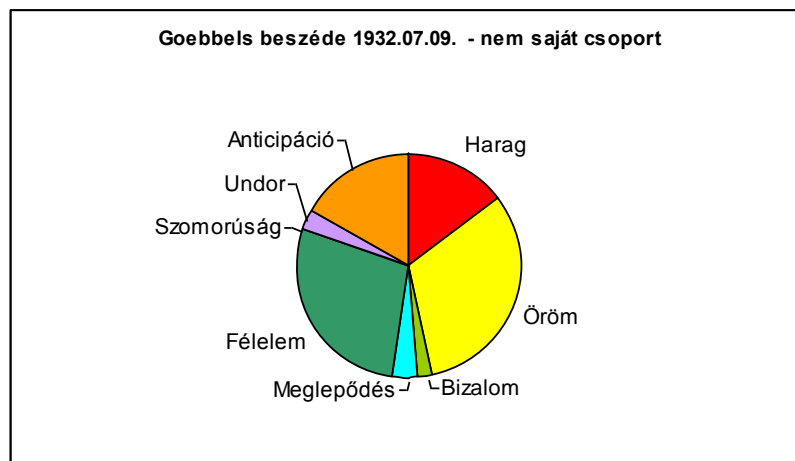

11. sz. melléklet Goebbels beszéde **1932.07.09.** – elhangzott az NSDAP demonstrációján Berlinben

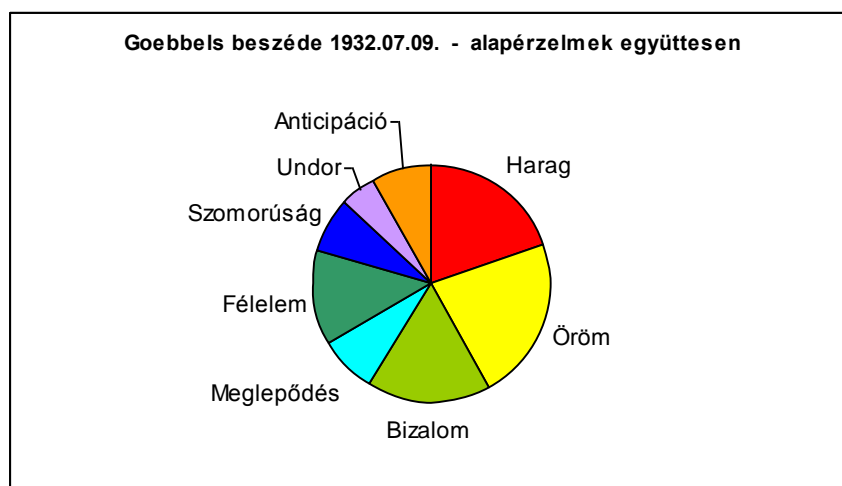
1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: *FILOHEROIZMUS*

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: *BŰN*

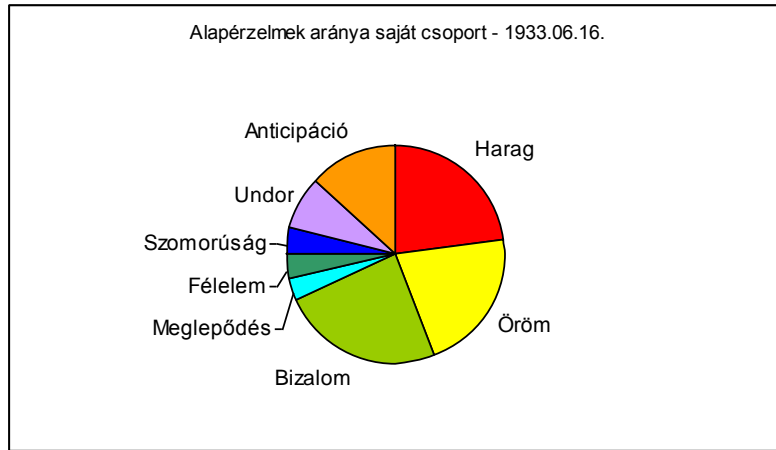

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: *FILOHEROIZMUS*

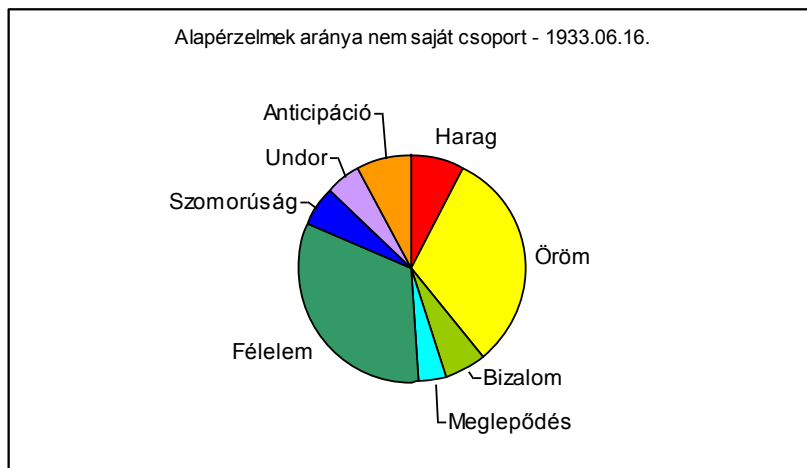

12. sz. melléklet Goebbels beszéde **1933.06.16.** – elhangzott az NSDAP demonstrációján
Hamburgban

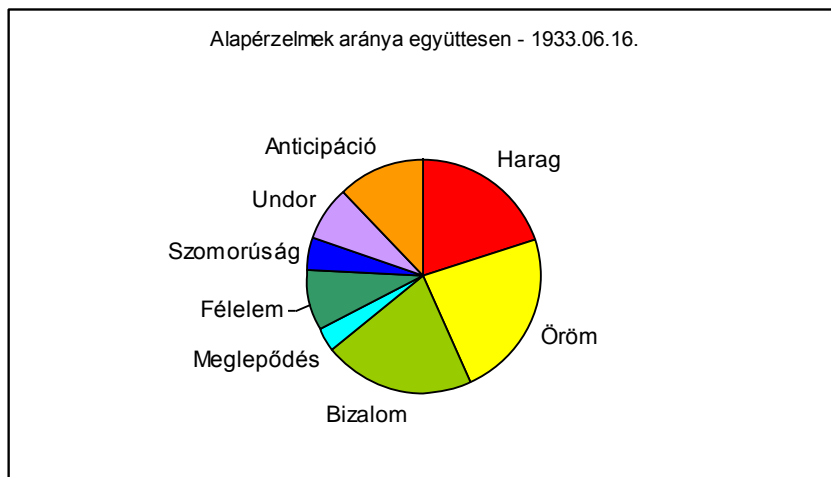
2. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya. *FILOHEROIZMUS*

3. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: *BŰN*

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: *FILOHEROIZMUS*

FELHASZNÁLT IRODALOM

* * * * *

Archív források:

A német rádió archívumának anyagai (Deutsches Rundfunkarchiv):

DRA C 444 Hermann Göring beszéde a Szabadság Birodalmi Pártnapján.

DRA C 892 Hitler beszéde a berlini Lustgartenben 1935.05.01.

DRA C 912 Hermann Göring Berlin 1933.01.30.

DRA C 913 Hitler rádiófelhívása 1933.02.01.

DRA C 1136

DRA C 1216

DRA C 1236 Hitler beszéde Nürnbergben a birodalmi pártnapon 1934.09.08.

DRA C 1313

DRA LP 6536

DRA 52-8920 Göring a Birodalmi Légügyi Minisztériumban Berlinben 1943.01.30.

DRA 52A-2619

(Nyomtatásban megjelent: Das Dritte Reich. Deutsche Geschichte 1933-1945. Eine Dokumentation. Bonn, 1990, Inter Nationes.).

Bayerische Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 an das Gruppenkommando 4, 1920.03.05. (BayHStA, Abt. IV. RwGrkodo 4 Nr. 47.).

Monatsbericht der Bayerischen Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 vom 5.3.1920/BayHStA, Abt. II, RwGrkodo 4 Nr. 47.

Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung, Bericht Nr. 90, 1923.05.11. BA Koblenz, R 134 Nr. 20, Bl. 60.

A Reich müncheni képviselője a birodalmi kancellárnak 1923.10.28. – BA Koblenz R 431, Nr. 2218, Bl.250.

1922/23 BA Koblenz, NL Epp Nr. 7/7. ismeretlen feljegyzés.

Dr. Ottmar Putz, 27.10.1923 (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abt. II, Generalstaatskommissariat Nr. 43).

Publikált primer források:

A BDM és a Hitlerjugend tagjaival készített feldolgozott interjúk. In MARKS, Stephan: Warum folgten Sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus. Patmos, Düsseldorf 2007.

DOMARUS, Max: Hitler. Reden 1932 bis 1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen. 4 köt. München 1965, Süddeutscher Verlag.

- GOEBBELS, Joseph: Signale der neuen Zeit. 25 ausgewählte Reden. München, 1934, Zentralverlag der NSDAP.
- HITLER, Adolf: Mein Kampf. München, 1943, Zentralverlag der NSDAP.
- HITLER, Adolf: Reden, Schriften, Anordnungen: Februar 1925 bis Januar 1933. *Institut für Zeitgeschichte*. München ; New York [etc.] : Saur, 1992-2003.
- HOHMANN/SCHIEFER: Lehrbuch der Geschichte für höhere Schulen, Oberstufe, Bd. 3: Deutsche Geschichte vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart, 10. Auflage, Frankfurt/M , Diesterweg 1937.
- JÄCKEL, Eberhard (Hg.): Adolf Hitler: Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924. Stuttgart, 1980.
- NEUBAUER, Friedrich: Lehrbuch der Geschichte für höhere Lehranstalten. 18. Aufl. Halle a.d.S., 1916, Waisenhaus, 220. o.
- PICKER, Henry : Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942, (Szerk.) Percy Ernst Schramm, Stuttgart 1963, magyarul: Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson. 1941-1944. Ármádia, Budapest 1999.
- WIRNER, Bärbel: Ich glaube an den Führer. Eine Dokumentation zur Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland. 1942-1945. *Quellen zur Regionalgeschichte*. 9. köt. Bielefeld, 2003, Verlag für Regionalgeschichte. Inge Molter (született Heuer) és Alfred Molter levelezésének dokumentációja

Az elemzett beszédek források helyei:

1. Hitler beszéde *Münchenben* 1922.04.12-én: Jäckel, Eberhard – Kuhn, Axel. (Hg.): Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1980, Nr. 129.
2. Hitler beszéde *Vilsbiburgban* 1927.03.06-án: Dusik, Bärbel (Hg.): Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 2. köt. 1. rész. München, London, Párizs, K.G.Saur, 1992, 165-179. o.
3. Hitler beszéde *Oldenburgban* 1928.10.18-án: Dusik, Bärbel – Lankheit, Klaus. A. – Hartmann, Christian (Hg.): Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 3. köt. 1. rész. München, New Providence, London, Párizs, K.G. Saur, 1994, 153-174. o.
4. Hitler beszéde *Berlinben* 1930.09.10-én: Hartmann, Christian (Hg.): Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 3. köt. 2. rész. München, New Providence, London, Párizs, K.G. Saur, 1995, 409-412. o.
5. Hitler beszéde *Mannheimben* 1930.11.05-én: Goschler, Constantin: Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 4. köt. 1. rész. München, New Providence, London, Párizs, K.G. Saur, 1994, 50-62. o.
6. Hitler beszéde *Bad Blankenburgban* 1932.03.05-én: Hartmann, Christian: Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 4. köt. 3. rész. München, K.G. Saur, 1997, 174-185. o.
7. Hitler beszéde Berlinben 1933.02.10-én: C 1216 DRA

8. Goebbels beszéde *Berlinben* 1932.07.09-én: Heiber, Helmut (Hg.): Goebbels Reden 1932-1939. 1. köt. Düsseldorf, Droste, 1971, 43-50. o.
9. Goebbels beszéde 1933.06.16-án *Hamburgban*: Heiber, Helmut (Hg.): Goebbels Reden 1932-1939. 1. köt. Düsseldorf, Droste, 1971, 113-123. o.

Memoárok

- COULONDRE, Robert: Von Moskau nach Berlin 1936-1939. Erinnerungen des französischen Botschafters. Bonn, 1950, Athenäum.
- FRÖHLICH, Elke: Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Sämtliche Fragmente. Aufzeichnungen 1924-1941. 4 Bde. und Interimsregister (insg. 15 Bde. erschienen) München-New York-London-Paris, 1987 Saur.
- GOEBBELS, Joseph: Napló. Budapest, 1994, Dunakönyv, ill. német kiadása: Elke Fröhlich: Die Tagebücher von Joseph Goebbels 28 kötetben. München, 1993-2007, Institut für Zeitgeschichte.
- KLEMPERER, Victor: LTI. Lingua Tertii Imperii. Notizbuch eines Philologen. Stuttgart, 1947, Reclam. Magyar fordításban is megjelent: A Harmadik Birodalom nyelve. Budapest, 1984, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- KRAEPELIN, Emil: Lebenserinnerungen. Berlin, 1983, Springer.
- SPEER, Albert: Erinnerungen. Frankfurt am Main, Berlin, Wien, 1969, Ullstein.

Egyéb primer források

Tanulmányok, esszék, feldolgozások

- ARNDT, Ernst Moritz: Über deutsche Art und über das Welschtum bei uns, (1818) In E. M. Arndts ausgewählte Werke in sechzehn Bänden. (Hg.) H. Meisner-R. Geerds. Bd. 12.: Geist der Zeit IV. Leipzig. 162. o.
- ASCHER, Saul: Die Germanomanie. Skizze zu einem Zeitgemälde. Berlin, 1815, Achenwall & Co.
- BÖHME, Lothar: Deutschunterricht und Nationalsozialismus. *Zeitschrift für Deutschkunde* 1933. Nr. 47. 387-398. o.
- DARWIN, Charles: The Expression of the Emotions in Man and Animals. London, 1872, John Murray.
- GEIBLER, Ewald: Der Krieg als Spracherzieher. *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins*. 30, 4, Apr. 1915, 97-103. o.
- HENTING, Hans von: Die Entartung der Revolution. Neue Aufsätze. Leipzig, 1920, KF Koehler.
- HENTING, Hans von: Ueber den Zusammenhang von kosmischen, biologischen und sozialen Krisen, Tübingen, 1920, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

- HOHMANN, Walter – SCHIEFER, Wilhelm: Lehrbuch der Geschichte für höhere Schulen, Oberstufe, Bd. 3. Deutsche Geschichte vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart. 10. Auflage, Frankfurt am Main, 1937, Diesterweg.
- HUMBOLDT, Wilhelm von: Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung (1820) In: uő: Reden vor der Akademie. (Hg.) J. Trabant. Tübingen, Basel, 1994, Francke.
- HUMBOLDT, Wilhelm von: Ueber den Nationalcharakter der Sprachen. In uő: Werke in fünf Bänden. Hg. A. v. Flitner- und K. Giel., Bd. 3. Schriften zur Sprachphilosophie. Darmstadt, 1963, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- HUNOLD, Christian Friedrich: Die Allerneueste Art Zur Reinen und Galanten Poesie zu gelangen. Hamburg, 1722, Fickweiler.
- JÜNGER, Ernst: Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt Hamburg, 1932, Hanseatische Verlagsanstalt.
- JÜNGER, Ernst: In Stahlgewittern. In Sämtliche Werke Bd. I. Der erste Weltkrieg. Stuttgart, 1978, Klett.
- JÜNGER, Ernst: Kampf des inneren Lebens. Sämtliche Werke Bd. 7. Stuttgart, 1987, Klett.
- JÜNGER, Ernst: Über den Schmerz. Sämtliche Werke Bd. 7. Stuttgart, 1987, Klett.
- KAHN, Eugen: Psychopathen als Revolutionäre Führer. In *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* 1919. Bd. 52. 90-106. o.
- KANT, Immanuel: Anthropologie in pragmatischer Absicht. X.1. Königsberg, 1798, F. Nicolovius. (magyarul: Pragmatikus érdekű filozófia. Osiris, Budapest 2005.
- KANTOROWITZ, Hermann: Der Geist der Englischen Politik und das Gespenst der deutschen Einkreisung. Berlin, 1929, Rowohlt.
- KEYNES J. M: A békeszerződés gazdasági következményei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. (első eredeti kiadás 1919).
- KRAEPELIN, Emil: Psychiatrische Randbemerkungen zur Zeitgeschichte, *Süddeutsche Monatshefte* 1919. Nr. 16. Heft 2. 171-183. o.
- KRUSE, Uwe: Die Redeschule. München/Leipzig, 1932, Felsen.
- LAMPRECHT, Karl: Deutsche Geschichte. Bd. 16. Berlin, 1891-1901, Weidmann (a kiadó és kiadás helye változó).
- LAMPRECHT, Karl: Ein Gedenkblatt von Wilhelm Wundt und Max Klinger. Lipcse, 1915, S. Hirzel.

- LANGER, Walter C.: Walter C. Langer: The Mind of Adolf Hitler. The Secret Wartime Report. New York, 1972, Basic Books. Első kiadás, készült az OSS megbízásából 1943-ban. Németül: uő: Das Adolf-Hiter-Psychogramm. Eine Analyse seiner Person und seines Verhaltens. Wien-München-Zürich, 1973, Fritz Molden.
- LE BON, Gustav: A tömegek lélektana. Budapest, 1913, Franklin-Társulat.
- MURRAY, Henry A.: Analysis of the personality of Adolf Hitler. With predictions of his future behavior and suggestion for dealing with now and after Germany's surrender. 1943. Az interneten a teljes dokumentum elérhető a <<http://library.lawschool.cornell.edu/WhatWeHave/SpecialCollections/Donovan/Hitler/index.cfm>> [2010.10.31.] címen.
- PAUL, Jean: „Impromptus, welche ich künftig in Stammbücher schreiben werde”. Sämtliche Werke, Bd. 33. Berlin 1840-42, Georg Reimer.
- PETZOLD, A.: Der Deutsche und sein Recht. *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins* 1925.
- REICH, Wilhelm: Die Massenpsychologie des Faschismus. Kopenhagen-Prag-Zürich, 1933, Verlag für Sexualpolitik (Első kiadás).
- ROßBACH, Julius R.: Die Massenseele. Psychologische Betrachtungen über die Entstehung von Volks-, Massen-Bewegungen, Revolutionen. München ,1919, Müller & Steinicke.
- SCHER, P. – SINZHEIMER, H.: Was nicht im Baedeker steht: München. München, 1928, Piper.
- SCHMOLLER, Gustav: Die Wandlungen in der europäischen Handelspolitik des 19. Jahrhunderts. In Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Bd. 24. 1900, 373-382. o.
- SCHOTTELIUS: Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache [...] Braunschweig, 1663, Wolfgang Hecht, 32 ff.
- SCHULZ K.: Vom deutschen Ehrgefühl . *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins* 1887.
- SCHUMPETER, Josef: Das Wesen des Geldes. (Hg.) F. K. Mann, Göttingen, 1970, Vandenhoeck-Ruprecht.
- SPENGLER, Oswald: A Nyugat alkonya. 2. köt., Budapest, 1994, Európa, 136 ff. Németül uő: Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte Bd. 2. München, 1919-1922, 603. o.
- WEIB, Ernst: Ich der Augenzeuge. München, 1964, Kreißelmeier (a címet megváltoztatta ez a kiadás).

WUNDT, Wilhelm: Die Nationen und ihre Philosophie. Ein Kapitel zum Weltkrieg. Leipzig, 1915, Kröner.

Feldolgozások, tanulmányok

ACKERMANN, Josef: Heinrich Himmler als Ideologe, Göttingen, 1970, Musterschmidt.

AINSWORTH, Mary D. S.: Attachments and other affectional bonds across the life cycle. In Parkes, C. Murray–Stevenson-Hinde, J.–Marris, P. szerk.: *Attachment across the Life Cycle*. London, New York 1991, Routledge, 33-51. o.

ALTER, Peter: Nationalismus. Frankfurt am Main, 1985, Suhrkamp.

ANDREASEN, Nancy C. – BLACK, Donald W.: Bevezetés a pszichiátriába. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1997, Medicina.

ARMBRUSTER, Jan: Die Behandlung Adolf Hitlers im Lazarett Pasewalk 1918: Historische Mythenbildung durch einseitige bzw. spekulative Pathographie. *Journal für Neurologie, Neurochirurgie und Psychiatrie* 2009. Nr. 10. (4) 18-22. o.

ASCH, S. E (1951): Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgement. In H. Guetzkow ed.: *Groups, leadership and men*. Pittsburgh, PA: Carnegie Press; (1956) *Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority*. Psychological Monographs. 70 (Whole no. 416)

ASCHMANN, Birgit (Hg.): Gefühl und Kalkül. München, 2005, Franz Steiner Verlag.

ASSMANN, Jan: A kulturális emlékezet. Budapest, 1999, Atlantisz.

ATZE, Marcel: „Unser Hitler”. Der Hitler-Mythos im Spiegel der deutschsprachigen Literatur nach 1945. Göttingen, 2003, Wallstein.

BAEYER-KATTE, Wanda von: Das Zerstörende in der Politik. Eine Psychologie der Grundeinstellung. Heidelberg, 1958, Quelle & Mayer.

BANDURA, Albert: Milyen következményekkel járnak a viselkedési és affektív változások az attitűdökre nézve? (In Halász László-Hunyady György-Martón L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó, 331-359. o.

BAROCAS, H.A. – BAROCAS, C.B.: Wounds of the Fathers: The Next Generation of Holocaust Victims. *International Review of Psycho-Analysis* 1979. Vol. 6. 331-340. o.

- BAR-TAL, Daniel: *Shared in a Society: Social Psychological Analysis*. Thousand Oaks, 2000, Sage Publications.
- BAR-TAL, Daniel: Why does fear override hope in societies engulfed by intractable conflict, as it does in the Israeli society? *Political Psychology* 2001/ 22, 601–627. o.
- BARTLETT, Frederic Charles: *Az emlékezés*. Budapest, 1985, Gondolat.
- BAUMANN, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Budapest, 2001, Új Mandátum.
- BELL, Daniel: National Charakter Revisited. A Proposal for Renegotiating the Concept. In Daniel Bell: *Sociological Journeys: Essays 1960-1980*. London, 1980, Heinemann, 167-183. o.
- BELL, Daniel: *Sociological Journeys: Essays 1960-1980*. London, 1980, Heinemann.
- BENDICK, Rainer: Zur Wirkung und Verarbeitung nationaler Kriegskulturen: Die Darstellung des ersten Weltkriegs in deutschen und französischen Schulbüchern. In: Gerhard Hirschfeld et. al.: *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges*. Essen, 1997, Klartext, 403-423. o.
- BENEDICT, Ruth: *Échantillons de civilisation*. Gallimard, 1967, Paris.
- BETTELHEIM Bruno: Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 1943. Vol. 38. 417–452. o.
- BIBÓ István: Az európai egyensúlyról és békéről. In uő: *Válogatott tanulmányok 1. köt. 1935-1944*. <<http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/60.html#70>> [2010.10.31.].
- BIBÓ István: Kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: uő: *Válogatott tanulmányok. 2. köt. 1945-1949*. <<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/194.html>> [2010.10.31.].
- BIBÓ István: Német hisztéria okai és története. In: uő: *Válogatott tanulmányok. 1. köt. 1935-1944*. <<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/60.html>> [2010.10.31.].
- BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok I.kötet, II. fejezet: A politikai hisztériák természetrajza*. <<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/60.html#70>> [2010.10.31.]
- BINDORFFER Györgyi: Kulturális és kommunikatív emlékezet. Történelemkonstrukció és történelemrekonstrukció a magyarországi németeknél. In Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Bennünk élő múltjaik*. Zenta, 2008, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 61-77. o
- BINION, Rudolph: *„...daß ihr mich gefunden habt”, Hitler und die Deutschen: eine Psychohistorie*. Stuttgart, 1978, Klett-Cotta.

- BIRKERN, Lawrence: Hitler ideológiája és személyisége (Miskolczy Ambrus recenziója)
Klio 2000/1, 112-124. o.
- BIRN, Ruth Bettina: Die höheren SS- und Polizeiführer. Himmlers Vertreter im Reich und in den besetzten Gebieten, Düsseldorf, 1986, Droste.
- BLACK, Max: A metafora. Helikon. Budapest, 1990/4.
- BLÉNESI Éva: Felébresztett történelem. In: *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II. Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve.* Budapest, 2003, Akadémiai Kiadó, 219-237. o.
- BÓDY Zsombor: A mikrotörténelem haszna nagy társadalmi csoportok kutatásában. In: *Századvég* 1999/15, 39-57. o.
- BÓDY Zsombor: Michel Foucault és a történelmi diszciplína ma. In: Szekeres András szerk.: *A történész szerszámosládája. L'Harmattan – Atelier, Budapest 2002, 37-50. o.*
- BOTOND Ágnes: Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó.
- BOTOND Ágnes: Pszichohistória. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Budapest, 2006, Osiris, 539 – 563. o.
- BOWLBY, John: Bindung. Eine Analyse der Mutter-Kind-Beziehung. München, 1975, Kindler.
- BROCKHAUS, Gudrun: Psychoanalytische Hitler-Deutungen. In *Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse. Hitlerdeutungen.* Nr. 9., 1992, 8-25.o.
- BROMBERG, Norbert: Hitler's Character and Its Development - Further Observations, *American Imago* 28. (1971) 289-303. o.
- BROWNING, Christopher R.: Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York, 1993, Harper Perennial.
- BRUNER, Jerome. Az oktatás kultúrája. Budapest, 2004, Gondolat.
- BRUNS, Brigitte: Der inszenierte Führer. Zur politischen Fotografie des Nationalsozialismus. *Luzifer-Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse.* 1992. 5. Jg. Heft 9. 25-43. o.
- BUMKE, Oswald: Erinnerungen und Betrachtungen. Der Weg eines deutschen Psychiaters. Mit einer Aphorismensammlung. München, 1953, R. Pflaum (2. kiadás).
- BYCHOWSKI, Gustav: Dictators and Disciples. From Caesar to Stalin: a psychoanalytic interpretation of History. New York, 1948, Int. Universities Press.

- CALHOUN, Cheshire – SOLOMON, Robert C. (eds.): What is an Emotion. Oxford, 1984, University Press.
- CAMPICHE, Roland: Quand les sectes s'affolent. Ordre du Temple Solaire, médias et fin de millénaire. Geneve, 1995, Labor et fides.
- CAYROL, Jean: Lazarus unter uns. Stuttgart, 1959, Curt E. Schwab.
- CERTEAU, Michel: Hogyan kezeli Freud a történelmet? *Aetas* 2006. 1. sz. 158-171. o.
- CHAMBERLAIN, Sigrid: Adolf Hitler, die deutsche Mutter und ihr erstes Kind. Über zwei NS-Erziehungsbücher. 3. Kiadás, Gießen, 2000, Psychosozial Verlag (1. Kiadás. 1997).
- CHAMBERLAIN, Sigrid: Zur frühen Sozialisation in Deutschland zwischen 1934 und 1945. In Winfried Kurth- Ludwig Janus (Hg.): Psychohistorie und Persönlichkeitsstruktur. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung Bd. 2. Heidelberg, 2001, Mattes Verlag.
- CHASSEGUET-SMIRGEL, Janine: A szimbolikus tevékenység elvesztése a náci gondolkodásban. In: *Thalassa* 1999/2-3, 45-60.o.
- CIOMPI, Luc: Die emotionalen Grundlagen des Denkens: Entwurf einer fraktalen Affektlogik. Göttingen, 2005, Vandenhoeck & Ruprecht.
- COLLINS, Randall: The role of emotions in social structure. In K.R. Scherer- P. Ekman: Approaches to emotion. Hillsdale N.J., 1984, Erlbaum, 385-396. o.
- COOLIDGE, Frederic L. – DAVIS, Felicia L. – SEGAL, Daniel L.: Understanding Madman: A DSM-IV. Assessment of Adolf Hitler. *Individual Differences Research* 2007. Vol. 5. 30-43. o.
- CSEPELI, György: Az én mediatizálása. <<http://www.csepele.hu/pub/2003>> [2010.10.31.].
- DAHLE, Wendula: Der Einsatz einer Wissenschaft. Eine sprachinhaltliche Analyse militärischer Terminologie in der Germanistik 1933-1945. Bonn, 1969, Bouvier.
- DAMASIO, Antonio: Looking for Spinoza. Joy, Sorrow, and the Feeling Brain. Orlando, 2003, Harcourt.
- DAWKINS, Richard: Az önző gén. Budapest, 1986, Gondolat
- DEÁK István: Visszapillantás a Goldhagen-vitára. *BUKSZ* 1997/3, 316-322. o.
- DENNETT, Daniel C.: The Evolution of Culture. <<http://www.edge.org>> [2010.10.31.].
- deMAUSE, Lloyd: Das Emotionale Leben der Nationen. Klagenfurt, Celovec, 2005, Drava.

- deMAUSE, Lloyd: Die Grundlagen der Psychohistorie. (Hg. Aurel Ende) Frankfurt am Main, 1989, Suhrkamp.
- deMAUSE, Lloyd: Was ist Psychohistorie? Eine Grundlegung. Gießen, 2000, Psychosozial Verlag.
- de RIVERA, Joseph, J: Emotional climate Social structure and emotional dynamics. In K. T. Strongman (ed.): International review of studies on emotion, 1992/2, New York, John Wiley, 199–218. o.
- DENNETT, Daniel C.: The Evolution of Culture. <<http://www.edge.org>>[2010.10.31.]
- DILTHEY, Wilhelm: Gesammelte Schriften, Bd. VIII., Zur Weltanschauungslehre. Leipzig/Berlin, 1931, B. G. Teubner.
- DINZELBACHER, Peter (Hg.): Europäische Mentalitätsgeschichte. Stuttgart, 1993, Kröner.
- DONNER, Wolf: Propaganda und Film im „Dritten Reich“. Berlin, 1995, Tip.
- DORPAT, Theo L.: Wounded Monster. Hitler's Path from Traumata to Malevolence. Maryland, 2003, Univ. Press of America.
- DUPUY, T.– MARGIOTTA, F. D.– JOHNSON, C.– MOTLEY, J. B.– BONGARD, D. L. ed.: International Military and Defense Encyclopedia. Vol. 5. P-S. Washington- New York, 1993, Brassey's.
- EDELMAN, Murray: A politika szimbolikus valósága. Budapest, 2004, l'Harmattan.
- EDELMAN, Murray: Constructing the Political Spectacle, Chicago, 1988, The University of Chicago Press.
- EHMANN Bea: Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője *Magyar Tudomány* 2003/1. 36-48. o.
- EKMAN, Paul: Universality of Emotional Expression? A Personal History of the Dispute. In: Darwin, Expression, 363-393. o.
- ELIAS, Norbert: A civilizáció folyamata. Budapest, 1987, Gondolat.
- ELIAS, Norbert: Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1989, Suhrkamp. Magyarul uő: A németekről - Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik-huszedik században. Budapest, 2002, Helikon.
- ENYEDI Zsolt: Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle* 2004/4, 5-18. o.

- ERIKSON, Erik H.: A fiatal Luther és más írások. Budapest, Gondolat, 1991
- ERŐS Ferenc: A mai pszichológia emberképe. *Magyar Tudomány*, 2005/11 1376-1384. o.
- ERŐS Ferenc: A válság szociálpszichológiája. Budapest, 1993, T-Twins.
- ERŐS Ferenc: Analitikus szociálpszichológia. Budapest, 2001, Új Mandátum.
- ERŐS Ferenc: Trauma és történelem. Budapest, 2007, József Műhely.
- ERŐS Ferenc: Van-e a pszichoanalízisnek „emberképe”? *Magyar Tudomány* 2005/11. 1376-1384. o.
- ERŐS Ferenc: Vázlat az analitikus szociálpszichológiáról. *Replika* 1995. 19-20. sz. 81-90. o. <<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/1920/06eros.htm>>[2010.10.31.]
- FAHRENBERG, Jochen – STEINER, John: Adorno und die autoritäre Persönlichkeit. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 2004/56, 127-152. o.
- FEENEY, Judith – NOLLER, Patricia: Adult Attachment. Thousand Oaks, 1996, Sage.
- FELDMAN, Stanley – STENNER, Karen: Perceived Threat and Authoritarianism. *Political Psychology* 1997. Vol. 4. sz., 741–769. o.
- FENICHEL, Otto: Psychoanalysis of Anti-Semitism. *American Imago* 1940. I. 24–39. o.
- FEST, Joachim C.: Hitler. Eine Biographie. Frankfurt am Main-Berlin-Wien, 1974, Propyläen, 7. kiadás (első kiadás Frankfurt am Main-Berlin, 1973, Propyläen).
- FESTINGER, Leon - RIECKEN Henry W. - SCHACHTER Stanley: When the Prophecy Fails. A Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World. New York, 1956, Harper & Row.
- FISCHER-LICHTE, Erika: Inszenierung und Theatralität. In: Herbert Willems - Martin Jurga (Hg.): Inszenierungsgesellschaft. Ein einführendes Handbuch. Wiesbaden, 1998, Opladen, 81-90. o.
- FITZGERALD, Michael: Autism and creativity: is there a link between autism in men and exceptional ability? London, 2003, Taylor & Francis.
- FLECK, Ludwig: Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv. Frankfurt am Main, 1935, Suhrkamp.
- FOA, U. G.: Convergences in the analysis of the structure of interpersonal behavior. *Psychological Review* ¹⁹⁶¹. Vol. ⁶⁸. 341-353. o.
- FOUCAULT, Michel: A szavak és dolgok. Budapest, 2000, Osiris.

- FOUCAULT, Michel: Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése. Budapest, 2000, Corvina.
- FÖRSTER, Stig: Angst und Panik. „Unsachliche“ Einflüsse im politisch-militärischen Denken des Kaiserreiches und die Ursachen des Ersten Weltkriegs. In Gefühl und Kalkül. München, 2005, Franz Steiner Verlag. 74-86. o.
- FREEDMAN, M. D – LEARY, T. F – OSSORIO, A. G – COFFEY, H. S.: The interpersonal dimension of personality. *Journal of Personality*, 1951. Vol. 20. 143-161. o.
- FREVERT, Ute: Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen? *Geschichte und Gesellschaft*. 2009/35, 183-208. o.
- FRIEDLÄNDER, Saul: A náci antiszemitizmus – egy tömegpszichózis története. Budapest, 1996, Uránusz.
- REDLICH, Fritz: Hitler. Diagnose des destruktiven Propheten. Wien, 2002, Werner Eichbauer.
- FROMM, Erich: A rombolás anatómiája. Budapest, 2001, Háttér.
- FROMM, Erich: Menekülés a szabadság elől. Budapest, 2002, Napvilág.
- FROMM, Erich: Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. 1932, Gesamtausgabe Bd. I. 37-58. o.
- FÜLÖP Éva: A történelmi pálya és a nemzeti identitás érzelmi szerveződése. PhD értekezés, Pécsi Tudományegyetem, 2010, Pszichológiai Doktori Iskola.
- FÜLÖP Éva - LÁSZLÓ János: Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban – a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyzása. Magyar Pszichológiai Szemle (közlésre elfogadva), 2011.
- GAY, Peter: Freud für Historiker. Forum Psychohistorie. Bd. 2. Tübingen, 1994, Edition Diskord.
- GELLNER, Ernest: Nationalismus und Moderne. 2. Aufl. Berlin, 1995, Rotbuch.
- GERHARD, Paul: Aufstand der Bilder. Die NS Propaganda vor 1933. Bonn, 1990, J.H.W. Dietz Nachf..
- GERNERT, Dörte (Hg.): Schulvorschriften für den Geschichtsunterricht im 19./20. Jahrhundert. Köln-Weimar-Wien, 1994, Böhlau.
- GEYER, Martin H.: Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne. Göttingen, 1998, Vandenhoeck & Ruprecht.
- GIBBELS, Ellen: Hitlers Nervenkrankheit: Eine neurologisch-psychiatrische Studie, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1994 Nr. 42. Heft 2., 155-220. o.

- GIEYSZTOR, Aleksander: A történész és az emberrel foglalkozó tudományok. In Krzysztof Michalski (szerk.): A modern tudományok emberképe, Budapest, 1988, Gondolat.
- GOLDHAGEN, Daniel Jonah: Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. New York, 1996, Knopf. Németül: Hitlers willige Vollstrecker. Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust. Taschenbuchausgabe. München, 2000, Goldmann.
- GRAMSCI Antonio: Filozófiai írások. Budapest, 1970, Kossuth.
- GRIESWELLE, Detlev: Propaganda der Friedlosigkeit. Eine Studie zur Hitlers Rhetorik 1920-1933. Stuttgart, 1972, Enke.
- GRÜNBERG, Kurt: Zur Tradierung des Traumas der nationalsozialistischen Judenvernichtung. In *Psyche* 2000. Nr. 54. 1002-1034. o.
- GRÜNBERGER, Béla: Narcissisme, Christianisme, Antisemitisme. Paris, 1997, Actes Sud Hebraica.
- GYÁNI, Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest, 2000, Napvilág.
- GYÁNI, Gábor: Emlékezés, narrativitás és a múlt. In: Uő: Történészdiskurzusok. Budapest, 2002, L'Harmattan.
- GYÁNI, Gábor: Identitás, emlékezés, lokalitás. *Kétezer*. 2008/6, 19-27. o.
- GYÁNI, Gábor: Posztmodern kánon. Budapest, 2003, Európai Iskola.
- GYÁNI, Gábor: Relatív történelem. Budapest, 2007, Typotex.
- GYÁNI, Gábor: Történetírói nézőpont és narratív igazság. *Magyar Tudomány* 2003/1, 16-26. o.
- HABERMAS, Jürgen: Theorie des kommunikativen Handelns. 2 Bde. Frankfurt am Main, 1981, Suhrkamp.
- HAFFNER, Sebastian: Megjegyzések Hitlerhez. Budapest, 2002, Európa.
- HAGEMANN, Karen: Aus Liebe zum Vaterland. Liebe und Hass im frühen deutschen Nationalismus. In Birgit Aschmann: Gefühl und Kalkül. München, 2005, Franz Steiner Verlag. 101-124. o.
- HALBWACHS, Maurice: La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte; étude de mémoire collective. Paris, ¹⁹⁴¹, PUF.
- HAMILTON, Ian: The Soul and Body of an Army. London, 1921, Edward Arnold.

- HANSÁGI Ágnes: Prefiguráció és historizáció. Dokumentum és kommentár a kánonban. *Iskolakultúra* 2002/12. 3-7. o.
- HANSEN, Klaus P.: Die Geschichte der Emotionalität. *Psychologie und Geschichte*, 1989. Nr. 2. 37-48. o.
- HARDTWIG, Wolfgang: Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500-1914. Ausgewählte Aufsätze. Göttingen, 1994, Vandenhoeck & Ruprecht.
- HATFIELD, E. – CACIOPPO, J.T. – RAPSON, R.L.: Emotional Contagion. New York, 1994, Cambridge University Press.
- HAYDEN, Deborah: Pox: Genius, Madness, and the Mysteries of Syphilis. New York, 2003, Basic Books.
- HENNING, Heske: „...und morgen die ganze Welt“: Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus. Norderstedt, 2008, Books on Demand.
- HENRY, Desmond - GEARY, Dick - TYRER, Peter: Adolf Hitler. A Reassessment of His Personality Status. *Irish Journal of Psychological Medicine*. 1993. Vol. 10. 148-151. o.
- HESSE, Günter: Hitlers neuropsychiatrischen Störungen. Folgen seiner Lost-Vergiftung? *Psychologie und Geschichte*. 2001. Nr. 9. Heft 1-2. 91-106. o.
- HILKEN, Susanna: Wege und Probleme der Psychiatrischen Pathographie. Aachen, 1993, Karin Fischer.
- HOBSBAWM, Eric: A történelemről, a történetírásról. Budapest, 2006, Napvilág.
- HOLTFRERICH, Carl-Ludwig: Die deutsche Inflation. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive. Berlin-New York, 1980, Walter de Gruyter.
- HORKHEIMER, Max: Geschichte und Psychologie. In Alfred Schmidt – Gunzelin Schmid Noerr (Hg.): Gesammelte Schriften. Bd. 3. Frankfurt am Main, 1988, Suhrkamp.
- HORSTMANN, Bernhard: Hitler in Pasewalk. Die Hypnose und Ihre Folgen. Düsseldorf, 2004, Droste.
- HOVLAND, C. I. – JANIS, Irwing L. – KELLEY, Harold H.: Communication and Persuasion. New Haven, 1953, Yale P, magyarul: Uők: A véleményváltozás kísérleti kutatásának összefoglalása. In Pszichológiai szöveggyűjtemény a „Bánásmód pszichológiája” című speciális kollégiumhoz. II. rész. MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság, 94-110. o.
- HOVLAND, C. I. – ROSENBERG, M. J. ed.: Attitude organization and change. New Haven, 1960, Yale Univ. Press;

- HOVLAND, C. I.– SHERIF, M.: Social judgement. New Haven, 1961, Yale Universty Press.
- HOWE, Neil – STRAUSS, William: Generations: The History of America's Future 1584-2069. New York, 1991, William Morrow.
- HUNT, Lynn: The Family Romance of the French Revolution. London, 1992, Routledge.
- HUNYADY György: A szociálpszichológia történeti olvasatai. Budapest, 2006, Ötvös.
- HUNYADY György: Sztereotípiakutatás: hagyományok és irányok. Budapest, 2001, Ötvös.
- HUNYADY György: Történeti és politikai pszichológia. Budapest, 1998, Osiris.
- IGGERS, Georg G.: A történetírás elmélete és története – helyzetjelentés. *Magyar Lettre Internationale*, 2005. 58. sz. 55-58. o.
<<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre58/iggers.htm>.>[2010.10.31.]
- ILLÉS Anikó: A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése *Magyar Tudomány* 2003/1, 67-77. o.
- IZARD, Caroll E.: Basic emotions, relations among emotions, and emotion-cognition relations. *Psychological Review* 1992. Vol. 100. 561-565. o.
- JAKUSNÉ HARNOS Éva: A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar nyelv* 2002/98, 442-450. o.
- JARYMOVICZ, M. - BAR-TAL, D.: The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*, 2006/36, 367–392. o.
- JAYNES, Julian: Der Ursprung des Bewusstseins. Reinbek, 1993, Rowohlt.
- JOHNSON, Mark – LAKOFF, George: Metaphors We Live By. Chicago, 1980, The University of Chicago Press.
- JOÓ András: Három nagyhatalom diplomáciai háromszöge, 1900-1914 Nagy-Britannia, Németország és Ausztria–Magyarország kapcsolatai és ezek háttere. Doktori disszertáció. Budapest, 2000, Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem.
- KARÁCSONY András: A konzervatív forradalom utópiája a két világháború közötti Németországban, *Századvég* 2005/1. szám, 69-104. o.
- KARÁCSONY András: Individualitás a nomádok földjén. Pillanatképek. In Nyíri Kristóf szerk.: *Mobilközösség – Mobilmegismerés*. Tanulmányok. Budapest, 2002, MTA Filozófiai Kutatóintézete. 127-138. o.
- KEEGAN, John: Die Maske des Feldherrn. Reinbek bei Hamburg, 2000, Rowohlt.

- KEMÉNY István - SÁRKÖZI Mátyás (szerk.): Bibó István összegyűjtött munkái 1. kötet. Európai Protestáns Szabadegyetem, Bern 1981. 202-252. o.
- KERSHAW, Ian: A Hitlermítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Budapest, 2003, Kortina.
- KERTÉSZ Imre: A számúzott nyelv. Budapest, 2001, Magvető.
- KIESLER, D. J.: The 1982 interpersonal circle: A taxonomy for complementary in human transactions. *Psychological Review* 1983. Vol. 90. 185-214. o.
- KISANTAL Tamás: Történelem és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé. *Aetas*, 2006. 1. sz. 133-138. o.
- KISS Endre: A posztmodern elemi a misszionálás szemszögéből. *Magyar Filozófiai Szemle* 1996/6.719-731. o. ill. elektronikus formában
< http://epa.oszk.hu/00100/00186/00005/996_kisse.html> [2010.10.31.]
- KLEINGINNA, P.R.– KLEINGINNA, A.: A categorized list of emotion definitions, with suggestions for a consensual definition. *Motivation and Emotion* 1981. Vol. 5. 345-379. o.
- KOSELLECK, Reinhart: Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, 2000, Suhrkamp.
- KOSELLECK, Reinhart: Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája. Budapest, 2003, Atlantisz.
- KOVÁCS Gábor: Mi volt a magyar 1939-ben és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma. *Magyar Tudomány*, 2007. 3. sz. 301-310. o.
- KOVÁCS Mónika: Holokauszt és holokausztoktatás. *Világosság* 2004/5, 83-91. o.
- KÖPF, Gerhard: Hitlers psychogene Erblindung. Geschichte einer Krankenakte. *Nervenheilkunde* 2005. Nr. 24. 783-790. o.
- KRACAUER, Siegfried: Geschichte – Vor den letzten Dingen. In Siegfried Kracauer Werke. Bd. 4. Frankfurt am Main, 2005, Suhrkamp (posztumusz kiadás).
- KROLL, Frank Lothar: Geschichte und Politik im Weltbild Hitlers. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1996. Nr. 44. 327-353. o.
- KUNCZIK, Michael: Public Relation – Konzepte und Theorien. Köln, 2002, Böhlau & Cie.
- KURTH, Winfried: Wechselseitige Bezüge von Bindungstheorie und historischer Forschung. In Kurth, W.– Janus, Ludwig szerk.: Psychohistorie, Gruppenphantasien und Krieg. *Jahrbuch für Psychohistorische Forschung*. 2. köt. Heidelberg, 2000, Mattes, 261-313. o.

- LACAPRA, Dominick: A gondolkodástörténet újraértelmezése és a szövegolvasás. In Kisantal Tamás szerk.: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003, L'Harmattan. 169-211. o.
- LACKÓ Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. Budapest, 2001, L'Harmattan.
- LACKÓ Miklós: Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről. In uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete, 260-305. o.
- LAJTAI László: Az „acting-out” szakkifejezés értékkonnotációjának antropológiai elemzése. *Pszichoterápia* 2001/10. 358-364. o.
- LAMOTT, Franziska: Trauma ohne Unbewusstes? – Anmerkung zur Inflation eines Begriffs. In Buchholz M. B., Gödde G. (Hg.): *Das Unbewusste in der Praxis. Erfahrungen verschiedener Professionen*. Bd. 3. Gießen, 2006, Psycho-sozial, 587-609. o.
- LÁNYI Gusztáv: Rákosi Mátyás politikai antiszemitizmusa. Pszichohistóriai és történelmi szociálpszichológiai elemzés. In: *Rendszerváltozás és politikai pszichológia*. Rejtjel Kiadó, Budapest 2001. 94-121. o.
- LÁSZLÓ János: Narratív pszichológia. *Pszichológia*, 2008/4, 301–317. o.
- LÁSZLÓ János: A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába. *Pszichológiai Horizont*. Budapest, 2005, Új Mandátum.
- LÁSZLÓ János: Szociális emlékezet: a történelem szociálpszichológiája, Bevezető. *Magyar Tudomány* 2003/1. 2-5. o.
- LÁSZLÓ János: Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány*, 2003. 1. sz. 48-57. o.
- LEWIS, David: *The man who invented Hitler. The Making of the Führer*. London, 2003, Headline.
- LINSE, Ulrich: *Barfüßige Propheten. Erlöser der zwanziger Jahre*. Berlin, 1983, Siedler.
- LOEWENBERG, Peter: *Decoding the Past*. New Brunswick, 1996, Transaction Publishers.
- LOEWENSTEIN, Bedrich (Hg.): *Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche. Geschichte und Psychologie*. Bd. 4. Pfaffenweiler, Centaurus, 1992.
- LOEWENSTEIN, Bedrich (Hg.): *Geschichte und Psychologie – Annäherungsversuche*. Bd. 4. Pfaffenweiler, 1992, Centauris.
- LOEWENSTEIN, Bedrich: *Massenpsychologie und Nationalismusforschung*. In Eva Schmidt-Hartmann (Hg.): *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*. München, 1994, Oldenburg.

- LOHALM, Uwe: Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes 1919-1923, Hamburg, 1970, Leibniz.
- LUHMANN, Niklas: Liebe als Passion. Frankfurt am Main, 1982, Suhrkamp.
- LUKIANOSZ: Hogyan kell történelmet írni. In Szilágyi J. Gy. (szerk.): Lukianosz összes művei. Budapest, 1974. Magyar Helikon.
- LURIJA, Alexandr Romanovics: Kis könyv a nagy emlékezetről. In uő: Válogatott tanulmányok. Budapest, 1975, Gondolat.
- LUST Iván: Vágy és Hatalom. *Thalassa*, 1999. 2-3. sz. 7-44. o.; <<http://www.mtapi.hu/thalassa/9923/tanulmny/01lust.htm>>[2010.10.31.]
- LUZIFER-AMOR. *Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*. Hitlerdeutungen. Nr.9., 1992.
- LÜCK, Helmut E.: Geschichte der Psychologie: Strömungen, Schulen, Entwicklungen. Stuttgart 2009, Kohlhammer.
- LÜCK, Helmut E.: Geschichte der Psychologie: Strömungen, Schulen, Entwicklungen. Stuttgart, 2009, Kohlhammer.
- MAJTÉNYI György: Az „új kultúrtörténet”-ről. Nyelvi fordulat-kritikai fordulat-kulturális fordulat. *Aetas*, 2005/3. 162-169. o.
- MARBACH, Jan H.: Der Hitler-Wahn. Zum Verhältnis von individueller Schuld und kollektiver Verantwortung. Referat auf der 35. Jahrestagung der "Deutschsprachigen Gesellschaft für Kunst und Psychopathologie des Ausdrucks e.V.", München, 25.-28. Oktober.
- MARTINDALE, Colin – HASENFUS, Nancy – HINES, Dwight: Hitler - a neurohistorical formulation. *Confinia psychiatria* 1976. Vol. 19. (2) 106-116. o.
- MASLOW, A. H.: Elmélet az emberi motivációról. In Oláh Attila – Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény az általános és a személyiségpszichológiához. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- MATUSEK, Paul – MATUSEK, Peter – MARBACH, Jan: Hitler – Karriere eines Wahns. München, 2000, Herbig.
- MAYER, John D.: The emotional madness of the dangerous leader. *Journal of Psychohistory* 1993. Vol. 20. 331-348. o.
- MERKL, Peter: Political Violence under the Swastika. Early Nazis. Princeton, N. J., 1975, Princeton University Press; uő: The Making of a Stormtrooper, Princeton, N. J., 1980, Princeton University Press.
- MEZŐ Ferenc: Az attitűdváltozást, -konzerválását céló lélektani műveletek (PSYOPS). *Hadtudomány* 2008/3-4. 71-82. o.

- MEZŐ Ferenc: Az emberi szükségletekre irányuló lélektani műveletek (PSYOPS). In: *Hadtudomány* 2007/1. ill.
<http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/2007/1/2007_1_15.pdf>
- MICHL, Susanne– PLAMPER, Jan: Soldatische Angst in ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschlands, Frankreichs und Russlands. *Geschichte und Gesellschaft* 2009/35, 209-248. o.
- MILGRAM, Stanley: Behavioral study of obedience. In *Journal of Abnormal and Social Psychology* 1963. Vol. 67. 371-378. o.
- MILLER, Alice: Am Anfang war Erziehung. Frankfurt am Main, 1980, Suhrkamp.
- MITSCHERLICH, Alexander – MITSCHERLICH, Margaret: Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens. München, 1977, Piper&Co.
- MOMMSEN, Hans: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In Gerhard Hirschfeld-Lothar Kettenacker (Hg): *Der Führerstaat: Mythos und Realität. Studien zur Struktur des Dritten Reiches*. Stuttgart, 1981, Klett-Cotta. 45-72. o.
- MOMMSEN, Hans: Nationalismus in der Weimarer Republik. In Otto Dann (Hg.): *Die Deutsche Nation. Geschichte, Probleme, Perspektiven*. Vierow bei Greifswald, 1994, SH-Verlag, 83-95. o.
- MONORY M. András–Tillmann József A.: *Ezredvégi beszélgetések*, Budapest, 2000, Palatinus, 449–464. o.
- MÜNSTERBERG, Hugo: *Die Amerikaner*. 2 Bde. Berlin, 1904, Ernst Siegfried Mittler und Sohn.
- NIETHAMMER, Lutz: A „floating gap” innenső oldalán. Kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusban. Fogalmak egy kommemoratív kultúrához. *Századvég*, 2004. 3. sz. 29-49. o.
- NIPPERDEY, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866-1918*. Bd. 2. München, 1993.
- NORA, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999. 3. sz. 116–128. o.
- NYSSSEN, Friedhelm: Einleitung. Ein Vergleich zwischen der „unabhängigen Psychohistorie” und den Beiträgen dieses Bandes. In *Kritik der Psychohistorie*. Gießen, 2003, Psychosozial/Haland & Wirth. 7-78. o.
- NYSSSEN, Friedhelm: Einleitung. Ein Vergleich zwischen der „unabhängigen Psychohistorie” und den Beiträgen dieses Bandes. In *Kritik der Psychohistorie*. Gießen, 2003, Psychosozial/ Haland & Wirth, 7-78. o.

- NYSSSEN, Friedhelm: Psychohistorie, soziale Ungleichheit und politische Veränderung. In Kurth, Winfried–Janus, Ludwig (Hg.): Psychohistorie und Persönlichkeitsstruktur. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung, Bd. 2. Heidelberg, 2001, Mattes. 143-155. o.
- OATLEY, K., - JENKINS, J. M.: Érzelmek. Budapest, 2001, Osiris.
- ORMOS Mária: Betegek és betegségek a történelemben. *Korunk* 1997. július, 19-30. o.
- ORMOS Mária: Hitler, T-Twins, Budapest 1993
- ORMOS Mária: Nácizmus, faszizmus. Budapest, 1987, Magvető.
- ORMOS Mária: Németország története a 20. században. Budapest, 2008, Rubicon.
- ORMOS Mária: Politikai szerepek és személyiségek a huszadik században. *Magyar Tudomány* 2003/1. 5-16. o.
- OSTWALD, Peter: Ich bin Gott. Waslaw Nijinski – Leben und Wahnsinn. Hamburg, 1997, Europäische Verlagsanstalt.
- Ö. KOVÁCS József: Nyugati társadalomtörténeti szemle, különös tekintettel a német történetírás eredményeire. *Studia Miskolcinsia* 3. Miskolc, 1999; <<http://mek.oszk.hu/02000/02097/html/okovacs.htm>> [2010.10.31.].
- PALLAI László: A nemzetiszocialista propaganda. *Rubicon* 1999/1-2.
- PAPCKE, Sven–OESTERDICKHOFF, Georg W. szerk.: Schlüsselwerke der Soziologie. Wiesbaden, 2001, Westseutscher Verlag.
- PATAKI Ferenc: Együttes élmény - kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány* 2003/1. 26-36. o.
- PATAKI Ferenc: Érzelem és identitás. Budapest, 2004, Új Mandátum.
- PEETERS, Harry F. M.: Historische Psychologie in den Niederlanden. Ein Überblick. *Psychologie und Geschichte*, 1994. 1-2. sz. 92-118. o.
- PERECZ László: Nemzet és filozófia: a német példa. *Világosság*, 2004. 6. sz. 99-110. o.
- PEUKERT, Detlev J.K.: Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne. Frankfurt am Main.
- PIX Gábor: A lélektani műveletek jellemzőinek vizsgálata. Doktori értekezés (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem). Budapest, 2005.
- PLÉH Csaba: Alternatív emberképek a mai pszichológiában. *Világosság* 2006/5. 3-11. o.
- PLÉH Csaba: Az elbeszélt történelem a pszichológiában. Előadás az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának 2000 május 3-4-én tartott *A történeti*

helyzettudat alakváltozásai: Kényszerpályák és alternatívák a magyar történelemben c. tudományos ülészakán.

<<http://www.plehcsaba.hu/Cikkek>>[2010.10.31.]

- PLÉH Csaba: Pszichológiatörténet. Budapest, 1992, Gondolat.
- PLUTCHIK, Robert: Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution. Washington D.C., 2003, American Psychological Association.
- PLUTCHIK, Robert: Emotions and their vicissitudes: emotions and psychopathology. In M. Lewis-J. M. Haviland : Handbook of emotions. New York/London, 1993, Guilford Press, 53-66. o.
- PLUTCHIK, Robert: The Emotions. Lauham, 1991, University Press of America.
- POLENZ, Peter von: Geschichte der deutschen Sprache. Berlin/New York, 1978, Walter de Gruyter.
- POLLAK, Richard: Az igazi Bruno Bettelheim. Budapest, 2005, Európa.
- POST, D.E.: The hypnosis of Adolf Hitler. *Journal of Forensic Science* 1998. Vol. 43. 1127-1132. o.
- REICHEL, Peter: Der schöne Schein des Nationalsozialismus. Faszination und Gewalt des Faschismus. München-Wien, 1991, Carl Hanser.
- RICHTER, Horst Eberhard: Das Ende der Egomanie, Die Krise des westlichen Bewusstseins. Köln, 2002, Kiepenheuer und Witsch.
- RICHTER, Horst Eberhard: Der Gotteskomplex: Die Geburt und Krise des Glaubens an die Allmacht des Menschen. Hamburg, 1979, Reinbek.
- RICOEUR, Paul: Die Interpretation. Ein Versuch über Freud. Frankfurt am Main 1965/1974 Suhrkamp.
- RIZZOLATTI-CRAIGHERO: The Mirror-Neuron System. *Annual Review of Neuroscience*. 2004. Vol. 27. 169-192. o.
- ROBIN, Regine: A történelem és fantomjai. *Lettre*, 2004/54. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre54/regine_robin.htm>[2010.10.31.]
- SALAZAR, José Miguel: Social Identity and National Identity. In: S. Worchel - J. F.-Morales - D. Paez - J. C. Dechamps: Social Identity. London, 1998, Sage Publications.
- SARBIN, Theodore R.– SCHEIBE, Karl E.: Studies in Social Identity. New York, 1983, Praeger.
- SCHELER, Max: Die Stellung des Menschen im Kosmos. In uó: Späte Schriften. Bern/München, 1976, Francke.

- SCHENCK, Ernst Günther: Patient Hitler - Eine medizinische Biographie. Düsseldorf, 1989, Droste.
- SCHERER, Klaus R.– EKMAN, Paul ed.: Handbook of Methods in nonverbal behavioral research. New York, 1982, Cambridge University Press.
- SCHERER, Klaus R.: Emotion und Propaganda. Zur Psychobiologie des Pathos. *Neue Zürcher Zeitung* Nr. 227. 1989.10.01.
- SCHICHA, Christian - BROSDA, Carsten (Hg.): Politikvermittlung in Unterhaltungsformaten. Medieninszenierungen zwischen Popularität und Populismus. Münster, 2002, LIT.
- SCHICHA, Christian: Das „Ereignismanagement“ des nationalsozialistischen Regimes. Zur Theatralität des Führerkultes. In Ch. Schicha-Carsten Brosda (Hg.): Politikvermittlung in Unterhaltungsformaten. Medieninszenierung zwischen Popularität und populismus. Münster 2002, 88-110. o.
- SCHIVELBUSCH, Wolfgang: A vasúti utazás története. Budapest, 2008, Napvilág.
- SCHLUMBOHM, Jürgen: Mikrotörténelem-makrotörténelem. *Aetas* 2000/4. 170 ff.
- SCHMIDT-HARTMANN, Eva (szerk.): Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien: Vorträge der Tagung des Collegium Carolinum in Bad Wiesse vom 31. Oktober bis 3. November 1991. Oldenburg, München 1994
- SCHULZE, Hagen: Staat und Nation in der europäischen Geschichte. München, 1994, Beck.
- SILTALA, Juha: Das Ende des Homo Psychologicus. Kasseler Schiften zur Geographie und Planung: Urbs et Regio 1997. Bd. 67. Tematic issue Identität, Aggressivität, Territorialität. Zur Psychogeographie und Psychohiestorie des Verhältnisses von Subjekt, Kollektiv und räumlicher Umwelt (Hg. Peter Jüngst). 106-158. o.
- SIMMEL, Ernst: Anti-Semitism and Mass-Psychopathology In uő (Ed.): Anti-Semitism. A Social Disease. New York, 1946, International Universities Press, 33–78. o.
- SMITH, Brian: Adolf Hitler - His Family, Childhood and Youth. Stanford 1967.
- SONNTAG, Michael: Historische Psychologie – Zur Methodologie einer Produktionsgeschichte des Psychischen. In Bedrich Loewenstein (Hg.): Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche. Pfaffenweiler, Centaurus, 1992, 37-59.o.
- SPAEMANN, Robert: Az emberi természet fogalmáról. In A modern tudományok emberképe. Budapest, 1988, Gondolat, 129-149. o.

- STEARNS, Peter N.– STEARNS, Carol Z.: Emotionology. Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *American Historical Review* 1985/90, 813-830. o.;
- STEARNS, Peter N.– STEARNS, Carol Z. (eds.): Emotion and Social Change. Toward a New Psychohistory. New York, 1988, Holmes & Meter.
- STERNBERG, Robert (ed): Unity in psychology: Possibility or pipedream? Washington, D.C., 2002, American Psychological Association.
- STIERLIN, Helm: Adolf Hitler. Familienperspektiven. Frankfurt am Main, 1980, Suhrkamp.
- STOUFFER, Samuel: *Communism, Conformity and Civil Liberties*. New York, 1955, Doubleday.
- STUKENBROCK, Anja: Sprachnationalismus. Sprachreflexion als Medium kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (1617-1945). Berlin, 2005, Walter de Gruyter.
- SULLIVAN, John L. – PIERESON, James – MARCUS, George E.: An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases 1950's–1970's, *American Political Science Review* 1979/73. évf., 781–794.
- SZABÓ Márton: Az összehasonlító politikai fogalomtörténet-írás lehetőségei. In: Szekeres András szerk.: *A történész szerszámosládája. L'Harmattan – Atelier, Budapest 2002.*
- SZABÓ Tibor: Embertelen antropológia? Filozófia az ezredfordulón c. konferencián elhangzott előadása. Kecskemét, 2000.03.26. < http://www.phil-inst.hu/projects/kecske.met/szabo_1919.htm> [2010.10.31.]
- SZABÓ Tibor: Michel Foucault filozófiai antropológiája. *Pro Philosophia Füzetek*, 2003/36, 109-118. old.
- SZABÓ Tibor: "Embertelen antropológia?" A *Filozófia az ezredfordulón* című konferencián elhangzott előadás, Kecskemét 2000.03.26.
- SZUMMER Csaba: Pszichoanalízis és modernitás. *Replika* 1995/19-20, 9-10. o.
- SZUMMER Csaba–Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest, 1993, Cserépfalvi, 81-89. o.
- TAJFEL, Henri: *Human Groups and Social Categories*. Cambridge, 1981, University Press.
- TAKÁCS ÁDÁM: Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucault-nál. In Szekeres András szerk.: *A történész szerszámosládája. L'Harmattan – Atelier, Budapest 2002, 15-37. o.*

- THEISS-ABENDROTH, Peter: Was wissen wir wirklich über die militär psychiatrische Behandlung des Gefreiten Adolf Hitler? Eine literarisch-historische Untersuchung. *Psychiatrische Praxis* 2008. Nr. 35, 1-5. o.
- TOLAND, John: Adolf Hitler. Bergisch-Gladbach, 1977, Gustav Lübbe.
- TOMKINS, Silvan S.: Affects. Primary motives of man. *Humanitas* 1968/3, 321-345. o.
- TRAXEL, W. – HEIDE, H.: Dimensionen der Gefühle. Das Problem der Klassifikationen der Gefühle und die Möglichkeit seiner empirischen Lösung. *Psychologische Forschung* 1961. Nr. 26, 179-204. o.
- TREHER, Wolfgang: Hitler, Steiner, Schreber - Gäste aus einer anderen Welt: Die seelischen Strukturen des schizophrenen Prophetenwahns. 2. kiadás. Emmendingen, 1990, Oknos.
- TRENCSÉNYI Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In Szekeres András szerk.: A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Budapest, 2002, L'Harmattan – Atelier, 117-159. o.
- ULONSKA, Ulrich: Ethos und Pathos in Hitlers Rhetorik zwischen 1920 und 1933. In: Walter Jens-Joachim Dyck-Gert Ueding: Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch. Bd. 16. Rhetorik im Nationalsozialismus. Tübingen, 1997, Max Niemeyer, 9-15. o.
- ULONSKA, Ulrich: Suggestion der Glaubwürdigkeit. Ammersbek, 1990, Verlag an der Lottbek.
- ULONSKA, Ulrich: Zur Rhetorik der Affekte. *Sprechen* 1995. Nr. II. BVS. Regensburg.
- VANSINA, Jan: Oral Tradition as History. Madison, 1985, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- VERNON, W. H. D.: Hitler, the Man – Notes for a Case History. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* 1942. Vol. XXXVII., 295-308. o.
- VINNAI, Gerhard: Hitler – Scheitern und Vernichtungswut. Zur Genese des faschistischen Täters. Psychosozialverlag, Gießen 2004.
- VINNAI, Gerhard: Kriegstraumata und Faschismus – Zur Genese von Hitlers Vernichtungsantisemitismus In *Psychosozial* 2006, 29. Jhg. Heft 105. 125-134. o.
- VINNAI, Gerhard: Kriegstraumata und Faschismus – Zur Genese von Hitlers Vernichtungsantisemitismus In: *Psychosozial*, 29. évf., 105. szám, Gießen 2006
- WAITE, R. G. L.: The Psychopatic God: Adolf Hitler. New York, 1977, Basic Books.

- WAITE, Robert G. L.: Adolf Hitler's Antisemitism: A Study in History and Psychoanalysis. In: The Psychoanalytic Interpretation of History. (Hg.) Benjamin B. Wolman, New York 1971, 192-230. o.
- WALKENHORST, Peter: Der „Daseinskampf des Deutschen Volkes“: Nationalismus, Sozialdarwinismus und Imperialismus im wilhelminischen Deutschland. In Jörg Echternkamp-Sven Oliver Müller (Hg.): Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760-1960. München, 2002, R. Oldenburg, 131-148. o.
- WEHLER, Hans-Ulrich: Geschichte und Psychoanalyse. Frankfurt am Main, 1974, Ullstein.
- WEHLER, Hans-Ulrich: Radikalnationalismus und Nationalsozialismus. In Jörg Echternkamp-Sven Oliver Müller (Hg.): Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760-1960. München, 2002, R. Oldenburg, 203-217. o.
- WHITE, Hayden: A történelem terhe. Budapest, 1997, Osiris.
- WIPPERMANN, Wolfgang: Faschismus und Psychoanalyse. Forschungsstand und Forschungsperspektiven“. In: Bedrich Loewenstein (szerk.): Geschichte und Psychologie. Annäherungsversuche, Pfaffenweiler, 1992
- WOLF, Axel: Charisma. Die ausseralltägliche Gabe. *Psychologie Heute* 2005. Nr. 10. 20-27. o.
- WÖRNER, Markus: Pathos als Überzeugungsmittel in der Rhetorik des Aristoteles. In I. Craemer-Ruegenberg (Hg.): Pathos, Affekt, Gefühl. Freiburg-München, 1981.
- WUTKA, Brenhard – RIEDESSER, Peter: Ernst Jünger: Heroisierung und Traumasucht. In Wolfram Mauser-Carl Pietker (Hg.): Trauma. Freiburger Literaturpsychologische Gespräche. *Jahrbuch für Literatur und Psychoanalyse*. Bd. 19. Würzburg, 2000, Königshausen & Neumann, 151-163. o.
- ZAJONC, Robert (1984): A kogníció és a szociális kogníció. Történeti áttekintés. In: Hunyady György (szerk.): Szociálpszichológia. Gondolat, Budapest, 544–579. o.
- ZILLMER, E. A. – HARROWER, M. – RITZLER, B.A. – ARCHER, R.P.: The quest for the Nazi personality: A psychological investigation of Nazi war criminals. Hillsdale, 1995, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- ZIMBARDO, Philip: The Psychological Power and Pathology of Imprisonment (1971). In P. Scott Lawrence-Rosemary Nelson ed.: Readings in Abnormal Psychology. New York, 1973, MSS Information Corporation. 164-174. o.
- ZIMMERMANN, Johann Georg: Vom Nationalstolze. Karlsruhe, 1783, C. G. Schmieder.

ZITELMANN, Rainer: Hitler. Selbstverständnis eines Revolutionärs. 2. Aufl. Stuttgart, 1986, Klett-Cotta.

Névmutató

A,Á

Acker, Josef, 175, 176
Ackermann, Josef, 118
Adorno, Theodor W., 27, 108, 109, 272
Ahasver, 214
Ainsworth, Mary, 36
Allport, Gordon W., 21, 26
Arendt, Hannah, 117
Ariès, Philippe, 19
Arisztotelész, 156
Arminius, 211
Arndt, Ernst Moritz, 220, 221
Asch, Solomon, 117, 171
Ascher, Saul, 211
Askenáz, 210
Assmann, Jan, 46, 47

B

B., Paula von, 142
Bandler, Richard, 154
Barocas, H. A. és C. B., 191
Bartlett, Frederick Charles, 49
Bastade, Roger, 114
Bauman, Zygmunt, 117
Bendick, Rainer, 168
Beneš, Eduard, 162
Benn, Gottfried, 219
Beradt, Charlotte, 57, 58
Berg, Jan Hendrik van den, 6, 19, 59, 60, 72
Bernays, Edward Louis, 197, 198
Bernstein, Eduard, 218
Bettelheim, Bruno, 112, 113, 114, 282
Bibó, István, 21, 30, 51, 52, 75, 79, 167, 174, 183, 191, 193, 271, 276
Binion, Rudolph, 85, 86, 90
Birn, Ruth Bettina, 118
Bismarck, 214
Bleuler, Eugen, 92, 93, 94
Boelderl, Arthur R., 33
Botond, Ágnes, 6, 16, 72, 73
Boutroux, Émile, 104
Bowlby, John, 36
Brockhaus, Gudrun, 82, 83
Broszat, Martin, 103
Browning, Christopher, 115
Bruck, Moeller van den, 199
Bruner, Jerome, 22, 71
Bullock, Alan, 154
Bumke, Oswald, 89
Bychowski, Gustaw, 98

C

Cacioppo, J. T., 181
Caesar, 98
Cassirer, Ernst, 65
Cattell, James McKeen, 128
Cayrol, Jean, 58
Certeau, Michel, 29, 30, 55, 277
Chamberlain, Nevielle, 162

Chamberlain, Sigrid, 37, 162, 172, 173
Chasseguet-Smirgel, Janine, 227, 228
Chladenius, Martin, 56
Ciompi, Luc, 128, 129, 178, 179, 233
Claß, Heinrich, 208
Collingwood, Robin George, 68
Collins, Randall, 178
Coolidge, Frederick I., 100, 238
Croce, Benedetto, 68
Cromwell, 98

D

Dahle, Wendula, 224, 225
Damaschke, Adolf, 201
Darwin, Charles, 128
Dawkins, Richard, 37, 38, 71
deMause, Lloyd, 6, 7, 19, 30, 32, 33, 61, 74, 79
Dilthey, Wilhelm, 23, 70
Dix, Otto, 205
Dorpat, Theo L., 99
Durkheim, Emile, 178
Durkheim, Émile, 34, 45, 125

E,É

Ebner, Eugen, 151
Edelmann, Muray, 230
Ekman, Paul, 128, 156
Elias, Norbert, 125
Ellsworth, P. C., 128
Epp, von vezérőrnagy, 207, 208, 262
Erikson, Erik H., 6, 86, 110, 112
Erős, Ferenc, 1, 26, 27, 28, 30, 50, 64, 108, 109, 121, 284

F

Federer, Gottfried, 201
Federn, Maria, 171
Feeney, Judith, 37
Fenichel, Otto, 112
Fest, Joachim, 111
Fichte, Johann Gottlieb, 220, 225, 226
Fitzgerald, Michael, 99
Fleck, Ludwig, 178
Foa, Uriel G., 130
Forster, Edmund dr., 86, 89, 90, 91
Foucault, Michel, 65, 66, 68, 69, 104, 269, 284
Fred, Molter, 149, 150
Frenkel-Brunswik, Else, 108
Freud, Sigmund, 6, 20, 26, 28, 29, 39, 49, 55, 89, 112, 114, 121, 125, 270, 273, 277, 282
Freyer, Hans von, 199
Friedländer, Saul, 114, 154
Friedrich, Kurt dr., 43, 68, 169, 181, 209, 240, 263, 265
Fromm, Erich, 27, 28, 85, 86, 87, 108, 109, 148
Fukuyama, Francis, 67
Fülöp, Éva, 51

G

Gadamer, Hans-Georg, 63

Gasset, José Ortéga y, 20, 68
Gatterer, Johann Christoph, 56
Gebhard, Eduard, 188, 191
Gehlen, Arnold Karl Franz, 65
Geißler, Ewald, 224
Gerhard, Paul, 194
Gerhards, Jürgen, 178
Gesell, Silvio, 201
Geyer, Martin H., 143, 154, 185, 186, 193, 197, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 207, 208
Gibbels, Ellen, 96
Goebbels, Joseph, 13, 145, 150, 151, 152, 161, 187,
198, 264
Goffmann, Erving, 45
Goldhagen, Daniel Jonah, 115, 270
Göring, Hermann, 147, 149, 150, 151, 262
Gramsci, Antonio, 65, 66
Grieswelle, Detlev, 155
Grosz, George, 205
Grünberg, Kurt, 190
Grünberger, Bela, 112, 114

Gy

Gyáni, Gábor, 22, 54, 55, 82

H

Haarer, Johanna, 172
Habermas, Jürgen, 121, 122, 202
Haeusser, Ludwig Christin, 200, 201, 240
Halbwachs, Maurice, 44, 45, 46
Hamilton, Ian, 177
Hatfield, J. T., 181
Hayden, Deborah, 96
Heide, H. J., 130, 131
Helvetius, 66
Henting, Hans von, 195, 200
Herder, J. Gottlieb, 209, 222, 225, 226
Hesse, Günter, 95, 96, 101, 195
Hilken, Susanne, 105
Himmler, 118, 145, 267
Himmler, Heinrich, 118
Hitler, Adolf, 11, 13, 30, 37, 75, 79, 80, 81, 82, 83, 84,
85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 110,
111, 113, 115, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123,
143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163,
170, 172, 175, 181, 182, 185, 187, 188, 189, 191,
193, 194, 195, 197, 198, 200, 201, 202, 207, 208,
209, 214, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 231, 232,
233, 236, 238, 262, 263, 266, 267, 268, 269, 270,
271, 272, 273, 275, 278, 279, 280, 282, 283, 284,
285, 286
Hobsbawm, Eric, 38
Holtfrerich, Carl Ludwig, 204
Horkheimer, Max, 7
Horstmann, Bernhard, 91
Howe, Neil, 6, 34, 185
Hume, David, 68
Hunold, Christian Friedrich, 209
Hunyady, György, 16, 21, 24, 162, 163, 267, 286

I,Í

Iggers, Georg G., 20

Inge, Molter, 149
Izard, Caroll, 128

J

Jakusné, Harnos Éva, 227
Janus, Ludwig, 31, 32, 33, 172, 270, 277, 280
Jaynes, Julian, 39
Jünger, Ernst, 189, 190, 191, 200, 204, 286

K

Kahn, Eugen, 196
Kahr, Gustav von, 209
Kant, Immanuel, 64
Kantorowitz, Hermann, 167
Kanz, Heinrich, 94
Keegan, John, 119
Kershaw, Ian, 111
Keynes, John Maynard, 185
Kiesler, D. J., 130
Kiss Endre, 67
Kleinginna, P.R. és A., 127
Klemperer, Victor, 142, 150, 224
Kornis, Gyula, 18
Koselleck, Reinhart, 30, 31, 42, 56, 57, 58, 62
Köpf, Gerhard, 91
Kracauer, Sigfried, 70, 277
Kraepelin, Emil, 91, 93, 105, 194, 196, 197
Kroner, Karl, 90
Kuhn, Thomas, 178
Kunczik, Michael, 194, 195, 198
Kurth, Winfried, 31, 32, 36, 37, 172, 173, 270, 277,
280

L

LaCapra, Dominick, 22
Lackó, Mihály, 60, 73
Lackó, Miklós, 21
Lagarde, Paul de, 226
Lamott, Franziska, 91
Lamprecht, Karl, 17
Langbehn, August, 226
Langer, Walter C., 30, 83, 90, 93, 266
László, János, 22, 23, 51, 62
Lazarus, Richard S., 58, 127, 128, 270
Le Bon, Gustav, 26, 125, 193, 194
Leary, Timothy, 130
Lee, Ivy, 198
Lenin, V. I., 193
Levinson, Daniel J., 108
Lévi-Strauss, Claude, 66
Lewis, David, 91
Ley, Robert, 150, 233
Linse, Ulrich, 200, 201
Loewenstein, Bedrich, 38, 68, 82, 209, 283, 285
Loewenstein, Rudolph M., 112
Luhmann, Niklas, 178
Lurija, Alexandr Romanovics, 42, 54
Lust, Iván, 28, 31, 38, 80
Lütz, Manfred, 102

Ly

Lyotard, Jean Francois, 67

M

Mach, Ernst, 65
Mann, Golo, 154
Marbach, Jan, 94, 95
Marks, Stephan, 75, 118, 119, 121, 149, 151, 160, 171, 172, 174, 175, 176, 182, 188, 190, 191, 192
Martindale, Colin, 96
Maslow, Abraham H., 163, 164
Matussek, Peter és Paul, 94
Mayer, John D., 100
McDougall, William, 26
Menantes, 209
Merkel, Peter, 117, 118
Milgram, Stanley, 27, 116, 117
Miller, Alice, 83, 84
Mirandola, Pico della, 66
Mitscherlich, Alexander és Margarete, 50, 121, 122
Mommsen, Theodor, 17
Muck-Lamberty, 200
Murray, Henry, 36, 52, 93, 230, 267, 271
Mussolini, Benito, 199
Müller, Karl Alexander von, 154
Münsterberg, Hugo, 24

N

Napóleon, 199
Neurath, Konstantin von, 198
Niethammer, Lutz, 45, 46
Noé, 210
Noller, Patricia, 37
Nora, Pierre, 44, 62

O,Ó

Ormos, Mária, 1, 107, 154, 198, 202
Ostwald, Peter, 91

P

Pallai, László, 161
Papen, Franz von, 198
Paul, Jean, 43
Peeters, Harry F. M., 18, 41, 59, 72
Peukert, Detlev, 202
Picker, Henry, 163
Pléh, Csaba, 35, 64, 70, 71, 72, 163, 164, 279
Plessner, Wilhelm, 149, 175, 187
Plutchik, Robert, 128, 131, 132, 133, 148
Polenz, Peter von, 222
Popper, Karl, 28
Popper, Péter, 69
Post, David Edward, 90
Prohászka, Lajos, 21

Q

Quidde, Ludwig, 218

R

Ranke, Leopold von, 17
Rapson, R. L., 181
Rauschnig, Hermann, 154
Reagan, Ronald, 181

Redlich, Fritz, 96, 102
Reeb, Karl, 191
Reich, Wilhelm, 27, 57, 107, 108, 109, 118, 149, 155, 207, 217, 262, 266, 269, 271
Reimann, Arnold, 169
Rickert, Heinrich, 65
Ricoeur, Paul, 28
Riedesser, Peter, 189, 190
Robespierre, 98, 200
Robin, Regine, 51
Robinson, James Harvey, 18
Rokeach, Milton, 167
Rónay, Jácint, 20, 23
Roseman, I. J., 128
Roßbach, Julius R., 194, 196, 197

S

Saam, Nicole, 40
Sanford, Nevitt, 108
Scheer, Elvira, 151, 176
Scheler, Max, 63, 64, 65
Schivelbusch, Wolfgang, 47
Schmitt, Carl, 198
Schneider, Kurt, 92
Schrerer, Klaus R., 156
Schulze, Hagen, 200, 224
Schulze-Sölde, Max, 200
Schumpeter, Josef, 202
Schweitzer, Hubert, 176
Sighele, Scipio, 25
Simmel, Ernst, 112, 113, 178
Smith, Eliot R., 128
Sonntag, Michael, 68
Spengler, Oswald, 20, 199, 203
Sperber, Dan, 71
Steiner, Rudolf, 93, 109, 201, 212, 267, 273, 274, 284
Sternberg, Robert, 65
Stierlin, Helm, 84, 85, 86
Strauss, William, 6, 34
Stukenbrock, Anja, 186, 209, 210, 211, 213, 214, 219, 220, 221, 222, 225, 226

Sz

Szekfü, Gyula, 21
Szent Ágoston, 66

T

Tacitus, 225
Tanner, Friedrich, 171
Taylor, A. J. P., 102
Theiss-Abendroth, Peter, 91
Toland, John, 90
Traxel, W., 130, 131
Treher, Wolfgang, 93
Trevor-Roper, Hugh, 102
Turner, Frederick Jackson, 18

Ty

Tyrer, 98
Tyrer, Peter, 98

U,Ú

Ulonska, Ulrich, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 187

V

Valentin, Karl, 201
Vernon, W.H.D., 92
Vico, 66
Vigotszkij, Lev Szemjonovics, 35
Vilmos II., 216, 217, 224
Vinnai, Gerhard, 119, 120, 121, 122
Virilio, Paul, 43

W

Waite, Robert G. L., 81, 90, 99
Wallon, Henry, 65

Weber, Max, 39, 178, 218
Wehler, Hans Ulrich, 29, 77, 78, 216, 218
White, Hayden, 22
Wilson, Glenn Daniel, 167
Wippermann, Wolfgang, 82
Wirrer, Bärbl, 149
Wittgenstein, Ludwig, 65, 69
Wundt, Wilhelm, 17, 23, 24, 27, 265
Wutka, Bernhard, 189, 190

Z

Zajonc, Robert B., 128, 162
Ziehe, Thomas, 72
Zimmermann, Johann Georg, 211